DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

ŞEVKET
SÜREYYA
AYDEMİR

suyu arayan adam

ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR

REMZİ KİTABEVİ

MEB 100 TEMEL ESER

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SUYU ARAYAN ADAM

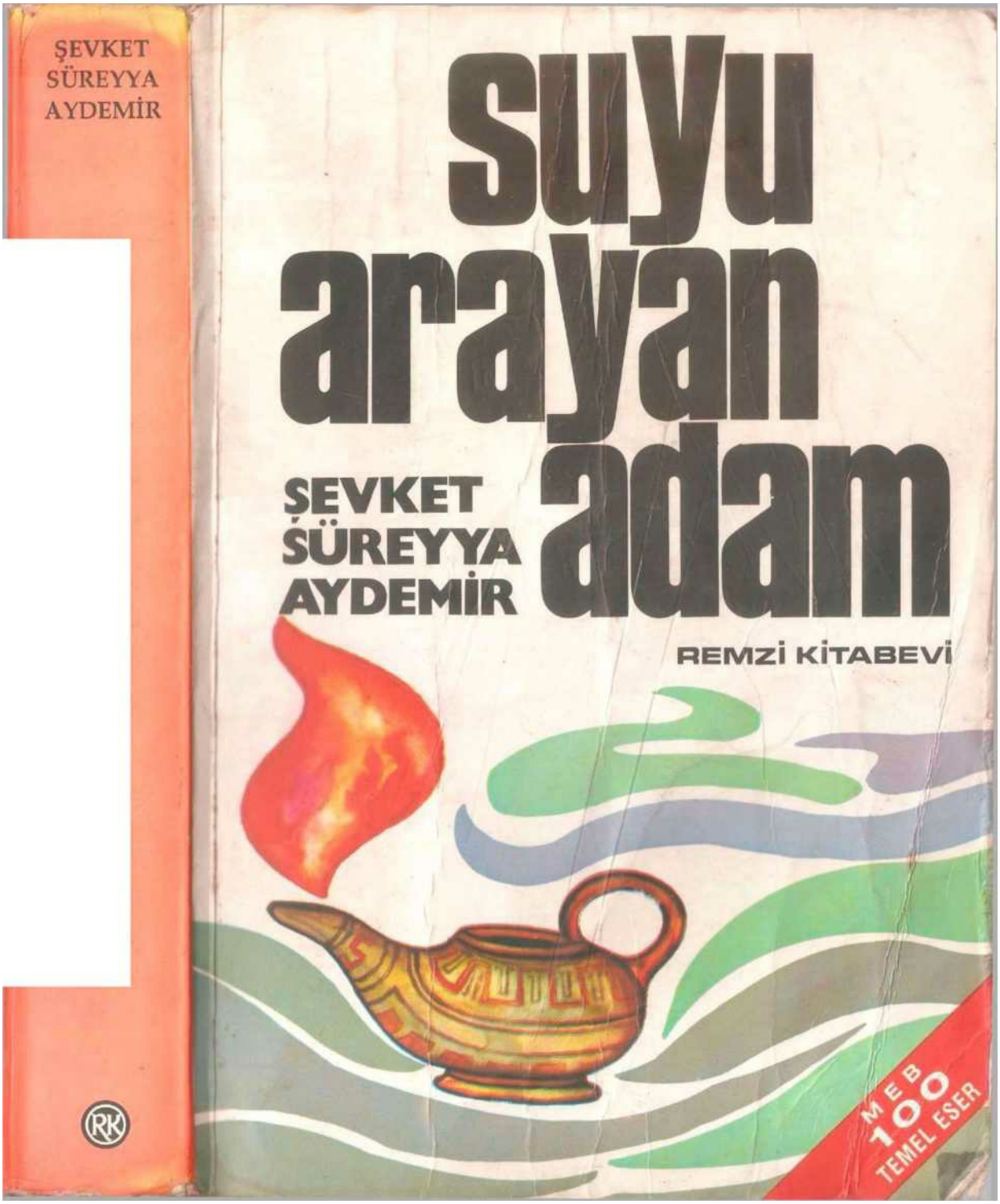

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Şevket Süreyya Aydemir

SUYU ARAYAN ADAM

15.Basım

REMZİ KİTABEVİ

SUYU ARAYAN ADAM / **Şevket Süreyya Aydemir**

ISBN 975-14-0381-2

DÖRDÜNCÜ BASIM: 1971

ON BEŞİNCİ BASIM: Kasım, 2004

Kitabın bu basımı 2000 adet olarak yapılmıştır.

Remzi Kitabevi A.Ş., Selvili Mescit Sok. 3, Cağaloğlu 34440, İstanbul Tel (212) 520 0052 (pbx), Faks (212) 522 9055 http://www.remzi.com.tr post@remzi.com.tr

Remzi Kitabevi A.Ş. tesislerinde basılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bir Çocuk Ruhunun İlk Dokuları

«Bir adam vardı. Suyu arıyordu. Toprağı üç kulaç, beş kulaç kazdı. Suyu bulamadı.

On kulaç, on beş kulaç kazdı. Gene suyu bulamadı.

Sonra yerin derinliklerinde kara kaya tabakalarına rastladı. Yeise düştü, gücü sona erdi ve suyu bulmaktan ümidini kesti.

Fakat bir ses ona:

— Daha derinlere in, daha derinlere! dedi.

Daha derinlere indi ve suyu buldu».

Rama Krişma

Çocukluğuma ait ilk hatıram bir yangındır.

Belki henüz kucaktaydım, belki de yürüyordum. Fakat her halde çok küçüktüm. Çünkü hatıramda bundan daha eski bir iz yoktur, bu yangın içinde gözlerimi açmış, hayata bir yangınla başlamış gibiyim...

Ben bir sınır şehrinde doğdum (1). Evimiz bu şehrin en kenar mahallesindeydi. Bu mahalleden, şehrin doğusunda uzanan sırtlar üzerinde küçük bir köy görünüyordu. Yangın bu köydeydi.

Akşam çöküyordu. Ufku önce duman dalgaları kapladı. Sonra bu duman dalgalarıyle alevler birbirine karıştı. Nihayet karanlık başlayıp da gene koyulaşınca, göklere vuran kara kızıllık, ufka yerleşti ve köyün üstüne çöktü.

Yaşım ilerledikçe bu yangınların nicelerini gördüm. Denebilir ki çocukluğum, onların kızıllığı içinde geçti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

*

* *

Doğuşum da bir savaş yılına rastlamış (2). Zaten o yıllar sükûn yılları değildi. O yıllar kanlı, muammalı bir yüzyıla gebeydi. Bir yüzyıl sona eriyordu. Yeni bir yüzyıl doğmak üzereydi. Şu acayip, şu yaşanmaya değer yirminci yüzyıl!..

Benim ilk kanat çırpışlarım da asıl yirminci yüzyılda başlayacaktı. Demek kaderimi onunla paylaşacaktım. Onun bütün çocukları gibi...

Ben de yüzyılımızın büyük macerasından kendi payıma düşeni, onun yüz milyonlarca adsız çocuklarından biri olarak, kaderin önüme serdiği yüz milyonlarca küçük yollardan biri üzerinde kendi alın yazıma göre yaşadım.

İşte şimdi size bu kitapta, yüzyılımızın o sayısız küçük hikâyelerinden birini, o sayısız adsızlardan biri olarak anlatmaya çalışacağım.

(1) Edirne.

(2) 1897 Türk-Yunan harbi.

Hayata onunla gözlerimi açtığım yangın, sonra nice ve nicelerini de gördüğüm yangınlar gibi, bir kaza eseri değildi. Bu yangın da, o zamanlar bütün Avrupa Türkiye'sini saran yüzlerce, binlerce yangınlardan biriydi.

O zamanki Avrupa Türkiye'sinde, yani bütün Rumeli'de olduğu gibi bizim sınır şehrimiz Edirne'nin çevresinde de, çeteciler, komitacılar kaynaşıp duruyorlardı. Yarı haydut, yarı politikacı çeteciler... Rum çeteciler, daha çok Bulgar çeteciler ve Bulgarlar...

Bunlar zaman zaman köyleri, çiftlikleri basarlardı. Harmanları, ağılları ateşe verirlerdi. Dağa adam kaldırırlardı: Baskınlar, çarpışmalar olurdu. Hatta şehre kadar sokulurlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hele bizim kenar mahalle, bu karışıklığın, korkunun ortasında yaşardı. Şehir zaten bir ordu merkeziydi. Bir ordugâh halindeydi.

Uzaktan bir duman belirir ya da bir yerden birtakım silah sesleri duyulursa mahallenin sokakları hemen boşalırdı. Biz oyunlarımızı keserdik. O saatlarda işlerinden dönen ve bir bakıma sakin görünen erkekler, gerçekte dalgın ve düşünceli olurlardı. Dar, eğri büğrü sokaklarda birbirlerine rastlaşınca, sessiz selâmlaşırlar, evlerinin kapılarına varırlar, gene sessiz açılan kapılardan yavaşça evlerine girerlerdi.

Hafızamın derinliklerinde ilk çocukluk hatıram olarak yerleşen o kızıl yangından sonra, hatırlayabildiğim ilk manzara, kalabalık bir cenaze karışıklığıdır.

Belki o zaman da kucaktaydım. Belki yürüyordum. Bu karışıklığın hafızamda kalan dekoru, geniş ve çiçekli bir bahçedir. Bütün çocukluk çağımda çok renkli bir yeri olan bu bahçenin ortasında büyük bir havuz vardı. Sularına, mor salkımlarla menekşe güllerinin saçları dökülürdü. Üstünü bir kubbe gibi örten ulu ağaçlarla, çevresine saksı saksı dizilen karanfil, sardunya, küpe çiçeklerinin koyu ve titreşik gölgeleri, sularının aynasına vururdu.

Burası bir konak bahçesiydi. Konağın kademe kademe geniş, yeşil bahçeleriyle asıl sokağı sınırlayan yüksek duvarlar arasında konak atlarının, arabalarının hareket edebildiği bir avlu vardı. Bu avluya çift kanatlı, geniş yüksek sokak kapıları açılırdı. Rumeli Türkçesinde bu büyük kapılara Porta'lar denilirdi.

Bir gün bu kapılar birden ardına kadar açıldı. Aralarında polislerin, askerlerin, jandarmaların kaynaştığı karmakarışık bir kalabalık avluya doluverdi. En önde ve başlar üstünde bir tabut taşınıyordu. Bu tabuttan hafızamda kalan şey, üstüne serilen siyahımsı yeşil bir örtüdür. Bu örtünün üzerinde her halde yazılar, nakışlar vardı. İşte tam o sırada bir Arap halayık, beni havuz başındaki gölgeliğe serilen ve üzerinde yuvarlandığım hasırın üstünden kaptı. Konağın içine kaçırdı...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu konak, Edirne'nin en zengin beyinin konağıydı. Babam konağın bahçesine bakardı. Bu beyin Edirne'nin dışında tâ Bulgar sınırlarına kadar uzanan büyük çiftlikleri, uçsuz bucaksız toprakları vardı. Çiftliklerin topraklarında, sınırlarında Bulgar köyleri bulunuyordu. Cenaze bu beyin tek ve yetişkin oğlunundu. Sonradan çeşitli hikâyelerini dinlediğime göre bu köylülerden bir kısmı, bir gece beyin çiftliklerinden birini basmışlar, çiftlikte uyuyan oğlunu kaçırmışlardı.

İşin bundan sonrası, Rumeli'nin o yanında ve o zamandan kalan halk şarkılarında hâlâ söylenir durur.

Dağa kaldırılan beyin oğlu için eşkıya büyük bir kurtuluş parası ister. Bey hükümete dayanır. Jandarmalardan başka askerler, piyadeler, süvariler, topçular işe karışırlar. Edirne kalesi ile sınırlar arasındaki yerlerde âdeta bir savaş başlar. Köyler basılır, pusular kurulur. Dayananlar kılıçtan geçirilir. Ama, ne var ki sonunda beyin oğlu bir hendeğin içinde ölü olarak bulunur. Konağa getirilen cenaze, onun cenazesiydi.

Yalnız benim ilk çocukluk günlerimde, değil, sonra yıllarca memleket bu ölümün öyküleri, türküleriyle çalkandı. Bu genç beyden hafızamda kalan çizgiler, onun galiba biraz sivrice kumral güler yüzlü ve biraz aşağıya doğru sarkan uzunca bıyıklarıdır. O delikanlılık çağında babası onu evlendirmiş, hacca götürmüştü. Fakat galiba çocuğu olacak kadar vakit kalmamıştı. Beni, beklediği çocuğu yerine sever, şımartırmış. Belki de gözlerimin renginden olacak, bana «Çakır» diye ad takmış. O öldükten sonra beni bu konakta, hep Çakır diye çağırırlardı.

Bu genç bey için halkın düzdüğü bir türkünün birkaç parçası hâlâ hatırımdadır. Bu halk türküsünde, genç bey dile getirilir. Hayatına doymadığından, vücudundan sızan kanlardan, çiftliğinin lambalarının parladığından, annesinin, babasının başucunda ağladığından bahsedilir. Türkünün sonu, «Pek yazık oldu Hacı Nuri Beye. Çare bulan olmadı bu yâreye» diye biter. Babasına «Dertli» adını bu ölümden sonra takmışlar. Dertli Mustafa Bey, ondan sonra ölümüne kadar evinde kapandı. Nuri Beyin ölümü, onun toprağında yaşayan Bulgar köylülerinden birçoğunun hayatına

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mal olmuş. İşin aslı, bir toprak kavgasıymış. Fakat sebep ne olursa olsun, çeteler, komiteciler her tarafta ayaktaydılar. Savaş devam ediyordu. Bu genç beyin ölümü ise Rumeli'de, bu cins ölümlerin ne birincisi, ne de sonuncusuydu.

Bizim kenar mahallemiz, basık bir mahalleydi. Yazın toz, kışın çamurla örtülü daracık sokaklar, bir çıkmazın içinde tıkanıncaya kadar alçak bahçe duvarları arasında kıvrılır giderlerdi. Bu duvarlar ya çalılarla çitlenirdi, yahut molaz veya kerpiçten yapılmış olurdu. Bizim evimiz, bahçesinin etrafını bir kerpiç duvar çevirmiş olan sayılı evlerden biriydi. Hele duvarlarının üzerine, kırık dökük de olsa, kara, yerli kiremit örtülmüş olan başka bir ev, bu mahallede yoktu.

Beyaz badanalı, tek katlı evcikler, kulübeler, hep küçük ve ağaçlık bahçeler içinde kaybolmuşlardı. Damlar, ya yağmurla yosunlaşmış taşlarla, kiremitlerle örtülmüş olurdu, yahut ot-saz demetleriyle kaplanırdı. Bizim evimiz de bunlardan biriydi. İki buçuk odacığı, bir de içerlek, toprak, karanlık bir mutfağı vardı. Bu mahallenin evleri, daha doğrusu kulübeleri arasında en büyüğü bizimkiydi.

Babam ağaçlara birer kutsal varlıkmış gibi baktığı ve bizim evimizde herkes çiçekleri sevdiği için, avlumuzun ağaçlan herkesinkinden güzeldi. Küçük avlumuzun kuyusu etrafında yahut büyük bir dut ağacının gölgelediği taşlığın çevresinde, anamla ben her bahar, her yaz, renk renk çiçekler yetiştirirdik. Yaz akşamları yemeğimizi bu taşlığa serdiğimiz hasırın üstünde yerdik. Yaşım biraz ilerleyince en zevkli vazifelerimden biri, şehrin dışından, eski Edirne saraylarının kurulmuş olduğu yerlere yakın bir çayırlığın kenarından, toprağıyle beraber kesip çıkardığım çim keseklerini avlumuzun çiçek göbeklerinin etrafına dizerek sulamak ve tutturmaya çalışmaktı. Bunları taşıyabildiğim kadar eski bir peştemalla sırtıma vururdum. Eve getirirdim. Bu çim keseklerinin tutmaması, sararması korkusu gece rüyalarıma girerdi.

Hele çiçeklerimizin içinde bir cins zambak vardı ki, onun büyümesini, yetişmesini, tomurcuklanıp çiçek açmasını, anamla ben âdeta gözlerimizle takip ederdik. Nihayet ilk çiçekleri beyaz dudaklarını açtığı gün, onu baştan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

aşağı gelin telleriyle süslerdik. Bu bir âdetti.

Bu gelin telleri her kış bir tarafa saklanırdı. Çiçeğin açılıp da tellendiği günün akşamı, babamı yolda beklerdim. Yahut anamla beraber kapıda karşılardık. O akşam, bizim ev için bir bayram olurdu...

Bizim mahallede komşu kadınlar her gece bir başka evde toplanırlardı. Mahallenin bütün evlerinde, bütün gece toplantılarında çete, komita hikâyeleri anlatılırdı.

Basık odacıklar gündüz küçük pencerelerden ışık alırdı. Geceleri pencerelere üst kenarları gergin bir iple büzülen, sararmış patiska perdecikler çekilirdi. Yerler hasır, kilim parçalarıyle örtülürdü. Bu kilim parçalan, bizim mahallenin hemen bütün evlerinde olduğu gibi göçmen kadınlarının, kırpıntılardan örüp dokudukları alacalı parçalardı.

Daha hallice evlerde duvar diplerinde basma, bez veya kilim artıklarıyle kaplı küçük yer minderleri dizilirdi. Bazı evlerde parçalı bezlerle kaplı ot yastıklar da olurdu. Ama, masa ve sandalye gibi şeyler bizim mahallemizin hiç bir evinde yoktu. Öyle ki, beni bir gün şehirde bir berber dükkânına götürüp hasır sandalyeye oturtarak dişimi çektikleri zaman, benim bu büyük maceram, mahalle çocukları arasında günlerce çalkalandı durdu: İskemleye oturdum diye...

Evlerimizin, odalarımızın duvarlarında mısır salkımları, kırmızı biber dizileri hevenkleşmiş olurdu. Raflara kabaklar dizilirdi. Üzüm hevenkleri kuytu ve serin yerlere asılırdı. Öyle ki kış geceleri bir toprak çanak veya bir bakır sahan içinde biraz üzüm ortaya getirildiği zaman, bu üzümlerin kararmış, kurumuş, üzerlerinin kalın bir toz tabakası ile kaplanmış olduğu görülürdü.

Beş numara bir gaz lambası, ortada boyalı tahtadan bir tabure üzerine konurdu, veya duvarda bir çiviye asılırdı. Ağzına bakır maşrapa geçirilmiş bir su testisi, daima oda kapısının kenarında dururdu.

Misafir kadınlar toplanmaya başlayınca, önce küçük dedikodular yapılırdı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sonra hemen çete, komita hikâyelerine geçilirdi. Kadınların en bilgiçleri her gece bu hikâyelerin yenilerini bulup söylerlerdi. Hepsi korkunç, esrarlı, hikâyeler...

Biz çocuklar, bu kenar mahalle evlerinin odacıklarını dolduran kadın kümeleri arasında, analarımızın dizlerine yapışarak, eteklerine gömülerek bu anlatılanları korkulu gözler, gittikçe donuklaşan bakışlarla dinlerdik. Bir gün bir köyün basılması, bir gün bir köprünün atılması, başka bir gün de ateşe verilen depoların, cephaneliklerin hikâyeleri anlatılırdı. Bunların ne kadarı doğru, ne kadar mübalağalıdır düşünemiyorduk. Ama, bu söylentiler, bu hikâyeler hiç tükenmeden birbirini kovalar, giderlerdi.

Anlatılanlara göre çeteci, her yerde ve her kıyafette görünebilirdi. Meselâ bir gün bir köy mescidinde sabah ezanından önce güzel sesli bir derviş Kur'an okuyordu. Cemaat sıra sıra ve başlan önlerinde Kur'anı dinliyorlardı. Sonra müezzinin sesi duyulunca namaza duruldu. Güzel sesli derviş de Kur'an'ını kapayarak rahlesine koydu, cemaate karıştı.

Fakat biraz sonra bu rahlenin altından bir bomba patladı. Mescit harap oldu. Ölenler, yaralananlar üst üste yığıldılar. Oysaki derviş bunların arasında yoktu. O kaçmıştı. O bir çeteciydi...

Gece ilerledikçe çocukların, bu hikâyelerin baskısı altında yorulan muhayyilelerinde; yıkılan camiler, atılan tabyalarla, derviş, papaz ve eşkıya hayalleri birbirlerine karışır, gözler gittikçe mahmurlaşırdı. O zaman çocukların uykularını açmak, daha doğrusu çocuklara gözdağı vermek için bir sıra öğütler başlardı:

— Çocuklar! Eğer çeşmeye su almaya gittiğiniz zaman yalağın içinde bir altın görürseniz uzanıp almayacaksınız. Çünkü o bir tuzaktır. O paranın altına çeteler mutlaka bir bomba koymuşlardır. Altına elinizi dokundurunca bomba patlar, parçalanırsınız. Sonra sokaktan bir yabancı geçer de

— Evlâdım! Bak sana şeker getirdim, derse sakın elini uzatma! O şeker bir dinamittir. Ağzında parçalanır, havaya uçarsın...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu öğütler uzadıkça, onları dinleyen biz çocukların da önce korkudan açılan gözlerimiz gittikçe dalgınlaşmaya, yorulmaya başlardı. Analarımızın göğüslerine yahut dizlerine gittikçe daha fazla gömülür ve sonra öylece uyuya kalırdık...

Fakat hayallerimizin çalışması uykuyla bitmezdi. Çetelerin, komitacıların, bu defa da rüyalarımızdaki saltanatı başlardı. Benim de rüyalarımda yangınlar alevlenirdi. Sular basar, pusular, baskınlar birbirini kovalardı. Çeteci bazen beyazlar giymiş bir melek kıyafetinde tatlı dillerle beni kucağına çağırırdı. Fakat sonra bu meleğin başında birden kocaman bir kalpak belirirdi. Onun altında kan çanağı gözlerle sert bıyıklar, sakallar birbirine karışırdı. Bazen de rüyamda kendim çeteci olurdum. Belime kamalar bombalar takardım. Yahut, kılıcımı çekerek düşmanlarla savaşırdım...

Kısaca çocukluğumun o çağında, boş ve bütün çocuklarınki gibi her verileni almak için işleyen hayal gücüm, hep korkular mücadelelerle örülürdü. Komitalar, Voyvodalar, askerler, gaziler, şehitler, körpe dimağımın boş hücrelerine, hiç biri anlaşılmadan, fakat hepsi de birbirinden esrarlı gelişigüzel dolardı. Yerleşirlerdi.

Bazen rüyamda, babamın çalıştığı konak sahibinin çiftliğinde öldürülen genç beyi görürdüm. Onu bizim evde sadece «küçük bey» diye anarlardı. Küçük beyin hayat ve ölüm hikâyelerini anam hemen her gece anlatırdı. Bazen de komşular hep bir ağızdan onun acıklı türküsünü söylerlerdi... Rüyamda küçük beyin tatlı kumral yüzünü, uçları aşağıya doğru sarkan, ince uzun bıyıklarını görürdüm. Bazen beni kucağına alırdı. Yüzüme gülümserdi. Bazen de eli, yüzü ve elbiseleri kanlı kanlı olurdu. O zaman ağlayarak uyandığımı hatırlarım. Anam, rüyamı anlamış gibi koşar, beni kollarına alır avutmaya, uyutmaya çalışırdı...

*

* *

Bizim mahallemizde çocuklar, gece toplantılarında anlatılıp, rüyalarımızı da

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dolduran kanlı mücadelelerden sonra gün ağarınca, yataklarından çıkar, sokaklara fırlarlardı. Dar, çapraşık, yazın tozlu, kışın çamurlu sokaklara. Bu sokaklar, üzerlerinde kiremit bile bulunmayan eğri büğrü alçacık kerpiç duvarlar, veya diken ve sazdan çitler arasında uzanırdı. Hiç bir ev, sokağa çıkan çocuğunun hayatını pek fazla takip etmezdi. Zaten hiç bir evin sokağa bakan penceresi yoktu. Bu evlerin odalarının küçük pençeleri her evin etrafını saran küçük bahçeye yahut avluya bakardı. Bu küçücük pencerelerin bazılarında, cam yerine kaba bir çerçeveye yapıştırılmış kirli kâğıtlar bulunurdu.

Mahallemizin sokaklarında günlük hayat, biraz da, çocukların gece toplantılarında, basık tavanlı küçük odacıklarda üst üste yığılarak dinledikleri, yahut rüyalarında yaşadıkları öykülerin bir devamı gibi geçerdi. Oyunlarımız, daha ziyade kavgalardan, baskınlardan, savaşlardan oluşurdu.

Anam beni sokakta pek başıboş bırakmazdı. Ama ben bu oyunların hemen hepsine de katılırdım.

Oyunlarımızın en başında gene, çetecilik, komitacılık oyunları gelirdi. Bunun için önce kaptanlar, voyvodalar seçilirdi. Bu sözcükler, Rum, Bulgar çetecilerinin reislerine verilen isimlerdir.

Kaptanlar, voyvodalar, çocukların en kuvvetlilerinden, en gözü pek olanlarından seçilirdi. Bunlar bizi birkaç kola ayırırlardı. Oyuna katılanlar, hemen feslerinin kenarlarını kıvırarak, onları güya Rum, Bulgar eşkıyasının kalpaklarına benzetirlerdi. Sonra birbirlerini Yanko kaptan, Petko voyvoda gibi isimlerle çağırırlardı. Aralarında güya Rumca, Bulgarca konuşuyorlardı.

Sonra silahlanma başlardı. Bellerimize bıçak; tabanca vazifesini görecek çubuklar, tahta parçaları takardık. Ceplerimize, kuşaklarımıza bomba yerine taşlar doldururduk. Bazen altımıza bir değnek çekip onu at gibi sıçrattığımız da olurdu. Benim eşkıyalık üniformam, diğer çocuklarınkinden daha gösterişliydi. Çünkü mahallenin tek dikiş makinesi bizim evdeydi. Bu, yan yatırılmış bir gaz sandığı üzerinde çalıştırılan eski bir şeydi. Anam bununla bazen bize, bazen de komşulara dikiş diker, boşalan makaraları da bana

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

verirdi. Ben bunları toplar, biriktirirdim. Sonra bir ipliğe dizip halkalar yapardım. Boynuma çapraz geçirirdim. Yahut belime sarardım. Bunlar benim fişekliklerim olurdu. Bu fişekliklere, kendimi bildiğim sürece bütün sokak çocuklarının ağzı sulanırdı. Bazen onlara da artanlardan bir şeyler verdiğim zaman, bunları takan çocuklar oyunda hemen kaptan seçilirlerdi. Ama beni galiba pek seçmezlerdi. Nedense beni bu iş için pek acar görmüyorlardı:

Çetecilik oyunlarında bütün mesele, karşı tarafa görünmeden en iyi yerlerde, en sağlam pusuları tutmaktı. Düşmanın etrafını çevirmekti. Sonra kaptan işareti verince, birden, gürültüler, bağırışlarla düşman çetesi üzerine çullanarak, göğüs göğüse bir çarpışmadan sonra zaferi kazanmak lâzımdı. Bunun için her tedbire baş vuruldu. Çitlerden, hendeklerden, duvar arkalarından, ağaç dallarından, faydalanılırdı. Fakat bunlara rağmen baskın muvaffak olamazdı, o zaman koyulaşma başlardı. Bu kovalaşmada her çocuğun kendi hareketini biraz da kendi zekâsı ile tayin etmesi gerekirdi. Kovalaşmanın, çarpışmaların uzun sürdüğü olurdu. Bazen mahallenin bir ucunda başlayan savaşın öbür mahalleye yayıldığı görülürdü. O zaman oyuna iki taraflım yeni kuvvetler karışırdı. Güya ölenler, yaralananlar, esir edilenler olurdu. Bazen de bu esirler, bir baskınla kurtarılırdı. Nihayet oyun, şu veya bu tarafın yenmesi ile bittiği zaman, bütün oyuncular kan ter içinde bir araya toplanırlardı. Feslerin kenarları düzeltilirdi. Taşlar, değnekler atılır ve oyunun tartışması başlardı. Lâkin neticeler üzerinde her zaman uyuşulamazdı. O zaman, bu şakadan oyunlar gerçek kavgalara dönerdi...

Bu çetecilik oyunlarının en heyecanlısı, bizim mahallenin çocuklariyle, bitişik Hıristiyan mahalle çocukları arasında yapılanlarıydı. Bunlar gerçek bir çete çatışması gibi geçerdi. Hiç beklenmedik bir zamanda patlardı. Derhal duyulurdu. Bu artık bir oyun değildi. Sınır mahalleler arasında bir kavgaydı. Bütün bunlar, aynı devletin uyruğu, fakat yüzyıllardan beri birbirine kaynaşmayan ırkların çocukları arasında, ilerde olacak kanlı hesaplaşmalann küçük hazırlığıydı.

Bu gibi kavgalar, ya Rum veya Bulgar mahallesinden geçen bir Müslüman

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çocuğunun taşa tutulması, yahut da Müslüman mahallesine giren bir Hıristiyan çocuğuna dayak atılmasıyle başlardı. İki tarafın da tanınmış elebaşıları, gözü pek savaşçıları vardı. Bunlar kendi mahallelerinin, âdeta talim görmüş çocuklarını takım takım etraflarına toplarlardı. Şehrin kenarına seğirtirler savaşa sürerlerdi. Şehir kenarındaki sırtlarda geniş Müslüman ve Hıristiyan mezarlıkları vardı.

Her iki taraf, arkasını kendi mahallesine, kendi mezarlığına vermeye çalışırdı.

İlk iş, yollara hâkim noktalan tutmaktı. Buralara taşlar yığarak, sipercikler, barikatlar hazırlayarak toplanırdık. Nöbetçiler, öncüler yerlerini alırlardı. Keşif kolları çıkarılırdı. Yer yer taş kavgaları başlardı. Nara atanlar, Allah! Allah! diye bağıranlar, borazan taklidi yapanlar, hatta uzun, yuvarlak mezar taşlarını, siperler, istihkâmlar üzerine yatırarak düşmana doğru taklit toplar yerleştirenler ve Bom! Bom! diye patlatanlar olurdu.

Kendi aramızdaki çete baskını oyunlarında, her nedense hepimiz güya Rumca, Bulgarca konuşuyormuşuz gibi ağzımızda birtakım anlaşılmaz sözlerle bağrışıp dururken, bu mahallelerarası millî kavgalarda biz, yalnız Türkçe konuşurduk. Hep «Allah! Allah! Hücum!» diye bağırırdık.

Eğer bu çarpışmalar büyük çocukların evlerinden duyulup, iki tarafın kadınlan, erkekleri mezarlıklara koşmazlarsa, bağrışmalar, söğüşmeler arasında sert bir kavgaya dönerdi. Taşlar yağardı.. Sopalar savrulurdu. Göğüs göğüse bir boğuşma başlardı. Hele iş uzarsa iki tarafa da imdat yetişirdi. O zaman kavgacıları ayırmak çok zor olurdu.

Bir defasında, kavgayı ayırmaya gelenler de birbirlerine girmişlerdi. Bıçaklar sıynlmış, kafalar yarılmıştı. Yetişen polisler, artık ilerleyen akşam karanlığı içinde, tarafları kendi mahallelerine sürüklerken, her nasılsa sağdan soldan birkaç silah patlamıştı. O gece, hem Müslüman, hem Hıristiyan mahalleleri, sabaha kadar silah seslerinden inledi durdu...

Sanki iki taraf da, nasıl olsa ergeç girişecekleri son, kesin hesaplaşmaya, beklenmedik bir kıvılcımla, şimdiden başlamışlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bizim mahallemiz bir göçmen mahallesiydi. Kırım'dan Dobruca'dan, Tuna kıyılarından, zaman zaman harpler, toptan öldürmeler içinde kopup gelen göçmen sellerinin artıkları, yüz elli, iki yüz yıldan beri hemen daima yenilen ordular, daima gerileyen sınırlarla beraber adım adım çekilerek buralara kadar sürülmüşlerdi.

Bir zaman bir imparatorluğun, o geniş Osmanlı devletinin başşehri olan Edirne, şimdi artık bir sınır kalesiydi. Şehrin kenarını çeviren bağlık tepelerde yer yer tabyalar, istihkâmlar sıralanıyordu. Eski imparatorluğun yeni sınırları, şehrin kuzey ufkunda görülen alçak dağlar üzerinde Doğudan Batıya uzanıp gidiyordu.

Oysaki, Edirne bir devlete başkent olduğu zamanlar, buralarda oturup dünyanın yarısına, Almanya'dan İran içine, Hint denizine, Podolya'dan, Ukrayna'dan Habeşistan'a kadar hükmetmiş olan padişahların saray harabeleri, bizim kenar mahallemizin hemen karşısında, şimdi kurumaya yüz tutmuş bir nehrin iki kolu ile kucakladığı yeşillik kenarında yatıyordu...

Bizim göçmen mahallemizin, her biri bir başka yerden göçüp gelen her ailesinin, konup göçtüğü yerlere ait ayrı bir hikâyesi vardı. Sınırların ötesinden sızan yeni göçmenlerle mahallenin halkı gün geçtikçe artardı. Bu yeni gelenler yuvalarını, topraklarını doğdukları yerlerde bıraktıktan sonra, zahire, kap kacak, yorgan döşek namına ne alabilirse, iri öküzlerin çektiği ağır arabalara atarlar, yollara dökülürlerdi. Kadınlarla çocuklar bu yüklerin üstüne bindirilirdi.

Bu perişan kafileler, eski istilâ ordularının Balkanlar'da, Tuna'da ve daha ötede yerleşip, köy, şehir, kale kuran eski fatihlerin geri dönen çocukları, kalıntılarıydı.

Şahin atlar üstünde Avrupa'ya giden ataların bu çocukları, şimdi her tarafından torbalar, bakraçlar sarkan bu gıcırtılı arabalarla, yüzyıllarca süren bir egemenliğin ellerinde kalan bu hazin artıklarını geriye doğru taşıyorlardı.

Zaten yakın olan sınırlardan bu yana geçmekle, göçmen kafilelerinin kenar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mahallemizi çeviren çayırlığa çökmeleri bir olurdu. O çayırlar ki vaktiyle, bu dönenlerin dedelerinin uzak ülkelere, Balkanlar'a, Tuna'ya, ve daha ötelere yayılmak için yola çıkarken topland ıkları, saflarını düzdükleri, geçitlerini gösterdikleri meydanlardı.

Kenar mahallemizin sokaklarında zaman zaman:

— Çocuklar! Muhacirler (göçmenler) gelmiş! diye sesler dolaşırdı. Mahallenin çocukları hep birden çayırlığa koşardık. Bu çayırlık, belki yüz, yüz elli yıldan beri göçmenler için bir konuk yeri olmuştu. Burada arabalar halka halka dizilirdi. Öküzler, mandalar bunların etrafına çökerlerdi. Uçları araba kanatlarına tutturulmuş kilimlerden, çarşaflardan odacıklar kurulurdu. Yataklar serilirdi. Ateşlerde tencereler kaynardı.

Yeni gelen göçmenlerin çocuklarıyle, bizim kenar mahallenin küçükleri arasında hemen arkadaşlık başlardı. Çünkü yeni gelenlerin söyledikleri kasaba, köy isimlerini biz daha önce işitmiş olurduk. Aramızda onlarla hemşeri, komşu çıkanlar da bulunurdu. Çünkü bizim de ailelerimiz vaktiyle oralardan kopmuştu. Onların geçtiği yollardan geçmişti. Şimdi onların konakladıkları bu çayırda konaklamışlardı.

Yeni gelen göçmenlerin, hemen ertesi gün, kimisi hükümete baş vurur, kimisi hanlarda, kahvelerde, eski gelen hemşerilerinin dağıldıkları, yerleştikleri köyleri, kasabaları soruştururlardı.

Ondan sonra kafilenin çözülüşü başlardı. Bir kısmı yakın yerlere dağılırdı. Bir kısmı yeniden yollara dökülürlerdi. Arta kalanlar kenar mahallenin bir ucuna yerleşerek mahalleyi genişletirlerdi. Bu yerleşme için, kırlardan kara çalı, böğürtlen, yahut güvem dikeni, bataklıklardan saz demetleri taşınırdı. Sonra etrafı çitle çevrilen bir avlunun ortasına, üstü sazla örtülü küçük bir kerpiç, yahut çit kulübe yaparlardı.

Böylelikle, daha birkaç gün geçmeden mahallede yeni bir baca tüterdi. Onun da dumanı mahallenin dumanlarına karışırdı. O evin de çocukları mahalle çocuklarının aralarına katılırlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

*

* *

Ben de bir göçmen çocuğuydum. Bu göçün hikâyesi Tuna kıyılarında başlar, bu kenar mahallede biterdi. Hikâye oldukça basitti. Fakat işin üzerinden, o zaman otuz yıl kadar geçtiği halde, babamın gönlünde bu anılar hâlâ tazeliğini muhafaza ederlerdi.

O tarihten otuz yıl kadar önce, 1877'de, Ruslar Tuna'yı geçince, Deli Orman da sarsılmıştı. Biz Deli Ormandanmışız. Babam kalabalık bir ailenin çocuğu imiş. Bu aile, gece kapılar kapanınca, etrafı çevrilmiş bir küçük kaleye dönen bir çiftlikte yaşıyormuş. Evler, ahırlar, samanlıklar büyük bir avlunun etrafına diziliymiş. Köpekler gece çiftliği beklerlermiş. Sabahın alaca karanlığında hayat başlarmış. Avlunun içi öküzler, inekler, kazlar, davarlarla dolarmış. Ona göre de geniş topraklarımız varmış.

Fakat Tuna'da harp patlayıp da Tuna'yı aşan Kazaklar bu toprakların sınırlarında gözükünce, bu çiftlik de boşalmış. Kazakların atları, göçmenlerin öküz arabalarından daha çevikmiş. Bir gün, kaçan kafile baskına uğramış ve parçalanmış. Benim çocukluğumdaki gibi, buralara kadar ulaşabilen göçmenler, kenar mahallemizin yanında arabalarını çözdükleri zaman, babamın kırk kişiyi aşan ailesinden, arabadaki ihtiyar anasından başka yanında kimse kalmamış. Kaybolanların izleri, akıbetleri hiç bir zaman belli olmamış...

Anamın göç hikâyesi biraz daha kısaydı. Onun babaları Batı Trakya'nın, Bulgaristan'a kalan dağlık bölgesinde, bir köyde yaşıyorlarmış. Oraları elimizden çıkınca, bölgenin bütün Türkleri gibi onlar da yavaş yavaş yurtlarını bırakmışlar.

Sonraları çeşitli akrabalık bağları ile bağlandığımız ailelerin de hikayeleri bizimkilere karıştı.

Örneğin bu ailelerden biri, Bulgaristan'ı ikiye ayıran Balkanların bir geçidinde yaşıyormuş. Tuna'yı aşan Ruslar daha buraya gelmeden, köyde

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yaşayan Bulgarlar isyan etmişler. Kilisede çanlar çalınmış. Önceden ve gizlice hazırlanan teşkilât derhal meydana çıkmış, Neferler, çavuşlar, zabitler peyda olmuş. İsyancılar önce karakolu basmışlar. Kuleye kendi bayraklarını çekmişler. Köyün yağması kolay olmuş. Kadınlara dokunmamışlar ama, ileri gelen insanları birer birer temizlemişler.

Bu hikâyeyi bize anlatan kadın akrabamız kendi babasının, başı kesilirken zahmet çekmesin diye, kürkünün yakasını nasıl kıvırarak, kendini almaya gelen isyancılara teslim olduğunu anlatırdı.

İsyancılar o arada çok insan temizlemişler. Fakat bir Türk askerî kolu köyü bir aralık kurtarınca, arta kalanların göçü başlamış, göç kolları hücumlar, baskınlarla sapa yollara dökülmüşler. Nihayet sağ kalanlar, uzun maceralarından sonra bu mahallenin kenarına varmışlar...

*

* *

Kaldı ki kim bilir nerelerden ve ne zamanlardan beri akıp gelen bu kopup göçmenin, bu sınır kenarına yerleşmekle sonu gelmiş sayılmıyordu. Burası sadece bir konak yeriydi. Yeni harpler, yenilgiler, yeni göçler olacaktı.

Mahallede herkes, bir gün olup buradan da göçüleceğine inanıyor, o günü bekliyordu. Hoca Hanım denilen bir yaşlı kadın vardı ki, bizim mahalleye başka bir mahalleden misafir gelirdi. Fakat gelince de her evde istediği kadar kalırdı.

Onun mahallede bulunduğu zamanlar, gece toplantıları daha kalabalık olurdu. O herkesi tanırdı. Her şeyi bilirdi. Yarı sofu, yarı meczup, yarı derviş bir kadındı:

— Müslümanların evveli Şam! Ahırı Şam! derdi.

Bu sözleri dinleyenler, yakında Şam'a kadar göçüleceğine inanırlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

— Edime, sudan, İstanbul ateşten batacak, derdi.

Buna da herkes inanırdı. Hatta Osmanlı devletinin sonunu da haber verirdi:

— İnneke Hamidün Mecid, derdi. Bunu da şöyle yorumlardı:

— Bu devletin son padişahı Sultan Hamit olacak... Sonra bir Mecit gelecek ama, o artık padişah sayılmayacak...

Bizim bu kenar mahallelerimizin yerinde şimdi hemen hemen yeller esmektedir. Harpler, göçler ve ihmaller sonunda boşalan ve enkazı yıkıcılar tarafından taşman evlerimizle bahçelerimizin yerini şimdi baldıranlar, dikenler, sert, pis kokulu mürver ağaçlan ve bir mezarlık ıssızlığı almıştır.

Hoca Hanımın şom ağzı ne vakit kapanmıştır bilmiyorum. Ama, memleketin Batı sının, Edirne'nin son evlerine kadar sokulduktan sonra, şimdi oralarda baykuşlar, kendilerine tüneyecek, istedikleri kadar harabe bulabilmektedirler. Edirne'yi her istikamette saran ve saatlerce süren bakımlı bağların yerini, şimdi bir bozkır çıplaklığı örtmüştür. Mamur konakların yıkıntılan arasında davar sürüleri dolaşır. Vaktiyle uçtan uca uzanan kışlaların çökmüş damları altında, dizi dizi kof pencere delikleri ruha korku verirler. Bu harabeler ortasında tüneyen insanların üstünde ise, dünyanın en güzel kubbeleri ve en ince minareleri, hazin bir çelişki içinde yükselirler.

*

Mahallemizin fakir, fakat daha iyisini aramayan sakin, düzenli bir hayatı vardı. Komşularımızın bir kısmı bağ, bahçe işleriyle uğraşırlardı. Bir kısmı da şehrin, akla gelebilecek bütün küçük işlerine dağılırlardı. Arabacılık, köylerde, kırlarda kurulan pazarlarda gezgincilik yapanlar da vardı. Ama hepsinin görünüşleri ciddî, ağır başlıydı. Hepsi de şikâyetsiz, gözü tok, Allahtan gelen ve gelebilecek olan her şeye önceden boyun eğmiş, gönülleri rahat insanlar olarak birbirlerini sayarlardı. Gençler yaşlılara saygı gösterirlerdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bizim mahallemize polis, jandarma hiç bir zaman gelmezdi. Benim yaşadığım ve hatırlayabildiğim yıllarda burada hiç bir polis vakası olmadı. Delikanlıların ufak tefek huysuzlukları gene mahalle içinde hallolunurdu.

Mahallenin kerpiç duvarlar veya çitlerle çevrilmiş evleri Tunca nehrinin iki kolunu suladığı düz, yeşillik çayırlara bakardı. Sonra bunlar, bu eski saray çayırlarından, şehir kenarlarından başlayarak, şehrin içerilerine doğru kademe kademe yükselirdi. Bütün evler küçük bahçeler içinde kaybolduğu için bunların ağaçlar arasından yalnız kiremit veya saz örtülü damlan görülürdü. Böylece her ev, her tarafından çevrilmiş bir kale gibi, kendi içinde yaşardı.

Fakat bir bakışta sessiz ve hareketsiz görünen bu kenar mahallenin, renkli, canlı bir iç âlemi, bir manevî hayatı vardı:

Göç hatıralarından, harp veya komitacılık hikâyelerinden başka, dilden dile aktarılan masallar veya kötü taş basması kitaplardan okunan hurafeler, rüya ve fal tabirleri, aşk ve kahramanlık destanları, nihayet biraz din, biraz tarikat havası...

Bunlar herkesin ortak malı olan, herkesin iç âleminde derece derece yer alan manevî varlıklardı. Bu hayal, düşünce ve inanış sermayeleri, mahallenin, az çok duygulu her insanı gibi, benim çocuk benliğimin de ilk örgüsünü dokudu. Denebilir ki bu manevî örgü benim iç benliğime,, mahallenin diğer çocuklarından daha çok damgasını vurdu.

Çünkü bu kenar mahallenin en sık en canlı toplantıları bizim evde olurdu. Bizden başka, mahallenin hiç bir evinde, bu taş basması kitapları okuyabilecek kimse yoktu. Babamın, o kadar üstün, o kadar olgun vasıflarına rağmen hiç okuyup yazma bilmemesine karşılık anam, din, masal ve destan kitaplarını okur, anlatabilirdi. Mahalle kızlarına, kadınlarına duaları öğretir, namaz surelerini belletirdi. İbadet, hatta zikir toplantıları yapardı. Evinin işlerinden ve ibadetlerden artırabildiği vakitlerde, paralı veya parasız birtakım dikişler dikerdi. Evimizin geçimine bir şeyler katmaya çalışırdı.

Ne çok zayıf, ne çok toplu, orta boylu, yuvarlak ve sakin yüzlü bir görünüşü

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

vardı. Gayretli, duygulu, imanlı kadındı. Herkes ona bir şeyler sorardı. Herkes ondan bir şeyler öğrenirdi. Bizim mahallenin biraz dış sınırlarında bile, dikişi dikilecek kimsesiz kızlara, kederli, teselliye veya imana muhtaç kadınlara hep:

— Şaziye Hanıma git,

derlerdi. Bunlar da bize gelirler ve galiba aradıklarını da bulurlardı. Biraz zaman geçip de anam bana da az çok okuma yazmayı öğretince, yavaş yavaş ben de mahallenin aranılan, sayılan bir küçük insanı oldum. Bazen yazın akşam üzerleri, bahçemizdeki büyük dut ağacının bir dalma çıkarak yüksek sesle Âşık Ömer, Âşık Garip divanları okurdum. Bazen de gece toplantılarında cenk kitaplarını, cin peri öykülerini, yahut da destanları, aşk masallarını herkese dinletirdim.

*

* *

Bu cin peri öykülerinin en canlısı «Bir Serencam»dı. Bu öykü, yerüstünde değil yeraltında geçiyordu. Yeraltında cinler, periler, devler yaşıyorlardı. Orada her şey sihirli ve tılsımlı idi. Cinler, perilerle daima çarpışıyorlardı.

Bunların sarayları, mağaraları, kaleleri, kentleri vardı. Attığımız süprüntüler, onlarda altın veya gümüş para yerine geçerdi. Bunları her kim akşam karardıktan sonra dışarıya atarsa, onlara vergi vermiş olurdu. Onlara karışmış sayılırdı. Ondan sonra, cinlere, perilere karışanların evleri her akşam, onlar tarafından sarılırdı. Onlar vergilerini beklerler, vermeyenlerin uykularına girerek haklarını isterlerdi.

Öykü korkunç olduğu kadar saçmaydı. Fakat böyle hikâyeler, gecenin ilerlemiş saatlarında, küçük bir petrol lambasının zorlukla ışıklandırdığı, kapıları, pencereleri sıkı sıkıya kapanmış basık bir odada ve hepsi de korkularından uyuşmuş kadınlara, çocuklara anlatılınca, tesir başkalaşırdı. O zaman bu bir öykü olmaktan çıkardı. Devler, cinler, periler birbirine karışarak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bahçeleri doldurur, camları, kapıları zıngırdatır gibi olurlardı. Nerede ise onların, evleri basarak, odalara saldırarak hepimizi boğacaklarını sanırdık. Böyle olunca da öykünün bütün tabiatdışı olayları, yaratıkları, bütün çocuklar gibi benim hayal âlemimin de, henüz işlenmemiş temeline gerçek olaylar ve varlıklar gibi yerleşir, öylece kalırlardı. Bunlar, ilk çocukluk hayallerimin en alt kademelerinde daima canlı olarak yaşarlardı.

Aşk veya savaş destanlarının havası, hurafelerden başkaydı. Bunlarda yaşayan, tabiatdışı mahluklar değil, insanüstü kahramanlardı. Lirik öykü ve destanların hapsinde müşterek olan şuydu: Bunlarda aşk, hiç bir zaman visale ulaşamayan bir şey, yani «ebedî bir hasret»ti. Mecnun Leylâ'yı arar, Leylâ için yanardı. Fakat Leylâ'yı gördüğü zaman tanımaz ve her rastladığı kıza:

— Sen Leylâ mısın?

diye sorardı. Cevap alması da şart değildi. Çünkü Leylâ'yı esen rüzgâr, uçan kuş, çağlayan su, yahut da dağda dolaşan gazal yavrusu pekâlâ temsil edebilirdi.

O zaman sazını alır, ebedî hasretinin, yani mutlak ve soyut aşkının coşkunluğunu anlatırdı.

Fedakârlık, kahramanlık, hiç bir karşılık için değildi. Mecnun çöle düşer veya başına kuşlar yuva yapardı. Ferhat kaya deler veya dağı dağ üzerine kordu. Halbuki onların sevgilileri olan Leylâ'lar, Şirin'Ier, bu maceralarda ancak pasif birer süjedirler. Her biri bir "hayale âşık olan Ortaçağ şövalyelerinin o hayallerde yaratılan prensesleri gibi bir şeydirler.

Sonra, destanların anlattığı bu sevenlerden, hemen hiç biri sevgilisine kavuşamaz. Kavuşsa da birleşemez. Birleşse de bu birleşme bir dünya visali olmayıp, ancak ölüm onları ebedî visale kavuştururdu. Onun için taş basması kitaplarda sevgililer, daima başları birbirlerine doğru eğilmiş, fakat hiç bir zaman birbirlerine ulaşmayan narin servi ağaçları şeklinde resmolunurlardı. Fakat benim çevremde bunları seyredenler, bu tabiata uymayan resimleri hiç yadırgamazlardı. Herkes onlara kendi meyline, kendi hayal kudretine göre

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şekil ve mana verirdi. O zaman bazen sessiz, bazen hıçkırıklı, göz yaşları, herkesin kendi içinde kendi hayaline göre işlediği bu macera için için akar dururdu.

Hatta bu yaşlarda herkes, biraz da kendi için ağlamakta gibiydi. Çünkü ayrılık, hasret ve gurbet, bizim kenar mahallenin de melankolik unsurlarıydı. Bizde kadın ve erkek daima ayrı yaşardı. Evlenmeler, ne de olsa bir aşkın eseri olmaktan ziyade geleneğin emriyle olurdu. Böyle olunca da, tabiatıyle tatmin edilemeyen ve hatta ne olduğu da açıkça bilinmeyen arzular ve buna benzer duygular, elbette ki ancak destanların anlattığı şeylere uymaktaydı.

Bir de âşık divanları vardı ki onlarda, Leylâ ile Mecnun, Kerem ile Aslı öykülerinde olduğu gibi bir aşk macerası değil, sadece aşkın kendisi dile gelirdi. Âşık Ömer, Âşık Garip divanları baştan başa bir yakarıştı. Âşık sevgilisinin hatta kim olduğunu da bilmezdi. Fakat hiç bir zaman elde edilemeyen bir ahunun, yani tamamen soyut bir ruh bağlılığının bütün ömür boyunca süren çekiciliği ile diyar diyar dolaşırdı. Bu cezbe, bu destanlarda sonsuz bir hayal genişliği ile ifade edilmiş bulunurdu. Ben bu aşkın; biraz soyut, biraz insanüstü bir aşkın cezbesini ve sihrini, içimde bir ürperti halinde daima yaşatmışımda.

Anamdan ve biraz yaşım gelişince benden başka okuma bileni olmayan bizim kenar mahallenin gece toplantılarında bütün bunları okumak bize düşerdi. Hurafeleri, öyküleri, destanları, divanları ve cenk masalları takip ederdi. Zamanlar, mesafeler durmadan birbirine karışırdı. Kenar mahalle manevî hayatının bir cephesini böyle yaşardı.

Bana gelince, ben, yalnız okumak veya okunanı dinlemekle kalmazdım. Bir de dinleyenleri inandırmak ve onlarda tesirler yaratmak durumunda olduğum için, dimağım haddinden fazla çalışırdı. Zaman olurdu ki kendimi, bütün bu duyguları duyan, bütün bu maceralara karışan kahramanlardan biri gibi hissederdim.

Beni dinleyen bütün benim yaşımda çocuklardan başka türlü olduğuma ve yolumun, onların yollarından başka türlü olacağına inandığım olurdu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kumral, yüzü renkli, narin fakat sıhhatli bir çocuktum. Okuma bilen bir ananın oğlu oluşum ve okuma bilişim, zaten mahallenin diğer çocuklarının da beni, kendilerinden biraz daha başka görmelerini tabiî kılmıştı. Beni, çetecilik oyunlarında ve kavgalarında pek başa seçmezlerdi ama, itibarlı çocuklardan gene de ayırmazlardı.

Böylece, mahallenin kadınları ve çocukları, benim okuduğum destanları, divanları dinlerlerdi. Ben ise, anamdan dinlediğim yahut kendi okuduğum destanların, öykülerin maceralarına karışmak isterdim. Anamın da benim için rüyaları, kehanetleri benim bu ön sezilerimi beslerdi. Ona göre ben, er geç bu mahalleden ayrılacaktım. Çok okuyacaktım. Uzak memleketlere gidecektim ve bir gün, büyük adam olacaktım...

Böyle olunca da, o zaman çocuk ruhumu, âdeta ben hissetmeden saran hayaller, düşünceler beni zaman zaman çocukların kalabalığından ayırırdı. Yalnızlığa, düşünceye, belirsiz arzulara sürüklerdi. Macera, aşk, kahramanlık meyilleri, kendi kendilerine ruhumun ilk şe-killeşmelerine karışır dururdu...

Bizim mahallenin camii, küçük, kiremit damlı, kapısı daima açık ve cana yakın bir mescitti. Yanındaki türbede, demir parmaklıklı penceresinde geceleri mumlar yanan bir evliya yatardı.

Zaten mahalle ismini bu evliyadan alırdı: Sofu İlyas mahallesi. Gerçi bizim evler, bu mescitle türbenin bulunduğu yüksekçe kısımdan oldukça uzaklara ve eteklere düşerdi ama, gene de Sofu İlyas mahallesinden sayılırdık.

Mescitle türbenin, mahalle halkının günlük hayatında, mahallenin çeşmesi, fırını gibi yer alan, mahalle halkıyla beraber yaşayan bir yeri vardı. Zaten bizim mahallenin müşterek tesisleri de bunlardan ibaretti: Bir mescitle bir türbe, sonra başka ve daha aşağı bir yerde bir çeşme, bir fırın ve bir bakkal. Her gün akşam namazlarında, yahut da ramazanda teravih namazlarında, cemaat mescitte namaz kılarken mahalle çocukları teklifsizce, mescit kapışma toplaşır, ibadeti seyrederdik. İsim duaları, sakal duaları, tövbeler mescitte yapılırdı. Güvey girecek, yahut askere gidecek delikanlılar, bir çeşit törenle mescit önünden toplanır veya uğurlanırlardı. Cenaze namazları da

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

orada kılınırdı.

Mescide bitişik evliya türbesi de, tıpkı bu mescit gibi, mahalle hayatının yaşayan bir unsuru idi. Çocuğu olan veya olamayanlar, çocuklarına ad koyan, kızlarına koca isteyenler, askerdekilere terhis dileyenler evliyaya mum adarlardı. Türbenin küçücük penceresinde mum yakarlardı.

Bu ermişi rüyalarında görmek ve ondan dileğinin cevabını almak için istihareye (dualar, niyetlerle uykuya) yatanlar olurdu. Bazı kadınlar onu sık sık gördüklerini söylerlerdi. Bunu hayra yorarlardı. İşte anam da böyle bir istihâre rüyasında, benim yolumun ve yıldızınım uzaklarda olduğunu gördüğünü söylerdi. Ben bu sözleri dinledikçe, ilerisi bana sanki önceden malum olmuş gibi, birtakım yolculukları, geleceğimin kısmetleri gibi sayardım.

Zaten mahallede kadınlar, erkeklere bakarak daha içli bir imana bağlıydılar. O zamanlarda yaygın bir tarikatın kolu bu mahalleye kadar inmişti. Anam mahallenin kadınlarına, kızlarına yalnız dikiş dikmeyi, kasnak örmeyi, yahut namaz kılmayı öğretmekle kalmazdı. Bu tarikatın zikirlerini, dualarını da belletirdi.

Hele her yıl bir gece vardı ki, mahallenin en imanlı kadınları o gece, bizim evdeki küçük odada toplanırlardı. Yatsı namazı kılındıktan sonra ortaya çıkarılan çok uzun bir tespihin etrafında halkalanırlardı. Gittikçe derinleşen bir ruhî bağlanış içinde sessiz sedasız zikre, ibadete dalarlardı. Bu zikir uzun sürerdi. Ben zikir başlarken, odanın bir köşesine sinip, tespihin etrafında halkalanan kadınların sağa sola dalgalandıklarını seyrederdim. Fakat bu ibadetin sonuna kadar uyanık kalamazdım.

İbadet ve dua, bu mahallenin manevî hayatının günlük ve diğer bir cephesiydi.

* *

Sınırları çok yerde birbirine karışan mahalleyle mezarlık arasında içli dışlı,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

birbirini tamamlayan bir bağıntı vardı. Her evin bir parçası o mezarlıkta yaşıyor gibiydi. Biz çocuklar bu mezarlıklar arasında korkusuzca oynardık. Büyükler mezarlığın yanından geçerlerken dualarım okurlardı. Mahalle cemaati oraya sık sık yeni sakinler getirirdi. Kandil yahut bayram gecelerinde mezarlığın şurasına burasına, içinde mumlar yanan fenerler yerleştirirlerdi. Ne ölüm, ne de mezar, mahalle halkı üstünde olağanüstü bir korku yaratmıyordu.

Dünya varlığı, ebedî hayatın kısa bir geçidi sayılırdı. Bunu, büyük küçük herkes böyle bilirdi. «Fani dünya, bir misafirhanedir» tekerlemesi, bizim mahallede, büyük küçük herkesin dilinde, sık sık tekrarlanırdı... Böyle olunca da, bugünkü ve yarınki, yahut topraküstü ve toprakaltı hayatım birbirinden ayırmaya pek lüzum görülmezdi. Daha doğrusu insanlar, topraküstü veya toprakaltında, bizim nasibimiz olan hayatın şu veya bu safhasını yaşıyor sayılarak, ölümü de hayat kadar tabiî görürlerdi.

Zaten bizim şehrimizde Edirne'de din, bir korku yahut bir sır olmaktan ziyade bir dünya nizamı gibiydi. Çünkü şehrin her tepesinden ayrı ayrı ve hepsi de birbirinden güzel hesapsız kubbeler, minareler yükseliyordu. Şehir bunlarla öylesine donanmıştı ki, onların gölgesinde yaşayıp da, her biri daha üstün bir ustanın elinden çıkan bu kubbelerin, minarelerin manalarını duymamak, onların etkisi altında kalmamak, kimse için kabil değildi.

Bu şehirde doğan ve yaşayan bir insan, hatta hiç başını secdeye koymamış olsa bile, gökleri delen bu minarelerin şerefelerinden, günde beş defa adı dünyaya ilân edilen üstün varlığın ve onun dünyaya gönderdiği kutsal elçisinin şanlarını ister istemez ruhunda duyardı. Bu ezanların çağırışı, bu ezanların yaydığı İlâhî varlık, bu şehrin sokaklarında bir hava gibi eserdi. Bir hava gibi teneffüs edilerek yaşanırdı...

Benim de çocukluk yıllarım, bu kubbelerin, minarelerin gölgesinde geçti. Bu gölgelerin ruhuma nakşolunan serinliğini ömrüm boyunca hissettim. Bu camilere ilk ziyaretlerim, mahalleden de katılan oldukça kalabalık bir kadın kafilesinin ortasında yürüyen anamın eline yapışarak, eteklerine sarılarak olurdu. Büyük camilerin, büyük mermer kapılarından, evvelâ mermer döşeli,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

etrafı mermer sütunlar, kemerlerle çevrili serin avlularına girilirdi. Sonra ağır birtakım perdeleri aralayarak, o zaman bana gökyüzü kadar yüksek görünen kubbelerin harîmine süzülünce duyduğum heyecanı hâlâ hatırlarım. Sonraları ise buraları benim, devamlı ziyaretgâhlarım oldular...

*

* *

Şehrin en hâkim tepesinde Selimiye yükselirdi. Edirne'de ovalardan, eteklerden başlayarak kademe kademe yükselen bir sıra camiler, kubbeler, minareler ortasında Selimiye, bir taç gibiydi.

Hiç bir taş eseri dünyada bu kadar güzel, bu kadar tenasüplü olmasa gerektir. Hem de ben sonraları, bunların nicelerini gördüm.

Selimiye azametli olmaktan ziyade güzeldir. İnsana ruhanî duygulardan ziyade hayranlık verir. Ruhta da sükûn ve teslimiyet uyandırır. Kalbe muvazene ve huzur getirir. İnsan onunla, bir insan eseri olduğu için övünebilir ve bir eşinin daha yapılabileceğine her nedense ihtimal vermek istemez.

İnsan kalbi onun, bir Allah evi değil, bir kul yapısı olduğu için üstüne titrer. Onun ilân ve temsil ettiği İlâhî varlığı, korkarak değil, severek benimser. Onun sevdirdiği şeyi insan, hiç korku duymadan sever.

Selimiye, daha çok birer kaleye benzeyen, dantelâ gibi işlenmiş taşlarını, kornişlerini görebilmek için, tâ yanlarına kadar varılmak lâzım gelen Selçuk mabetlerinden başka bir şeydir. Her parçası mıncık mıncık işlenen ve her süsünde cinler, devler, korkular dile gelen Hint eserleriyle onun hiç bir benzerliği yoktur. Bir Çin eseri gibi bir el işi mucizesi değildir. Ne Yunan, ne Rönesans, ne Gotik... Hayır, öyle bir bütündür ki, parçalarından her biri diğerlerinden ayrıldığı zaman bir mana ifade etmez. Bu camiin, üstünde ayrı ayrı durulacak motifleri, minyatürleri yoktur. Fakat Selimiye'de insan kudreti, şu taş denilen ağır maddeyi, öyle kusursuz bir tenasüp içinde, öylesine bir araya getirerek yükseltmiştir ki, bu yükseliş bir hayal eseri kadar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

güzeldir.

Hatta bu göklere ulaşmak hamlesi, bu kubbelerin üstünde son düğümünü işlemekle de kalmaz. Bu kubbeyi dört taraftan dünyanın en güzel dört minaresi dört kanat gibi kucaklar. Bu hamle, müminlerin nerede başladığı ve nerede bittiği bilinmeyen yakarışları gibi, sonsuzluk âlemine doğru yükselir, gider...

Bizim kenar mahallenin çocuklarından, benden başka mektebe giden olmadı. Bu mahallede her çocuk, biraz çalışabilecek yaşa gelince, ya bir dükkâna çırak olurdu, yahut da ağalarının, babalarının yanında kır ve toprak işlerine başlardı.

*

* *

Bizim mahallede mektep ve anamdan başka az çok okuyan, yazan yoktu ama, büyük küçük mahalle halkının mektebe, okuma bilene, kitaba karşı içten gelen, yerleşmiş saygısı vardı. Bizim mahalle halkı için mektep, kitap ve okuyan insan, büyük ve mutlu varlıklardı. Bizim mahalle sokaklarında yerlerde hiç bir yazılı kâğıt parçası görülmezdi. Nereden gelmişse gelmiş, ister bir rüzgâr uçurmuş olsun, sokağa düşen her yazılı kâğıt parçasını gören büyük küçük herkes, onu hemen yerden kaldırırdı. Bir saçak arasına, bir duvar kovuğuna sokuştururdu. Ayak altından kurtarırdı. Çünkü üzerinde harfler, yazılar taşıyan bir kâğıt parçası kutsal bir şeydi. Çünkü Kur’an kâğıtlara yazılırdı. Ve o rüzgârların uçurduğu kâğıt parçası bir Kur’an yaprağı da olabilirdi.

Bizim evdeki masal veya din kitapları da daima yukarıda, duvarların yüksek yerlerindeki hücrelerin içinde veya rafların üzerinde dururdu. Kur’an-ı Kerim’e gelince, onu ancak öpüp alnımıza koyduktan sonra elimizde taşıyabilirdik. Gene öpüp alnımıza değdirdikten sonra yerine yerleştirirdik. Kur’an ancak ayak altı olmayan, tenha ve korunmuş köşelerdeki yüksek mevkiinde saklanabilirdi. Ancak keseler, muhafazalar,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bohçalar içinde dururdu. Onun bulunduğu yerde olur olmaz hareketler yapılamaz, olur olmaz şeyler konuşulamazdı. Kur'an herkesin el dokunduramayacağı kutsal bir emanet sayılırdı.

Beni, benden yetişkin ve küçük yaşlarından mahalleden ayrılıp yatılı asker mekteplerine giden ağabeylerim gibi okutmak istiyorlardı. Önce bize en yakın bir mahalle mektebine verdiler. Bu taş bina, bizim mahalleye bakan Muradiye camiinin çevre binalarından bir parçaydı. Belki de bu camiyle beraber, yüzlerce yıl önce yapılmıştı. Büyük pencereleri kalın demir parmaklıklarla örülmüştü. Bu camiin etrafında bizim taş mektepten başka, o zaman, hâlâ işleyen bir imaretle, bir mevlevî tekkesi ve şehrin sayılı insanlarının gömüldüğü etrafı ağır demir parmaklıklı bir mezarlık vardı.

Bunların hepsi de, koyu yeşil ve çoğu asırlık ağaçların arasında birbirleriyle öyle kaynaşmışlardı ki, bu Muradiye tepesi, bizim kenar mahallenin üstünde, çiçekleri taştan abideler olan büyük bir demet gibi yükselirdi.

Günün beş vaktinde Muradiye Caminin minaresinden müezzinin, müminleri ibadete davet eden sesi aşağı mahallelere doğru yayılırdı. Bu ses duyulunca büyüklerin yüzüne başka bir hal gelirdi. Biz, aşağı mahalle çocukları, itişme kakışmalarımızı ezan bitinceye kadar keserdik. Ramazanlarda camiin minaresine mahya gerilirdi. Kandil, bayram günlerinde camide mevlüt okunurdu. Tekkede ayin yapılırdı. İmaretten fakirlere her sabah çorba, her gün fodla, her perşembe pilâv, zerde dağıtılırdı.

Bu tepe, kenar mahallemize biraz yukarıdan bakardı. Fakat ben içimden gelen bir duyguyla, yolumun bir gün oradan geçeceğini, bu asırlık ağaçlar altında, bu camiler, tekkeler, imaretler arasında geçirilecek, zamanlarım olacağını sezinlerdim. Orasını yadırgamazdım. Öyle de oldu. Babam beni bir gün elimden tuttu. Boynuma anamın diktiği bezden bir kese takıldı. Buna bir de elif cüzü konup mektebe başlatıldım. Ama, o sırada ben, mahalle mektebinin bana verebileceği kadar okuyup yazmayı zaten biliyordum. Sarıklı bir hocanın beni

rahlesinin önüne oturtup besmele çektirmesi ve harflere başlatması

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

merasiminden ibaret kaldı. Fakat yaşım daha üstün bir mektebe girmeye hak verinceye kadar bu taş mektebe devam etmem lâzımdı.

Mektep değilse bile mektebin çevresi benim için yeniydi. Büyük cami, bu tepeyi kaplayan binaların merkezindeydi. Önünde taş döşeli büyük bir avlu vardı ki, ortasında bir şadırvan bulunuyordu. Sıra sıra bacaları, kubbecikleri ile imaret binaları, sonra kapısındaki yeşil boyalı ağaç sütunlarla oturtulmuş bir revak taşıyan Mevlevi tekkesi, öbür tarafta şeyhlerin konakları, dedelerin, dervişlerin evleri, cami harimindeki türbeler, mezarlar...

Bu tepeden baktığım zaman bana, bizim mahalle aşağıda, kademe kademe alçalan bahçeleri içinde kaybolmuş evleri, bazen sislere, bazen de evlerin bacalarından tüten dumanlara gömülmüş mütevazi varlığı ile, olduğundan daha uzak görünürdü...

Bu mahalle benim için, artık, bir mazi oluyordu...

*

* *

Nitekim mektebe başlayışım, benim, kenar mahallenin sokaklarından devamlı ayrılışım gibi bir şey oldu. Çünkü yeni çevremde her şey başkaydı. Burası başka bir yerdi. Burada bizim mahalle sokaklarının sadeliği, canlılığı belki de yoktu. Burada her şey sessiz ve derin bir ibadet içindeydi. Burada, yollardan, meydanlardan geçenler daha yavaş yürüyorlardı. Konuşanlar daha alçak sesle konuşuyorlardı. Şeyhlerin, tekke evlerinin çocukları meydanlarda görülmezdi. Cami avlusundan, yahut imaret meydanlarından hiç bir çocuk sesi gelmezdi. Bizim taş mektebin çocukları bile evlerine, sanki bu âlemin nizamını bozmaktan çekinirlermiş gibi, başka sokaklardan sessiz, sadasız gider gelirlerdi. Kavgalar, gürültüler, oyunlar, daha uzaklarda olurdu. Bizim çetecilik, komitacılık oyunları, taş ve sapan kavgaları, Hıristiyan, Rum, Bulgar mahalleleriyle bizim mahalle çocukları arasındaki millî boğuşmalar ise artık benden çok uzakta kalmıştı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu sapa yerin zaten pek yolcusu da yoktu. Dedelerde, dervişlerde, camiye ibadet ve tekkeye ayin için gelenlerin hepsinde istiğraka, kendi içine gömülmüşlüğe benzer dalgın ve müşterek bir ruh hali vardı.

Fakat bu tenhalık, bu ruh, bu binaların azameti, benim ruhumu her nedense ezmiyordu. Ben bu havaya sanki evvelden hazırlanmış gibiydim. Her tarafına büyük taş yapıların gölgeleri düşen serin yollarda; avlular, meydanlar, tâklar, revaklar arasında sanki evimde gibi dolaşırdım. Bir süre sonra bu âleme o kadar bağlandım ki, gün akşama yaklaştığı zaman kendi mahallemize inince, mahalle sokaklarındaki eski arkadaşlarımı, onların kendi aralarındaki itişip kakışmalarını, artık manasız görmeye başlamıştım.

* *

Asıl beklediğim günler perşembe günleriydi.

O gün bektep erken kapanırdı. Çocuklara imaretten fodla, pilâv zerde verirlerdi. Öğleden sonra Mevlevi tekkesinde ayin yapılırdı.

Ayin saatından önce cami boş veya tenha idi. Bu camiye girdiğim zaman, kendimi herkesin yaşadığı âlemden ayrılmış birtakım burçlara yükselmiş sanırdım. Ağaçlar arasından süzülebilen ışıklar, mermer kornişli büyük pencerelerin demir parmaklıklarından sızınca, evvelâ ceviz pencere kapaklarının arabesk işlemelerini aydınlatırdı. Aralarına renk renk camlar geçirilmiş alçı tezyinatlı kubbe pencerelerinden içeriye ancak loş bir aydınlık süzülürdü. Bir köşede, mermer sütunlar üzerine oturtulmuş, yaldızlı kafeslerle çevrili bir bölme, padişahlar içindi. Camiin iç cephe duvarı boyunca insan boyunu aşan pirinç şamdanlar konulmuştu. Sedef işlemeli rahleler üzerinde el yazması, altın ziynetli büyük Kur’anlar dururdu...

Duvarlar çepçevre mavi, yeşil çinilerle kaplıydı. Belki beş yüz yıldan beri bu duvarları süsleyen bu çinilerde hâlâ, taze bir çiçek bahçesinin yaşayan renkliliği vardı.

Daha yukarılarda yazılar, motifler sıralanmıştı. Nihayet renk renk nakışlar,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şekiller, şaşırtıcı bir intizam içinde yükselerek büyük kubbenin mihrak noktasında toplanır, düğümlenirdi...

Camiin müezzini, sık sık bu camiye gelen bir çocuğun, namazlar başladığı zaman bir kenara sokulup, cemaatle beraber ibadet etmesine alışıktı. Anamın bana öğrettiği bütün namaz surelerini namaz kaidelerini biliyordum. Namazın sonunda el açıp dua ederken Allahtan, anam, babam, Müslüman ümmeti, şehitlerimiz ve kendim için isteyeceğim şeyler baştan başa ezberimdeydi...

Namazdan sonra cami avlusunda dalları her tarafa gölge veren ulu ağaçların gövdelerini çeviren sedirlere otururdum. Yahut da büyük şadırvanın serin sayvanı altındaki peyklere ilişirdim. Küçük, köpüklü billûr damlaların havuzun yüzünde kovalaşmalarını seyreder, ayin saatim beklerdim...

*

Bugün; o ihtişamdan, o ulu ağaçlardan, o sudan, şadırvandan, imaretten, tekkeden, mektepten, çevre binalarından, hatta o sayılı insanlar mezarlığından, hulâsa renkler ve manalar âleminden orada, haraba yüz tutmuş bir cami yalnızlığından başka, hiç bir hayat eseri kalmamıştır. Şimdi ben, bu yalnızlık ve terkedilmişlik âlemine her gidişimde, hem kaybolan bir geçmişe, hem kendi ellerimizle tahrip ettiğimiz ulu tarih ve ihtişamın, yadımda kalan hatırasına, sessiz göz yaşlarımla ağlarım...

*

Ayin yaklaştıkça tekke halkının gidiş gelişleri artardı. Bunların her birini uzaktan birer birer tanırdım. Fakat beni en çok ilgilendiren bahçıvan dedeydi. Dede belki altmış, belki yetmiş yaşlarındaydı. Hayderiyesi, temiz Mevlevi kıyafeti içinde mübarek bir yüzü vardı. Onu daha yakından görebilmek için bazen, konak bahçesini çeviren taflanlarla menekşe güllerinin arasına saklanır, gözetlerdim.

Dede bahçede daima yapacak bir iş bulurdu. Tarhları kabartırdı. Gülleri, karanfilleri temizlerdi. Fideler dikerdi. Çiçekleri sulardı...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bana, dede daima bir şeyler okuyor gibi gelirdi. Belki İlâhîler, belki dualar... Namaz vakti gelince, asma çardağına asılı hasır seccadesini indirir, havuzun kenarına sererdi. Namazdan sonra ellerini Allaha açarak uzun, derin yakarışlara dalardı...

Ona baktıkça, gözlerimin önüne kendi babam gelirdi. Babam da hizmetinde bulunduğu konağın baçesinde böyle çalışırdı. Onların yüzleri gibi her halde ruhları da birbirlerine benzerdi. Babamın da toprağı işler, tarhları çapalarken, dilinden dualar düşmezdi, O da yaseminlerle mor salkımların sardığı çardağın gölgesinde namazlarını kılardı. Sonra ellerini Allaha açıp başını göğsüne eğdiği zaman, onun da yakarışları, duaları, uzun bir kendinden geçiş halini alırdı. Onun da yüzünde tıpkı bahçıvan Mevlevi dedesinde olduğu gibi, imanın ve ümidin mübarek sükûnu vardı.

Babama da bahçıvan derlerdi. Bahçıvan Mehmet Ağa denildiği zaman, sakin olgun, inanılan ve sayılan bir insan hatıra gelirdi. Bahçıvanlık onun sanatı değil, dini gibiydi. Bunu evimizin halkı için de sanki bir din haline getirmişti.

Babam da bahçıvan dede gibi çiçeklerin arasına gömüldüğü zaman kendinden geçerdi. Onlarla sanki konuşurdu. Biraz da kendi eseri olan bu yaratıkları, sanki çocukları gibi kendinden birer parça sayardı. Tıpkı çocuklarında olduğu gibi cins cins çiçekler de, ayrı ayrı tabiatlar, ayrı ayrı arzular seçerdi. Onların heveslerine, saadetlerine yetişmeye çalışırdı.

*

* * .

Ayin yaklaştıkça tekke kapıları açılırdı. Yaya, yahut faytonlar, konak arabaları içinde misafirler görünmeye başlarlardı. Kıyafetsiz mahalle çocuklarını tekkeye sokmazlardı. Bunlar kapının önünde halkalar çevirerek, sıkılıncaya kadar beklerlerdi. Sonra dağılırlardı. Fakat ben, kapının dışındaki sütunların arasına sokulurdum. Gelen gidenleri seyrederdim. İçeriden gelen sesleri dinlerdim. Kapıların aralığından bir şeyler görmeye çalışırdım. Ayinin sonuna kadar yerimden kıpırdamazdım.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bir zaman böyle gitti. Gene böyle bir ayin günüydü. Dervişler, dedeler, misafirler kaynaşıyorlardı. O sırada arkamdan biri hafifçe kulağımdan yakaladı. Başımı çevirince bunun bahçıvan dede olduğunu gördüm. Dedenin yüzünde her zamanki mübarek ve nuranî tatlılığı vardı. Hiç bir şey söylemedi. Fakat kulağımı bırakmadan beni önüne kattı. Kalabalığın arasından tekkeye girdik. Beni kapının iç tarafında bir yere yerleştirdi. Hafifçe güldü ve ayrıldı. Ondan sonra her ayin günü, tekke kapısından bu yeni yerime süzülürken bana hiç dokunan olmadı.

Herkes yerini alıp da, şeyh postuna yerleşince, ayin başlardı. Yüksek yapısı kumral bir sakalla çevrilen renkli yüzü, sakin ve heybetli görünüşü ile şeyh, temiz ve güzel bir insandı. Bu haliyle o, bana, insanların üstünde ve üstün bir varlık gibi görünürdü.

Ayinin başında evvelâ ney, zinç, kudüm sesleri arasında hafif bir musiki havayı doldururdu. Dinleyenler sanki kendi derinliklerinde kaybolurlardı. Sonra sesler hamle hamle yükselirdi. Rubailer, gazeller,

İlâhiler, birbirini takip ederdi. Ney ve kudüm, şevki denizler gibi coştururdu. Zinç, tiz işaretlerini verirdi. O zaman sofanın etrafında sıralanmış dervişlerin, dedelerin harekete geldikleri görülürdü. Nihayet sema başlardı.

Evvelâ genç dervişler devrana kalkarlardı. Tekke konağının küçük çocuklarının da bir süre ortada pervaneler gibi döndükleri görülürdü. Sonra yaşlı dervişler, dedeler devrana karışırlardı. Bahçıvan dede bunların arasında bulunurdu. Başı yana eğik, gözleri kapalı, kolları göklere uçmak ister gibi yavaş yavaş açılarak, yükselerek, ağır ve azametli devranına başlardı.

Uzun Mevlevi sikkeleri altında, başları omuzlarına düşmüş, genç, taze, yahut siyah veya kumral sakallı temiz yüzler. Açılmış kollar, beyaz, toz pembe veya hafif tirşe tennûrelerin dönen, dalgalanan, açılan etekleri altında ve ayak parmakları üzerinde, sanki yerden kesiliyormuş, sanki uçuyorlarmış gibi görünen, daima dönen insan vücutları...

Bunlar kâh toplanır kâh açılırlardı. Fakat karışmadan, çarpışmadan,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

musikinin bazen şevk, bazen şikâyet çağlayan dalgalarıyle savrulup, dönerlerdi. Bu sıralarda musiki, en ruhları sarıcı, en mestedici fasıllara girer ve ney, devrana hâkim olurdu.

Bu başka bir âlemdi. Ruhları çeken sürükleyen bir âlem. Bana öyle gelirdi ki, bu dönüşler, bu devran içinde bu sofa, sanki bu dünyadan kopardı. Bu topraktan kurtulurdu. Sanki yıldızların ebedî devranı içine karışırdı. Nurdan bir küre gibi döne döne sonsuzluklara doğru uçar giderdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bir İmparatorluk Masalı

Zaman ayini de, tekkedeki devran gibi baş döndürerek geçiyordu. Vakti geldi, beni askerî rüştiye mektebine yazdırdılar. Büyük ağabeylerim de vaktiyle bu yoldan sırasıyle mekteplerini tamamlayarak, birer birer ordu saflarına karışmışlar, memleketin sınırlarına doğru uzaklaşmış, gitmişlerdi.

Şehrin kenarında bir göçmen köyünün hayatını yaşayan mahallemizde, onların bazen parlak kılıçları ve göz alıcı üniformalarıyle görünüşleri önemli bir olay sayılırdı. Bu olay, benim üzerimde de etkisini yapardı. Yavaş yavaş ben de dünyayı bu üniformaların, kılıçların ışığı içinde görmeye alışıyordum.

Zaten Edirne bir ordu şehriydi. Bir ordugâhtı. Sokaklar her zaman asker doluydu. Şehrin etrafı kışlalar, istihkâmlarla çevriliydi. Mızıka ve boru sesleri, günün hemen her saatında havayı çınlatırdı.

Bu şehirde hayat, bir kale hayatıydı. Bu hayatın havaya yaydığı asker ruhundan hiç kimse uzak kalamazdı.

Ben de asker rüştiyesine yazılıp, orada ilk defa sıraya girince, bunu hiç yadırgamadım. Çok geçmeden ben de kendimi, yarın büyük bir ordunun saflarına karışacak, sınırlardan sınırlara koşacak, büyük bir devletin varlığını kılıcıyle koruyacak biri gibi saymaya başladım. Demek ki şimdi önümde gerçek muharebeler, savaşlar vardı. Mahallenin eğri büğrü sokaklarında, belimize kılıç diye tahta parçalan takıp, omuzlarımıza silah diye değnekler asarak çetecilik oyunları oynadığımız, baskınlar yaparak esir alıp esir verdiğimiz, gazi, şehit olduğumuz günler artık arkada kalmıştı. Şimdi gerçek savaşlar için hazırlanmam lâzımdı.

Mektepte hayat, kumandanlara tabiydi. Sıralara diziliyor, idmanlar, talimler yapıyorduk. Daha ilerisi için silah oyunlarına, manevralarına hazırlanıyorduk.

Bu yeni mektebimde, en büyük fatihler, dünyanın en büyük adamları olarak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

öğretiliyordu. En büyük milletler de en muharip milletlerdi. Biz muharip milletlerden biriydik. Dünyada kılıç her şeydi ve gaye, cihangirlikti. Biz de cihangir olacak, dünyayı zaptedecektik...

Sınıfların duvarlarında Fatih'in, Yavuz Selim'in, Napolyon'un, Büyük Frederik'in resimleri asılıydı. Padişah, en büyük muharip ve gazi olarak anılırdı. Ama hiç bir yerde resmi görülmezdi. Sınıfta adı geçerken, ders veren subay kürsü üzerinde hemen doğrulurdu. Ve biz çocuklar hep birden ayağa kalkardık.

Devletimiz bir cihangir devletti. Bir imparatorluktu. Bu cihangir devleti atalarımız bir aşiretten çıkarmıştı. Onu korumak ve daha da büyütmek ...İşte bizim vazifemiz buydu.

Sınıflar ilerledikçe, görüş ufuklarım da genişliyordu. Üç kıtanın birleştiği yerde, dünyanın kilit noktalarını elinde tutan büyük bir devletimiz vaj-dı. Bu devlet, Osmanh devletiydi. Yani bizim devletimizdi.

Sınıfların duvarlarına asılan haritalarda, bu büyük imparatorluğun toprakları, toz pembe bir renkte gösterilirdi. Bu topraklar bana dünya kadar geniş görünüyordu. Ama onları gene de dar buluyordum. Afrika'nın ortasındaki Büyük Sahraya kadar Trablus-Bingazi (Libya), sonra Habeşistan'a kadar Mısır, Sudan bu toprakların içinde görünüyordu. Hatta Tunus beyliği bile pembe bir çizgi ile sınırlandırılmıştı ki, bu rengin manası bir nevi himayeydi. Sonra Hint denizine kadar Yemen ve bütün Arabistan kıtası bizimdi. Irak, Suriye, Sina ve nihayet İran ve Rus sınırlarına kadar Anadolu bu topraklara dahildi.

Girit'ten, Kıbrıs'tan Ege adalarından başka, bütün Trakyalar, bütün Rumeli vilâyetleri devletimizindi. Hatta Balkanlarda Bulgaristan'ın yarısı da bu himaye çizgisi içinde bizim sayılırdı. Makedonya'nın ve Arnavutluk'un Ötesinde Bosna-Hersek kıtası da pembe renge boyanarak, imparatorluğun sınırı Sava'ya, Dalmaçya'ya kadar uzatılırdı. ..

Ders aralarında çocuklar, bu haritaların başına toplanırdık. Devletimizin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sınırlarına bakardık. Bu sınırların çevrelediği topraklara:

— Bizim topraklarımız,

derdik. Bu sözleri seve seve ve sık sık tekrarlardık:

— Bizim topraklarımız! Bizim devletimiz!

Bunları söylerken, içimizde bir şeylerin coştuğunu, bir şeylerin kabardığını ve bu hislerin beni büyüttüğünü, gururlandırdığını duyardım. Duruşumu, yürüyüşümü değiştirmiştim. Hele mektep dağılıp da sokaklara çıktığım zaman, asker veya asker mekteplerinden olmayan herkese karşı, bir nevi yüksekten bakardım.

Bu devlet, bu imparatorluk, benim için artık her şeydi. Bu topraklar bile bana az görünüyordu. Ders aralarında bu haritaların başına toplanan çocuklar arasında ben de, bizim topraklarımızdan koparılan ve tabiî haksız koparılan ülkeleri parmaklarımla gösterir, sınırlarını çizerdim: Kafkasya, Kırım, Besarabya, Romanya, Tuna eyaletleri, hatta Cezayir ve Atlas ülkeleri! Bunlar hepimizin hayallerinde tüterdi. Bazen Öyle coşardık ki, o anda bize sorsalar, bütün dünyanın sınırları bizim devletimizin sınırlarından ibaret olsun isterdik...

Bu ihtiraslı duyguların uyandırdığı hayal genişliği altında, kafamda çocukça da olsa, birtakım hükümlerin berrak ve aydınlık olarak yerleştiğini görüyordum. Artık şunu biliyordum ki, vatan, devlet sınırlarının varabildiği her yerdi. Sınırlarımız nerelere varıyorsa, vatanımız orasıydı. Bu sınırlar ise, ordumuzun gidebildiği yerlerdi, İmparatorluğun ordulan nerede iseler, vatanın sınırları da oradaydı.

O halde ordu vatanın temeliydi. Devleti yaşatan ordumuzdu. Biz de bu ordunun çocuklarıydık, Onun gelecekteki savaşçılarındandık. O halde gelecek için bir hedefimiz, bir görevimiz vardı: Biz birer cihangir olmalıydık...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ordu hareket halinde bir varlık olduğu için, demek ki vatanın hudutları da, ordunun hareketine göre genişler ve daralabilirdi. Nasıl ki bu sınırlar bir zaman Hint denizinden, Yemen'den, Habeşistan'dan, Kafkas dağlarına, Avrupa ortalarına ve Atlas ülkelerine kadar uzanıyordu. Şimdi de aynı yerlere niçin uzanmasındı?

Demek ki, her şeyin başında ordu ve sonra ordunun sınırlandırdığı vatan vardı. Bu vatanın topraklarının, olabildiği kadar çok ve geniş olması lâzımdı. Ordu vatanın bekçisiydi. Onun ayak bastığı her yer vatan oluyordu, Millet, bu vatanın içinde yaşayan herkesti. Bu milletin bir din, bir dilek ve bir dil birliği olması şart değildi.

Zaten bu millet içinde hak birliği de yoktu. Hak yalnız, orduyu teşkil eden ve onu idare edenlerindi. Başka cemaatler, başka kavimler, din farkı, dilek farkı gibi şeyler, üzerinde durulmaya değmez gibi öğretiliyordu.

Yemenliler, Hicazlılar, Dürzîler yahut Rumlar, Bulgarlar, Arnavutlar diye bir şey yoktu. Bunların vazifeleri sadece vergi vermek ve itaat etmekti. Eğer bunlar vergi vermez, itaat etmezlerse, yahut da kendilerine ayrı haklar düşünürlerse kanun adına isyan denilirdi. Bu isyanların kan ve ateş içinde bastırılmaları lâzımdı. Ordunun bir vazifesi de buydu.

Asker rüştiyesi dershanelerinde, duvarlara asılan Osmanlı devleti haritalarının önünde duyduğumuz duygular bunlardı. Ve bu haritalar önünde toplanan çocuklara, biraz kafaları işleyen subay hocalar, daima bu duyguları telkin ediyorlardı.

*

* *

Bu duygular, birçok memleketlerin, birçok milletlerin çocukları için belki de yadırganacak şeylerdi. Fakat o devirde bizim için bunlardan daha doğru, daha gerçek bir görüş olamazdı. Gerçi ileride anlayacaktık ki bu hakikatler, o zaman da Osmanlı topraklarında yaşayan herkes için müşterek değildi. Çünkü Rumeli'de, Suriye'de, Arabistan'da, hatta Doğu Anadolu'da âdeta

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

daimî bir iç savaş hayatı yaşanıyordu. Devletin ordusu ile devletin tebaası hiç durmadan birbirleriyle çarpışıyorlardı. Her taraf isyan içindeydi. İsyan olmayan yerlerde ise kaçak veya eşkıya çeteleri dağlan tutmuş, yolları kesmişlerdi.

Fakat biz evvelâ bu isyanları, isyan eden milletlerin, ırkların, devletimizin idare tarzından bıkması şeklinde anlamıyorduk. Bu bize böyle anlatılmıyordu. Bu ırkları, bu milletleri devletin idare edemediği bizim çevremizde hiç kimsenin aklına gelmiyordu.

İsyan bölgelerinde çalışmış bazı subayların zaman zaman bizim asker rüştiyesine hoca olarak tayin edildikleri veya bizim hocalarımızdan bazı subayların da, isyan bölgelerine atandıkları olurdu. Asker mekteplerinde bir asker hocanın vazifesinden ayrılışı veya vazifesine başlayışı, daima bir küçük tören şeklini alırdı. Hoca nutkunu, nasihatlarını söylerdi. Okuyuculardan birisi de, sınıf adına ona, lügatlı, tumturaklı bir cevap verirdi. Bazı sevilen hocaların ayrılış merasimlerinde iki taraf da göz yaşlan dökerlerdi.

Bütün bu nutuklarda, merasimlerde; isyanlardan daima ehemmiyetsiz, geçici şeyler olarak bahsedilirdi: Bunlar yabancı devletlere para ile satılmış «bazı eşhasın» çıkardıkları haksız hadiseler sayılırdı. Asıl kuvvetler ise başkadır denilirdi. Hakikatte dünyada iki kuvvet çarpışmaktaydı. Bir tarafta Osmanlı devleti, bir tarafta da Düveli-muazzama! Düveli-muazzama altı büyük devletti: İngiltere, Fransa,

İtalya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya. İsyanları bunlar kışkırtır ve isyanları bunlar silahlandırır denilirdi.

Gerçi biz çocukların arasına doğru inildikçe bu Düveli-muazzama denilen kudretin ne olduğu oldukça dumanlanıyordu. Ama anladıklarımız inandığımız şuydu ki, bu Düveli-muazzamanın istediği her şey, bizim Osmanlı devletinin zararınaydı. Zaten bizim Edirne'de bile caddelerden faytonları içinde geçen Düveli-muazzama konsoloslarıyle, sokaklarda sırmalı elbiseleri içinde dolaşan konsolosluk kavaslarının bile, halka yüksekten bakan ve bizleri aşağı gören bir halleri vardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Asker mektebinin sınıflarında çocuklar, günün hemen yarısında hep bu meseleleri konuşurduk. Hatta içimizde birtakım anadan doğma siyasîler bile vardı. Bunlar mektebin yüksek sınıflarında, bilhassa Harbiye mektebinde ağabeyleri olan çocuklardı. Onların ağızlarında nedense bizim dahi bilmediğimiz sözler dolaşırdı. Eh, ben de bu siyasîlerden biriydim!

Ama bizim bütün ümidimiz, ordunun başı olan padişahtaydı. Padişahta bütün dünyayı durduracak bir kuvvet umulurdu. Fakat ne çare ki padişah, her nedense kılıcını bir türlü çekemiyordu. Bayrağını açamıyordu. Yoksa, o bir defa bayrağını açsa, o zaman:

— Biz ne yapacağımızı biliriz!

diyorduk. Lâkin bu yapılacak şey, işte bir türlü yapılamıyordu. İsyanlar büyüyordu. Türk mahalleleri boşalıyordu. Gidenlerin Yemen'den, Arnavutluk'tan Arap içinden mektupları ya geliyor, ya hiç gelmiyordu. Zaten bizim mahalle halkı arasında askere giden delikanlıların, döneceklerini beklemek pek de alışılmamış bir şeydi. Dönüş ya olur, ya olmazdı. Giden gider ve gidenlerden çok defa haber gelmezdi.

Uzaklar böyle karışık olduğu gibi, yakınlar da daha iyi değildi. Çeteler, komitacılar, artık yolları, geçitleri tutmakla kalmıyordu. Kasabaları, şehirleri bile haraca kestikleri duyuluyordu. Hatta ben çok daha küçükken bir aralık. Edirne'de ordunun, bir Bulgar isyanının peşinden âdeta cepheye gider gibi, büyük kuvvetlerle harekete geçtiğini az çok hatırlarım (1905). Bu hareketlerin ardı arası bir türlü kesilmiyordu.

Zaten öyle anlaşılıyordu ki, orduda da pek intizam yoktu. Çünkü kışlalarla şehrin arasından geçen Tunca nehrinin üstündeki Saraçhane köprüsünün başına, kışladaki askerler ikide birde silah çatarlardı. Yani bu köprüyü kesip, sabah kışlalara geçecek olan zabitlerini, kumandanlarını veya ordu kumandanını geçirmezlerdi. Bunun manası terhis istemek demekti.

Bu hafif tertip askeri isyan evvelâ nasihatle, dualarla giderilmeye çalışıldı. Fakat herkes bilirdi ki, asker diretecek ve kumandan telgrafhaneye koşup

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

saraydan, askerin terhisi için irade çıkaracaktır. Nitekim öyle olurdu. Daha gün yarıya varmadan veya akşam olmadan kışlalar tarafından «Padişahım çok yaşa!» duaları işitilirdi. Bu, askerlere terhis tezkeresi verileceğine alâmetti. O akşam kışlalar tarafı davul, zurna, mızıka, eğlence sesleriyle çınlardı.

Bu eğlencelerde, isyan eden askerlerle, kendilerine isyan edilen kumandanlar, aynı halka etrafında bir baba evlât şefkat ve muhabbetiyle karşı karşıya otururlardı. Pehlivan güreşleri seyrederlerdi.

Zaten işin bu türlüsü, mesele kolay halledilmiş olduğu için hem İstanbul'da padişahı, hem Edirne'de iki tarafı memnun ederdi. Çünkü ayaklanan askerlerin kışlaları bıraktıkları, şehri geçip istasyona dayandıkları, demiryolunu kesip vagonlara dolarak yollan işgal ettikleri de görülmüştü.

Demek ki artık, her halde bir şeyler olması lâzımdı ve beklenen şey, nihayet oldu...

*

* *

23 temmuz 1908'de hürriyetin yahut meşrutiyetin ilânı, memlekette galiba daha ziyade biz çocukların anlayabileceğimiz bir şeydi. Bu ihtilâli anlayışta halkın kavrayışı da, galiba biz çocukların kavrayışlarından ileri geçmiyordu. Sokak gösterilerine herkes, yaşı ne olursa olsun bir çocuk heyecanıyle karışıyordu.

Zaten ihtilâlin getirdiği şey, dört kelimeden ibaretti. Hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet...

Bir de «Kanun-u Esasi» kelimesi vardı ama, halk ve hele çocuklar arasında, bunu pek anlayan ve tutan yoktu (1).

(1) Şuracıkta, şu kadarım söyleyeyim ki, nice ve nice yıllar sonra, bu hürriyet inkılâbını memlekete getirenlerin en ileri gelenleriyle hem de artık her şey olup bittikten ve onlar da iktidardan devrilip memleketi terkettikten sonra görüştüklerimi ileride anlattığım zaman

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

göreceksiniz ki, onlar da, o zaman dahi bu işlerden pek fazla bir şey anlamamışlardı.

Esasen bütün diğer kelimeleri de ne anlayan, ne de anlatan olduğu için, onlara herkes dilediği gibi mana veriyordu. Türkler, Bulgarlar, Rumlar bu manaları diledikleri gibi kendi taraflarına çekiyorlardı. Köşe başlarında türeyen hatiplerden her biri bir kürsü veya bir taş (üstüne çıkıp da «Yaşasın hürriyet! Yaşasın adalet!» dediği zaman bunu söyleyen ister Türk, ister Rum veya Bulgar olsun, herkes etrafını alıyordu. Kalabalıklar alabildiğine «yaşasın!» diye bağırıyor, alkışlıyorlardı.

Fakat bu olan şeylerin manası biz Türklere sorulsa, meselâ benim mahalle halkına anlattığım gibi şut demekti ki: Osmanlı devletine Düveli-muazzama artık karışmayacaktı. Dağlardan, kırlardan çetecilik kalkacaktı. Hiç bir yerde artık isyan olmayacaktı. Hatta iş bununla da kalmayacaktı. Girit, Kafkas, Bosna-Hersek geri alınacaktı! Bulgar prensi ile Karadağ kralı bize vergi vereceklerdi. Hudutlar tekrar Tuna'ya varacaktı!

Bunları anlatırken, anam ve mahalle kadınları hayran hayran yüzüme bakarlardı. Benim yaşımda mahalle kızları da, artık biraz sağa sola çekilerek beni sessizce süzerlerdi. Ama bunlardan babama bahsettiğim zaman, o sadece susardı. Derin derin düşünürdü. İçini çeker ve hiç ses çıkarmazdı. Yalnız bir defasında onun, ben gene bu nutukları çekerken başını iki tarafa sallayıp, dalgın dalgın, uzun uzun yüzüme baktığını ve sonra ağır ağır şöyle konuştuğunu hatırlarım:

— ***Allah hayırlara tebdil etsin ama oğlum, devletle oyun olmaz.***

Caddelerde gösterilerden, mahallelerde şarkılardan, silah seslerinden geçilmiyordu. Hapishanelerin kapıları ardına kadar açılmıştı. Katiller, komitacılar sokaklara fırlamışlardı. Hem de komitacılar kendi kıyafetleriyle, kalpaklarını yana eğerek göğüslerinde gümüş saat ve tabanca kordonlarını sallayarak dolaşıyorlardı. Herkes tarafından da birer kahraman sayılıyorlardı. Sanki hürriyeti kazananlar bu eşkıyaydı.

Artık bütün Osmanlılar kardeş oldu diyorduk. Hocalar, papazlar, hahamlar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

birbirleriyle kucaklaşıyorlardı. Bunların birer kolları birbirlerinin omuzlarında, diğer ellerinde birer Osmanlı bayrağı ile çıkarılmış resimleri her tarafı süslüyordu. Bu resimlerde hocalar biraz saf ve boş tebessümleriyle sırıtırken, papazları iri kaşları çatkın, süpürge kadar sakalları, bıyıklarıyle öylece sert sert bakarlardı.

Ben hiç bir gösteriyi kaçırmazdım. Mektepler zaten tatildi. Evimizdeki küçük odanın duvarını resimlerle doldururdum. Şuradan buradan kesilen, yahut kartpostalcılardan satın alınan bu resimlerin bir kısmı hürriyet kahramanlarına, bir kısmı da Bulgar, Rum, Sırp komitacılarına aitti. Binbaşı Enver Bey resminde, güzel, dik bıyıkları, fakat çocuğumsu siması ile bir elini şakağına dayayarak güya bir hayale dalmış gibiydi. Kötü bir fotoğrafhanenin, ormanları gösteren perdesi önünde tahtadan yapma kayalara yaslanmış olarak görünüyordu. Kucağına mavzerini almıştı. Fesinin üzerinde bir ay işlenmişti ve üzerine de «Ya ölüm! Ya hürriyet!» diye yazılmıştı. Kolağası Niyazi Beyin ise kafasında bir keçe külah vardı. Sakalı bıyığı birbirine karışmıştı. Ayaklarında kaba kalçınlar görünüyordu. Kaim kumaştan bir avcı elbisesi giymişti. Göğüs baştan başa çapraz fişekliklerle örtülüydü. Ayakta duruyor ve mavzerine dayanıyordu. «Ya hürriyet! Ya ölüm!» onun keçe külahına da işlenmişti. Bu kahramanın saf ve yiğit bir hali vardı. Hele onun silahlı arkadaşları arasında ve önünde meşhur geyiği durduğu halde çıkarılmış bir resmi vardı ki, ne kadar basılsa hemen satılır biterdi.

Bulgar, Sırp, Rum kaptanlarına, voyvodalarına, çetebaşılarına gelince, bunların üzerinde yalnız bir cebel topu eksikti. Kimisi kalpağını yana eğerek silahını dizine dayamış ve bir sandalyeye bacak bacak üstüne kurulmuştu. Kimisi de ayaktaydı. Yahut bir ağaca, bir kayaya yaslanmış, bir pınar başına çökmüş görünürlerdi. Hepsinde fişeklikler çaprazdı. Hepsinin göğsünde gümüş saat kordonları dizi dizi sarkıyordu. Tabancalar, kamalar kemerlere, silahlıklara dizilmişti. Efsun kıyafetinde genç Rum kızları, çeteci kıyafetinde Bulgar, Rum kopilleri vardı ki, dayandıkları silahlar boylarını aşıyordu. Hepsinin de külahlarına, kalpaklarına «Ya hürriyet! Ya ölüm!» yazılmıştı.

Bütün bu görüntüler hakikî miydi bilmiyorum. Belki hakikîydiler. Belki de birtakım kurnaz Yahudi fotoğrafçılar, kartpostalcılar, yakaladıkları yakışıklı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Rum, Bulgar çocuklarıyle, ızbandut palikaryaları giydirip, kuşatıyorlardı. Sonra bunların resimlerinin altlarına «Apostol Kaptan! Yanko Voyvoda! Çete Reisi Dimitri!» gibi isimler uydurarak piyasada ticaretlerine bakıyorlardı.

Fakat aslı ne olursa olsun, ben bunların hepsine önem veriyordum. Hele kendi yaşımda çocukların, boylarından büyük silahlarını bir tarafa dayayıp, kamalar, bombalar, çapraz fişeklilerle resimlerinin çıkarılmasına gıpta ediyordum. Nihayet bir gün benim de resmim çıkartıldı. Yahudi mahallesindeki pis bir evin pis kokan taşlığının bir köşeciğini, gözleri çapaklı bir Yahudi, fotoğraf atölyesi haline getirmişti. Arkadaki küçücük perdede, güya muharebe süngü hücumu yapan askerlerimiz görünüyordu. Önde aylı yıldızlı bir bayrak dalgalanmaktaydı. Beni bunun önünde durdurdular. Elime de tahta bir silah verdiler. Hazırol vaziyeti aldım. Yanımda bir tahta suluna, üzerinde «Yaşasın Asker!» yazılı bir levha dayadılar. Yahudi birtakım numaralar yaptı. Resim çekildi. Fakat heyecanımdan o kadar titredim ki, sonra bu resmi aldığım zaman yüzüm seçilmiyor ve gözlerim görülemiyordu.

Ama daha sonra işim biraz daha yoluna girdi. Bir gün ağabeyim İstanbul'dan, içine tek saçma konulup atılan küçük bir tüfek getirdi. Kıyafetim hemen günün modasına uyduruldu. Başıma üstünde yazılar olan bir keçe külâh buldular. Ayaklarıma, üzerinde çapraz kaytanlı beyaz keçe tozluklar alındı. Artık ben de bir komitacı, yahut da bir kahraman sayılırdım. O sıralarda keçe külâh ve keçe kalçınlar, halkın ve askerin bir nevi müşterek kıyafeti haline gelmişti.

Fakat bu hürriyet sarhoşluğu uzun sürmedi. Bu güzel hayal âlemine ilk ihanet eden, evvelâ padişahın kendisi oldu. Bir gün İstanbul'da, bütün bu yeniliklere karşı, padişahın kışkırttığını söyledikleri bir asker ayaklanması çıktığı haberi Edirne'de bomba gibi patladı (31 mart 1908).

Bizim şehirde mahalleler şimdi gene boşalıyordu. Fakat bu sefer İstanbul üstüne... Ağabeylerimin ikisi de gönüllü taburlarıyle hareket ettiler. Büyüğü hasta bir subaydı. Fakat Sultan Hamit'in kindar bir düşmanıydı. Ondan daima «şeytan Hamit» diye bahsederdi. Ama, bunu babama duyurmazdı. Babam padişah hakkında ileri geri söz söylenmesini, hatta onun resminin ellerde

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dolaşmasını bile hoş görmezdi. O padişahı, milletin büyüğü sayardı. Bütün büyükler gibi ona da, içlen gelen, samimî ve saygılı bir itaati vardı.

Edirne'den gönüllü taburları hareket ederken ihtiyarlar, çocuklar, hatta kadınlar bile bu orduya katılmak istiyorlardı. Gidenlerin de bayraklarında «Ya hürriyet! Ya ölüm!» yazılıydı. Fakat şimdi her nedense bu sözler Rum, Bulgar vatandaşlarımızın kalpaklarından silinmişti. Papazlar, çeteciler, kaptanlar, voyvodalar, hulâsa Rum, Bulgar eşkıyası kendilerini artık kenara çekmişlerdi. İstanbul'a, hürriyeti kurtarmak için hareket eden orduya bunlar katılmadılar. Bunun üzerine, hürriyetin getirdiği dört kelimeden evvelâ uhuvvet yani kardeşlik kelimesi kendi kendine ortadan kalktı, unutuldu. Sonra da adalet, müsavat kelimeleri her nedense eskisi kadar söylenmemeye başladı. Ortada yalnız hürriyet lafı kaldı. Üzerlerine «Ya hürriyet! Ya ölüm!» yazılı bayraklar gene şurada burada görülüyordu ama Tanrı, imparatorluğun kaderine hürriyeti değil, artık galiba ölümü münasip görmüştü...

*

* *

Anlaşılamayan, sırrı çözülemeyen bir sıra olaylar hızla birbirini kovalamaya başladılar. Girit, Tuna eyaletleri, Bosna-Hersek geri alınamadıkça başka, kimse daha ne olduğunu anlamaya vakit kalmadan, Osmanlı Afrika'sı (Trablusgarp-Bingazi) ile Ege adaları da elden çıktı (1911). İtalya, Libya ile bizim Akdeniz adalarına oturdu. Vakıa Trablus sahillerinin bazı kasabaları etrafında bir süre birtakım çarpışmalar oldu. Enver Bey, bu sefer başında, Enveriye ve eli belinin kemerindeki tabancasında, yahut da bir Bedevî kıyafetinde, resimlerde göründü. Fakat imparatorlukla arasında hiç bir bağlantı olmayan, daha doğrusu oraya hiç bir şey veremediğimiz, oradan da hiç bir şey alamadığımız için zaten bizim olmayan bir memleketin kaderi üstünde hiç bir değişiklik yapılamadı. Libya gitti.

İsyanlar ise her tarafta öylesine yayıldı, öylesine genişledi ki, Yemen, Havran, Arnavutluk, Dersim, hükümetin elinde mi yoksa değil mi bir zaman

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

belli olmadı. Dağlarda, kırlarda yollar gene kesildi. Hatta bu sefer Anadolu'da bile eşkıyanın üzerine taburlar, alaylar sevk etmek lâzım geldi.

Bizim kenar mahalle, bütün Türk köyleri ve şehirleri gibi, gene durmadan boşalıyordu. Nihayet bir gün Balkan Harbi patlayıp da imparatorluk orduları, o zamana kadar, öylesine hakir görülen Balkan orduları önünde bütün Osmanlı Avrupası'nı bırakınca, artık her şey belli oldu.

Bu yıkılış, artık, sadece bir devletin mağlubiyeti değildi. Mesnetsiz bir hayalin sona erişiydi. Bir ruhun, bir zihniyetin tamamen çöküşüydü. Bir masal, bir imparatorluk masalı sona eriyordu. Meğer bizim saltanat zannettiğimiz şey, sadece bir gaflet uykusuymuş.

Bir devlet ve bir zihniyet olarak imparatorluk, daha Cihan Harbinden önce ve Balkan yenilgisiyle zaten sona ermiş oluyordu...

Ergenekon

Ergenekon; bir kurtuluş efsanesidir. Bu efsanede Bozkurt, bu kurtuluşun yolunu gösterir. Demirci Börtecene, kurtuluşun yolunu açar. Ve ergenekon denilen bilinmez, ama etrafı sarp dağlarla çevrili geçit vermez ülkede, yüzyıllardan beri bunalan kavim, demircinin açtığı yoldan, seller gibi taşarak azatlığa kavuşur.

Balkan bozgunundan sonra bu efsane, bize de, tam zamanında ulaştı. Ama ortada, ne bir Bozkurt, ne de Börtecene vardı...

Balkan Harbinin getirdiği çöküntü taradı. Bu sefer Osmanlı Avrupası vilâyetlerindeki Türkler, hatta göç etmeye bile vakit bulamamıştı. Baskınlar, yağmalar ve toptan öldürmeler içinde amansız bir tasfiye başladı. Ve bu tasfiye kesin oldu.

Genel bozgundan bir süre sonra, Avrupa Türkiyesinin üç noktalında, hâlâ dövüşen üç kale, belki harp tarihinin en son kale savaşlarını yaparak birer birer düştüler. Edime kalesi bunlardan biriydi. Büyük ağabeyim biraz önce ölmüştü. Küçüğü bu kaleye kapanan orduda subaydı. Biz çocukları İstanbul'a

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gönderdiler. İstanbul limanı, yabancı gemileriyle tıklım tıklım doluydu.

Düveli-muazzama bu sefer de kılıcını teraziye koydu. Ve gene Dumanlı devletinin aleyhine koydu. Harp başlarken:

— ***Harbin sonucu ne olursa olsun, Balkanlar'da statüko bozulmayacaktır,***

demişlerdi ama, harbin sonunda bu statüko, kesin olarak ve ebediyen, hem de bizim aleyhimize bozuldu.

Bütün bunlar o zaman ve hele yeni yetişen ve ilk gençlik çağlarını yaşayan Türk çocukları için beklenmedik şeylerdi. Ben de bu çocuklardan biriydim. Bizler, bu netice için hazırlanmamıştık, Biz, bir takım adı belirsiz hayal dağları ardından doğacak başka türlü sabahların rüyasını görüyorduk. Biz, fetihler, zaferler, genişlemeler, şanlar ve nihayet bir cihangirlik için hazırlanıyorduk.

Halbuki soğuk ve kara bir gerçekle işte karşı karşıyaydık. Bu hakikati anlamaktaysa hakikaten zorluk çekiyorduk.

Demek ki bizim bilmediğimiz, anlamadığımız bir şeyler vardı. Ve şimdi bu çıplak hakikate alışmak, gerçekleri olduğu gibi bilmek ve görmek lâzım geliyordu...

O güne kadar demek ki bir hayal âleminde yaşamıştık. Bütün İnandığımız şeyler demek ki bir vehimdi, bir aldanıştı. Bu imparatorluk aslında belki çoktan ölmüştü. Biz onu belki de sadece, kendi ha-

yalimizde yaşatmıştık. Şu kaybolan Osmanlı Afrikası, belki hiç bir zaman bizim olmamıştı. Şu Osmanlı Avrupası belki çoktan beri artık bizim sayılamazdı. Girit, Şarkî Rumeli, Tuna eyaletleri olan Bosna-Hersek, demek ki çoktan bizim için artık tarihe karışmıştı.

Ya Asya Türkiyesi?.. Fakat onun üstünde de; Türk, Arap, Kürt, Ermeni gibi ayrılıklar yok muydu? Bütün şu Arabistan'a biz, nasıl «bizim!» diyebilirdik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ki, oralarda, yüzyıllardan beri israf edilen kanımızdan başka bizim olan hiç bir şey yoktu.

Hele padişah, hele saray! Bu fırtınalar içinde o, yanmadan, yıkılmadan bile bir sabun köpüğü gibi sönmüş gitmişti.

Ya Anadolu?.. Devletin bütün toprakları içinde belki tek temel olan, fakat bu devleti idare edenlerin hiç bilmedikleri, hiç benimsemedikleri bir yer varsa, o da Anadolu'ydu. Hatta benim büyüdüğüm sınır şehrinde bile Anadolu'yu, yalnız Anadolu'nun gönderdiği askerlerden tanırlardı. Bu askerler şehir sokaklarının alışamadıkları kalabalığına karışmaktan korkarak, mahcup, ürkek, cuma günleri büyük camilerin avlularına dolarlardı. Ortalığı yaygaraya boğan kebapçıların, börekçilerin sesleri arasından:

— Dördüncü Ordudan vâmı (var mı). Sivaslı vâmı? Angaralı vâmı? diye bağıra bağıra hemşeri ararlardı. Biz çocuklar onların etrafını alır eğlenirdik. Gülüşürdük. Rumeli'de, Anadolu deyince akla, daima bu ürkek askerlerle, kıtlık, fakirlik, eşkıyalık gelirdi...

Hayır, Anadolu, Rumeli çocuklarının hayallerini dolduracak bir yer değildi. Bizim hayalimiz, o günlere kadar, Tuna'da Kafkasya'da, Afrika'da, Hint kapılarında dolaşmıştı. Bizim kafalarımızda yaşattığımız rüya, bir cihan hâkimiyetiydi. Her birimiz bir cihangir olacaktık. İskender gibi, Yavuz gibi, Napolyon gibi.

Fakat ne çare ki artık, her şey bitmişti. Ordular çökmüş, sınırlar çözülmüştü. Saray bir hiçti. İhtilâlin o kadar gürültüyle getirildiği şeylerden ortada, bir hayal kırıklığından başka bir şey kalmamıştı. Bu görülmemiş hayal kınklığıyle, maneviyat bozukluğu içinde memleket, son dakikalarını yaşıyor gibiydi. Çocukluğumda bize misafir gelen şom ağızlı hoca hanımın haber verdiği şeyler, galiba doğru çıkıyordu: Evveli Şam, âhırı Şam!

Biraz ortalık durulup da biraz ümit, biraz cesaret veren birkaç olay birbirini kovalayınca ilk reaksiyon, ruhları saran bir intikam duygusu oldu. Bu duygu, uğradığımız felâketten, hatta Allahı bile mesul tutacak kadar kuvvetliydi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ona:

— ***Ey Bulgar vahşet ve canavarlığının en büyük amili!***

diyecek kadar azgındı. Bu parça, asi ve kızgın bir şarkının, bir parçasıydı (1). Bu şarkı bütün mekteplerde okutuluyordu. İntikam duygusu belki yapıcı bir şey değildir. Fakat bu duygu o zaman, yeni bir şeyler ümit etmek için ruhları besleyebiliyordu.

Nitekim olaylar çabuk gelişti. Bizi yenen Balkan devletlerinin liralarına birtakım anlaşmazlıklar girince, istilâ ordularının İstanbul kapılarından çekilişi, Edirne'nin geri alınışı Türkler üzerinde büyük el kiler yarattı.

Demek, belki de her şey henüz kaybolmamıştı. Havada yeni bir şeyler esiyordu. Gerçi geniş bir vatan parçası kaybolmuştu. Kalan vatan topraklarınınsa, karışık ve gevşek bir kalabalığı barındırdığı anlaşılıyordu. Bu kof kalabalığı teşkil eden bir sürü yabancı ırklar, milliyetler, artık ayrı ayrı kendi istiklâl davalarını ortaya atıyorlardı.

Fakat bütün bu karışıklıklar içinde, biz insanların kafalarında yeni bir anlayış doğuyordu. Bu, yeni bir vatan, yeni bir millet anlayışıdır. Bu yeni anlayışa göre vatan, artık sadece devletin sınırlandırdığı topraklar demek değildi. Yani vatan, sadece ordunun hâkim olduğu yer demek değildi. Hem de asıl olan vatan değil milletti. Millet; tarihleri, dilleri, dilekleri, ırkları bir olan insanların tarihî topluluğudur deniliyordu.

Mademki eski Osmanlı kalabalığını teşkil eden milletlerden her biri artık kendi benliğine dönüyordu. O halde bu milletler arasında Türk olan kütle için de bir millî ruh, bir millî benlik duygusu lâzımdı. Bu bir kendine dönüş ve kendini buluş demekti.

Bunun üzerine, bazı kültür hareketleri başladı. Bir şeyler arayan ve bir şeylere muhtaç olan genç ruhlar için bu hareketler büyük bir değer taşıyordu. Benim içimde bu genç ruhlardan biri yaşıyordu. Gerçi biz evvelce de Türktük. Fakat kendimize Türk diyemezdik.

(1) İzmir'de musiki öğretmeni İ. Zühtü Beyin eseri.

Türk sözü, birçok ırkları, kavimleri birleştiren bir imparatorlukta, bir kavmin diğerleri üstünde tahakkümünü hatırlatır ve onları gücendirir diye düşünülüyordu.

Halbuki bu imparatorlukta yaşayan diğer ırkların, diğer milletlerin hepsi kendilerini, kendi milletlerinin adiyle tanır ve öyle anarlardı. Benim okuduğum asker mektebine Yemen'den, Kürdistan'dan, veya sarayla hısım akraba olan Çerkeş köylerinden getirilen imtiyazlı çocuklar, hep milliyetleriyle öğünürlerdi. Bize yukardan bakarlardı.

Fakat biz Türkler, kendimizi anlatmak için ırk hüviyetimizi hiç bir zaman dile getiremezdik. Irkımızı da bilmez, ya inkâr ederdik. Milletimizin adı geçmek lâzım geldiği zaman kendimize sadece:

— Osmanlı!

der, geçerdik. Hatta dilimizin adı bile Türkçe değil, Osmanlıcaydı. Tarihimizin de Osmanlı tarihi olduğu gibi. Reddedilen, inkâr edilen Türk adına kimsenin sahip çıkmaması için her tedbir alınmıştı. Umumî kanaate göre Türk, kaba, görgüsüz ve kabiliyetsiz bir varlıktı.

Bu aşağı görülen varlığın, bir gün bütün bu bilinenlerden başka türlü bir çehre ile ortaya konuluşunu ben evvelâ bir dergide gördüm. Daha Balkan Harbinden önceki günlerdeydi. Bu dergide bir «üzümcü» nün öyküsünü okudum (1). Bu üzümcü sokaklarda dalga dalga uğultular yaratarak:

— Çavuş üzümü, çavuuuuş...

diye bağırdığı zaman sesinde, öykücünün yazdığına göre, eski kale burçlarında atılan naralar dile geliyordu. Bu ses, bir zaman ülkeleri fetheden süvarilerin gürültüleri gibi bambaşka, insanı saran bir şekilde tasvir olunuyordu.

Bu öyküdeki üzümcü, tezgâh başlarında müşterilerine bin bir dil döküp dalavere çeviren Rum, Ermeni bezirgânlarından başka bir insandı. Bu insan, yüksek bir soydan ve erkek bir varlıktı...

Ben üzümcünün öyküsünü ilk okuduğum zaman, bu öykünün derin tesiri altında kaldım. Derin düşüncelere daldım.

(1) *Türk Yurdu* mecmuası. Hikâyeyi yazan: Ahmet Hikmet Müftüoğlu.

Bu öykünün basıldığı mecmua, diğer meseleleri de başka türlü alıyordu. Bu mecmuaya göre bilinmeyen, fakat büyük bir Türk milleti vardı. Bu milletin tarihi, Osman Gazi'nin çadır kurduğu Söğüt, yahut Domaniç yaylasından başlamıyordu. Milletin ilk varlığı da üç yüz çadır halkından llıırct değildi. Bu milletin vatanı, Osmanlı devletinin sınırladığı yerlerden bile büyüktü. Onun vatanı Türk milletinin yaşadığı her yerdi. Gerçi bu vatan bölünmüştü. Parçalanmıştı. Millet yer yer esirdi. Fakat:

— Tarih birliği,

— Irk birliği,

— Dil birliği,

— Dilek birliği,

olunca, onun bir gün kurtulması, kalkınması ve kendi toprakları üstünde kendi saltanatını kurması mukadderdir deniliyordu. Çünkü bu yeni görüşe göre, aslolan milletti. Vatan, bu milletin yaşadığı her yerdi. Hangi taht ve hangi bayrak altında olursa olsun bu vatanın bir de adı vardı: Turan...

Bu ses başka ve beklenmeyen bir sesti. Balkan yenilgisinden sonra, memleketin az çok okumuş genç neslinin görüş, anlayış ufkunda bir uyarıcı sabah rüzgârı gibi esti.

*

* *

Bu ses, hatta sadece bir teselli görüşü bile olsa, bizim kuşağımız buna muhtaçtı. Çünkü bu ses bize mağlubiyetin haysiyet kırıcı ruh sefaletini unutturan, bizi aşağılık duygularından kurtaran, günlük hayat kaygılarını hor gösteren ve kafalara ümit, hayal enginlikleri veren bir şeydi. Yeni, geniş ufuklar açıyordu. Bu bir kurtuluş ümidiydi. Bir sığınak, bir son çareydi. Bu mağlupların derlendiği, toplandığı, yeni fütuhat için yeni yollar bulup, mızraklarını naralarla havaya kaldırdıkları bir yeni ***Ergenekon'du*** (1).

(1) Ergenekon, efsanevî bir yurt. Bir yeniden doğuş ve kurtuluş timsali. Bu efsaneye göre vaktiyle Türk kavmi yeniliyor, dağılıyor. Yalnız iki genç erkekle iki kız bir dağın arkasında, bir kayalığın içinde boş bir yurda sığınıyorlar. Dört yüz sene geçiyor. Fakat bir gün Bozkurt görünüyor. Bir çoban, kurdu görüyor. Kurdun kaçtığı deliği belliyor. Bir demirci ocak yakıp dağı deliyor. Millet oradan çıkarak hürriyete kavuşuyor.

Hatta bu ergenekon, sadece bir heyecan ve ümit kaynağı olarak kalıp, ortada bir Bozkurt, bir Börtcene olmasa da...

Benim de kalbim, artık bu yeni duygularla çarpıyordu. Sanki aradığım bir şeyleri, artık bulmuş gibiydim. Çölde su, artık görünmüştü:

— Öyle ya, diyordum, Osmanlılık; seferleri artık sona ermiş bir çürük tekne olabilir. Fakat biz sadece Osmanlı değiliz ki? Biz Osmanlı olmadan önce T ürktük. Bugün de Türküz. Kaybolmakta olan sadece Osmanlı vatanıdır. Halbuki Türkün vatanı işte dünyayı kaplıyor. Çünkü, Türkün yaşadığı *her yer, hangi bayrak altında olursa olsun Türkün vatanıdır. Bu vatanın sınırları Tuna'dan, Meriç'ten, Altaylara, Çin seddine, hatta Sarı denize kadar uzanıyor. Arap çöllerinden ve Himalayalardan Kuzey Buz denizine kadar uzanıyor. Buraları kimin elinde olursa olsun Türkün vatanıdır. Hem şimdi aslımızı, daha gerilere ulaştırmakla yeni kahramanlar kazanıyoruz: Oğuz Han, Bilge Kağan, Cengiz Han, Timurlenk, Babür Han ve daha niceleri...*

Bu dava sarsılmış, fakat aktif hayata henüz başlamamış, ama ileride, yapacağı bir şeyler olduğunu sanan bir delikanlı için, yeni bir ülkü, bir kurtuluş kapısı, gerçekten bir yeni Ergenekon'du...

İntikam duygulan Balkan hayranlığı, Bulgar komitacılarını taklit ederek komitacı bir nesil yetiştirmek hevesleri, bu yeni inancın yanında küçüldüler. Şimdi İstanbul, yalnız Osmanlı devletinin başkenti olduğu için değil, en güzel

Türkçenin konuşulduğu, en ülkücü kitapların yazıldığı en geniş ufuklara seslenen yeni bir hareketin merkezi olduğu için başka bir önem aldı. Anadolu ise birden sevildi. Eski devrin kasvetli Anadolu'su «Kaba ve görgüsüz Türkü», artık tarihe karışmıştı. Şimdi milletin adı Türk, konuştuğu dil güzel Türkçe idi. Türklük, şerefli bir ululuktu. Vatana ise artık, Osmanlı toprağı değil Türk yurdu deniliyordu.

Hantal saraylarında, hantal vücuduyle bir gölge halinde yaşayan padişahın bile durumu değişmişti. O da artık Türk hakanı olmuştu.

İnsanların da adları değişiyordu. Asıl isimlerimizin ardına, yeni adlar takıyorduk: Alpler, Tekinler, Oğuzlar, Börteceneler türemişti...

Türk tarihinin sınırları da birden, asırlarca gerilere uzamıştı. Kökleri derinlere inmişti. Çinlilere saldıkları korkuyla Çin seddini yaptıran Hunlar, Kara Hitaylar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlar, sonra Moğollar, Tatarlar, Kırgızlar, hatta Finler, Macarlar, şimdi hepsi de Türk ve bizim kardeşlerimiz olmuşlardı. Cengiz'in Harzem Türklerini, yahut Selçuk şehirleri halkını toptan öldürüşü, Timurlenk'in Anadolu'yu yakıp yıkışı, artık, unutulması gereken birer kardeş kavgası sayılıyordu. Onlar artık bizim millî kahramanlarımızdı. Onların çocuklarının bulundukları ülkelerde şimdi esir olarak yaşamalarına da fazla önem verilmiyordu. Çünkü yakında yeni kahramanlar çıkacak, onları kurtaracaklardı.

Mektepler, hele öğretmen mektepleri bu yeni hareketin birer ocağı olmuşlardı. Şimdi ben de bir muallim mektebinde okuyordum. Balkan Harbi, memleketin kaderi gibi, bizim aile hayatımızı da bozmuştu. Anam ve ağabeylerimden biri ölmüştü. Babam artık çalışma gücünü kaybetmişti. Otuz beş yıl, yalnız yüz kuruş aylıkla Dertli Beyin, en inanılır adamı olarak çalıştığı bahçesinden ve toprağından, artık yaşlandığı için hiç bir şeysiz atılmıştı. Çünkü artık gözleri de görmüyordu. Diğer ağabeyim de, kısa bir süre sonra memleketin başına çökecek Birinci Dünya Harbinin daha ilk çarpışmasında, Sarıkamış'ta şehit düşeceği Şark sınırlarına tayin olunmuştu. Nitekim aradan çok geçmeyecek, ben de aynı cephede, aynı yerde, iki ateşin arasında toprağa düşecek ve iki ay tedavi göreceğim yaralılar hastanesine

kaldırılacaktım.

Fakat henüz, muallim mektebindeydim. Ve yeni ülkümüzün sarhoşuydum. Kaderimdeki değişiklik ve ailemin dağılışı ikinci planda kalıyordu. Biz gençler, şimdi de‘ muallim mektebi dershanelerinin duvarlarına asılan haritaların başına toplanıyorduk. Bu haritaların üstünde yeni Türk vatanının sınırlarını çizmeye çalışıyorduk. Osmanlı Afrikası, Yemenler, Hintler, Bosna-Hersekler artık gözümüze görünmüyordu. Bir elimizi Balkan geçitlerinin, Tuna-Meriç havzalarının üzerine koyardık. Sonra diğer elimizi Kırım’ı, Kafkasya'yı, Başkırdistan’ı, Türkistan’ı sıralayarak Altaylara, Çin Türkistanı’na, Çangari’ye, Altın dağa uzatırdık:

— Buraları hep bizim!

derdik. Buralarını hep biz kurtaracaktık. Rumeli’de sınırlarımız, gerçi bizim mektebin kapısından iki kilometre ileride, Edirne’nin şehir istasyonunda bitiyordu. Ama bu bizim gözümüze görünmüyordu. Bizim gözümüz dünyanın öbür ucunda, Kafkasya’larda, Türkistan’larda, Çin sınırlarındaydı. Oralara gidecektik. Köylere, avullara, obalara, ko-şacaktık. Elde asa ayakta çarık, sırtta kitap çantalarını Anadolu’ya, Azerbaycan’a, Türkistan’a taşıyacaktık...

Yakın mazi artık kasvetli bir rüyaydı. Hakikat, yalnız istikbaldeydi. Ve aradığımız su, orada önümüzde parlıyordu...

Avrupa’da Birinci Dünya Harbi işte bu hava içinde patladı (2 ağustos 1914).

* *

Ben de artık bir delikanlı sayılabilirdim. Muallim mektebinin en ileri öğrencisiydim. Törenlerde, mitinglerde, geçit resimlerinde ya bir izci elbisesi, yahut da yarı asker bir mektep kıyafetiyle hep beni konuştururlardı. Narin, fakat sıhhatli bir yapılışım vardı. Bazen mektep sahnesinde, bazen şehir meydanına kurulan bir kürsüde, yahut da büyük bir sultan camiinin avlusunu dolduran kalabalığa söz söylemeye başladığım zaman kollarımı, hayalimde

yaşattığım geniş vatanın, büyük Turan'ın bütün ufuklarını kucaklayacakmışım gibi açardım. Sanki sözlerimi, yalnız bu kürsülerin önündeki kalabalık değil, o ufukların içinde yaşayan bütün insanlar dinliyorlarmış gibi heyecanlanırdım...

Ders yılı sona erip de mektep kapılarını kapayınca, hemen köylere koşardım. Harman makinelerinde çıraklık, yahut makinist yardımcılığı yapardım. Makinelerde iş bitince de âşar yazıcılığına, yahut köy kâtipliğine girerdim. Sonra mektepler açılıncaya kadar eğer vakit kalırsa, köy köy gezerdim. Kırlar, yollar ve halkın kaynaşan kalabalığı beni gittikçe sarıyordu. Köy kahvelerinde, mescit avlularında sarıklı hocalarla tartışmalara girerdim. Yahut, harman yerlerinde köy çocuklarını etrafıma toplar, onlara marşlar, talimler öğretirdim:

— Yolumuz artık bellidir.

diyordum. Bu yol, o vaktin dillerde dolaşan bir tabirine göre «Halka doğru» giden yoldu. Halka çıkan yoldu. Bu halk, Tuna'dan Meriç'ten,

Altın dağa, Sarı denize kadar yayılan Turanlılar, yani Türk yığınlarıydı... Birinci Dünya Harbinin seferberlik haberi beni, o sırada, gene bir köyde buldu.

Harman makinesi işleri henüz bitmemişti. Köye bir jandarma geldi. Önceden dağıtılan bir zarf köy odasında açıldığı zaman içinden bir duvar afişi çıktı. Bu afiş, kötü bir baskı makinesinde çiğ renklerle basılmıştı. En üstte iki çapraz bayrak görünüyordu. Bunların altına toplar, tüfekler çatılmıştı. En aşağıya da büyük harflerle:

«Seferberlik var! Asker olanlar silah başına!» Seferberliğin sözleri yazılmıştı. Günün tarihi ve adı, afişte boş bırakılan yere, jandarmanın getirdiği emre göre orada doldurulduz: 21 temmuz 1330 (1914).

*

* *

Afişi cami duvarına astılar. Haber köye pek çabuk yayıldı. Köy, Edirne-Istanbul arasında bir istasyon köyü idi. Adına Çerkesköy derlerdi ama burada yalnız Türkler otururdu. Balkan Harbinden henüz çıkılmıştı. Harp bir yenilgi ile bitmişti. Ancak yeni yeni bir yerleşme ve sağalma havası esmeye başlamıştı. Köyde Balkan Harbinde yanan, yıkılan binaların henüz tamirine el atılmıştı. Camiin minaresi hâlâ yıkık duruyordu. Ortada tedavileri tamamlanmamış yaralılar dolaşıyordu. Harp sırasında Anadolu'ya göçebilen göçmenlerin bir kısmı yeni yeni dönüyorlardı. Fakat ne çare ki harp, işte gene başlıyor demekti.

Taş basması seferberlik emri cami duvarına asıldıktan biraz sonra cami meydanı köy halkıyle doldu. Köylüler tamam olunca imam ellerini açtı. Evvelâ bir fetih duası okudu. Dua, meydanın havasını garip bir şekilde sarıyordu. Ben de ellerimi havaya kaldırdığım zaman, kendimi bu duanın ruhumda uyandırdığı tesirlere tamamen kaptırdım. İçimde bir şeylerin süratle değişmekte olduğunu duyar gibiydim. Bu duada tesirli ve muhayyileyi tahrik eden bir şeyler vardı. Çünkü «fetih» de bir hareket, bir kahramanlık unsuru yaşar. Bu devlet, asırlarca bir «fetihler devri» yaşamıştı. O devirler, devletin gençlik ve yayılış devirleriydi.

Nice kaleler, nice ülkeler fetholunmuştu. Büyük bir imparatorluk böyle kuruldu. Bu imparatorluğun bir zaman bizim için her şey demek olan hatırası ne de olsa, henüz ruhumuzda yaşıyordu.

Gerçi şimdi, bu imparatorluğun Avrupa sınırları, şu köyün kuzey istikametinden, ufku çeviren dağların üzerinden geçiyordu. Başlayacak olan harbin neticesi ne olursa olsun, bu sınırlara her halde lehte bir değişiklik getiremezdi. Fakat ne de olsa, başlayacak olan bu harbin elbette bir sebebi olsa gerekti.

Bir taraftan duayı dinlerken bir taraftan, bu harbin açıklanmayan sebebini çözmeye çalışıyordum. Bir aralık:

— Hiç olmazsa kapitülasyonlardan kurtuluruz, (1)

diye ümitlendim. Fakat sonra içimde daha başka ümitler de belirdi.

— Ya çarlık Rusyası yıkılırsa?

Öyle ya, niçin olmasın? Hayalimde Kafkaslar, Hazer Denizi öteleri, Altaylar, Altın dağa varan ülkeler canlanmaya başladı. Hem buraları artık biz, hep bizim vatanımız saymıyor muyduk? Yoksa yeni birtakım istikametlerde şimdi gene yeni bir fetihler devri mi başlıyordu? Yoksa büyük Turan'ın doğum çanı artık çalmak üzere miydi? Belki daha bir şeyler düşünecektim ki, imam uzun duasını bitirdi. Muhtar hemen kütük defterlerini getirtti. Cami kapısının önüne bir masa koydular. Muhtarla beraber masanın başına geçtik. Seferberlik başlıyordu.

Erkekler cami duvarının gölgesine çömelmişlerdi. Kadınlar meydanın karşı tarafına sıralanmışlardı. Yirmi yaşından kırk beş yaşma kadar herkes askere gidecekti. Bu gidenlerin çoğunun, Balkan Harbinden dönüşleri üstünden henüz iki yıl bile geçmemişti. Yaşlıcalarının ise yan ömürleri, Yemen'de Bağdat'ta, Arnavutluk'ta geçmişti.

Adları okunanlar bir yana diziliyorlardı. Künyesi çıkanlar içinde babalar, oğullar, amcalar, dayılar yanyana sıralandıkça, kadınlar tarafından gelen mırıltılar dalga dalga artıyordu. Bu mırıltılara, sesler, hıçkırıklar karışıyordu. O zaman muhtar, bir şey yapmış olmak için, ya kocaman şal sarıklı başını sağa sola sallıyor, yahut da uzun tütün çubuğunun ucunu ensesinden sokarak arkasını kaşıyordu. Hıçkırıklar artar gibi olunca da, masanın başında sağa sola laf yetiştirerek:

(1) Kapitülasyonlar (Uhüd-u Atika) OsmanlI İmparatorluğunu, yüzyıllardır bağlayan, çok cepheli antlaşmalardı.

— Ha oğullarım, ha aslanlarım, diye, hem kendine hem meydana hâkim olmaya çalışıyordu.

Askere gidecek olanlar, ertesi sabah gün ışırken, çeşme başındaki ağaçların altında toplandılar. Komşu köy Kızılcapınar tarafından bir davul zurna sesi geliyordu. Az sonra o köyün kafilesi de göründü. En önde köyün imamı geliyordu. Bir ata binmişti. Omuzunda kocaman bir de bayrak taşıyordu. Gösterişli kavuğunun altında ak sakalı bütün göğsünü kaplayan, iri yapılı heybetli bir adamdı. Hatta buna oralarda Dingil İmam derlerdi. Eski yeniçeri ağalarını, sipahi ihtiyarlarını hatırlatan bir hali vardı. Arkasında yeni askerlerin sıraları ilerliyordu. En öne en gençler geçirilmişti. Sonra yaşlar gittikçe artıyordu. En arkada atlı, yaya köy ihtiyarları geliyordu.

Askere gidenlerin torbalarını, dağarcıklarını, ya ihtiyar asker babaları, yahut da analar, gelinler arkalarına vurmuşlar, kafileyi sarmışlardı. Bu kafile meydana girerken bizim köyün de tertibi tamamlandı. Muhtar atına binerek en öne geçti. O da omuzunda bir bayrak taşıyordu. Ben oraya buraya koşuyor. Her sorulan soruya cevap yetiştiriyordum. İki köyün halkı bir araya gelince hareketler, sesler birbirine karıştı. Fakat Dingil İmam atını ileriye sürüp de, ellerini gökyüzüne doğru açarak, hâkim, dalgalı sesiyle bir duaya başlayınca ortalık duruldu. Duadan sonra hepimiz, âmin! diye haykırdık. Kafileler yola düzüldüler. Kazanın bütün köylerinin askerleri Çorlu kaza merkezine yürüyecek ve orada birleşeceklerdi!

Bu yol, eski yüzyıllarda İstanbul'u Balkanlar'a, Tuna'ya, Avrupa içerilerine, Ukrayna ve Polonya'ya bağlayan tarihî yolun bir parçasıydı. Eski istilâ ordularının yolu... Kafileler ilerledikçe sağdan soldan yeni davul zurna sesleri geliyordu. Yeni bayraklar, yeni kafileler görülüyordu. Ovalardan, tepelerden inen yeni yeni kollar birbirlerine katılıyorlardı.

Köyler boşalıyordu. Pınarların dereleri doğurması, derelerin çaylara karışması ve çayların nehirleri meydana getirmesi gibi, daima üreyerek, daima genişleyerek kol kol insan dalgaları, bir yerlere doğru akıyorlardı. Bu dalgalar, acaba hangi denizlere dökülecekti? Yoksa bozkırlarda güneş, sularını mı tüketecekti? Doymaz çöller kanlarını emerek onları kurutacak, bitirecek miydi? Yoksa şurada burada bolüne bolüne sazlarda, bataklıklarda eriyip, dağılıp gidecek miydiler ?

Bu bilinemezdi. Fakat bilinen şuydu ki, bu hal yüzyıllardan beri hep böyle olagelmişti. Köyler hep böyle boşalmıştı. Kanlar, birtakım sonu gelmeyen yollarda ve bilinmeyen birtakım şeyler için hep böyle çağlayıp coşmuştu. Bu bizim milletimizin kaderi idi. Bugün bu yolculukta da o kaderin yenilmez ve hükmolunmaz kanunu hâkimdi. Bugün de bu tüysüz delikanlılarla, şu ayaklarından henüz dünkü harplerin tozlan silinmemiş insanlar, birtakım bilinmeyen istikametlere dağılacak ve belki oralarda kaybolacaklardı. Avrupa'da devletin sınırları, gerileye gerileye şu köyün kuzey ufuklarına kadar çekilmişti ama, Asya'da henüz bu sınırlar Sina çölüne, Yemen'e, Acem körfezine, Kafkasya'ya kadar uzanıyorlardı. Bu geniş dağınıklık, gerçi artık aralarında hiç bir bağıntı olmayan çürük ve gevşemiş bir ülkeler varlığıydı. Ama bu mesafeler daha nice nice milyonları yiyip eritebilirdi.

Namazgâh yerine, kafamda, bu birbirini tutmaz, çelişmeli duygular içinde vardık.

*

Burası, buraların tabiî, hatta tarihî bir toplantı yeriydi. Hiç kimse söylemeden, hiç kimse emir vermeden, her zaman, askerler, göçler, pazar, panayır, yerlerine inen yolcular, araba kafileleri hep burada toplanırlardı. Galiba bir büyük çiftliğe ait olan bu subaşı, eskiden de orduların, kervanların konakladığı bir yer olsa gerekti. Çayırlarında atlar, develer istedikleri gibi yayılabilirlerdi. Şimdi artık seyrekleşmiş, azametlerini kaybetmiş gibi görünen ulu ağaçların gölgesinde, kim bilir kaç defa otağlar kurulmuştu. Yeniçeriler, sipahiler konaklamıştı. Yahut da hünkâr veya serdar alayları Tuna'ya, Ukrayna'ya, Alaman içlerine giderlerken buradan süzülüp geçmişlerdi...

Katıldığımız kafile çayırlığa varınca, her tarafta dövülen davullar, çalınan zurnalar sustu. Sonra namazgâhtan gür bir ezan sesi duyuldu. Kafileler köy köy çayırlıkta saf bağlamaya başladılar. Kadınlar en arkada ayrı sıralar meydana getiriyorlardı. Uzun siyah feraceleri, beyaz yahut abanî yaşmaklarıyle dalgalanan bu kadın sıralarının uzaktan güzel, tesirli bir görünüşü vardı. Çocuklar, ya analarının ya babalarının yanlarında sıralara

sokulmuşlardı.

Ezan sona erince, imamın arkasında saf tutan müezzinlerle köy hocaları hep birden tekbir almaya başladılar. Bütün saflar onlara katıldılar.

Bazen inip, bazen gürleşen, fakat etkisi ve ululuğu daima artan bu tekbir sesleri, çayırları dolduran cemaatı baş döndürücü havası içine sardıktan sonra, dalga dalga ovalara, sırtlara doğru yayılıyordu. Dağlara, geçitlere çarpan ve oralardan geri gelen yankılarla yeni tekbir sesleri birbirine karıştıkça havayı, anlatılması kabil olmayan bir ahenk dolduruyordu. Bu ilâhî gök gürültüleri içinde, bu subaşına ulaşırken yollarda kafamda çarpışan çelişmeli düşünceler birer birer kayboldu. Şimdi içimde eski cenklerin kılıç, kalkan sesleriyle, gürz ve topuz çatırdılarını duyar gibi oluyordum. Çocukluğumda o kadar inanarak dinlediğim şeyler, gökten inen yeşil kaftanlı meleklerle gaziler, şehitler hayalimde gene canlanmaya başladılar.

Şimdi kafamda, ne bu harbin bir türlü anlayamadığım gayesi (amacı) veya gayesizliği vardı. Ne dökülecek kanları, ne çöllerde, bozkırlarda kaybolacak hayat dalgalarını düşünebiliyordum. Kendimi gittikçe coşan, kanatlandırıcı bir rüzgârın akışına bırakmıştım. Milletin asırlardır o kadar şikâyetsiz tahammül ettiği ve onun bütün tarihini teşkil eden "ebedî seferberlik"in gerçek manasını artık sezinliyor gibiydim. Bir de dayanıklılık kaynağıydı. Bu kaynak devamını ve kuvvetini, şimdi burada gördüğüm bu mahşerî coşkunluk halinden alıyordu. Bu belki bir düşünceydi. Fakat ne var ki gerçek olsa gerekti.

Tekbirlerden sonra iki rekât namaz kılındı. İmamın her söylediğini bütün müezzinler tekrarlıyorlardı. Bunun arkasından cemaatın, doğruluş, eğiliş ve secdeye kapanış halinde dalgalanması, taşması geliyordu. Ben de her secdede alnımı yeşil, serin çimenlere koydukça, kendimi burada harekete gelen bu dağ gibi dalganın bir zerresi gibi hissediyordum. Ruhumda gurur ve emniyet rüzgârları esiyordu...

Namazdan sonra gene fetih duaları okundu. Tövbe edildi. Son fatihanın bitmesiyle beraber, davul zurnaların hep birden «ey gaziler»i vurması, köy

bayraktarlarının cemaatlarım toplamaları ve kafilelerin kaza merkezi olan Çorlu yolu üstünde yerlerini almaları bir oldu.

Köyden mektebe döndüğüm zaman sınıfları da köyler gibi seyrekleşmiş buldum. Biz de harbe girmiştik (4 ağustos 1914'te Almanya ile ittifak ve 2 ekim 1914'te Almanlar safında harbe giriş).

Ben derhal askere çağrılacak yaşta değildim. Fakat gittikçe daha iyi anlıyordum ki memleket, artık fiilen bir harbe girmiş bulunmaktadır.

Sebebi, ister sonradan pek çok söylendiği gibi, komitacı ve sorumsuz bir avuç insanın körü körüne bu maceraya sürüklenişi, isterse, genç, mutaassıp bir harbiye nazırının şan ve şöhret ihtirası olsun, biz artık bu harbin içindeydik. Bu harbin nasıl biteceği, belki bilinemezdi. Fakat bilinen bir şey vardı ki, devletimizin kaderi, artık bu harbin sonucuna bağlıydı ve her şeye rağmen onun, bizim lehimize bitmesi lâzımdı...

Sınıflardaki seyrekleşme her gün biraz daha artıyordu. Ders yılı içinde, son ağabeyimin de Kafkas cephesinde Sarıkamış'ta şehit olduğu haberi geldi. Fakat derhal onun yerini doldurmaya koşabilecek yaşta değildim. Ama babam, onun ardından pek yakında beni de elinden kaçıracağını sezinlemiş gibi bir kuşku içindeydi. Onun kaybının verdiği çöküntü ile bu kuşkuyu babamın, artık bir şey görmeyen gözlerinde ben, garip bir ruh çatışması içinde okuyordum. Evet, beni de kaybedebilirdi ve ne çare ki bu, onun ve onun durumunda olan bütün babaların, yüzyıllar boyunca değişmez kaderleriydi.

O ders yılı şöyle böyle geçti, tatili de gene bir köyde, fakat bu sefer Meriç kenarına yakın İbriktepe köyünde geçirdim. Harman makinelerinde çalıştım. Mektebe döndüğüm zaman, içimden her gün bir an önce asker olmak, bir an Önce harbe katılmak ihtirası taşıyordu. Hem de yerim cephede ve cephenin en ileri hattında olmalıdır diyordum. Bu cephe, Türkiye'nin dışında kalan Türk köylerine varan yolların geçtiği bir cephe olmalıydı. Bu cephede hayat ve mukadderatıma tesir edecek birtakım fatal kudretlerin beni içine alacağı hissi içindeydim. Derhal askerlik şubesine baş vurdum. Fakat yaşım gene

tutmuyordu. Kanun ise benim çalıştığım makinelerde çalışabilecekleri tecil etmişti. Israrlı müracaatlarım ancak 1915 yazı sonuna doğru netice verdi. Beni de askere almaya razı oldular. Şube reisine, Kafkas cephesine gideceğim, ağabeyimden boş kalan yeri dolduracağım, diyordum...

Muallim mektebinden talimgâha hareket ederken, ordunun saflarına kabul ettiği en küçük yaşta subay namzedinin ben olduğumu sanıyor ve bundan gurur duyuyordum. Mektebe girebilmek için nüfus kâğıdımda, mahkeme kararı ile yaptığım yaş tashihleri de nazara alınırsa, ancak on sekiz yaşımın içindeydim.

Fakat İstanbul'a varıp da talimgahı görünce, durumun hiç de benim düşündüğüm gibi olmadığını gördüm. Burada belki benden de küçük niceleri vardı. Kendi kendime:

— Demek ki ben dağarcığımı toplamakta hatta biraz da geç kalmışım,

diyordum. Gururlanmakta meğer ne kadar yanılmışım...

Şu Bilinmeyen Anadolu

Anadolu'yu biz Rumeli çocukları, onu görüp tanıyıncaya kadar, yalnız hayalimizde yaşattık. Ve hayalimizin özlediği gibi.

Ama, sonra gördük ki, bu hayal ve özlemle, gerçek Anadolu arasında, hiç bir benzerlik yoktur. Bu hayal kırıklığı bizim, hayat boyunca yaşadığımız nice haya! kırıklıklarının, en baş döndürenlerinden biri oldu. Ve sanıyorum ki Anadolu'ya asıl, bütün varlığımızla ilk defa, bu hayal kırıklığı içinde bağlandık...

Yedek subaylar talimgâhı, İstanbul'un Anadolu yakasında, Göztepe'den Pendik'e kadar uzanan sahadaki bazı evlere, konaklara serpilmişti. Benim talimgâha katıldığım sıralarda Çanakkale savaşları bütün şiddetiyle devam ediyordu. Talimgahtan bende kalan en canlı izlenim, bir gece Marmara'nın karanlıklara gömüldüğü bir saatta, kıyılara yaklaşan beyaz bir gemidir. Bu gemi önce hayal meyal fark ediliyordu. Sonra karanlıkların içinde birden

belirdi. Fakat ışıkları sönüktü.

Onun sessiz iskeleye yanaşmasıyle, paltolarını, çantalarını ellerine almış subay adaylarının (zabit namzetleri) sessiz sedasız bu gemiye tırmanmaları başladı. Bu gidenlerin hemen hepsi, yirmi yaş etrafında gençler, delikanlılardı. Çanakkale'ye gönderiliyorlardı. Gemi yükünü alınca gene sessizlik içinde kımıldadı, gecenin bağrına daldı. Pek az sonra da büsbütün belirsizleşti, kayboldu.

Bu giden geminin, birkaç gün sonra Gelibolu veya Çanakkale'den dönerken, götürdüğü çocukların bir kısmını, fakat bu defa yaralı veya sakat olarak İstanbul'a getirdiğini bölüklerde herkes bilirdi. Aynı gemi ikinci defa ve yolcularla ayrılıp yerine vardığı zaman, ilk gidenlerden çoğunun yerleri, zaten artık boşalmış olurdu.

Talimgâha girdiğim günlerin üstünden daha altı ay geçmeden benim talim devrem de bitti. O zaman Çanakkale'de savaş sona ermişti. Fakat harp içinde Türk askerlerinin yayıldığı cepheler, Avusturya'dan, Romanya'dan, Sina çöllerine, Yemen'e, Hicaz'a, Irak'a, İran ve Kafkasya sınırlarına kadar uzanıyordu.

Talimlerimiz bitince bizi bir gün İç Erenköy tarafında bir düzlükte topladılar. Bu toplantıdan bende kalan hatıra, kırık dökük, tutuk ve anlaşılmaz bazı cümlelerdir. Meydana önce talimgahın kumandanı geldi. Biraz sonra etrafında maiyeti ile genç bir paşa göründü. İlk önce safların önünden geçti. Sonra safların uçları kırılarak bir kale nizamı meydana getirildi. Bu dörtgenin ortasında bu genç paşa bir zaman sessiz kaldı. Gergin ve donuk yüzünün hiç bir ifadesi yoktu.

Galiba bir şeyler düşünüyor, bir şeyler söylemek istiyordu. Nihayet söyledi. Bütün nutku o kırık dökük birkaç cümleden ibaretti. Önce:

— Hepiniz öleceksiniz! dedi.

Sonra bu cümleyi eksik buldu. Sözlerini:

— Hepimiz öleceğiz! diye tamamladı ve ilâve etti:

— Vatan kurtulacaktır!

Bütün nutuk (demeç) hemen hemen bundan ibaret kaldı. Orduya bir tek asker vermeyen Yemen'in, Hicaz'ın, Irak'ın; orduya karşı savaşan Sina, Filistin, Suriye çöllerinin; yolları kesen ve devlete baş eğmeyip her gün Türk askerlerini öldüren asilerin yaşadığı Dersim, Sason, Talori dağlarının nasıl kurtulacağını, bu genç kumandan işte bu sözlerle göstermiş oldu...

Fakat kumandanımızın bu nutkunu dinlemek için onun etrafından cephe tutan saflarda hiç kimseye, o zaman bu nutuk, soğuk ve mantıksız görünmedi. Hatta bizlere sorulursa bu nutka bile lüzum yoktu. Bizler kendimizi, zaten bu ölüm için yetişmiş sayıyorduk. Bu ölüm için hazırlanmıştık. O zaman bizim neslimiz, kendisi için hiç bir hak düşünmeyen bir nesildi. Bize göre hak yok, vazife vardı. Vazife görülecek, can verilecek, şan vatana bağışlanacaktı. Can bizimse şan onundu...

Vazifeler taksim olunurken, adı geri hizmetlerine, talim veya depo taburlarına çıkan birçok subay namzetleri, oraya buraya baş vurarak yerlerini cephelere çevirtiyorlardı. Beni de Pendik'te bir talimgah alayına tayin ettiler. Aynı baş vurmaları ben de yaptım. Kafkas cephesinde, ağabeyimin şehitliğiyle boş kalan yerini doldurmak ve hatta aynı cephede aynı alay ve tabura tayin olunmak için didiniyordum. Nihayet beni Kafkas cephesi emrine verdiler.

Şimdi bütün arzum bir an önce cepheye varmaktı. Hatta bana bu cepheler bile dar görünüyordu. Bir an önce bu cepheleri yararak sınırları aşmak, uzak ve esrarlı ülkelere ulaşmak, şanlara, zaferlere kavuşmak istiyordum. O zaman talimgâhta, bütün yürüyüşlerde söylenen bir marş vardı ki, bu marşta, bizim talimgah neslimizin ruhu ve hedefi apaçık görünüyordu:

Türküz, ederiz daima iftihar,

Hilkatle başlar tarihimiz var,

Kalplerde Türklük aşk ile çarpar,

Yok bize başka yâr...

Önde sancak, elde süngü, kalpte Tanrı biz,

Dünyaya hâkim olmak isteriz,

Mabedimiz Türk ocağı, kâbemiz de yüce, parlak Turandır,

Hep ancak...

Evet kâbe Turan'dı. Hatta onunla da kalınmamak ve kısaca dünyaya hâkim olmak lâzımdı.

Zaten gene bir «İhtiyat Zabitler Marşı» bizi bekleyen ülkeleri, isim isim saymıyor muydu:

İhtiyat zabitleri, yol göründü kalkın,

Gidiyoruz işte Kafkasya'ya, bakın Turan bizi bekliyor...

Dağ, dere demeyip aşın,

Durmayın meydan bizi bekliyor...

Şanlı günlerdeyiz,

Bir taraftan Kahire, bir taraftan Batum, Kars,

Bir taraftan Hint, Afgan,

Bir taraftan Farisistan Bizi bekliyor...

Evet, her yer bizi bekliyordu. Ve biz bu her yere, hiç düşünmeden, hiç bir şeyden şüphe etmeden, koşuyor, koşuyorduk. Bu tükenmez yollarda, kanlarımız tükenip, nefeslerimiz sona erinceye kadar...

Bizim neslimizin, kuşağımızın kaderi ve nasibi buydu...

Haydarpaşa istasyonundan tren, öğle sonlarına doğru hareket edecekti. Dört yüzden fazla subay namzeti (adayı) idik. Kafkasya, Irak, Filistin, Hicaz cephelerinde vazife almıştık. Dağılış noktalama vardıkça her birimiz kendi cephemizin yolunu tutacaktık.

İstasyonda pek az uğurlayıcı vardı. Bunlar bazı yaşlı, terbiyeli erkekler, temiz yüzlü İstanbullu anneler, o zamanlar henüz açılmamış, erkekleşmemiş İstanbullu kızlardı. Herkese kendi oğulları gibi yakınlık gösteren, kendi çocuklarıymış gibi nasihatlerde bulunan bu mübarek bakışlı babaların, amcaların çoğu, belki de eski, emekli askerlerdi. Gidilecek yerlerin ve harbin ne olduğunu hiç şüphesiz biliyorlardı. Bu gidenlerden çoğunun geri dönmeyeceğini ve şimdi bu uğurlayışın, onlardan birçoğu için, çocuklarını son görüş olacağını da her halde anlıyorlardı. Fakat ne bir şikâyet sesi, ne taşkın bir hıçkırık...

Bilâkis herkes bu ayrılışa âdeta mesut bir gün, yıllardan beri beklenen, yıllardan beri hazırlanılan bir sevinç günü havası vermek için elinden geleni yapıyordu.

Fakat bütün bu insanlarda, az sonra birden sel gibi coşacak, seller gibi çağlayacak göz yaşlarına diledikleri gibi mecra verebilmek için, trenin bir an önce kalkmasını ve kendilerini evlerinin gizli köşelerine bir an önce atabilmeyi bekleyen bir sabırsızlık hali, her şeye rağmen seziliyordu.

Tren ilk düdüğünü çalınca, geldiğinden beri istasyonun bir direği dibine çöküp, bastonunu kucağında tutan ve boyuna bir şeyler okuyup üzerimize üfleyen bir ihtiyar, zorlukla ayağa kalkabildi. Daha ziyade bir mahalle imamına benziyordu. İstasyon adamlarının anlattıklarına göre, onun bu gidenlerin arasında hiç kimsesi yoktu. Fakat hemen her Tanrının günü buraya gelirdi. Evvelce, gene böyle bir kafile içinde gönderdiği birinin, cepheden gelen trenlerden çıkmasını beklerdi. Gidenleri uğurlar, gelenlerden haber sorardı. Mihnetli, fakat Hak'tan ümidini kesmeyen nurlu bir yüzü vardı.

Tren ikinci düdüğünü çalınca ellerini kaldırdı. Herkes ona uydu. Yanık, tesirli bir sesi vardı. Duasını bitirdiği zaman, elini öpen her çocuğun boynuna

sarılıyordu:

— ***Torunum siz yaştaydı oğul. Adı Selâhattin'di. Bağdat'tan iki mektubu geldi. Sonra haber kesildi. Kayıp diyorlar ama, Allahtan ümit kesilmez ki oğul. Çukurtekke şeyhinin torunu Selâhattin diye sorun. Allah için soruşturun.***

Kiminin alnından öpüyor, kiminin arkasını okşuyor:

— Haydi yavrularım, haydi aslanlarım, diye ağlıyor, ağlıyordu...

*

**

İstanbul banliyösünün köşkleri, konakları, bahçeleri, bağlar, yahut sırtlarını yeşil yamaçlara vermiş köyler pek çabuk arkada kaldılar. Sonra tren gecenin bağrına daldı.

Sabah açılırken, kompartımanın büzüldüğüm köşesinde gözlerimi açtım. Tren bir bozkırın ortasında ilerliyordu. Bu bozkır, benim şimdiye kadar gördüğüm, alıştığım topraklara benzemiyordu. Yol ilerledikçe çıplaklık da artıyordu. Kel tepeler, çiğ bir güneş altında yanan kıraç, çorak kırlar alabildiğine uzanıp gidiyordu. Tek bir yeşil dal görünmüyordu. Tren bile steplere daldıkça çevikliğinden bir şeyler kaybediyor gibiydi. Yorgun, şikâyetli bir didinme içinde yol almaya çalışıyordu.

Yaylaya girdikçe trenin hareketi daha da ağırlaştı. İstanbul'dan yüklediği kömürü de tüketmişti. Artık şurada burada bulunabilen artıkla, istasyonlara istif edilen söğüt, kavak odunlarıyle yol almaya çalışıyordu. Yokuşlarda, rampalarda takati kesilince ikide bir duruyordu. O zaman vagonlardan inen çocuklar tek başlarına, yahut ikişer üçer kişilik gruplar halinde demiryolunun sağında solunda sıra sıra uzanıyor, yürüyüp gidiyorlardı.

Demek ki Anadolu buydu. Anadolu gerçeğinin artık karşısında ve içinde bulunuyorduk. Fakat ne var. ki, gördüğüm Anadolu, benim mektepte öğrendiğim, yahut şiirlerde okuduğum, mektep şarkılarından haykırdığımız

Anadolu'ya hiç benzemiyordu. Çağlayan sular, öten bülbüller, altın başaklar, altı üstü birbirinden zengin ve dünyanın hâzinesi olan Anadolu her halde buraları olmasa gerekti. Burası, dünya kabuğunun çoktan ölmüş bir parçasıydı ki, yakan güneş, kavuran soğuk altında, kumları, kireçleri şerha şerha ufalanarak her gün biraz daha çölleşiyordu.

Köy denilen şey, bozkırın boşluklarında kaybolmuş birtakım kovuklardı. Ara sıra rastlanan küçük istasyon kulübelerinin önlerinde kımıldaşan insanlar, bu çorak toprakların yürüyen parçaları gibiydiler.

Orta Anadolu yaylası aşılıp da güneyde Toroslar göründüğü zaman, tren, yolcularının bir kısmını Ulukışla istasyonunda boşalttı. O zaman doğuda Kafkas cephesinin yolu güneyde Ulukışla'dan geçerdi. Arap cephelerine gidecek olanlar güneye doğru yollarına devam ettiler.

Ben trenden inip, bu çorak Anadolu toprağına ilk ayağımı basınca, etrafıma uzun uzun bakındım. Burası, birkaç toprak kulübesi olan kel, tozlu, kasvetli bir yerdi. Ortada, eski yüzyıllardan kalma bir eski harabesi de olmasa, buraya, zaten unutulmuş bir yer de denilebilirdi. Fakat Kayseri'yi, Sivas'ı aşıp, Erzincan'a, Erzurum ilerisine, Rus, Acem sınırlarına varan yollar buradan başlıyordu. Bozuk-düzen birtakım izlerden ibaret olan bu yolların uzadığı istikametlerde ne bir karış demiryolu ne de motorlu bir vasıta vardı.

Uzun ve sonu belirsiz yolların artık başında bulunuyordum. İçimde önce, gene hayal kırıklığına benzeyen duygular canlandı. Kendimi yalnız, terk edilmiş hissediyordum.

Bir toprak damın köşesine yerleştirdiği tahta masasının başında çalışan menzil kumandanının emrinde, yeni gelen subay namzetlerini ne barındıracak yer, ne de onları daha ileri menzillere sevk edecek vasıta vardı. Bunun üzerine kafile daha o gün parçalandı. Üçer beşer kişilik grupların kimisi akşam serinliği, kimisi sabahın alaca karanlığı içinde darmadağın ve yayan yollara döküldüler. Yürünecek yol, belki de bin kilometre kadardı.

Ben de iki arkadaşımla beraber yola düzüldüm. Dizlerimizin takati kesilince

ilk geceyi, kırların sessizliği içinde yan uyur, yarı uyanık, geçirdik. Sabahleyin güneşin görünmesiyle sıcağın çökmesi bir oldu.

Ulukışla ile Kayseri arası, o zaman bizim gibi yaya yolcular için bir haftalık yoldu. Bu yollar hep çıplak sırtlar, yahut tuzlu bozkırlardan geçerler. Erciyeş dağı görününce de bataklıklar başlar. Etraflarında birkaç bakımsız zerdali bahçesi ve birkaç kısır bağ bulunan kasabacıklar sahrada kaybolmuş vahalar gibidirler.

*

* *

Tuzlu bozkırlar, ufukları çıplak dağlarla çevrilen büyük düzlüklerdir ki, yer yer tuzlu topraklar, uzaktan güneşin altında gümüş göller gibi parlarlar.

İnsan bu tuzlu bozkırların birini aştım zannederken diğerine geçer. Buralarda ufuk yolcuya, hiç bir zaman varılamayacakmış gibi sonsuz ve yeis verici görünür.

Buraları eski ve artık kurumuş denizlerin dibidir. Stepin ortasında, yahut ufkun altında görünen karaltı, toprak bir han damıdır ki, içine girmeseniz bile, merdivenle inilen kuyusunda bir yudum acı su olsun bulabilmek için oraya varmanız lâzımdır. Dudaklarınız çatlamıştır. Dizleriniz kesilmiştir. Rüzgârların savurduğu tuzlu zerreler terinize karışarak vücudunuzu gittikçe cıvıklaşan bir yapışkanlıkla sarar. Yanıklar, kaşıntılar başlar. Toprak damın karaltısı ise biz yaklaştıkça uzaklaşır. Fakat acı da olsa, aradığımız su oradadır. Oraya ulaşmalısınız. Yükünüzü gittikçe hafifletirsiniz. Çantanızı, kitaplarınızı atarsınız. Teriniz ise hâlâ pıhtılaşır...

İstanbul'da, daha birkaç gün önce bulunduğumuz Yakacık'ın, Maltepe'nin, Soğanlı köyünün göğe varan çınarlarının gölgesinde, oluklarından dereler gibi sular taşan çeşmeleri hayalinizde canlanır. Şimdi size bu hayalinizde canlanan şeylerle aranızda sanki yıllar varmış gibi gelir. Diz çökmek, hayalinizin serin gölgesine uzanmak, hatta ölmek, istersiniz. Fakat

dayanışınızı kaybetmemek lâzımdır. İçinizde dayanaklar, izahlar ararsınız. Allah duygusu, vatan duygusu, cihad yolunda ayağına bir tek toz yapışan Müslümana vaad olunan cennetler, varacağınız cephede sizi bekleyen zaferler, gazilik, şehitlik mertebeleri levha levha ruhunuzda canlanır. Hatta bu teselliler de yetmezse :

— ***Bu yollarda biz bir borcu ödüyoruz, dersiniz. Yüzyıllardan beri soyulan, sömürülen, yüzyıllar boyunca yalnız mal, yalnız can vergisi için aranan şu bitmiş, şu bilinmeyen Anadolu'ya karşı, çeşmeleri gürül gürül akan İstanbul'un işlediği günahların borcunu ödüyoruz.***

Bu düşünce size, hatta bütün dayanaklardan daha kuvvetli görünür. Başınızı eğer ve artık yürümekten ziyade, sürünürsünüz. Gün sona erer, güneş arkanızda alçalır, tuzlu çöle vahşi bir sessizlik siner. Nihayet çölün tenhalığında, uzaktan bütün ümidinizi bağladığınız toprak dama varırsınız. Fakat görürsünüz ki, toprak dam çökmüş, kuyunun suları ise çekilmiş, kurumuştur...

Bu kırlarda daha birkaç gün yol alınca, artık Orta Anadolu ile haşır neşir olmuş, toprağını, çalısını, hayvanını, adamını, köyünü, damını bir parça tanımış olursunuz. Her şey size bilmediğiniz, duymadığınız bir kıtayı keşfediyormuşsunuz duygusunu verir: Şu bilinmeyen Anadolu'yu...

Köyler görürsünüz ki, insanlar yerin altında yaşarlar. Jeolojik devirlerin biriktirdiği eski yanardağ küllerini, tarihöncesi kazmaların eşi olan aletlerle delebilen insan, bir tepenin altında kendisine dam, oda, ahır, samanlık kovukları oymuştur. Bu kovukların içinde ağır, fakat daima serin bir hava bulursunuz. Testiler, küpler, kilimler, kaplar için duvarların içersinde ayrı ayrı yerler oyulmuştur. Tepenin altım dolduran bu yeraltı evlerinin, bu mağara konutlarının bazen birinden diğerine geçilir. Havaya açılan deliklerden içeriye loş bir ışık sızan bu yeraltı dehlizlerinde, tarihöncesi devrinin mağara adamı gibi dolaşırsınız:

— Acaba hangi devirde, nerede yaşıyorum? dersiniz. Her şey sizden ayrı, her şey size yabancıdır. Bu âlem sanki başka bir gezegenden kopmuştur. Başka bir çağdan arta kalmıştır. Toprağında çalı bile bitmeyen bu ölmüş dünya kabuğu üstünde öküzler, inekler, eşekler, ancak keçi kadardırlar. Dağda adına

ekin denilen şey, ancak nasırlı ellerle yolunabilen, sıska, dağınık bir şeydir. İnsanlarla hayvanlar bu kavruk bitkiden nasiplerini nasıl çıkarırlar? diye düşünürsünüz. Tıpkı karataşlar gibi kavruk, tıpkı karataşlar gibi yüzyılların soğuğunda, sıcağında kuruya kuruya adına güzellik denilen hayatiyeti tamamen unutmuş mihnetli bir insan varlığı sizde acı düşünceler uyandırır.

Yerde bir toprak sedirin üstüne çöktüğünüz zaman, bu insanlar, size yanık bir toprak kap içinde ekşi ayranlarını sunarlarken nazik görünmek isterler. Çocuklar, kadınlar, erkekler etrafınızı alırlar. Onlara baktığınız zaman, henüz yenice olan elbisenizden, henüz parçalanmamış ayakkabılarınızdan, hatta yüzünüzün taze, sıhhatli renginden utanırsınız.

Gençleri ise, işte bu hayatı korumak ve işte bu dünya nimetlerinin hakkını ödemek için yabancı cephelere götürülmüşlerdir. Bu mağaralarda kalanlar, o gidenlerin, hatta gittikleri memleketlerin isimlerini bile beceremezler:

— ***Hasan Kalıçadaymış (Galiçya'da). Mehmet Arap içine gitti! derler.***

— ***Neresi bu Arap içi?***

— ***Bilmeyik ki? Aha buradan iki aylık yolmuş!..***

Fakat jandarma, zaman zaman bu mağaralar âlemine uğrar. Ya Kalıçaya, ya Arap içine yeni yeni askerler çağırır. Yahut köye, koynunda buruşmuş birtakım san kâğıtlar bırakır. Bunlar, gidenlerden geri dönmeyecek olanların haberidir. Herkes bu sarı kâğıtlarda adı çıkanların kovuklarına üşüşür. Buralarda ağlamak bile, ürkek, tıkanık, doyurmayan, içi boşaltmayan bir şeydir.

Yalnız kalınca toprak sedirin üzerine uzanırsınız. Sırtınızda bir mezar serinliğinin ürpertileri dolaşır. Yaşarken gömüldüğünüz bu mezar içinde bir şey düşünmeye çalışırsınız:

— ***Peki ama, dersiniz; biz bin yıl önce girdiğimiz şu Anadolu topraklarına ne verdik?***

Selçuklular, Anadolu beylikleri, son imparatorluk hayalinizde canlanır. Basra Körfezi'nden Viyana'ya, Habeşistan'dan Hazer Denizi'ne kadar uzanan sahada geçen ve sizi bütün çocukluk hayallerinizle o kadar sarhoş eden şeyler, fetihler, istilâlar, şanlar, alaylar; sarayların, vezirlerin hikâyeleri gök yakuttan taçlar, köprüler, medreseler, camiler...

— ***Peki ama, bu yayla ki imparatorluğun, hem temeli, hem mihveriydi. Bütün yollar bu yaylada toplanır, bu yayladan dağılırdı. Burası kan ve can hazinesiydi. Buraya ne bıraktık? Birkaç yıkık kümbet, birkaç harap kervansaray, birkaç kale kalıntısı ?***

Bir büyük masal ki, sonu hiçlikle biter...

Uyumaya çalışırsınız. Uyumak ve unutmak? Bazen uyku ve unutuş, ne kadar kurtarıcıdır. Önümüzde ise aşılacak daha nice uzun yollar var...

Kayseri'deki menzil kumandanı duygulu bir adamdı. Bize yol için vasıta arıyordu.

— Sizi araba kolu ile göndereceğim,

dedi. Fakat bu kol bir türlü görünmedi. Sonra ümitler deve koluna, hatta gelen geçen askerî birlik dökümtülerinin cılız mekkâre hayvanlarına bağlandı.

Fakat onlarda olmadı. Nihayet menzil kumandam bir gün pazar yerine küçük bir baskın yaptırdı. Ele geçen eşeklerden, üçer beşer kişilik gruplara eşyaların yüklenmesi için birer tane dağıtıldı. Bize verilen eşeğin ne semeri, ne yuları vardı. Sırtı da cılk yaraydı.

Sahibi, bitkin bir ihtiyardı. Eşeğinin başından bir türlü ayrılmıyordu. Bütün varlığı elinden alınan ve onu kurtarmak için her şeyi göze alan bir insanın inadıyle peşimizden koşuyor, hanın, kahvenin kapısında geceliyordu.

Sonra bir akşam, hava kararınca, menzil kumandanından gizli, onu yanımıza katıp, eşeğini de şehir kenarında kendisine teslim edince, önce buna inanamadı. Sonra işin ciddî olduğunu anlayınca da söyleyecek söz bulamadı.

Elimizi öpmek mi, ayağımıza kapanmak mı, yoksa boynumuza sarılmak mı lâzım geldiğini tayin edemiyordu. Bazen gülüyor, gene birden ağlamaklı oluyordu. Sonra dua etmek aklına geldi. Fakat bu sefer de ağlamak sırası galiba bize geliyordu. Onu yaralı eşeğiyle şehrin kenarından, gecenin bağrına dalan tozlu yollara âdeta zorla iteledik.

Yerimize dönerken, biz de aramızda konuşacak söz bulamıyorduk. Biz üç arkadaş, üçümüz de fakir çocuklarıydık. Bizim de babalarımız böyle ihtiyar toprak adamlarıydılar. Beylerin yanında bağ, bahçe işleri veya şurada burada ırgatlıkla geçinirlerdi. Fakat bizde toprak, hiç bir zaman bu kadar sefil değildi. Bizde sefalet, bütün varlığı bir uyuz eşekten ibaret olan bu bitmiş ihtiyarın yoksulluğuyla kıyaslanacak kadar derin olmamıştı.

*

* *

Yeniden yollara dökülünceya kadar, Kayseri'de birkaç gün kaldık. Burada, eşeği elinden alınan ihtiyardan başka, bir de Kayseri şehirlisiyle tanıştım. Anadolu toprağının bu da başka türlü bir mahsulüydü. Akşamları güneş ufka inerken, Kayseri kalesinin burçlarında dolaşmayı severdim. Onu bir gün, bu burçları dolaşırken tanıdım. Kalenin topçusuydu. Ramazan ayı içindeydik. Onun vazifesi, kale burçlarında Ramazan topunu ateşlemekti. Altmış yaşlarında vardı. Kale bedenlerinden birinde yuvarlanan ve kim bilir hangi asırdan kalan eski bir kaval topu namlusuna her gün vakti gelince barut dolduruyordu. İçine bezler, paçavralar sıkıştırıyordu. Sonra namluyu havaya dikerek iftar vakti olunca topu ateşliyordu. Ateşlendikten sonra devrilen namlu, yerde bir süre yuvarlanırdı.

O saatlerde bu kale bedenleri, Kayseri'nin en güzel yeriydi. Güneş batıda kaybolurken, şehrin tozlu havası içine gömülen Kayseri evlerinin camları ışıl ışıl yanardı. Renk renk bulut dalgaları stepte acayip âlemler, şehrîayinler yaratırdı. Erciyas dağının ebedî karlardan beyaz külahı, pembe, turuncu, mor veya sincabî renklere bürünürdü.

Her iftar topundan sonra bir yudum su ile orucunu bozan ihtiyar, önce akşam namazını kılar, sonra:

— Allah ne verdiyse,

diyerek çıkınını açarak, rızkını benimle paylaşırdı. İki oğlu da askerdeymiş. Birinden hiç haber gelmiyormuş. Bazen bana;

— Bu muharebe yakında biter mi dersin,

diye sorardı. Fakat anlardım ki, sualinin cevabını beklemezdi. Çünkü, muharebenin yakında bitmeyeceğini o da bilirdi. Sonra kendi kendine dalardı. Bir şeyler yermiş gibi görünürdü. Fakat bütün olanını, benim önüme sürerdi.

Yunan muharebesini bilirdi:

— ***İlk askerliğim yedi yıl sürdü oğul. Topçudaydım. Dönünce teyzenle başgöz olduk. Ama sonra gene çağırdılar. Bu sefer beş yıl dolaştık. Bıraktıkları zaman baktım ki benden hayır yok. Tezkereyi terkedince başçavuşlukla gittik Yemen'e. Hepsini toplaşan belki yirmi yıl eder asker ocağında... Şimdi de buralarda sürtelerim işte... Ama hani bugün de «haydi gel!» deseler, gidesim gelir içimden oğul, gidesim gelir gene...***

Kayseri kalesi topçusuna gel deseler giderdi. Gönderdiklerim daha geri gelmedi demezdi. Bize galiba bunun için «ordu millet» diyorlardı. Evet, biz bir ordu millettik. İşte bu Kayseri topçusu, onun dönmeyen çocukları, benim dönmeyen ağabeylerim ve o yaşta ben...

Nihayet bütün Anadolu'nun, Trakya'nın, İstanbul'un sonu gelmez bir yürüyüş kolu gibi bilinmezliğe karışan milyonları. Biz hepimiz, bu ordu milletin askerleriydik. En ateşli çağımız onundu. Gel deyince gider ve gittiğimiz yerlerin adını bile beceremezdik. Bizim çocukluk hayallerimizi büyüleyen imparatorluğun nizamı buydu...

Bir sabah gün ağarırken Kayseri'den yaya yola çıktık. Daha son evlerden kurtulmadan ihtiyar topçu bir sokak aralığından göründü. Bir süre konuşarak yanyana yürüdük. Sonra durdu:

— Şunu teyzeniz gönderdi.

diye elime bir çıkın tutuşturdu. Birtakım yufkalar, içine bulgur pilâvı konularak dürülmüştü. Ayrıca zerdali kurusu da vardı. Hepimizin boynuna ayrı ayrı sarıldı. Gözleri doldu:

Hakkınızı helâl edin oğul, ama hepiniz helâl edin, diye yalvardı.

Evet, ortada belki helâl edilecek bir hak vardı. Fakat bu hak, acaba kimindi ve kime helâl edilecekti?..

*

* *

Kayseri den Sivas'a uzanan yol, kızgın güneş altında kavrulan ve hepsi de birbirine benzeyen birtakım yayaları, döne dolaşa aşar. Bir yaya yolcusu için bu yol, o zaman neredeyse bir haftalık yoldu.

Gemerek altlarında Kızılırmak görünür. Bir çamur seli gibi akar. Ne güzel, ne de heybetlidir. Fakat insanda garip, melânkolik duygular uyandırır. O zaman Anadolu'da hiç bir şey, Anadolu'yu Kızılırmak kadar doğru aksettiremezdi: Fakir, somurtkan ve dertli...

Ben, doğduğum şehirde, Edirne'de yaşarken, oradan geçen Meriç Nehri için çocukça şiirler düzerdim. Nehir denildiği zaman Meriç'i anlardım. Fakat orada Meriç, bana bir genç kız kadar güzel görünürdü. Belki onun suyu da çamurlu akardı ama, bana öyle gelmezdi. Ona:

Mavi Meriç! diye seslenirdim. Ormanların koynundan doğarsın! Sularını salkım söğütler gölgeler. Boyum güller, gelincikler takarsın. Kıyılarından «nenfo»ların sesi gelir. Güzel Meriç! Nereden gelip nereye gidersin?..

Sonra bunları vezne, kafiyeye dökmeye çalışırdım.

Kayseri ile Sivas arasında ilk defa Kızdırmağı görünce, Anadolu'da bir

akarsu görmenin heyecanıyle, hemen Meriç'i hatırladım.

— İşte Meriç!

diye haykırmak istedim. Şurada burada ekinler daha yeni sararıyordu. Hatta kıyılarında, tarla kenarlarında tektük gelincikler, mor çiçekler de vardı.

Fakat Kızılırmak, bu çiçekleri takınmış gibi değildi. Havasında hiç bir musiki ürpertisi esmiyordu. Dalgaları akmaktan ziyade, itişe kakışa yuvarlanıyor gibiydi. Somurtkan, dertli bir görünüşü vardı. Belki onu bütün güzelliğinden soyduğumuz, asırlar boyunca ormanını, çayırını, çiçeklerini yolup, etrafını bir sarı çöl haline getirdiğimiz, bütün kuşlarını, kelebeklerini dağıttığımız için bize dargındı!..

Her şeyden yüzünü çevirip, derdini içine gömmek ister gibi bir hali vardı. Sanki fakir bir hastaydı. Sanki olduğu yerde eriyordu. Gittikçe kuruyan, gittikçe çölleşen bir dertli ırmaktı.

Biz bir gecemizi onun kenarında geçirmek istedik. Fakat daha güneş batmadan, önce ağır bir bataklık kokusu, sonra sivrisinek sürüleri ırmak kenarına çöktü. Önce, ottan, çalıdan biraz ateş yakarak dayanabiliriz sandık. Fakat, ırmağın perisi galiba misafir kabul etmiyordu. Biraz sonra toplandık. Irmaktan kaçıyorduk. Kafile kafile sivrisinekler bizi sırtlara, tepelere kadar kovaladılar. Bir kayanın eteğinde konakladık. Aşağıda, ayın aydınlattığı çıplak vadi içinde Kızılırmak, güzel, esrarlı olmaktan ziyade, dertli ve acınacak yalnızlığına dalmış gibiydi...

*

* *

Orta Anadolu yaylası Sivas'tan ilerilerde kademe kademe sona erer. Hele Zara'dan ilk dağlara vurulunca, artık Doğu Anadolu'ya giriliyor demektir. Tuzlu çöllerin, çorak bozkırların, hafif dalgalı kıraçların yerini yüksek yaylalar, sarp dağlar alır. Hatta o zaman bu dağlar henüz ormanlıktı. Renk

renk silsilelerin çevirdiği ufuklar, meIânkoli yerine, ruha ferahlık verirdi. Yollar yükselip de ufuklar genişledikçe, orta yaylada geçtiğiniz birbirine benzer düzlüklerin, yahut sırtların kasvetinden silkinirsiniz. Ardarda açılan, ardarda yükselen yeni yeni ufuklara erişmek, yaşamak, umutlanmak, mücadele etmek duyguları duyarsınız.

Burada toprak, size bir şeyler vaat ediyormuş gibi, altında ve üstünde imkânlar saklıyormuş gibi görünür. İlk defa bir dağdan, berrak bir suyun çağladığım görürsünüz. Dağ başını duman almıştır. Ağaçlar, kuşlar, dağlar, taşlar, size, mektep şarkılarının anlattığı Anadolu'yu bulduğunuz hissini verir. Gerçi bütün bu dağlar, taşlar bomboştur. Her yer insan sesine hasret gibi görünür. Fakat tabiatın renkli ve çeşitli görünüşü sizi bir zaman oyalar.

Hele günün yolculuğu sona erip de akşam serinliği bastığı ve kendinize bir çamın altında, bir suyun başında, bir kayanın gölgesinde geceleyecek bir yer seçtiğiniz zaman, yolların yorgunluğunu birden unutur gibi olursunuz. Batıda ufka inen güneş acayip renk oyunları yaratır. Küme küme bulutlar durmadan renk değiştirirler. Akşamın esmerliği önce derin vadilere siner. Sonra uzaklarda dağ tepeleri, koyu mordan havaî maviye doğru renk renk kademeleşir. Güneşin turuncu, yahut kırmızı son akislerini veren uzak ve yüksek sıra dağlar belirsizleşmeye başlar. Sonra hepsi yavaş yavaş gecenin karanlık örtülerine bürünür, gözden kaybolurlar...

Fakat yolculuğumuzda dağların şiiri çok sürmedi. Kösedağı çamlıklarından kıvrıla kıvrıla yol alıp Suşehri'ne yaklaşıyorduk. Cephe istikametinden gelip, gerilere doğru çekilen ilk göç kafilesine rasgeldik. İki tekerlekli hantal kağnıları sürütmeye çalışan cılız öküzlerle Kösedağı'nı aşmak kolay değildi. Kafileler ağır yol alıyordu. İhtiyar, kadın, çocuk hepsi birbirinden yorgun, hepsi birbirinden perişan bir insan kalabalığı yol boyunu dolduruyordu. Tâ Ağrı'dan, Pasinler'den, Erzurum, Bayburt taraflarından geliyorlardı. Bir kısmı geçen yıldan beri yollardaydılar. Yurtlarından, köylerinden kopup yollara düştükleri günlerden beri bu sonu gelmeyen yolculuğun bazen şurada, bazen burada sona ereceğini umarak duraklamışlardı. Fakat arkadan gelen yeni göçmen selleri, onları ileriye itince, yeniden tükenmez yollara sürüklenmişlerdi.

Bu yolculuğun nerelerde biteceği de belli değildi. Göçmenler, köylerinden daima kalabalık kafileler halinde ve toplu olarak çıkarlar. Kağnılar tıklım tıklım doludur. İnekler, atlar, eşekler, hatta davar sürüleri Öne katılır. Bir köy halkı, daima hep bir arada yol almak ister. Aynı insanlar, aynı bağlar, aynı hiyerarşi içinde, alıştıkları hayat nizamını yollarda da devam ettirmeye çalışırlar. Fakat çok geçmeden kafile parçalanır. Kalabalık tenhalaşır. Önce davar sürüleri kaybolur. Çünkü yol, mera değildir. Davarı yoldan meraya ayırdığın günse, artık davar elden çıkmış demektir. Açlar, kaçaklar, eşkıyalar onu derhal yok ederler. Üstelik sürü değil, çoban da gider... Sonra atlar, inekler elden çıkar. Ölenler, kalanlar, hastalananlar, yol değiştirenler...

derken, köyden yola çıkışın üstünden daha ay geçmeden o canlı, gürbüz kafileden ortada kalan, perişan artıklar ve döküntülerdir.

Rastladığımız göçmenlerin görünüşü de buydu. Ne davar sürüleri, ne atlar, inekler kalmıştı. Zahire yükü de tükenmiş görünüyordu. Rastladıkları tarlalardan sararmış başaklan devşirip, ufaladıkları taneleri kaynatarak, kavurarak yiyeceklerini çıkarmaya çalışsalar gerekti. Mevsim ise kışa doğru gidiyordu.

Suşehri'ni bir mahşer karışıklığı içinde bulduk. Daha muharebe cephesiyle aramızda bir vilâyetlik yer vardı. Fakat karargâhlar, menziller, hastaneler, geriden ileriye ve ileriden geriye akan, birbirine karışan hareketler, buradaki havayı teneffüs edilmez bir hale getirmişti. Sokakları, bahçeleri, dere içlerini de sıkışık bir göçmen kalabalığı dolduruyordu. Herkes, istediği yere ilişmişti.

Biz de geceyi kasabanın arkasındaki dereye doğru kademe kademe inen meyve bahçelerinden birinde geçirmek istedik. Gecenin karanlığı içinde kendimize boş bir yer ararken, yandaki bahçe çitinin arkasından yanık bir şarkı sesi duyduk. Bu perişanlık içinde bu ses inanılmaz bir şeydi. Bunu söyleyenin her halde yaşlı bir kadın olması lâzım gelirdi. Çiti dolaştık. Büyük dut ağacının altına bir göçmen ailesi tünemişti. Öküzler bir tarafa çekilmişti. Oku havaya kalkan kağnının bir tarafına keçeler, kilimler serilmişti. Ortada hafif bir ateş yanıyordu. Bu ateşin aydınlatabildiği çevre içinde yanık, sert, mihnetli iki insan yüzü canlanıyordu. Biri bitkin bir ihtiyardı.

Şarkı söyleyen de yanındaki nineydi. Nine, gözleri kapalı, ellerini tempo tutar gibi dizlerine vurarak, başı ve bütün vücudu sağa sola sallana sallana kendisini o garip şarkısının ahengine vermişti. Ağlıyordu. Gözlerinden yuvarlanan yaşlar göğsünü ıslatmıştı. Söylediği de şarkı değildi.

Doğu Anadolu'da kadınların makamla ve şarkı söyler gibi ağladıklarını o gece orada ilk defa, ama sonraları çok gördüm.

Üç arkadaş sessizce ateşin etrafına iliştik. Erkek bizi yadırgamadı. Nine ise ya gördü, ya görmedi. Fakat acayip musikisine devam etti. Keçeleşmiş saçları alnının terlerine yapışmıştı. Yüzünün buruşuklukları alevlerin akisleri içinde, olduklarından daha derin, daha çileli görünüyordu.

Makamla anlattığı şey, kendilerinin acıklı macerasıydı. Arkada kalan yurt, aşılan mesafeler, tükenmez yollar, kaybolan çocuklar, hastalanan inek, ölen keçiler, tükenen azık, yalnızlık, ümitsizlik, her şey bu seste dile geliyordu. Köyler, şehirler, insanlar, hayvanlar hep isimleriyle anlatılıyordu. Sanki ilkçağın, sokaklarda İlâhî okur gibi tarihî efsaneler anlatan bir ozanıydı.

Konuşuyormuş gibi serbestçe sıralanan, fakat dertli ninenin içinden dilediği gibi taşan feryatlarla, bir facia musikisi haline gelen bu hikâyenin sadece dinlediğimiz kısmı bile bize onların macerasını anlatmaya kâfi geldi.

Bu macera, vaktiyle Edirne'de, bizim kenar mahalledeki evimizin küçük odasında anamdan, babamdan, komşularımızdan dinlediğim hikâyelerden pek farklı değildi. Yalnız burada sefalet daha derindi. Göç yolları daha uzundu. Fakat bırakılan yurtlar, dağılan aile halkı, ayak altında ezilen insanlık gururu, kaybolan ümitler, hepsi, hepsi, benim çocukluğumda dinlediklerimin aynıydı. Ninem de belki böyle ağlamıştı. Bizim de öküzlerimiz belki böyle cılızdı. Dedem belki de bu sakallı ihtiyara benzerdi. Konup göçtükleri yollarda belki onlar da böyle sürünmüşlerdi, böyle dağılmışlardı. Bu ateş başı bana hiç de yabancı gelmiyordu. Babam da benim yaşımda, belki böyle bir kağnının dibine çökerek, demek ki böyle geceler geçirmişti...

* *

Ninenin dertler, ıstıraplar haykıran sesi yavaş yavaş hafifledi. Musikisinin sonu, gittikçe sönen hıçkırıklar oldu. Başı göğsüne düştü. Sonra yüzünü elleriyle kapadı. Ve sessiz sarsıntılar daha bir süre devam etti. Erzurum taraflarından geliyorlardı. Nereye gideceklerini de bilmiyorlardı. Ölseler bunu belki cana minnet sayacaklardı. Çocuklar kaybolmuştu. Yakınlar dağılmıştı. Fakat kendileri hâlâ yaşıyorlardı işte...

İhtiyar erkek bize önce, her göçmenin her yeni gelen yolcudan sorduğu haberleri sordu. Sonra daha başka sualler sıraladı:

— ***Nirden gelirsiz oğul?***

— ***İstanbul'dan...***

— ***Erzirumu görmişsüz?***

— ***Yok...***

O zaman başını uzun uzun iki tarafa salladı:

— ***Ne diyim oğul, ne diyim?..***

İhtiyar, Erzurum'u görmedikten sonra, İstanbul'dan olmanın önemsizliğini, Erzurumlu olmayanlara orayı anlatmanın imkânsızlığını bu çaresizlik ifadeleri ile belirtmeye çalışıyordu.

Ben de sordum:

— ***Erzurum da bura gibi çamlık mı, meşelik mi?***

— ***Yoh (yok)...***

— ***Dağlık mi, bahçelik mi?***

— ***Yoh...***

— ***Camileri, çarşıları çok güzel mi ola?***

— ***Ne diyim oğul, ne diyim?..***

— ***Havası suyu acep İstanbul'un gibi mi?***

— ***İstanbul'un sözü mü olur oğul, Erzurum'un yanında...***

*

* *

Ve başını iki tarafa uzun uzun salladı...

Bir toprağa bu kadar bağlı olanlar bir gün oradan koparlarsa, onların acısını anlatacak söz hakikaten bulunmaz. Nine makamla ağlar ve ihtiyar başını iki tarafa sallarken, ben onların acılarını gayet iyi anlıyorum. Ben de bir göçmen çocuğu idim. Göç ve göçmen bende daima derin duygular uyandırır. Göç hikâyeleri, göç manzaraları, çocukluk, hatıralarım içinde daima canlı olarak yaşadı. Fakat muhacirliğin bu kadar derin bir sefalet olacağını hiç bir zaman düşünmemiştim.

Sonra bana Türk göçleri daima Batıdan Doğuya olur gibi gelirdi. Halbuki burada şimdi, işte Doğu boşalıyordu. O halde Doğu da böyle sarsılınca bizim öz vatanımız Anadolu arkasını hangi duvarlara dayayacaktı? O halde Akdeniz'den başlayıp Uzak Doğuda Altaylara, Altın dağa, Sarı denize kadar uzanacak olan, yani bizim şimdi ülkümüz ve son ümidimiz olan Turan, şu beklediğimiz Ergenekon, yoksa daha doğmadan mı parçalanıyordu? Yollarda ilerledikçe harbin bizim için kesin ve mukadderat tayin edici manasını daha iyi anlamaya başlıyordum:

Cephe Karadeniz'den İran sınırına kadar uzanıyordu. Bütün bu büyük sahada, bu bir sıra vilâyetler içinde bir tek kilometre demiryolu yoktu. Denize düşman hâkim olduğu için limanlarına bir tek gemimiz yanaşamıyordu. Zaten harp olmasa bile elimizde buralara işleyecek esaslı Türk gemileri yoktu. Şose

denilen çizgiler, üzerlerinde ancak yazın kağnıların, yaylıların güçlükle dolaşabildiği birtakım izlerden ibaretti. Motorlu nakil vasıtalarını hiç kimse görmemişti. Gerçi ordunun emrinde iki Alman kamyonu vardır deniliyordu ama, onları da gören yoktu. Bir tek şehirde, bir tek kasabada bir tek elektrik ampulü yanmıyordu. Hiç bir vilâyette bir fabrika bacası tütmüyordu. Bütün vilâyetler fabrikasız, tamirhanesiz, hatta mektepsiz, hastanesizdi. Biz harbe işte bu şartlar içinde girmiştik. Harp bu şartlar altında yapılıyordu. Nice vilâyetler ise daha şimdiden kaybolmuş, düşman eline geçmişti. Fakat ne var ki bütün bu şartlara bakmayarak bu cephe hatlarının artık daha gerilere çekilmemesi lâzımdı. Bilakis bizden çok kalabalık, bizden çok vasıtalı bir düşmanın tuttuğu karşı cepheyi yerinden sökmek, onu geriye süre süre hiç değilse terkettiğimiz sınırlara ulaşmak lâzımdı. Artık bu çekilme durmalıydı. Bu göç sona ermeliydi. Yoksa bu harp de kaybolursa, bu sefer teraziye konulan ve elden çıkacak şey, artık, zaten kaybedilmiş olan bir imparatorluk değil, bugüne kadar kendi kendini yiyerek ayakta durmaya çalışan milletin kendisiydi.

Cephe istikametine ilerlerken, kendi yaşımıza ve anlayışımıza göre konuştuğumuz şeyler, bunlara benzer kaygılardı. Erzincan'a varmadan ana yoldan ayrılmak gerekti. Küçük bir müfrezeye katılarak Fırat vadisine geçmek gerekti. Bizim atandığımız birlikler o taraflarda bulunuyorlardı. Refahiye ile Kuruçay arasında, ormanlık tepeleri daima bulutlarla örtülü Dumanlı dağı massifini aşmak gerekiyordu. Yol yoktu. Her yeri sanki yeniden keşfetmek lâzım geliyordu. Kaçaklar ve eşkıya hemen bütün Anadolu'da olduğu gibi, buralarda da yolları, geçitleri kesmişti.

Zirvelerden birinde, belki de büyük bir sönmüş yanardağ kırateri olması lâzım gelen bir çukurun dibinde bir köye vardık ki, ne harbi ne de hükümeti benimsiyordu. Hatta bunları belki de hiç bilmiyordu.

Ne vergi vermiş, ne de asker göndermişti. Ummanlarda kaybolmuş bir adamın halkı gibi bu köy kendi âdetleri, kendi kanunları ile belki de asırlardır kendi âleminde yaşıyordu.

Yanardağın ağzının bulunduğu zirve, ruha ürperti veren büyük, azametli bir

tabiat âlemine hâkimdi. Daha uzaklarda, Fırat'ın ötesinde, zirveleri daimî karlarla örtülü Manzur sıradağları aşılmaz bir duvar halinde Dersim'i çeviriyordu. Dersim, Türkiye'nin içinde, fakat Türkiye'den ayrı bir parçaydı. Haritalarda bizim görünürde. Fakat hiç bir zaman bizim olmamıştı. Ne yol verir, ne kervan geçirirdi. O da kendi ağalarının, kendi şeyhlerinin elinde, kendi âdetleri, kendi kanunları ile dilediği gibi yaşardı. Etrafını haraca keserdi. Etrafındaki köyler, kasabalar, hem devlete, hem Dersim'e vergi verirlerdi.

Daha cepheden o kadar gerilerde iken, Dumanlı dağda olduğu gibi Fırat boğazlarında da biz, şimdiden bir muharebe nizamı içinde ilcrliyebiliyorduk. Öncüler, yancılar, müfrezenin önünde giden ve yanlarını koruyanlarla her köyde bir tuzak, her geçitte bir pusu sezinliyorduk. Kendi ülkemizde her bastığımız yeri yeniden fethedip yeniden bırakarak adım adım yol alabiliyorduk. Bazı geçitleri kesilmiş gürünce müfrezenin dağlara kayması lâzım geliyordu. Dağlarda ise her şey şüpheliydi. Fırat'ı karşıya geçmek zaten mümkün olmadı. Çünkü buradaki tek köprüyü, İliç köprüsünü, Kürtler kesmişti. Devletinin askerlerine yol vermiyorlardı. Halbuki buraları güya bizimdi ve düşman henüz uzaklardaydı. Bu yolculuk böylece günlerce sürdü.

Nihayet bir gün, uzaktan ilk top seslerini duyduk. İleride kim bilir hangi dağlardan kopan ve bir karış düzlüğü olmayan bu yerlerde dağ duvarlarına çarpıp, derin boğazlardan aka aka bize kadar gelen bu ilk gürültüleri önce top seslerine benzetemedik. Bunlar yer sarsıntılarından önce yerin bağrından gelen derin uğultuları andırıyordu.

Biraz daha yol alınca bu gürültüleri daha açık seçmeye başladık. Bunlar bazen tek, bazen birbirlerini takip eden uğultular halinde havayı dolduruyordu. Her uğultunun arkasından daha tok, daha derin infilâk sesleri geliyordu. Hareketimizi süratlendirdik. Bunlar bize, sanki bizi çağıran, sanki bizi bekleyen ve ileride toplar konuşurken, bizim hâlâ yollarda savsaklanmamızın münasebetsizliğini söyleyen işaretler gibi geliyordu.

Demek ki düşman Erzincan'ı da almış olacaktı. Fırat'ın geldiği istikamette Erzincan boğazını tutmuş olacaktı. Gün sona ererken artık harp sahası

içindeydik.

İstanbul’dan çıkışımızla harp cephesine varabilişimiz arasında tam kırk gün geçmişti...

Şu Bilinen Hikâye

Harpler, muharebeler, savaşlar, boğazlaşmalar, insanoğlunun galiba, insanlaşmasıyla başlayan kaderi. Hatta bu belki de, her zerresi bir karşılıklı güçler çekişmesi olan doğanın, toplumları da saran, ebedî kanunu.

Toplum için de kaçınılmaz görünen bu kanun, bir gün sona erer mi bilmiyorum. Ama şimdi biz de bu dağlarda, bu kanunun kanlı çarkları içine karışıyorduk...

Bu kitapta harbe, mümkün olduğu kadar az yer vermeye çalışacağım. Çünkü harbin hikâyesi, çağdaş insan için artık ilgi çekici olmaktan çıkmıştır.

Harp onun için artık, şu ***bilinen hikâyedir.*** Onun bilmediği şey değildir. Çağdaş insan harbin, şimdi daimî olarak içinde yaşar. Hatta onun bu kaderi yaşaması için, harbe şahsen karışması da şart değildir. Bugün harp, dünya ölçüsünde bir hayat nizamı halini almıştır. Bu nizam ağını, modem insanın etrafına gittikçe sarmaktadır. Bugün harp, ister Çin'de, ister Afrika'da, ister Hint'te, ister Avrupa'da olsun, gölgesini, etkilerini, dakikası dakikasına, çağdaş insanın günlük hayatına vurmaktadır.

Kaldı ki. bugün harbin hikâyesi, artık insanın hikâyesi olmaktan da çıkmıştır. Şimdi tekniğin, teknolojinin kudreti, aktif bir faktör olarak, adına insan denilen garip yaratığın kaderini, harpte de barışta da, dilediği gibi yoğurur. Şimdi insanlar değil, insanların hayata davet ettiği, sonra da birtürlü nizam altına alamadığı kör kuvvetler, yani ***teknik*** harp eder. Biz onun, hem efendisi hem esiriyiz.

Fakat bizim gençliğimizde harp, biraz daha insanların harbiydi. Harpte insan denilen mahluk, biraz daha hâkim, biraz daha yaşayan bir varlıktı. Eski harbin, hem kendimizi, hem kendi insanımızı tanıyabilmek için, bize bıraktığı bazı vakitler, imkânlar da vardı.

Bizim cepheye vardığımız günlerde ordu, Karadeniz'den İran sınırına kadar, her taraftan geri çekilme halindeydi. Zaten adına Kafkas Cephesi denilen bu

cephede ordunun, bütün insanüstü gayret ve mukavemetine rağmen geri çekilişi, hemen hemen harbin başından beri başlamıştı. Harbin başında bu cephede elde bulunan kuvvetli, canlı bir ordu, o zaman henüz otuz beş yaşını süren Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşanın; adına Sarıkamış Hareketi denilen

delice macerasıyle, birkaç gün içinde tamamen mahvolunca (15-22 aralık 1914), Doğu Anadolu, düşman istilâsına zaten açık kalmıştı.

Bu Sarıkamış dramı oynanırken ben, henüz asker değildim. Fakat sonra asker olup da cepheye varınca, katıldığım bu muharebenin hikâyeleri henüz canlı olarak yaşıyordu. Çünkü bu katıldığım birlikler, o harekete katılan alaylar ve tümenlerdi. Sarıkamış faciası, 90.000 kişilik bütün bir orduyu hemen tamamen yutmuş olmakla beraber, bu alaylarda hâlâ, bu savaşın döküntülerinden birkaç kişi bulunuyordu (1). Sarıkamış öyküleri, bizim cephe sohbetlerinin, daima kanlı ve karanlık bir konusu olarak kaldı. Bir Allah-ı Ekber dağından, bir Allah-ı Ekber gecesinden bahsederlerdi. Sarıkamış çukurunun kuzeybatısına düşen bu yolsuz, izsiz dağlarda, bir adım ilerisinin görülmediği kar tipileri ve fırtınalar arasında bir türlü sabahı gelmeyen zifirî bir gecede, hatta bir tek düşman görmeden, bir tek düşman öldürmeden olduğu yerde donan, eriyen binlerce yaralı ve yarasız askerin hikâyesini anlatırlardı. Çöken imparatorluğun Türk milletine bu en son zulmü anlatılırken, hâlâ hatırlıyorum ki onu anlatanlar bir an gelir, etraflarındaki sessizlikten ürkerek, hikâyelerini yavaşça ve yan yerde keserlerdi. O zaman hepimiz birer vesile bulur, zeminlikleri terk ederdik. Siperlere, askerlerin nöbetçilerin başlarına giderdik. Şark yaylasında rüzgârlar gene uğuldardı. Ardarda dağ gibi dalgalar şeklinde kar tipilerini gene savururdu. Gece inim inim inlerdi. Gene ağabeyimi düşünürdüm. O Allah-ı Ekber günlerinde veya gecesindeki şehitliğinden sonra ve üsteğmenliğe çıkalı çok olmadığı halde yüzbaşılık da vermişlerdi. Şehit haberiyle yüzbaşılık bildirisi beraber gelmişti.

Siperlere koştuğum zaman, karanlık geceye savrulan kar tipileri arasında onun, kanlarla bulanmış yüzbaşılık sırmaları içinde, genç fakat mahzun hayalini görür gibi olurdum.

(1) *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik* isimli eserin ifadesine göre, Onuncu Kolordu Sarıkamış harbine 40.000 mevcutla girmiş 1.800 mevcutla çıkmış, benim katıldığım Dokuzuncu Kolordu da 20.000 mevcutla girmiş ve 1.000 mevcutla çıkmıştı. Diğer birlikler de böyle erimişlerdi. Facianın sonunda Dokuzuncu Kolordudan, düşman kuvvetlerinin teslim alabildiği kalıntı şuydu: 106 zabit, 80 er, 1 kırık ton kundağı, 8 at...

İmanlı, dindar ibadetlerine düşkün bir genç Müslümandı. Babamın kaderciliği, benden çok unda yaşardı. Şehitliği över ve Özlerdi. Övdüğüne, özlediğine kavuştu.

*

* *

Beni tayin ettikleri birliğe katılmadan önce son geceyi cephenin biraz gerisinde harap bir köyde geçirdim. Sabahın erken saatlarında, top, tüfek sesleriyle uyandık. Köyün üstünde iki yabancı uçak dolaşıyordu. Şarapneller bu uçakların önünde ardında beyaz çiçek demetleri açmaktaydı. Uçaklardan bırakılan birtakım beyaz cisimlerin döne döne düştükleri istikametlerde boğuk infilâk sesleri geliyordu. Gökte patladıktan sonra havada birtakım zikzaklar çizerek yere yaklaşan hoş şarapnel kovanlarının çıkardıkları tiz, boğuk ve hırçın iniltileri altında köy, kazan gibi kaynıyordu.

Arkadaşlarımla yollarımız burada ayrıldı. Onlar kendi birliklerine gittiler. Bu ayrılışta biz üç genç, artık yola çıktığımız andaki üç çocuk-insan değildik. Aradan geçen kısa zamanın ruhlarımızda yarattığı değişiklikler, olgunluklar, ancak yılların ölçüleriyle ölçülebilirdi. Bu yolculuğun başında biz, sanki serde yetiştirilen birer bitki gibiydik. Ser, mekteplerimizin sunî havasıydı. Halbuki bu son haftalar içinde, Anadolu'nun bir tarafından diğer tarafına, sanki bir potadan, bir çileden geçer gibi geçtik. Anadolu'nun bitmiş, yolunmuş, sert tabiatı gibi zavallı, bahtsız hakikati her adımda önümüze serildi. Bütün bunlar sert, fakat çıplak gerçeklerdi.

Şimdi, beraber çıktığımız bir yolculuğun, şu ayrılış merhalesinde, her birimiz kendimizi, asıl şimdi yaşamaya başlayan çetin insanlar olarak duyardık. Ayaklarımız artık toprağa basıyordu. Bu toprak çıplak ve haşindi. Fakat ne yapalım ki bizim toprağımız buydu.

*

* *

Ortada Fırat derin bir boğaz içinden akıyordu. Cephe hattı bu vadiden iki tarafa; sağa sola, yamaçlara, kayalıklara, dağlara doğru kademe kademe yükseliyordu. Kuzeyde bu hat, tepeleri zaman zaman bulutlara gömülen karmakarışık birtakım sivriliklere varıyordu. Güneyde, üzerleri ebedî karlarla örtülü Munzur sıradağları uzanıyordu. Silsilenin Fırat vadisine bakan tarafı yalçın bir duvar gibiydi. Benim katılacağım taburun bu dağların zirve hatlarına yakın bir yerde ve

daimî kırların, uzaktan sanki bir usta eliyle çekilmiş gibi görünen sınır çizgileri üstünde olması lâzım geliyordu. Oralara, daha sabahın alaca karanlığıyle başlayan muharebenin ateşi altında, siper gerilerinden, bir sıra yamaçlar, sırtlar, düzlükler, kayalıklar aşarak varmak icap ediyordu. Ben de öyle yaptım.

Tabur kumandanını ileri hatlar arasında, üzerine sarı bir portatif çadır bezi gerilmiş bir çukurun içinde buldum. Bu çukura bir yarıktan giriliyordu. İleriye doğru bir mazgal bırakılmıştı ki oradan tabur cephesi görülebiliyordu.

Güneş, arkada, artık ufka iniyordu. Ateş hafiflemişti. Tabur Kumandam Yüzbaşı Ali Osman Beyin başında kalpakla yün başlık arasında bir şey vardı. Belki çok yaşlı değildi ama yüzü, tıraş olmaya vakit bulamayan insanlarda görülen gelişigüzel bırakılmış siyah, değirmi bir sakalla çevrilmişti. Kendimi tanıttıktan ve âdet olan tanışma sözlerinden sonra bana şunları söyledi:

— Ruslar, gün ışığından ziyade karanlıkta çarpışmayı severler. Bunun için baskın, onların en makbul harp usulleridir. Adamlarını ve saflarını önceden, gizlice ileriye sürmek ve sizin göremeyeceğiniz yerlerde gizli tertipler almak âdetleridir. Karanlık onların en büyük dostudur. Gündüz, süngü süngüye çarpışmayı sevmezler. Ama gece olunca saldırırlar. En güvendikleri şey sayı üstünlüğüdür. Bu gece mutlaka baskın yapacaklardır. Şimdi önümüzde hiç bir şey görülmüyor, ama ilerilerdeki kayalıkların altında, göremediğimiz derelerin içinde onlar tertiplerini alıyorlar. İşte delikanlı, bu düşmanla çarpışacaksın.

O sırada emir eri, çadır çukuruna yol vazifesini gören yarıktan eğilerek

içeriye süzüldü. Ateşte kararmış bir matradan bir bardağa, sarı bir sıcak su boşalttı. Çadıra hafif bir kekik kokusu yayıldı. Yanına, da birkaç tane dut kurusu bıraktı.

Kekik otundan çayımızı içtikten sonra çadırdan çıktık. Ateş çok hafiflemiş olmakla beraber tamamen kesilmiş değildi. Siperlerin bazen içinden, bazen gerisinden dikkatle yürümek gerekiyordu, Siperlerin ileriye doğru çıkıntı teşkil eden bir yerinde kumandan bana bundan sonra idare edeceğim bir bölüğün cephe hattını gösterdi.

Bu suretle ben de, bu cephede bana düşen yeri artık almış bulunuyordum. Fakat kumandanın bana yeni vazifemi verirken söylediği sözleri, pek de benim beklediğim sözler değildi.

— Bu gördüğünüz cephe kısmında bir kolordu, şu bizim meşhur Dokuzuncu Kolordumuz çarpışır. Ama, onun şimdi ne mevcudu ne de adı artık kolordu değildir. Son çekilişlerinde bütün cephe boyunca kolordular tümen, tümenler alay, alaylar da tabur haline indirilmiştir. Bizim alayımız da eski Yirmi Sekizinci Fırkadır. Bugün Yirmi Sekizinci Alay olmuştur. Taburumuz da dört bölük iken iki bölük halinde birleştirilmiştir. Ama bütün tabur mevcudu bir bölüğü bile doldurmaz. Bölüklerin başında ise hiç subay kalmamıştır.

Adına şimdi 28’inci Tabur denilen o eski ve şanlı 28’inci Alayın, ben tabura katıldığım zaman bütün mevcudu 38 erden ibaretti...

Bulunduğumuz kayadan bütün cephe hattı boş bir akşam mahmurluğu içinde görülüyordu. Güneş ufka yaslanmıştı. Bulunduğumuz yerin bütün ufuklara karşı haşmetli bir hâkimiyeti vardı.

Ortada en az görünen şey askerdi. Tabur kumandanı bana, benden önce bölüğe kumanda eden gedikli başçavuşu tanıttı. Harbin başından, Sarıkamış’tan ve Allah-ı Ekber günlerinden beri savaşan ve sağ kalan sayılı insanlardan biriymiş. Yanmış, kavrulmuş, terbiyeli, yiğit bir hali vardı. Rütbem, benim onun emrine verilmeme engeldi ama, belliydi ki o, bu birliğin gene de usta askeri olarak kalacaktı. Saygı görecekti. Öyle oldu. (Bu Gedikli Başçavuş Talip, harp içinde, tabur kumandanı Yüzbaşı Osman Bey ise, harbi takip eden Pontus hareketleri sırasında vurularak şehit düşmüşlerdir.)

Bölük sağ kanadım Munzur'un karlarla örtülü kayalıklarına vermişti. Bu karlar bölgesinde, akşamın serinliğiyle beraber tipiler de başlamıştı. Cephenin aşağı kesiminde ve derin vadisi içinde Fırat, uzaktan, günün sıcaklığından hâlâ baygın görünerek kayalık boğazlar arasında açtığı yoldan ebedî akışına devam ediyordu. Bu iki mesafe arasındaki siper hatlarına bizim Dokuzuncu Tümenin, her biri birer avuç insandan ibaret kalan alayları, taburları yerleşmişti.

Sönen güneş, her zamanki güneşti. Dağlar renkli, engin ve güzeldi. Bulutlar yer yer çöküyor, yer yer yükseliyordu.

Dünya sayısız günlerinden birini daha yaşıyordu. Bu azametli âlemin içinde biz, bütün bu gürültülerimiz, boğuşmalarımızla ne kadar silik kalıyorduk...

Artık ben de bir savaşın içindeydim. Çocukluğumda dinlediğim okuduğum, destanlarda, hikâyelerde anlatılan savaş artık beni de içine almıştı.

Küçük yaşlarımda onu nasıl hayal etmiştim? Şimdi nasıl buluyordum? O zamanlar, cenk olunca kumandan atma binip, kılıcını çekecek öne düşecek diye düşünüyordum. Arkasından, allı, yeşilli bayrakların altından tekbir sesleri gelecekti. Allah! Allah! diye hücuma kalkan gaziler, düşman saflarını biçecek diye düşündüm. Mızrakların, borazanların hücum havaları dağları çınlatacaktı. Her taraftan kumanda sesleri gelecekti. Kılıçların, süngülerin parıltısından güneş görünmeyecekti. Bayrağımızı ya bir düşman kalesine dikecektik, yahut da sıra sıra düşmanlar, önümüzde dize gelip bizden aman dileyeceklerdi.

Bütün çocukluk yıllarımda beni çeken bu muharebe masallarının yanında, bugünkü boğuşma ne kadar başka bir şeydi? Ne mızıkalar, ne tekbir sesleri... Çünkü, binlerce insanın birbirinin gırtlağına atılmak için pusuya yattıkları bu engin dağlarda, sanki hiç kimse yaşamıyormuş gibi bir tenhalık vardı. Yalnız toplar, yalnız tüfekler konuşuyordu. İnsanlara gelince? Herkesin bir yere gömülmesi, bir yere gizlenmesi, yok olması şarttı. Hatta düşman üstümüze atıldığı zaman bile, sayınızı belli etmemek için, sesinizi çıkarmayacak, yalnız silahınız; süngünüzle savaşacaktınız.

Hayır, bu harp, hayalimdeki harp değildi. Bu, belki bize talimgâhlarda öğrettikleri şeydi ama, bunun hiç bir şiiri, hayale hitap eden hiç bir tarafı yoktu..

Gece baskını, bir topçu ateşiyle açıldı. Gündüzden hedeflerini mesafelerini saptayan düşman topçusu, önce solumuzdaki bir dayanak noktasını dövmeye başladı. Sonra cephe hattının şurasında, burasında piyade ve makineli tüfek ateşleri duyuldu. Derken bu ateşler bütün cepheye yayıldı. Sonra bölüğün ilerisindeki gözetleme noktasından ilk işaret fişeği atıldı.

Onu bir diğeri takip etti. Bunlar havada birbiri ardına, renk renk yandılar. Hepsi de çocukluğumuzda, donanma gecelerinde atılan havaî fişeklerine benziyorlardı: Önce küçük bir ateş böceği kıvrıla kıvrıla havaya yükseliyordu. Sonra bu ateşten izin havada hafif bir kavis çevirerek döndüğü noktada birden yanan bir kandil, yere düşerken altındaki sahayı kırmızı, yeşil, yahut mavi ışıklarla aydınlatıyordu. Bu renklerin ayrı ayrı manaları vardı. Nihayet ilk bomba birkaç adım ilerimizde patladı. Ondan sonra baskın, bütün dünyada ve bütün muharebelerde görülen baskınların biri olarak kızıştı, gelişti...

Baskının ilk anlarında duyduğum hisler, belki birtakım, heyecanlar, hatta korkulardı. Ama sonra boğuşma geliştikçe bunun yerini bir nevi hafiflik, ferahlık duygulan aldı. Daha sonraları içimden garip ve vahşî birtakım duyguların kabardığını hissettim. Nesiller ve nesiller ütesi atalarımızdan bize gelen, fakat toplumun, terbiyenin sathî tesirleri altında uyuşup kalmış olan duygular hep birden ayaklanıyordu.

Gecenin bağrında dağlar inliyordu. Baskın sertleşip de ben de siperden sipere koşup didindikçe, içimde kabaran bu yeni benliğime daha iyi alışıyordum. Düşmanı ateşlere boğmak, kesmek, parçalamak, gırtlağına yapışarak damarlarım koparmak, kanını emmek... Yeni benliğimin ihtirasları şimdi yalnız bunlardı...

Bombardımanlar, silâh çatışmaları, bomba patlamaları ve dağları, taşları inleten gürültüler yavaş yavaş durulup da tekrar kendimizi bulduğumuz

zaman artık, sanki başka bir insan olmuştum. On yıl birden yaşlanmış gibiydim. On yıllık tecrübeyi, çileyi sanki birden geçirmiştim. Kendimi artık ağır başlı, yetişkin bir insan buluyordum. Ölümle karşılaşmak, onunla boğuşmak, ateş içinden geçmek, her an ölebilmek ve bu arada belki de bazı insanları öldürmüş olmak beni, benim yaşımda fakat bu imtihanı geçirmemiş bulunan yaşıtlarımdan artık ayılıyordu. Anadolu hakikatini görmek ve onun çetin realitesi içinden geçmiş olmak tecrübesinden sonra, bu ateş içinde yanış, yıkanış, büyük ve mesuliyetli bir şeydi.

Hem artık vatanın bir sınır parçasını işte ben koruyordum. Demek ki vatan, şimdi bir elini benim omuzuma koymuştu. Masallarda, destanlarda, hikâyelerde söylenen gazilerden biri de ben olmuştum, ölen anamın, şehit kardeşlerimin ruhları beni bu gece burada, bu siperin içinde ve askerlerimin başında

gördükleri zaman acaba nasıl heyecanlanmışlardı. Yahut babam, kabil olsaydı da, şu arkadaki kayalardan birinin kenarına saklanarak benim bu geceki işlerimi görebilseydi, acaba nasıl sevinç göz yaşları dökerdi?

Bütün bu karışık düşünceler içinde yarı çocuk ruhum, sanki kanatlanıyor gibiydi.

Cephede sabah yaklaşıyordu. Bütün cephe yorgun bir sessizliğe gömülmüştü. Ufuklar ağarmak üzereydi. Doğacak güneş, bana hayatımın yeni bir kapısını açacak sanıyordum. Çocukluklar, lekesiz duygular, ruhun bakir ve günahsız çağı artık geride kalmıştı.

Gün açılırken siperlerin önüne doğru süzüldük. Bomba çukurları, kayalar, dikenler, ardıç çalıları arasından, geceki ateş sahamız içinde dikkatle ilerliyorduk. İlk rastladığımız birtakım kan izleri oldu. Bir ardıçın dibinde geniş ve koyu bir kan tabakası pıhtılaşmıştı. Sonra havaya uçmuş bir silah, ters dönerek, ucundaki süngüden yere saplanmış öylece duruyordu. Daha ileride sanki bir atın üstüne tersine kapatılmış gibi bir düşman neferi bir kayaya kapaklanmış, öyle kalmıştı. Yerde çantalar, şapkalar, palaskalar vardı. Bir sıra çamların arasından dereye inen ince bir yayla yolu vardı ki, düşman

bu yol dan çekilmişti. Bu patikanın üstünde yer yer kan izleri görünüyordu. Doğan güneş beni o sabah, işte bu kanlı yolun üstünde buldu.

Cephede hayat, kendi havası içinde akmaya başladı. Bazen durgunluk günleri, bazen taarruzlar, karşı taarruzlar, ileri, geri hareketler ve daima keşifler...

Yalnız bizim taburun değil, bütün cephemizin en sağ kanadının dayandığı Munzur dağlarının daimî karlarla örtülü zirvelerinde, tehlikeli geçitlerinde, ne düşmanın, ne de bizim olmayan ve daha ziyade her iki tarafa pusu kurup, iki tarafın da canına kıyarak, silahına, cephanesine konmak isteyen Kürt kabilelerinin gizlendikleri yerlerde yapılan keşifler, bunların en çetinleri oluyordu. Munzurlann birçok yerinde insanın, tırnakları ile tutunarak tırmanması lâzımdı. Zirvelere yaklaşmak, uzun saatlar alıyordu. Bir günlük keşif tırmanışı için, bizim ham keçi derisinden yapılmış çarıklarımızdan en az iki çiftinin parçalanması gerekiyordu.

Fakat savaşın ara verdiği o günlerde Anadolu köylerinin ve kasabalarının mahsulü olan bu Anadolu askerinin, o zamana kadar hiç bilmediğimiz, kitaplarda yazılı olmayan, talimgahlarda Öğretilmeyen vasıflarını tanımak, milletin bu büyük parçasının ruhu ve tabiatı hakkında her gün yeni bir şey öğrenmek, bana düşman cephesinde veya düşman gerilerindeki keşiflerden daha Önemli görünüyordu...

Bu ruhun ve tabiatın okunması, milleti teşkil eden bu insanların, bir bakışta göze çarpmayan iç hallerinin, bilinmeyen bir kitabın sayfaları gibi yaprak yaprak açılması, benim için yeni ve gerçekten ilgi çekici bir şeydi...

Burada biraz değinmeye çalışacağım bu görüş ve incelemeler, eski Osmanlı devletinin son devrine, yani imparatorluk Türkiyesine aittir. Bu görgü ve hükümlerimin, bugünkü cumhuriyet kuşaklan ve cumhuriyet Türkiyesi ile elbette ki benzerliği yoktur. Kaldı ki bunları burada, birer küçültücü müşahede olarak da kaydetmiyorum. O zaman harp içinde ve orduda vazife alan okur yazar gençler ve genç yedek subaylar için; milletin öz maddesi olan Anadolu köylüsü ve köylünün iç âlemi ile bu çetin ve çıplak tanışma, mutlu

bir hadise olmuştur. Millî Mücadeledeki yanyana kan ve silah arkadaşlığıyle kuvvetlenen bu kaynaşma, bugünkü millet birliğinin, ilk başlangıcıdır. Çünkü ondan önce halk ile, halkın içinden yükselen okur yazarlar arasında müşterek olan hiç bir şey yoktu.

* *

O zaman, benim anlayabildiğime göre, bizim askerler, teker teker, fert olarak, dikkate değer birer varlık olmaktan ziyade, bir topluluk, bir küme unsuru idiler. Bu küme, bu toplum içinde her şeye kolayca ayak uy durabiliyorlardı. Fakat bunlardan herhangi biri topluluktan ayrıhp da tek başına kaldığı zaman, kendi teşebbüs kudretiyle, müstakil bir hareket yolu tayininden hemen daima âciz kalırdı. Topluluk içinde, yahut da toplulukla ilgili işlerde daima, tabi olacağı, arkasından gideceği bir önder arardı. Bu hal, harbin kıta içinde idaresine sık sık tesir ederdi. Çavuşun, subayını, yahut kendini idare edeni kaybeden bir asker topluluğu kolayca dağılabiliyordu. Tehlikeli zamanlarda bir birlik, dikkatle yayılacağı ve birbirinden açılacağı yerde, bilakis birbirinin üzerine ve hemen daima, kendini idare edenin bulunduğu tarafa toplanmak, yığılmak meyli gösteriyordu.

Tek başına kalan askerin toplumla olan ilgisi hızla silinirdi. Bunlardan biri, örneğin bir yolun ağzında, bir kayanın başında, tek başına nöbete bırakıldığı zaman derhal kendi öz benliğine dalardı. O zaman bir an içinde, birlik disiplinin hemen dışına çıkardı. Kendi merasında, kendi tarlasında tek başına bir köylü oluverirdi. Bu gibi hallerde en dayanamadığı şey uykuydu. Düşman ve ölüm tehlikesini ileri sürmekle onu uykudan önlemeye çalışmanın hiç bir faydası yoktu. Çünkü bu askerler ölüme karşı cesur olmaktan ziyade, ölüm hakkında ilgisiz, bilgisizdiler. Ölümü, yaşamak gibi basit ve tabiî sayıyorlardı. Tehlike anlamına ise, şuurlarında hiç yer vermiyorlardı.

Uyku için hiç bir hazırlığa ihtiyaç duymazlardı. Bir dakika, hatta bir saniye içinde uykuya dalabilirlerdi. Bazen onları uyanık sandığımız zamanlarda bile, uyumuş olurlardı. Siperin gerisinde, silahı elinde, gözleri ileride ve sizin her şeyin yolunda gittiğinden emin olduğunuz bir anda, güvendiğiniz bir nöbetçi derin uykulara dalmış olabilirdi. Bir topluluk içinde ve bozulmayan bir

kumanda altında her şeyi yaptırabileceğiniz bir insanın, tek başına kalınca, toplum duygusundan bu kadar uzak oluşu, insanı şaşırtan bir haldi. Burada belki harbin sebep olduğu talim ve terbiye noksanının da etkisi vardı. Ama topluluk içinde var oluş, Anadolu halkının her halde ***öt*** bir vasfı idi.

Yaz sonuna doğru, alayın makineli tüfek bölüğüne geçtim. Bu bölük, o sıralarda ihtiyatta olduğu için, askerleri siper dışında ve başka cephelerinden de tanımak imkânını buldum. İlk işim, talim saatlarından başka bir de ders saatları ayırmak oldu. O sıralarda savaş biraz tavsamıştı. Bölüklerin mevcudu, arkadan gelen yeni kuralarla artırılıyordu. Bugün ordunun bilgi yapısında, Birinci Dünya Harbindeki Osmanlı ordusuna bakarak çok şeyler değişmiştir. Fakat o vakit, örneğin bizim bu makineli bölüğünde, İstanbullu bir başçavuştan başka okuma yazma bilen kimse yoktu. Daha ilk derste belli oldu ki bu bölükte, hangi dinden olduğumuzu doğru dürüst ve kesin olarak bilen kimse de yoktur.

Derse başlarken İstanbullu başçavuşa dersi sadece dinlemesini, sual cevaplara katılmamasını söyledim. Sonra da askerlere sordum:

— ***Bizim dinimiz nedir? Biz hangi dindeniz?***

Hep birden :

— ***Elhamdü-l-illâh Müslümanız,***

diye cevap vereceklerini sanıyordum. Fakat öyle olmadı. Cevaplar karıştı. Kimisi «İmamı âzam dinindeniz» dedi. Kimisi «Hazreti Ali dinindeniz» dedi. Kimisi de hiç bir din tayin edemedi. Arada:

— ***İslâmız,*** diyenler de çıktı ama;

— ***Peygamberimiz kimdir?***

deyince, onlar da puslayı şaşırdılar. Akla gelmez peygamber isimleri ortaya atıldı. Hatta birisi:

— Peygamberimiz Enver Paşadır! dedi. İçlerinden peygamberin adını duymuş olan birkaçına da:

— ***Peygamberimiz sağ mı? Ölü mü?***

deyince iş gene çatallaştı. Herkes aklına gelen cevabı veriyordu. Bir kısmı sağ, bir kısmı ölüdür tarafını tuttu. Fakat birisinin kuvvetle konuştuğunu, yahut bir tarafın daha ağır bastığını görünce, diğer tarafın da kolayca o tarafa kaydığı görülüyordu.

Peygamberimiz sağdır diyenlere:

— ***O halde peygamberimiz hangi şehirde oturur,***

diye sordum. Cevaplar tekrar karıştı. Onu İstanbul'da, Şam'da yahut Mekke'de yaşatanlar oldu. Hiç bir yer tayin edemeyenler daha çoktu. Peygamber Ölmüştür diyenlere de:

— ***Peygamberimiz ne kadar zaman evvel Öldü?***

denildiği zaman bu sefer onlar şaşırdılar. Yüz sene önce, beş yüz sene önce, bin sene önce diye gelişigüzel cevaplar verenler oluyordu. Fakat çoğu, vakit tayin edemiyorlardı.

Dinimizin adı ve peygamberimiz bilinmeyince de din ilkelerini vc ibadetleri doğru dürüst bilen hiç kimse çıkmadı. Ezan dinlemişlerdi. Fakat ezan okumayı bilen yoktu. Namaz kılan bir iki kişi çıktı. Fakat onların da hiç biri, namaz surelerini yanlışsız okuyamadı. Daha garibi, niçin namaz kıldıklarını bir türlü anlatamadılar. Sonra:

— ***Köyünde cami olanlar ayağa kalksın,***

dedim. Gerçi köylerinde cami olan birkaç kişi kalktılar. Fakat onlar da bayramlarda, cumalarda âdet yerini bulsun diye camiye gitmişlerdi. Köylerinde mektep olan bir tek kişi çıkmadı. Bazı camili köylerde, cami

odasında küçük çocuklara imam tarafından Kur'an ezberlettirilmeye çalışıldığını görmüşlerdi.

Ama usulü dairesinde ve ayrı bir köy mektebi gören kimse yoktu.

İlk ders beni şaşırtmıştı. Bu bölük, o zamanki milletin bir parçasıydı. Hepsi de Anadolu köylüleriydiler. Biz Anadolu köylüsünü dindar, mutaassıp bilirdik. Halbuki bu gördüklerim sadece cahildiler.

Fakat asıl şaşkınlığım ikinci derste oldu, Daha ilk sual cevaplarda anlaşıldı ki, bu askerler yalnız hangi dinden olduklarını değil, hangi milletten olduklarını da bilmiyorlardı.

— ***Biz hangi milletteniz,*** deyince her kafadan bir ses çıktı:

— ***Biz Türk değil miyiz?*** deyince de hemen:

— ***Estağfurullah!..***

diye karşılık verdiler. Türklüğü kabul etmiyorlardı. Halbuki biz Türktük. Bu ordu Türk ordusu idi. Türklük için savaşıyorduk. Asırlarca süren maceralardan sonra son sığınağımız ancak bu Türklük olabilirdi. Fakat ne çare ki bu «biz Türk değil miyiz?» diye sorunca «estağfurullah» diye cevap verenlerin görüşüne göre Türk demek Kızılbaş demekti. Kızılbaşlığın ise ne olduğu bilinmiyordu. Ama, onu her halde kötü bir şey sayıyorlardı. Yahut belki de aslında kendileri Kızılbaş oldukları halde böyle görünüyorlardı.

Anadolu'da vaktiyle binlerce, on binlerce insan Kızılbaş oldukları için öldürülmüşlerdi. Gerçi bu öldürülenler hakikî saf Türk aşiretler halkı, Oğuz Türkleriydiler. Demek ki korku hâlâ yaşıyordu...

Dininde, milliyetinde birleşmiş olmayan bu bölük, dersler ilerledikçe görüldü ki, devletin şeklini, devletin adını, padişahın ismini, devletin merkezini, başkumandanı ve onun vekilini de bilmemektedir.

Hele iş, vatan bahsine dönünce, büsbütün karıştı. Kısacası, vatanımızın neresi olduğunu bilen yoktu. Yahut da bütün bilgiler, belirsiz, köksüz, şekilsiz ve yanlıştı.

Bölüğü yakından tanıdıkça daha garip şeylerle de karşılaşıyordum. Askerlerin bir kısmı, kendi isimlerini değil de başka adları taşıyorlardı. Künyelerinde yazılı yerler, asıl doğdukları veya kayıtlı oldukları yerler değildi. Bu kayıtları düzeltmeye ve onları temize çıkarmaya uğraşırken, bunu istemeyen,

hatta işi büsbütün karıştıranlar da oldu... Böyle bir toplum, bu harbi elbette ki ruhen isteyerek benimsemiş olamazdı.

İşe yeniden, baştan başlamak lâzım geldi. Önce isimlerinden başlayarak, bölüğün, taburun, alayın, onbaşının, çavuşun, subayın isimlerini öğretmeye giriştik. Sonra vatana, millete, dine doğru ilerledikçe garip birtakım ruh direnişleri ile karşılaşmaya başladığımı hissettim. Anlaşılıyordu ki bu direnişleri derin ve esaslıdır. Ben ilk adımda askerlerimi dindar ve mutaassıp zannetmiş, fakat cahil bulmuştum. Ama ne de olsa bunlar cahil fakat Müslümandır diyordum. Halbuki biraz sonra anlaşıldi ki, hepsinin nüfus kâğıtlarına ve künyelerine geçirilen bu «İslâm» kaydına bakmayarak, bu kalabalığın içinde bir sıra birbirini tutmaz dinler, yahut din tortuları, mezhepler, inancalar, tarikatlar, canlı olarak yaşamaktadır. Bunların hepsinin ruhlarına köksüz inancalar, vehim, şüphe ve geçmişin tortuları hâkimdir. Hatta bir aralık inandım ki bölükte hiç olmazsa, aslını bilmeden de olsa kentlini «İslâm» sayanlar, çoğunlukta bile değildiler.

Alevîler, Yezidîler, Kızılbaşlar ve daha akla ve tasnife gelmeyen ve hepsi de geçmişin bilinmeyen köklerinden gelip, mensubunu karmakarışık bir insanca çamuru içinde yaşatan bir sürü itikat döküntüleri, bu insanları parça parça birbirlerinden ayırmaktadır. Bu görüş ve kanılara varınca, bölüğün daha ilk adımda dinini, milletini ve vatanını bilmemesi şeklinde meydana vurduğu sert gerçek güçlükle de olsa, birtakım tarihî ve etnik sebeplerle az çok izah edilebilir bir hal almaya başladı.

Tam o sıralarda yayınlanan bir kitaptan bu konular için çok faydalandım. Bu

kitapta (1) Anadolu'da yerleşen bütün dinlere ve rejimlere karşı, daha eski din ve itikatların, çeşitli maskeler altında yaşattığı direnişler çok açık olarak anlatılıyordu. Bu din ve inanca kalıntıları, bilhassa İslâm akidelerine karşı dayatıyorlardı.

(1) Kitabın ismi: Hurafattan Hakikata. **Yazan: Şemseddin Bey (Günaltav. Eski başvekil).**

Bu dayatışta, Hıristiyanlıktan önceki itikat kalıntılarından başlayarak, Hıristiyan unsurlarının, İran itizallerinin ve akla gelmez daha bin bir ruh döküntüsünün tesiri canlı bir şekilde yaşıyordu.

Bu mukavemetlerin tarihi bazen, Batinîlerde olduğu gibi aktif bir mücadele şeklinde yürümüştü (1). Bazen de Alevîlerde, Yezidîlerde olduğu gibi pasif bir mukavemet şekline bürünmüştü.

Yolsuzluk, mektepsizlik, adaletsizlik, idaresizlik, toprak ağalarıyle şeyhlerin her tarafta el ele verişi de devlet otoritesinin ancak vergi, veya asker, almak için köyü hatırlayışı, bu direnişleri kolayca besliyordu.

Bu sonuçlara varınca, elindeki silahın sağlamlığına güvenemeyen bir şövalye gibi, harbin neticesine ve memleketin geleceğine olan güvenini, zaman zaman duman bürüdüğü oluyordu. Harbi ruhen benimsemeyen, nerede ve niçin harp ettiğini bilmeyen, hatta kendi varlığının cahili olan askerlerimle uğraşırken, onlara acımakla, onları yadırgamak arasında bazı ruh çatışmaları duyardım:

— ***Bu insanlar neye yarar, derdim, bu adamlarla, bu birbirini tutmayan, birbirine yapışmayan insan malzemesiyle hangi toplum yapısı düzenlenebilir? Ancak disiplinin kıskacı içinde savaşıyorlar ve ölüyorlar demektir. Bu şehit künyesi diye askerlik şubesine gönderdiğimiz isim, belki de hakikatte yakalanmış bir asker kaçağının uydurma adıdır. Galiba biz kendi kendimizi aldatıyoruz. Galiba ilerimizde Turan'ı kurmak isterken, gerçekte, arkamızdaki Türkiye bile bizim değil... Hatta ilk iş, belki de Turan'dan önce Türkiye'yi kurmak ve kazanmak?..***

Fakat düşüncenin seli bu kayaya çarpınca, karşımda gene bizim bölüğü görüyordum. Maddesi, niteliği ve iç yapısı bilinmeyen bölüğü... Yani o zamanki Anadolu'nun, o zamanki Anadolu toplumunun gerçek bir parçasını?..

— Pekiyi ama, diyordum, bu insanlar kendi sefaletlerinden niçin kendileri sorumlu olsunlar? Evet, kendi maddî ve ma-

(1) Halimler dokuzuncu yüzyılda Selçuk Veziri Nizamülmülk'e ve umumiyetle idari otoritelere karşı suikastlar tertip ederek savaştılar. Merkezleri Batı İran'da Elemut kalesiydi.

nevi sefaletlerinden? yüzyıllar boyunca bu insanlara ne verdik? Köylerine yol mu yaptık? Yol başına mektep mi kurduk? Camii, muallimi, imamı var mı? Hastalıklarıyle mi savaştık? Eşkıyaya, toprak ağasına, şeyhe, mütegallibeye karşı onu koruduk mu? Dinin hükümlerini, milletin adını, vatanın sınırlarını öğrettik de öğrenmediler mi? Verdiği vergileri, aldığımız askerleri ne yaptığımızı söyledik mi? Padişahın adını nereden bilsin? Başkentin adını neden bilsin? Hatta bütün bunlara rağmen onun bugün gene burada olmasına şükretmeli? Yoksa bu at bir gün başını kaldırır ve bizi üstünden atabilir!..

Hem biz onu ayıplarken, acaba biz dinimizi biliyor muyuz? Milletimizin adı bize malum mu? Türk müyüz yoksa Osmanlı mı? Vatanımız nerede başlıyor, nerede bitiyor? Anadolu'dan daha büyük olan ve şimdi her sınırında şu beğenmediğimiz Anadolu çocukları çarpışan o Arap çölleri acaba vatanımız mı, yoksa değil mi? Bu suallere biz hangimiz cevap verebiliriz? Vatanımız Türkiye mi, yoksa hayalimizde yaşattığımız Turan mı? Bunun cevabı nedir?

Şu beğenmediğimiz insan varlığının iç âleminde bin bir çeşit hurafenin, bin bir çeşit inançların kalıntıları yaşıyor, doğru. Fakat biz acaba neye inanıyoruz? Hem onun zararı yalnız kendine. Halbuki biz kendimizle beraber onları da birden batırabiliriz! Harbi ruhen benimsemediyse suçu ne? Harbi açan, harbi isteyen o mu? Yahut biz bu harbi açarken ona sorduk mu? Ona anlattık mı?.. Hatta bu harbi açanlar, bu maceraya girerlerken bize sordular mı?

O vakit: Yargılarım, düşüncelerim bu noktalara varınca, artık daha ilerileri düşünmekten korkardım. Hemen cebimden düdüğümü çıkarır, üflerdim. Bölüğümü içtima yerine toplardım. Koşarak, kakışarak gelirler, iki sıraya dizilirlerdi. Ökçelerini birbirine vurarak, çarıklarının burunlarını açarak ayaklarını bitiştirirlerdi. Kollarını yanlarına yapıştırırlardı. Başlarını kaldırır beklerlerdi... Bir emir verilsin diye...

O zaman gözlerimi her birinin üstünde, her birinin yüzünde ayrı ayrı gezdirirdim. Bu insanlar, şimdi bana daha yakın, bu yüzler bana daha manalı, daha mülâyim görünürlerdi.

Her birinde beğenilecek vasıflar, işaretler sezerdim, Saflar âdeta birtakım yeni manalar alırdı. Bu tek olunmuş insan kuvveti birtakım değerler, birtakım istidatlar, birtakım gizli kudretler taşıdığını ilân eder gibi olurdu...

*— **Hayır, derdim, bunlar günahsız, bunlar değerli varlıklardır. Bunlar daha aydın bir yarının yapıcılarıdırlar. Asıl suçlu bi-ziz. Onlar bizi affetmelidirler...***

Askerlerimden birçoklarının simasını hâlâ hatırlarım. Şimdi ve nice yılların ardından da olsa onlara seslenmek istiyorum:

*— **Yaşayanlarınızın yolu açık olsun, şehitlerinize, ölenlerinize Allah rahmet etsin çocuklar!***

Harbin yeni bir kışı daha çıktı. Biz şimdi, Cemendağ, Karadağ denilen bir silsile üzerinde ve 3.100 rakımlı bir tepe bölgesindeydik. 5.100 metre yüksekliğindeki bir tepenin, mahrumiyet içindeki bir kış harbinde gösterdiği manzaranın pek o kadar iç açıcı olmayacağı tahmin edilebilir. Galiba bunu o zaman düşünenler de oldu ki, bu tepenin asıl adı bir ordu emriyle değiştirildi. Buraya «Güzel tepe» ismi verildi. İsim değişti. Fakat hayat, her türlü vasıtalardan mahrum bir memleketin 3.100 metre yükseklikteki bu dağda yürütmeye çalıştığı bir kış savaşı hayatı olarak kaldı. Böyle bir hayatın maddî hikâyesini anlatmak bu kitabın konusu değildir. Bu hikâyeleri hem anlatmak, hatta hem de düşünmek istemem. Ben burada o günlerin daha ziyade ruhî cephesine biraz değineceğim.

Cephede, siperlerin gerisinde, boydan boya zeminlikler uzanıyordu. Bunlar toprak altına kazılmış kovuklardı. Yakacak kıttı. Bulunabilen yakacak parçalan, vaktiyle bu dağları örten ve sonra belirtisi bile kalmayan orman ağaçlarının, taş, toprak altında kalmış ve oralardan çıkartılan köklerinden ibaretti. Aydınlatacak ise yoktu.

Kar zeminlikleri bazen, hatta kapılarıyle beraber örttüğü için, zeminliğin içi gündüz bile bir gece karanlığına gömülürdü.

Bu gibi zamanlarda hayatın akışı, Birinci Dünya Harbi devresindeki bütün mevzi harplerinde olduğu gibi sıkıcı, yeknesak ve melankolikti. Bu gibi harplerde zafer daima, en son yıpranan tarafın olur.

Ve yıpranış önce ruhlarda başlar. Harbin insanı oyalayıcı geniş hareketleri yerine, aylar ve aylarca saplanılan siperlerin kasveti başlayınca, ruhları ilk

saran şey melankolidir. Bu melankoli insanın kendi içine dönüşü ile başlar. Bir erin, basit bir askerin, kendi içine döndüğü zaman, orada bulduğu şey, kendi maddî ve brütal şahsiyetidir.

O, ya bir köylüdür. Ya bir kasabanın ilkel kalabalığı içinden gelmiştir. İlk duyduğu ihtiras midesinden gelir. Sonra da hemen cinsî benliği şahlanır. Karısı, nişanlısı gözünde tütmeye başlar. Köylü, yahut evi günler, hatta haftalarca süren uzak yolların ötesindedir. Fakat onun kafasında zaman mefhumu da, mesafe mefhumu da bulanıktır. O arkada görünen dağı aşınca yolların nasıl olsa kendi köyüne çıkacağını zanneder. Ve bazen de bunun için yolu tutar kaçar ve suçlu olur (1).

Bu basit insan, köyünü bulmak için bir gece karanlıklara karıştığı, yahut kendi tabirince «cahillik ettiği, şeytana uyduğu» zaman da, tıpkı dağarcığını omuzlayıp askerlik şubesine vardığı ve asker ocağına yollandığı zamanki kadar saf bir insandır. Onun bir gün, birden siperini bırakıp yollara düşmesi, ne savaştan gelen bir ölüm korkusundandır. Ne meşakkatlere dayanıksızlığındandır. Nitekim bir gün yakalanır, cepheye gönderilirse, sanki hiç bir şey olmamış gibi sakin ve sessiz, gösterilen hizmetleri, gene aynı itaat içinde yapar...

Uzayan ve cıvıklaşan bir harbin melankolisi içinde subayların reaksiyonları ise, o zaman çeşitliydi. Esas mesleği askerlik olan ve hayatlarını orduya bağlayan muvazzaf subaylar üstünde bu halin göze çarpan bir tesiri görülmezdi. Onlara kendilerini bu harp arabasının birer çivisi, tekerleği gibi ona bağlı, ondan ayrılmaz sayarlardı... Harp tavsayınca işleri, siperi bir garnizon, bir kışla haline getirmeye çalışmak olurdu. Zeminliği düzeltirlerdi. Kendilerine derme çatma kerevetler, masalar, sandalyeler yaparlardı. Cepheye yerleşirlerdi. Terfiler

(1) Irak cephesinde esir düşüp de İngilizler tarafından Hindistan'ın ötesinde Malaya'ya sürülen Sandıklılı bir çavuşun bir gün, Malaya ormanlarındaki kamp yerinden, Sandıklıya dönmek için kaçtığını ve tabii yakalandığını, çok yıllar sonra kendi ağzından dinlemişimdir. Ama bu çavuş, eğer yakalanmamış olsaydı, gene de Malaya'dan Sandıklı'ya varılabileceğine inanıyordu.

vaktinde gelir ve ara sıra madalyalar da gönderilirse, işlerde aksayan hiç bir

şey yok demekti. Bu hayat, bu tip subayın aslî ve daimî sanatıdır. Hatta onu bunun içinden çekip çıkarırlarsa, kendini işsiz ve gayesiz hisseder...

Fakat her biri bir başka meslek peşinde koşan, hayat için ayrı gayeleri, ayrı tasavvurları olan ve birtakım mefkûrelere sahip bulunan, hulâsa az çok kitap adamı sayılan yedek subaylar için bu reaksiyon daha başka olurdu. Onlar kendi içlerine dönünce orada evvelâ, kendi belirli veya belirsiz gelecek kaygılarıyle karşılaşırlardı. Birinci Dünya Harbinde bunların bir kısmına ve özellikle en gençlerine, ruhlarını kaptırdıkları, örneğin Turan gibi ülkeler hâkimdi. Bu mefkûrelerin sınırları, gerçi hayal bulutlarına karışırdı. Fakat işin çekiciliği de zaten bundaydı.

Bir kısmı mekteplerini bitirmiş, bir kısmı henüz mektep çağında bulunan yedek subayların, daha yaşlıca olanlarının ruhlarında ilk reaksiyon, o devirde, önce şu sürüp giden harbin kendilerine göre tahlili ile başlardı. Sebepler, gayeler, kıymet hükümleri üstündeki düşünceler; yaşanılan macerayı her gün biraz daha didiklerdi. Rahat ve hür bir hayat arzusu, yahut sivil hayata bir an Önce dönüp orada macera ve mücadele meyilleri kendini gösterirdi. Hatıralar, platonik, aşklar, asi şiirler meydan alırdı. Ortaya yazı olarak dökülen şeylerin hepsine hâkim olan ruh, bu genç aydın veya yarı aydın insanların daha başka bir hayatı özleyişlerinden ibaretti...

Ordunun kurmay büroları, cephelerdeki bu depresyon, yahut ruh düşüklüğü hallerini galiba bilirlerdi ki, böyle zamanlarda hareketler, meşgaleler icat etmeye çalışırlardı. Siperlerin gerisinde mızıkalar çaldırırlardı. Uzak cephelerdeki zaferlerimiz veya müttefiklerimizin zaferleri hakkında çeşitli tebliğler yayınlayarak, bunun havayı kımıldatmasına önem verirlerdi. Başkumandanlık harbin pek yakında biteceğini ve «nihaî zaferin» mutlaka bizim olacağını temin ederdi. Yahut da lüzumsuz bile olsa, baskınlar, taarruzlar tertiplenirdi. Bunların gayesi, durulan bozulmaya başlayan havayı dalgalandırmaktan ibaret olsa gerekti. Mamafih birçok genç subaylar, bu hareketlere gönüllü olarak katılırlardı. Bir şeyler yapmak, kımıldamak ve zindeliklerini bulmak için...

Başkumandanlık vekâletinin, Rusya'da bir ihtilâl çıktığı ve Rus çarının

tahtından indirildiği hakkında, 1917 şubatında yayınladığı tebliğ, işte böyle bir hava içinde cepheye ulaştı.

Bu tebliğ, önce ne askerlere, ne bize çok bir şey ifade etmedi. Bu tebliği askerlere, zaten biraz dikkatli anlatmak lâzım geliyordu. Çünkü söylenecek yanlış sözlerin arkasından onlar, artık harbin bittiği manasını çıkarırlar, sonra da terhisin uzadığı görülünce, bundan cephe zarar görebilirdi.

Bize gelince? Bizim ihtilâl mefhumundan bütün anlayışımız, 1908'de Manastırdaki hürriyet ilânı hikâyelerinden dışarı çıkamıyordu. Bu hürriyet günlerinin ise anılarda pek de eler tutar tarafı kalmamıştı. Fakat ne de olsa ihtilâl ihtilâldi. O zamanlar, Manastır'da, Selânik'te bulunmuş olan yaşlıca subaylar, Rusya'daki işi derhal bizdeki hürriyet ilânına benzettiler. Bilgiç vaziyetler aldılar. Fakat olaylar biraz ilerleyince, onlarda ipin ucunu kaçırdılar. Onların da bilgi hâzineleri pek çabuk tükendi.

O devirde en çok okuyanlarımızın kafalarında bile, dünyanın siyasî, sosyal akımları hakkında, en küçük bir fikir yoktu. O zamanki aydın veya yarı aydının dünya görüşü, Balkan Harbi sonu ile, Cihan Harbi arasındaki bir yılın içinde, daha ziyade Fransızların harcıâlem yazarlarından acele Türkçeye aktarılan birtakım çevirilere dayanıyordu. Hele dünya siyaseti hakkında bütün bildiklerimiz, dünyanın ittifak ve itilâf devletleri arasında iki cepheye ayrılmış olmasından ibaretti ve biz, ittifak devletleri cephesindeydik. Başkumandanlık vekâletinden gönderilen tebliğlere göre de yakında bizim taraf, yani ittifak devletleri cephesi son zafere kavuşacaktı (1).

Bizim dünya siyaseti hakkındaki bütün bilgilerimiz bundan ibaretti. Başkumandanlığın müjdelediği nihaî zaferi kazandıktan sonra olacak şeyler hakkındaki tasavvurlarımız pek birbirini tutmuyordu. Askerlere sorulursa, nihaî zafere varılınca onlar hemen terhis edilecekler ve köylerine döneceklerdi.

(1) Bizim katıldığımız üçlü ittifak cephesini kuranlar, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya gibi üç devletti. Sonradan îtalya müttefiklerine ihanet ederek diğer cepheye girmişti. İtilâf devletleri safında da lider olarak İngiltere, Fransa ve Rusya vardı. Harp çıkınca, Türkiye ile Bulgaristan ittifak ve sayısız devletler de itilâf safında yer almışlardır.

Bazı subaylara göre ise, biz galip geldikten sonra Kars kalesiyle Ardahan kazası bizim olacaktı. Yani bunlar düşmanın elinden alınıp Anadolu'ya katılacaklardı. Bu arada, belki Batum'u alırız diyenler vardı.

Bizim gibi genç yedek subaylara göre ise, harbin sonunu Ziya Gökalp evvelden haber vermişti: Rusya harbi kaybedince parçalanacaktı. O zaman; Azerbaycanlar, Türkistanlar, hep birer müstakil devlet olacaklardı. Kafkasları aşacaktık, Büyük Turan böyle kurulacaktır... Hayalimizin ondan sonrası ise birtakım bulutlara karışıyordu...

İstanbul'dan gelen gazetelerde birtakım yeni kelimeler almış yürümüştü. Sosyalist, demokrat, bolşevik gibi... Hatta sosyalistin, demokratın da çeşitleri vardı: Radikal sosyalistler, demokrat sosyalistler, ihtilâlci sosyalistler. Fakat gazetelerin hiç birinde, bu bölüntülerin manalarını anlatan bir yazar çıkmıyordu.

Bizim tabur kumandanı, sade, babacan, kendine göre meraklı bir insandı.

Bazen hepimizi etrafına toplar, örneğin:

— ***Nedir şu sosyalist dediğin, bolşevik dediğin yahu! Yok mu şunu anlatacak biri,***

diye sorar cevap beklerdi. Fakat herkes birbirine bakardı. Cevaplar ise, birbirini tutmazdı. Sonra işin içinden çıkılamayınca, bir kördövüşü başlardı. Herkes gülüşür ve bahis daima başladığı yerde biterdi.

*

Muharebeler ise artık durmuştu. Mütareke olacağı da söyleniyordu. Bir gün her şey kendi kendine oldu ve karşı ordu birden çözüldü.

Bir yaz günüydü. O sıralarda, 3.100 rakımlı tepenin kuzeyindeki boyun noktası altında, bir hafif makineli tüfek takımına kumanda ediyordum. Karşımızdaki 2506 rakımlı tepe düşman hatlarının bir dayanak noktası ve iyi tahkim edilmiş bir yerdi.

Bulunduğumuz yerler, oralara göre dünyanın damı gibiydi. Gözetleme noktamızdan yalnız düşman hatlarına değil, bütün ufuklara yukardan bakardık. Buralarda tabiat, mağrur ve azametliydi. Tabiatın bu gururundan bizim de ruhlarımıza bir şeyler sinerdi.

Düşman ordusunun çözülmeye başladığı o günlerde iki arkadaş, gene gözetleme mevziimizdeydik. Düşman hatları üstünde bir hareket belirdi. Önce bir veya birkaç kişi, derken bütün düşman siperlerinin üzeri, mevzilerinden çıkan, biriken, kaynaşan askerlerle doldu. Aramızdaki mesafe birkaç yüz metre kadardı. Aramızı, bulunduğumuz yerlerden, dibi görünmeyen kayalık bir dere yatağı ayırıyordu.

2506 rakımlı tepe üzerinde biriken Rus askerleri, gittikçe çoğalıyordu. Burası tam bizim mevzilerimizin karşısıydı. Bağıran, çağıran, kollarını sallayan, hatta belki şarkı da söyleyen bu askerlerin hiç birinin elinde silah görünmüyordu. Biraz sonra bu kalabalık, hep birden bizim siperlerimize doğru akmaya başladı. Gelenler önce yavaş kararsız ilerliyorlardı. Fakat bizden hiç bir ateş karşılığı görmeyince cesaretlendiler. Yürüyüşlerini hızlandırdılar. Hatta içlerinde koşanlar bile vardı. Bunlar biraz sonra kuru derenin yatağını aşacak, fakat daha yaklaşınca, siperlerimizin açığından bütün cephe boyunca uzanan lâğam (mayın) tarlalarına düşeceklerdi. İlk patlayan lâğam, bunlardan bir kısmını havaya uçurabilirdi.

Vaziyeti oradan ve telefonla derhal gerilere bildirmiştim. Fakat gerilerden hiç bir emir almak kabil olmuyordu. Daha doğrusu verilen emirler birbirini tutmuyordu. Önce tabur karargâhı aradan çekildi. İşi ve muhabereyi alaya bıraktı. Fakat az sonra alay da işi fırkaya (tümene) bırakmayı, galiba oradan aldığı emirle uygun buldu. Tümen karargâhı ise yalnız tafsilât istiyor, bazen gelenlerin üstüne ateş edilmesi, bazen de ateş edilmemesi için kararlı görünüyor, sonra muhabereyi keserek galiba alaylarla muhaberelere girişiyordu.

Halbuki derhal karar vermek lâzımdı. Olan şey ise belliydi. Bu bir emirsiz mütarekeydi. Kendi kendine bir silâh terk edişti. Demek ki artık beklenen olmuştu. Düşman ordusu, beklediği mütareke bir türlü imzalanmayıp terhis

emri de gelmeyince, kendi kendine silahını atmış, siperlerden çıkmıştı..

Bu düşüncelerin de şevkiyle ve gelenlerin daha lâğam tarlalarına varmadan önlerini kesmek için, yerime arkadaşımı bırakarak, ben siperimden fırladım. Yanıma yalnız bir çavuş almıştım: Sandıklılı Halil Çavuş. Bize doğru gelenlerle lâğam tarlalarının biraz ilerisinde karşılaştık. En Önde sarışın, mavi gözlü, kumral sakallı yaşlı bir Rus askeri yürüyordu. Kucağında kocaman bir ekmek somunu taşımaktaydı. İyice yaklaştıkları zaman, bu somunun ortasına bir avuç tuz yerleştirilmiş olduğunu gördüm. Yaşlı asker bu somunu, duygulu, gülümser bir ifadeyle bana doğru uzattı.

Bu, Balkanlar'da bilinen bir İslav âdeti idi. Sulh ve dostluk demekti.

Uzatılan ekmekten bir lokma kopardım ve tuza banarak ağzıma götürdüm. Yânımdaki çavuş da, benim işaretim üzerine aynı şeyi yaptı. Bu hareketimizi, gelen askerler bütün dağları inleten hurralar, çığlıklarla karşıladılar.

Sonra bu gürültüler arasında, gelenlerin her kafadan birtakım konuşmaları hatta nutukları başladı. Şimdi hepsinin de isteği, böylece ve kafile halinde bizim siperlerimize gelmek ve bizim askerlerimizle barışmaktı. Aralarındaki KafkasyalI tercümanlara vaziyeti nezaket, fakat kesinlikle anlatarak bunu önledik. Onlar gene gürültüler, heyecanlarla yerlerine döndüler.

Ben yerime ve telefona döndüğüm zaman, bu macerayı uzun uzun ve her makama ayrı ayrı anlatmak lâzım geldi. Biz siperlerimizin ilerisinde bu karşılaşmayı yaparken, civar hatlardaki bütün birliklerin mevzilerinde silah başına koştuklarını öğrendik. Anlaşıldığına göre bu mevzilerde herkes, ordunun bana yapacağı muameleyi, her kafaya göre tahmin edilen cezaları münakaşa ediyorlardı. Ordunun kararı çok geçmeden belli oldu. Alay karargâhından bildirilen bir emre göre, bundan sonra alay cephesinde yapılacak bu tür temas ve konuşmalara, aydın bir arkadaşla beraber, (Hüseyin Avni Ulaş. İstiklâl Savaşında, Büyük Millet Meclisi İkinci Başkam), ben memur ediliyordum. Bu vesikayı hâlâ saklarım.

Çar ordusu ile yıllardan beri süren harp, o gün, orada ve tesadüfen benim

cephemde bitti.

Aydemir

Aydemir, bir ülkü ve gönül adamıydı. Gönlü, ülküsü kadar engindi. Kılıcın değil, imanın ve kendini inandığına verişin, kurtarmak istediği halkın, potasında eriyişin adamıydı.

Bir mücadelenin fırtınaları içinde savrulur, silahı da en kutsal emanet sayar, şan ve zaferi bu yollarda ararken; Müfide Ferit'in yarattığı bu hayal kahramanının adını Turan'da, kendime Soyadı olarak seçtiğim günün heyecanını, hâlâ hatırlarım...

Çar ordusu dağıldı. Fakat onun yerini her tarafta, Rus ordusunun silahlarına konan, bazı döküntü Rusları da toplayan Ermeni birlikleri aldı. Bu birliklerin karşımızda yer almaları ile beraber çarpışmalar, artık muharebe olmaktan çıktı. Devam eden hal, artık bir savaş değildi. Harbin karşılıklı bütün kaideleri ortadan kalktı. Ermeni birlikleri, bir taraftan cephede savaşmaya çalışırlarken, bir taraftan, işgal ettikleri yerlerde kalan yerli sivil Türk halkı üstünde geniş bir katil ve imha işine girişmişlerdi. Hem düşmanı sürmek, hem içeride kalanları bir an önce kurtarmak lâzımdı. Aramızdaki savaş artık kör ve aman bilmez bir boğazlaşmaydı.

İleri hareket 1917 şubat ayı içinde başladı. Bu aylarda Doğu Anadolu'da kar, bir deniz gibi engindi. Bu karın altında yalnız yollar, izler kaybolmakla kalmaz. Dağlar, dereler de şekillerini değiştirirler. Bu, tıpkı çöllerde kum fırtınalarının yaptığı oyunlara benzer. Kar tipilerinden sonra geçitler kaybolur. Yarlar sırt ve sırtlar yar haline gelebilir. Uçurumlar, üzerlerinde, emniyetle kayılabilen meyilli düzlükler gibi görünür. Tipiler bazen günlerce sürer. Milyonlarca tonluk kar girdapları, siz bir karış önünüzü bile göremeden üzerinizde çılgın danslarını savurur. Fakat, bu gündüz bile gece gibi göz gözü görmez kudurmuş kar denizi içinde siz, yalnız kendinizi korumak değil, yolunuzu bulmak, hedefinize ulaşmak ve etrafınızdakileri de hedefe ulaştırmak zorundasınız. Böyle günlerde her alman kilometre, yolu alan birliğe bir süngü hücumunun kayıplarına mal oluyordu...

Bazen birliklerin, arka arkaya zincirlenmiş tek bir sıra halinde ilerlemesi

lâzım geliyordu. Böyle hallerde her insan ve hayvan, kendinden önde gidenlerin açtığı derin ayak çukurlarına dalarak ilerlemek zorunda kalırdı. Bunlara adımını ayarlarken ayağı kayan veya yanlış bir adım atan insan ve hayvanın, ya düştüğü yerde kalması, yahut bir uçuruma yuvarlanması kaçınılmaz olurdu.

Bu yürüyüşlerden birinde, hem de tipisiz ve hatta güneşli geçen bir günün akşamında, donarak ölmenin bir kısım safhalarını, birçokları gibi ben de yaşadım.

Bu olay, benim hayatımda, harp sahasında geçirdiğim ani ve tesadüfi ölüm tehlikelerinden değil de, belirli safhalarını yaşadığım ölüm hallerinden biri olarak yer aldığı için, onu hâlâ hatırlarım.

1918'de şubat ayı içinde girişilen ileri hareketin ilk günündeydi. Kıtalarımız Erzincan batısındaki Karadağ'ın Çardaklı boğazını geçiyorlardı. İleri hareket henüz başlamıştı. O gün vazifeli olarak, Birliğimden ayrı ve daha arkadaydım. Bu şose karlı, fakat çiğnenmiş, düzleşmişti. Kaygan bir hal almıştı. Çardaklı geçidinin en yüksek yerinden ve gene birtakım geçitlerden döne dolaşa iniyordum.

Cephede, yüzlerce donma hikâyesi dinlemiştim. Birçok insanın donarak öldüklerini görmüştüm. Bildiğim şuydu ki, donmak, hoş bir uyuşukluk, tatlı bir uyku hali ve birtakım rüyalarla (bersamlarla) başlardı. Erler bu tatlı uykuya ve hoş rüyalara, hemen hiç mukavemet edemezler. Kendilerini bunların rahatlığına kolayca terkederler ve sonunda ölürlerdi. Bu, bir ölüm korkusuzluğu değil, başka bir şeydir. Ve burada anlatılması güçtür. Fakat subay, tehlikeyi hissedince kendini ölüme karşı sonuna kadar korumaya çalışır.

Ben de o gün hava kararmaya yaklaşırken, ilk uyuşukluğa, hemen hiç farkına varmadan düştüm:

Akşam olmak üzereydi. Etraf meşelikti. Şosenin yanındaki dereden billur gibi bir su akıyordu. Fakat bir aralık atımın ayağı sürçüp de bütün vücudum

sarsılınca ayıldım. Gördüm ki etrafta ne meşelik, ne de akarsu vardır.

Donmanın, kendimi kaybetmenin ilk tatlı uyuşukluğu içine sürüklenmek üzere olduğumu anladım. Bu, bende bir korku mu, bir dehşet hissi mi uyandırdı, şimdi iyice hatırlamıyorum, fakat bu ilk ayılışla beraber, kendimi toplamaya çalıştığımı ve ölmek istemediğimi gayet iyi biliyorum.

Ondan sonra dalmalar, uyanmalar arasında sessiz bir ölüm kalım kavgası başladı. Biraz geçince bu kavganın, atın üstünde daha zor olacağını, at üstünde bir süvarinin kendini bersamların uyuşukluğuna daha kolay kaptıracağını anladım. Attan indim. Atın dizginlerini sıkıca koluma geçirdim. Galiba attan, onun yakınlığından, beni ona bağlayan dizginlerden ve bu suretle, ara sıra sarsalamaktan kuvvet almak istiyordum. Toprağa kuvvetle basarak güya her adımın, bütün

vücudumda uyandırdığı sert zindeliği duyarak yürümeye çalışıyordum. Kımıldayarak, tepinerek, hatta sıçrayarak kanımı harekete getirmeye gayret ediyordum. Yüksek sesle konuşuyor, bağırıyor ve sesimin dağlardan aksini dinleyerek yaşadığıma inanmak istiyordum.

Acaba sesim ne kadar kuvvetle çıkıyordu. Yoksa kendimi mi aldatıyordum. Bunu hâlâ bilmem. Fakat canlandırıcı düşünceleri, hatıraları, ümitleri, yaşamak ihtirasını, geleceğe bağlılığı, Ölümle arama bir kalkan gibi germeye çalışarak bunlara sarılmak gayretlerimi iyi hatırlıyorum.

Ama gittikçe mukavemetim kayboluyordu. Beyaz karlar arasındaki her çalı, her kaya parçası, kafamda derhal şeklini değiştiriyordu. Etrafta damlar, evler, köyler görüyordum. Fakat atımın ufak bir dizgin sarsıntısı veya benim bir ayak sürçmemle kendime geldiğim zaman, bunlar derhal kayboluyordu. Hatta atımla aramdaki mesafe bile bana şimdi açılıyormuş, uzuyormuş gibi gelmeye başladı. Atımın koluma sıkıca düğümlediğim dizgini güya gittikçe geriliyor, uzuyordu. Atım belirli hatlarını kaybederek şekilsizleşiyordu. O zaman ıssız bir dağın kasvetli bir kış akşamı içinde yalnızlığımı, çaresizliğimi garip bir hüzün içinde anlıyordum.

Benim birliğime katılacağım yer, bir handı. Nihayet ilerde bir han göründü. İki katlıydı. Üst kat pencerelerinden ışıklar taşıyordu. Kapısından girenler, çıkanlar çoktu. Bunlar benim askerlerimdi. Şu halde orada bir dam altı bulabilecektim. Askerlerim birkaç adım sonra beni görünce koşacaklardı. Tabur doktoru yetişecekti. Vücudumu karlarla ovacak ve ölümün, üstüme açılan kanatlarından beni kurtaracaktı.

İşte tam bu emniyet uykusuna kendimi kaptırdığım zaman, dizlerim sert yere öyle bir şiddetle vurdu ve buz kesilmiş yolun üstüne bütün vücudumla öylesine serildim ki, derhal uyandım. Etrafta ne han, ne de kervansaray vardı. İşte o zaman, belki de ancak bir lâhza süren bu son kendimden geçme hali içinde, çocukluğumun bir safhasının olduğu gibi hayalimde canlandığını, hatta onu olduğu gibi yaşadığımı gayet iyi hatırlıyorum:

Doğduğum evin küçük odası karşımdaydı. Yahut ben bu odanın içindeydim. Tavan gene basıktı. Küçücük pencerelerin beyaz, yıpranmış bez perdeleri gene inikti. Bu küçük pencerelerin kaba cam

bölmeleri gözlerimin önündeydi. Hatta bu camlardan bazılarının çatlakları, kesekâğıtlarından yapılmış yamalarla örtülüydü.

Kasvetli bir kış akşamının alacakaranlığı, bu küçük pencerelerden, yıpranmış beyaz patiska perdeciklerin ardından odaya sızıyordu. Beş numara gaz lambası duvardaki çivisine iliştirilmişti. Küçük saç soba gürül gürül yanıyordu. Ortada eski bir hasır vardı. Üzerine yamalı kilim yayılmıştı. Yer minderleri gene duvarların diplerine serilmişti. Sofra tahtamız ortadaydı. Üzerinde şu bildiğimiz yeşil çanak vardı. İçine kara arpa ekmeği doğranmış sıcak tarhana çorbasının dumanları, bu çanaktan buram buram tütüyordu. Anam nedense ortada yoktu, fakat her şey beni bekliyor gibiydi...

Bütün ölümlerde, hele donma hikâyelerinde ilk çocukluk anılalım, hatırlanabilen en son sahneler ve ölüme en yakın nokta olduğunu çok dinlemiştim. Fakat bu ölümlerden kurtulanlardan, bunun biraz daha ilerisini hatırlayan ve anlatan yoktu. Ondan sonrası, belki daha derin bir rüya, belki bir karanlık, fakat muhakkak ki, ebedî bir uykuydu...

Askerler beni bu safhada buldular. Sonra yıkık bir han damına girdiğimizi, yere bir yamçının serildiğini, birtakım ellerin elbiselerimi açmaya, çizmelerimi çıkarmaya çalıştıklarını hatırlıyorum. Şişen ayaklarımdan bu çizmelerin bir türlü çıkarılamadığını ve sonra galiba doktorun emriyle, konçlarının arka dikiş yerlerinden kesilerek alındığını da şöyle böyle biliyorum. Sonra her halde kanımı hareket ettirmek için, vücudumu, ellerimi ayaklarımı karlarla ovmuş olacaklardı. Ama ben bunları pek hatırlamıyorum. Derin bir uykuya dalmışım...

*

* *

İleri hareket geliştikçe, karşılaştığımız görüntüler, tabiatın kahrını arka plana attı. Savaş bir kan sarhoşluğu halini aldı. Bu sarhoşluk bir an geldi ki, en vahşî haddine vardı.

Ermeni ordusuna Taşnak komitacıları hâkimdi. Bu komitanın büyük hırsı, sadece bir imha ve intikam savaşından ibaretti. Çılgın hesaplaşmanın bir türlü sonu gelmiyordu. Erzurum yolu üstündeki Cinis köyü karşısında Evreni köyünde, kadın, erkek, çocuk bütün köylüler öldürülmekle kalmamıştı. Öldürülenlerin vücutları parçalanarak, kollar, bacaklar, kafalar, kasap dükkânlarındaki etler gibi, duvarlara,

çivilere, çengellere asılmıştı. Fakat bunları yapanların hırsları bununla da sönmemişti. Köyde ne kadar hayvan ele geçmişse, mandalar, sığırlar, davarlar, kümes hayvanlan, hatta köpekler öldürülmüş, parçalanmıştı. Yerlere serilmişti. Cinis'te ise bütün köy halkını ayakta ve köyün ağzında bekliyor gördük. Fakat bunlar, bir ölü kafilesiydi. Köyden çıkarılan, köye gireceğimiz yol üstünde süngülenirken birbirlerine sokulan ve yapışan kadın, erkek, çocuk bu insanlar, dayanılmaz bir soğuk altında kaskatı donmuşlar ve öylece kalmışlardı.

Bunlara meydan bırakmamak, Erzurum'a bir an Önce ulaşmak için yapılan gayretlerse, tabiatın engelleyişi karşısında, daima geç kalıyordu. Bu dayatışı

ezmek ve bilinen yollar dışından dağlan aşarak, ilerilere daha önce ulaşmak isteyen bir kumandanın (Halit Bey - Paşa) yaptığı atak, Cinis civarına vardığı zaman, Halit Beyin emrindeki hemen bütün birlik, dağlarda erimiş, mahvolmuştu.

Erzurum'da kan çılgınlığı son haddini bulmuştu. Şehrin galiba yarı nüfusu öldürülmüştü. Yalnız Gürcükkapısı istasyonunda üç bin kadar ölü, bir odun veya kereste deposunda olduğu gibi, intizamla, âdeta zevkle, dizi dizi, yığın yığın sıralanmış istiflenmişti. Bunlar, Erzurum şehrinin kadın, erkek, çocuk Türk halkındandı. Sıraların, istiflerin bozulmaması, yıkılmaması için; boylarına, cüsselerine göre dizilen ölü sıralarının aralarına, yerine göre ayrı ayrı boylarda çocuk, yahut yaşlı ölü vücutları sıkıştırılmıştı. Bütün bunları yapanlar, belliydi ki, yaptıklarından zevk alıyorlardı. Bu zevki mümkün olduğu kadar uzatmak, daha fazla tatmak istiyorlardı. Sonunda bu yığınları belki gazlayıp, benzinleyip ateşe vereceklerdi. Bu yanan insanların, buram buram göklere yükselecek dumanları karşısında belki de sarhoş olup tepineceklerdi...

Birinci Dünya Harbi içindeki karşılıklı Türk - Ermeni boğuşması ve hesaplaşması, öyle sanıyorum ki, insanlık tarihinin unutulması daha iyi olacak bir sayfasıdır. Bunun ilk veya asıl sorumlusu hangi taraftı? Kimlerdi? Gene sanıyorum ki, bu suallerin cevaplarını araştırmamak ve hikâyeyi ebediyen unutmak daha doğrudur.

Fakat şu da var ki, Osmanlı İmparatorluğunda bütün Hıristiyan azınlıklar gibi, Ermeniler de rahat bir hayat yaşıyorlardı. Ticareti, sanatı ellerinde tutuyor, asker vermiyorlardı. Memleketin zengin ve bu bakımdan imtiyazlı bir tabakasını teşkil ediyorlardı.

Bütün kasaba ve şehirlerde Rum mahalleleri gibi, Ermeni mahalleleri de, o kasaba ve şehrin en mamur kısımları idiler. Bağların, bahçelerin en güzelleri onlarındı. İç ticaret gibi, dış ticaret de ellerindeydi. En güzel mektepler de onlarındı. Memleketin hiç bir vilâyetinde ise çoğunluk teşkil etmiyorlardı.

Yarı-aydın Ermeni liderleri ve ihtilâlci Ermeni partileri işte bu şartlar içinde

Ermenileri istiklâle teşvik ettiler. Duygulu olmaktan ziyade, hayalci, heyecanlı Ermeni gençliği bu daveti pek çabuk kabul etti.

Tarihte kısa süreli bir Ermeni devleti izlenebilmektedir. Ama daha ziyade Asurîler, İranlılar, Romalılar arasında bocalayan, şu veya bu devlete haraç veren birtakım beyliklerin hikâyeleri, yarı-aydın bir kısım Ermenilerin elinde bir ihtilâl edebiyatına daima konu olabilmişti. Birinci Dünya Harbi ile beraber Anadolu'nun öyle yerlerinde Ermeni isyanları olmuştu ki, etrafları Türk halkıyle çevrilen, hiç bir yabancı memleketle bitişiği olmayan bu iç bölgelerde, orduya isyan edebilmek için bir cemaatin, düşünce ve mantıktan ne derece uzaklaşması lâzım geldiğine insan hakikaten şaşardı.

*

* *

Erzurum'dan sonra, kana, ölüye, yahut çürüyen, yanan insan eti kokusuna karşı, hepimize bir iç tıkanıklığı gelmişti. Fakat ne çare ki, nice uzun yolları hep bu kokular içinde aşmak gerekiyordu.

Harpten önceki sınırlarımıza, Kötek köyüne ve civarına ulaştık. Burada sınırın ötesinde Sarıkamış ormanları başlıyordu. Daha kuzeyde Kars yaylası vardı. Sonra Güney Kafkasya ülkelerine; Ermenistan'a, Gürcistan'a, Azerbaycan'a ve nihayet Hazer Denizine ulaşacaktık...

Makineli tüfekler bir köyün kuzey giriş yerinde, sıra sıra dizilen Rus asker mezarları arasına yerleştirilmişti. Bu mezarların üzerinde Ruslar, büyük ağaç salipler dikmişlerdi. Gecenin karanlığına da boy veren bu mezarlarla salipler, insanda garip bir ruh ezikliği uyandırıyordu.

İleriye doğru uzanan kuru derenin içinden, baskıncıların ayak sesleri geliyordu. Az sonra silahlar patladı. Bombalar ve makineli tüfek sesleri arasında gece, dünya kurulalıdan beri insanoğlunun ardı arası kesilmeyen hesapsız boğuşmalarından birine daha şahit oldu.

Baskın geçtikten sonra biz, iki arkadaş, bir toprak dama çekildik. Bu damlar, insanlarla hayvanların bir arada yaşamaları için yapılmıştır. Doğu Anadolu'da bunlar, bir tepenin eteğine veya bir düzlüğün ortasına, birbirine arka vererek kurulurlar. Öyle ki, bu dörtköşe penceresiz toprak yapıların hangisinin nerede başladığı, nerede bittiği bilinmez. Karşıdan birtakım kapı oyukları görülür. Üzerleri düz bir meydan gibidir. Yalnız şurada burada birtakım duman delikleri görülür.

Bunların içinde sığırlar, davarlar, ilkel yemlikler boyunca sıralanırlar. Bir köşeye yerden az yüksekçe dörtköşe bir seki yapılmıştır. Burası, insanların yeridir. Hayvanların nefesi, gübresi, hep beraber yaşanılan bu dam altını ısıtır. Damda her zaman açık delik, hem baca, hem nefeslik, hem de ışık veren pencere vazifesini görür.

Bu sedir veya sekinin ortasına bir tandır çukuru kazılmıştır. İçinde hayvan tezeği yakılan bu tandırın kızgın duvarlarına yapıştırılarak, yahut da üzerine konulan bir saç üstünde yufka veya tandır pidesi pişirilir. Bulgur lapası da bunun üstünde kaynar. Yanan tezeğin kokusu, dumanı damın içini doldurur ve tavanın tek deliğinden yavaş yavaş çıkar. Yanık bir tezek kokusu köyün üstüne çöker.

Uyku saati gelince tandırın üstüne dört ayaklı bir küçük sehpa konur. Onun üstüne de ağır bir yorgan yayarlar. Yorgan, açılınca bütün sekiyi kaplayacak kadar geniştir. Ne rengi ne de maddesi bellidir. Bez, çul, çuval, kilim parçaları, belki de atalardan beri bir araya gelerek bu pis, ağır şeyi meydana getirmiştir.

Bütün aile halk; analar, babalar, gelinler, damatlar, kızlar, oğlanlar onun bir ucunu birer tarafından üstlerine çekerek çevre olur ve ayaklarını tandır çukuruna doğru uzatırlar. İçinden ateşi alınmış tandırın ılıklığı, bütün yorganın altına yayılır. Aile halkı bu tek, ağır örtünün altında hep bir arada uyur, yahut hep bir arada gece hayatı yaşarlar.

Şimdi bu damı bizim hayvanlarımız dolduruyordu. Sekiye portatif karyolalarımız kurulmuştu. Duvarda teneke bir idare lambası yanıyordu. Bu

isli idare lambasının zayıf ışığı altında arkadaşımla (1)

(1) Eski Erzurum Mebusu ve Birinci Büyük Millet Meclisi îkinci Reisi, Avni Ulaş.

ben, Başkumandan vekilliğinden gelip, birliklere gönderilen emri açtık, okuduk. Bu emirde, ***«Kafkasya'daki anarşiye nihayet vermek ve medeniyeti daha ilenlere de götürmek için ordumuzun ileri harekete devam edeceği»*** bildiriliyordu?..

«Medeniyeti daha ilerilere götürmek» yolundaki vazifemizi o gece, orada bu şartlar içinde öğrendik...

* *

Sabaha kadar bütün hazırlıklar tamamlandı. Gün ağarırken eski sınırımızı aştık...

O zaman Anadolu bozkırı bu sınırda sona eriyordu. Eski sınırımızın başladığı yerde, orman da başlıyordu. Ormanın hudut çizgileri, sınırımızın girinti çıkıntılarına göre eğrile büğrüle Doğu'dan Batı'ya uzanıp gidiyordu. Öyle ki, yüksekçe bir yerden bakıldığı zaman, dalgalana dalgalana giden bu orman çizgisine göre, topraklarımızın nerede bittiğini ve sınır hattını da uzaktan izlemek kabildi. Çıplak bozkırı aşıp yeşil ormana girince, önce garip, ferah bir tıkanıklık, bir baş dönmesi duyduk. Ormanın ara verdiği sahalarda yerler taze çayır görünüşündeydi. Çam kokusu havayı dolduruyordu. İki gün sonra, sabaha karşı Sarıkamış çukuruna inen vadide, bir kereste fabrikasının yanında, savaş gene kızıştı. Sarıkamış kasabası ilerimizdeydi. Kasabada patlamalar birbirini kovalıyordu. Göklere vuran alev sütunlarıyle sabahın alacakaranlığı açılıyor, kapanıyor, kasaba yanıyordu.

Muharebe, ateş ve Sarıkamış'ın içimizde uyandırdığı duygular birbirine karışıyordu. Ağabeyim, harbin ilk safhasında ve Birinci Sarıkamış Muharebesi'nde buralarda vurulmuştu.

— ***Acaba nerede vuruldu?***

diye düşünüyor, bastığım topraklara sanki çekinerek basıyordum. Hem ben, bu cepheye zaten kendi isteğimle ve şehit düşen ağabeyimin yerini doldurmak için gelmemiş miydim? İşte ben de artık onun safında ve onun boş bıraktığı yerdeydim. Bu düşünce bana garip bir heyecan veriyordu. Sanki şimdi benim karıştığım bu çarpışma, ağabeyimin de katıldığı bir savaştı. Sanki onunla yanyana, omuz omuza savaşıyorduk. Beraber düşmana saldırıyorduk. Neredeyse bana seslenecek sanıyordum. Ateş arasında koşar, kumanda ederken, sanki onun da benim sesimi duyacağını sanıyor, sesimi yükseltiyordum.

İnfilâklar durmadan artıyordu. Düşman hattı, önümüzde ve çok yakındaydı. İnatçı bir direniş karşısındaydık. O sırada birtakım hafif cephe değişmeleri oldu. Biz, bir aralık bir yana çekilerek, hayvanlarımızı yüklemeye ve kasabaya giriş hareketine geçmeye hazırlanıyorduk. Fakat tam o sırada bir infilâk arasında ve buz tutmuş bir zemin üstünde atımın devrildiğini hatırlıyorum. Birkaç defa gözlerimi açtığımı, sonra gene kendimi kaybettiğimi de biliyordum. Son defa kendime geldiğim zaman, gördüm ki, karların üzerinde yalnız yatıyordum. Bölük; sıhhiye kollarının beni kaldırmasına vakit kalmadan geri çekilmişti. Şimdi iki tarafın piyade ve makineli tüfek kurşunları üzerimden aşıyordu. Ayağımı kımıldatamıyordum. Bir infilâkla yaralanan ve şahlanan at, buz üzerinde kayıp devrilirken sol ayağım atın altında kalmış, kırılmıştı. Ama ben, bunun böyle olduğunu daha sonra anlayacaktım.

O sırada sadece şunu düşünebiliyordum: Birliğim tekrar ilerleyemez ve hatta biraz daha geri çekilirse, tabiî düşman ilerleyecek. Çünkü bu yaptığımız savaşta esirlik diye bir kaide yoktu. Esirin kaderi her iki tarafta da, kanlı bir ölümdü.

Bana sorsalar, elbette ki ölmek istemezdim. Henüz yirmi bir yaşımı sürüyordum. Ama ne var ki, insanın bazen ölümü bile kurtuluş sayacağı anlar vardır. İşte şimdi ben de böyle bir an yaşıyordum.

Tabancamı yokladım. İçinde iki kurşun kalmıştı. Bu, güzel ve mavi menevişli bir Nagant tabancasıydı. Bükme meşin kordonunu boynuma taktığım zaman

bir kordonun uçları dizlerime doğru sarkardı. Bundan zevk duyardım. Şimdi onu göğsümün üstünde sıkarken, artık esir edilemeyeceğimi biliyordum. İnsanın, icabında kendisini öldürebilmek imkânının ve hürriyetinin, nasıl paha biçilmez bir saadet duygusu verebileceğini, o gün orada, iki ateş ortasında ben de duydum.

Fakat düşman eline düşmedim. Askerlerimiz tekrar ilerlediler. Yetişen doktorun, ayağımın kırık kemiğini, etrafına derme çatma çam dallan bağlayarak şöyle böyle sardığını hatırlıyorum. Anayollar emin değildi. Sonra bu kırık ayakla, iki askerin birer taraftan idare ettiği bir at üstünde, inişli yokuşlu, buzlu dağlarda seyyar hastaneye doğru çetin, ıstıraplı bir yolculuk başladı.

Tedavi tamam olup, eski Türk-Rus sınırı üstündeki Karaurgan seyyar hastanesinden çıktığım zaman, bizim ordu Arpaçayı - Araş kıyılarına, Gürcistan ve Ermenistan sınırlarına varmıştı. O sırada Kars da alınmıştı. Kars yaylası Anadolu'nun bir devamı, bir parçasıdır. Arpaçayı ve Aras çayının öteleri ise, Güney Kafkasya sayılır. Güney Kafkasya, hayalimizde yaşattığımız büyük Turan'ın eşiği demekti. Hastanede vücudun hareketsiz kaldığı günleri, ruhumuzun hareketliliği ile süslemeye çalışıyorduk. Ordunun ilerleyişi, siper muharebelerinin içimizde yarattığı kasveti unutturmuş gibiydi. Orta Anadolu yollarının harap boşluğu, cephe gerilerinin yoksulluğu, bakımsızlığı, sefaletler, idaresizlikler, köksüzlükler şimdi ruhumuzun yeni kanat çırp-malarıyle hep birden arka plana atılmıştı.

Artık Turan'ın kapısında bulunuyorduk. Şimdi aslolan buydu. Bu kapıdan adımımızı atınca, tarihimizde yeni bir devir açılacak diyorduk. Biz, büyük Turan toprağına ayak basınca, arkamızda Anadolu hakikî dayanağını bulacaktı.

Balkan Harbi'nden sonra arkasından o kadar ağladığımız o eski İmparatorluk, artık gözümüze ne kadar küçük görünüyordu. O köhne, kağşamış ve zaten hiç bir zaman bizim olmamış bir şeydi. Halbuki yeni Turan, bizim öz malımız olacaktı. Toplar, tüfekler atılacak, mızıkalar marşlar çalarken atlarımızı Araş çayına sürecektik. Eski anayurdumuzun ve yeni vatanımızın toprağına işte

böyle ayak basacaktık...

Tarihin bin bir akımına şahit olan Araş vadisi; bir tarafta Ağrı, diğer tarafta Alagöz dağlan, şimdi yeni bir akın daha göreceklerdi. Bu akın, bizim akınımızdı. Türk kızları al bayrağa bürünecekler, yollarımıza çiçekler sereceklerdi:

«Esir kavmi kurtaracak, yurtsuz kavmi yurt sahibi edecek»tik. Ondan sonra hayalimizdeki cennet kapıları ardına kadar açılacaktı: Azerbaycan, Kafkaslar ötesi, Kırgız - Kazak illeri ve nihayet Türkistan...

Şu şanlı, şu büyük Türkistan! Bütün bu ülkeler, artık bir daha kapanmamak üzere istiklâl bayraklarım dalgalandıracakları.

O zaman her yerde yeni ordular kurulacaktı. Aynı dili konuşan, aynı Tanrıya tapan, genç ve kardeş ordular...

Yeni devletler, yeni bir kültür hamlesi, hurafelerin, geriliklerin, bütün köhne mavi artıklarının birer birer süpürülmesi... İşte büyük Turan böyle doğacaktı...

O zaman, ilk Kurultay Bakû'da mı olur, yoksa İstanbul'da mı, bu nerede olursa olsun kalplerimiz aynı aşkla çarpacaktı. Evet, bir rüya bir hakikat oluyordu. Bir rüya bir hakikat olacaktı...

Eski Türk - Rus sınırının hemen biraz ilerisindeki Karaurgan'da, seyyar hastanenin yerleştiği derme çatma binaların kan ve hastalık kokan basık bir odasında, kötü bir kerevete mıhlanmış gibi gece-gündüz yatarken hep bu hayalleri kuruyordum.

Fakat ya ben? Ya ben ne olacaktım? Ama benim olacağım şey belliydi: Ben bir ***Aydemir*** olacaktım!.. Evet, bir Aydemir!..

*

Aydemir, harp içinde İstanbul'da basılan bir romanın ismiydi (1). Bir kadının kaleminden çıkmıştı. Beni daha ilk okuduğum gün büyüledi. Aydemir, hayatı bu kitapta anlatılan bir kahramandı.

Fakat bu kahramanın ne silahı, ne cephanesi vardı. O Buda gibi, İsa gibi, maddî silahları reddeden, yalnız imanına güvenen biriydi. Aydemir, hiç kimseye düşman değildi. Hiç kimseyi isyana çağırmıyordu. Hiç bir dünya varlığı yoktu. Uyandırmaya koştuğu ülkelerde herkes sıcak odalarında yatarken, o boş bir medrese hücresinde soğuktan titriyordu. Kapısı günün, gecenin her saatinde açıktı. Onun bütün kuvveti, sevmek ve affetmekten ibaretti. Evet, sanki bir İsa'ydı. Zaten kitabın her bahsinin başında, bu eski peygamberlerin sözlerinden İlâhî bir hikmet işlenmişti...

İsa gibi, Aydemir'in de müminler yolunu kesiyorlardı. Bozkırlarda çobanlar, köylerde fakir toprak adamları, kasabaların, şehirlerin halkı, kısacası, bir şey, bir ümit, bir kurtuluş bekleyen bütün insanlar yollarına dökülerek, onu dinliyorlardı. Anneler, hasta çocukları ona uzatıyor, ondan şifa bekliyorlardı...

O, herkese verecek bir şey, herkese dağıtacak bir şifa, bir ümit veya bir teselli sözü buluyordu. Geçtiği yerlerde, sükûnun, sabrın filizleri çiçekleniyordu. Onun etrafında halka olan gençler, kendilerini

onun ülküsüne adıyorlardı. Hepsi de birer Aydemir oluyorlardı. Sonra bu halkaya katılanlar gittikçe genişliyorlardı. Aydemirler yeni Aydemirler buluyorlardı. Bu ismi alanlar gittikçe çoğalıyorlardı.

Aydemir; aşkını ülküsüne feda etmişti. İstanbul'da sevdiği Hazin, bir paşa kızıydı. Manken gibi bir kurmay subayının nişanlısıydı.

Bu aile bir bahçe içinde, güzel bir evde yaşıyordu. Süsleri, salonları, kabulleri vardı. O devre göre garplı bir hayat sürüyorlardı. Bu çevre, bu hava içinde Aydemir, kültür çiçekleriyle süslü bir vazo içindeki bir bozkır bitkisi gibi, yalnız, yabancı kalıyordu.

Bunun üzerine bir gün, Hazin'in aşkını mefkûresinin yapısına gömerek İstanbul'dan çıktı. Türkistan'a gidecekti. Oraya varabildi. Çar zamanıydı. Ruslar bu ülkeye hâkimdiler. Mutaassıp hocalar, Rus idaresine hafiyelik eden softalar, rüşvet ve zevkten başka bir şey bilmeyen ve idareleri altında hiç bir kımıldanma çıkmamasını isteyen Rus idareciler, ona düşman oldular.

Bu idareye yaranmak isteyen bir softa, bir camide kendisinin çıkardığı karışıklığı Aydemir'in üstüne atarak, hem kendini kurtarmak, hem efendilerini kazanmak isterken, iş meydana çıktı. Softa valinin ölüm emrine çarpılınca, Aydemir'in ayaklarına kapandı. Aydemir zaten hastaydı. Ateşler içinde yanıyordu. Her şeyi kendi üstüne aldı:

— ***Bu karışıklığı çıkaran benim!..» dedi.***

Dünyada son dileği, sevdiği Hazin'di. Yalnız onu sevdiği için değil, kendi yaydığı mefkûresini yalnız onun yaşatabileceğini bildiği için, kendi ruhundaki kudrete yalnız onun aşkını denk bulduğu için Hazin'i arıyordu...

Nihayet son gün geldi. Gözlerini, kendini götürdükleri ve artık son nefesini vereceği siyaset meydanını dolduran kalabalığın üstünde son defa dolaştırırken, Hazin'i gördü. Bakışları birbirleriyle karşılaştı.

Hazin, Aydemir İstanbul'dan ayrıldıktan sonra, bir gün nihayet, içinde bir şeylerin uyandığını duymuştu. Aydemir'in onun ruhuna serptiği ve bir zaman, kıraç toprakta kaybolmuş gibi kalan tohumlar yeşermeye başlamıştı. Manken gibi nişanlısını bırakarak buraya, Aydemir'in yoluna ve aşkına koşmuştu. İşte şimdi oradaydı. Aydemir artık rahatça ölebilirdi ve öldü...

Bu roman bir fanteziydi. Genç bir kadın muhayyilesinin hiç bir realiteyle ilgisi olmayan bir mahsulü...

Aydemir, yan peygamber, yarı meczup bir tipti. Fakat bu kitap öyle bir zamanda yazılmıştı ve ben onu, öyle bir yerde, öyle şartlar içinde okumuştum ki, o bana derhal Hakkın bir ilhamı gibi geldi.

Onu cephede elimden bırakamıyordum. Zaten cephede kitaplarımın benim bölüğümde, bazı askerlerimle benim aramda, terkedilmez bir askerî ağırlık, bir harp eşyası gibi bir değeri vardı. Bunları çavuş, yürüyüşlerde inandığı dikkatli askerlerin çantalarına, taksim ederlerdi. Yaralanma ve diğer kaza hallerinde bunların silah gibi el değiştirmesi, terkedilmemesi lâzımdı. Onun için ben, kendi takımımda her zaman ve her yerde kitaplarımı en ileri siperlerde bile elimin altında bulurdum. ***Aydemir,*** bu kitapların en başında gelirdi.

Siperlerde yürüyüşlerde, uzun zeminlik gecelerinde, yahut yaralıların çeşitli iniltileriyle uğuldayan askerî hastane odalarında vakit buldukça onu çantamdan çıkarırdım. Okurdum. Her defasında bana daha yeni bir şevk verirdi. Günün çeşitli iç tepkileriyle zaafa düştüğüm realitelerin müsamahasız darbeleri altında bunaldığım zamanlarda o, beni kanatlarına alır, başka bir âleme sürüklerdi. O zaman, her türlü ruh kırıklıklarından sıyrılırdım.

Bu kitabı okurken bazen gözlerimi kapardım. Kendimi Turan'ın çöllerinde, yollarında, köylerinde, kasabalarında, etrafıma koşan insanlara ümit ve teselli dağıtırken gördürdüm...

Gerçi elinde silâhı, arkasında askeri, topçusu, süvarisi olmayan tek başına bir uyarıcının bu büyük ülkelerdeki mücadelelere nasıl dayanacağını, hayatın akışına nasıl yön verebileceğini düşündüğüm olurdu. Fakat Aydemir'in ruhu ve inanç hâzinesi olmadıkça da, bu silahlar neye yarardı? Kaldı ki silah, ruh kuvvetine bakarak daha kolay tedarik edilen bir şeydi...

Artık yolumu bulduğumu sanıyordum. Silahım, benim imanımdı ve onu, hiç bir kuvvetin sarsamayacağına inanıyordum... Bu yolda bir süre sonra, ben de yerimi alacaktım. Onun adını kendime ad edinecek, ben de bir Aydemir olacaktım. Evet, bir Aydemir...

Yeri gelince bunun hikâyesini, size de anlatacağım. Evet, bu ne güzel bir hayaldi. Güzel ve kutsal bir hayal...

Ama şimdi biz hikâyemize, şu bıraktığımız yerden devam edelim...

Hastanelerden çıkıp birliğime katıldığım zaman ordu, Arpaçayı ve Aras'ta Kafkas sınırlarına varmıştı. Ben henüz kendi başıma ata binip inemiyordum ama, benden önce bu sınırlara ulaşan kıtamın kazanacağı şan ve şereften mahrum kalmamak için, hastane başhekimini her gün, beni bırakması için zorluyordum. Zaten hastanede yeni yaralılar için yer lâzımdı. Nihayet bir gün doktorlar, beni de uğurladılar. Yanlındakilerin yardımıyle atıma bindim. Yollara düzüldük. Bir gün Aras'a vardık. Kıtama ulaştım.

Biz Aras'ı geçerken gerçi mızıkalar çalmadı. Albayrağa bürünmüş Türk kızları yollarımıza güller, çiçekler serpmediler. Toplar ateş etmiyordu. Atlarımızı Aras'ın sularına sürmedik. Fakat, bir köprüyü geçip Kafkas toprağına ilk ayak bastığım zaman, hayalimde yıllarca süslediğim ve beklediğim heyecanı gene de buldum.

*

* *

Evet, bu belki gösterişsiz bir akındı. Biraz teçhizatsız, biraz yorgun, biraz azlıktık. Fakat bu küçük kafile bana, gene de büyük bir kurtuluşun, adına Turan denilen uçsuz bucaksız bir ülkede büyük bir uyanışın öncüsü, müjdecisi gibi görünüyordu. Bu, yeni bir Ergenekon çıkışıydı.

Aras köprüsü başında bizi birkaç atlı karşıladı. İri kalpakları, tüylü yamçıları, Kafkas elbiselerinin üzerine attıkları gümüş kakmalı eğri kılıçlarıyle masallardaki muharipleri hatırlatan birkaç kişi... Etraftan koşanlar da gittikçe çoğalıyordu.

Artık Kafkas toprağındaydık. Önümüzde Ermenistan, Gürcistan açılıyordu. Sonra Alagöz dağları, Aras, Kür, Alaazan vadileri ve nihayet Hazer Denizi...

Bizim neslimizin vazifesine, hem de asıl vazifesine işte şimdi başladığımıza inanıyordum. Bu vazife, tarihî varlığı artık sona ermiş bir imparatorluğun yerine, temelleri bağdaşık bir milletin tarih birliğine, dil ve dilek birliğine dayanan millî bir varlığın, yani Turan'ın kuruluşu olacaktı...

Hayal güzeldi. Her şey gelişiyordu. Arkada kalan Anadolu'nun çıplaklığına, geriliğine, boşalmış tükenmiş görünen haline rağmen, Anadolu'yla bu ülkeler, eksik noktalarında birbirlerini tamamlayacaklardı. Ve tabiî bu yeni alacağımız ülkelerde asıl eksik olan şeylerin başında her şeyden önce, bizim gibi mefkûreci gençler, yani Aydemirler geliyordu. Ama biz bu eksikliği işte artık gideriyorduk... İdealistler, uyandırıcılar, önderler olacaktık ve çoğalacaktık...

Aras'taki günler benim için, hayatımın bir nevi şövalyelik günleri oldu. Arpaçayı'ndan sonra Alagöz dağları, İçmiyazin üzerinden akarak Uluhanlar'a, yani Erivan önüne gelmiştik. Sonra Yenice ve Noraşin'de konakladık.

Buraları Aras çayı vadisinin yeşil, bakımlı ve dümdüz bir parçasıydı. Güneyde üç devletin; Türkiye'nin, İran'ın ve eski Rusya'nın sınır kavşağında, tepelerindeki ebedî karlardan tacı ile Ağrı dağı yükseliyordu. Şimâlde Alagöz dağlan vardı. Sonra Erivan'ın ardında, üzerinde Van gölü büyük Gökçegöl'ün bulunduğu ve fakat her zaman dumanlarla örtülü Ermenistan, Zenkezur dağları ve hepsinin ardında, Karabay ve Azerbaycan...

Aslında, Anadolu'dan çıkan ve Iğdır Çukurovası'nı sınırlayan Araş çayı, İran'ı bir tarafta, Kafkasya'yı da diğer tarafta bırakarak Hazer Denizi'ne dökülür. Bu büyük vadi, tarihin en eski, en işlek göç, akın yollarından biriydi. Biz, evvelâ Noraşin'e yerleştik. Noraşin, bahçelerini Aras'a dayamış bir köydü. Nehrin hemen karşı kıyısında Ağrı'nın İran yamaçları başlardı.

Beyaz bir atım vardı. Buna «Meriç» adını vermiştim. Meriç, benim doğduğum Edirne'den geçen nehirlerden birinin adıydı. Aras vadisine yerleşince, kendime birtakım Kafkas elbisesi edinmiştim. Önce, alacalı koyu gümüş renkli kıvırcıkları dalga dalga bir Kazak kalpağı aldım. Sonra dizlerden aşağıya çizmelerin üstüne dökülen, açık gümüş renginde bir Çerkes mantosu yaptırdım. Bunun göğsünün iki tarafındaki büzmeli yuvalarına, başları gümüş kakmalı süsten fişekler yerleştirilmişti. Uçları gümüşlü kayış parçalanyle bezenmiş ince bir kemere uzun ve gümüş bir hançer takıyordum. Mantomun açık göğsünden dik yakalı siyah bir Lezgi gömleği görünüyordu.

Bunlara bütün kazancımı ve bütün ganimetlerimi yatırmıştım.

I

I

En sevdiğim saatler; güneşin batıda alçalmaya başladığı akşam saatleriyle mehtaplı gecelerdi. Bu akşam saatlerinde karargâhtan ata binip de, köyler, bahçeler arasından Aras kıyılarına doğru yola çıktığım zaman, evlerin avlularından, ağaçlıklar ve bağlar arasından kendilerini göstermemeye çalışan yerli Türk kızlarının beni gözetlediklerini gayet iyi bilirdim. Bundan gurur duyardım. Henüz yirmi bir yaşımı bitirmiştim. Bu yaş, insanın gözlerine dünyanın hem güzel, hem de küçük göründüğü bir yaştır.

Bağlar, tarlalar arasındaki yollardan geçerken, bu bağlarda, tarlalarda çalışan köylüler yola koşarlar ve bana her biri bir şey ikram etmek isterdi. Bir elma, bir şeftali, bir salkım üzüm, yahut da yaşlı bir kadının sunduğu bir bardak şerbet... Bu ikramlar, bana sanki dünya hediye ediliyormuş gibi değerli görünürdü.

Aras kenarındaki köylerde köylüler, beni, nehrin kenarında uzanan bahçelerde, yeşil meyve ağaçlan altında halılar yayarak, yumuşak minderler, yastıklar dizerek karşılarlardı. Bu halıların üstünde, bu yastıklara yaslanıp, bu minderlere yerleşirken, benim geldiğimi gören komşular, birer ikişer halkamıza katılırlardı. Ev sahibi neler ikram edeceğini bilmezdi ama, benim asıl aradığını asıl beklediğim bu küçük topluluklardı.

Onlar kendilerince, efsaneler Türkiye'den gelen bu genç yolcuya hayranlıkla bakarlardı. Türkiye, onlar için her şeydi. Onlara göre orada her şey kudretli, hareketli ve büyüktür. Türkiye hiç yenilmezdi. Yenilse bile, sonunda silkinirdi, kalkardı. Düşmanlarını yere sererdi. Onlara göre her Türk bir kahramandı. Hulâsa şu önlerini kapayan Ağrı dağı ardında bir tılsımlı memleket vardı ve ben oradan gelmiştim. Hem de muzaffer ve kurtarıcı bir ordu içinde...

Ağaç kümelerinin, ev, pencere aralıklarının beni gözetleyen köy kadınlarıyle,

genç kızlarla dolu olduğunu sezerdim. Ben biraz da çocukça bir heyecanla vaızlarıma hemen başlardım:

— Biz, hepimiz Türk'üz ve kardeşiz, derdim, memleketlerimiz ise birdir. Adı: Turan... Biz hepimiz Turanhyız. Turan'ın sınırları geniştir. Sarı denizden, Çin ülkesinden Tuna'ya kadar gider. Şu önümüzde akan Aras; başı ve sonu Türk ülkesinde olan bir ırmağımızdır. Hazer Denizi Turanın bir iç denizidir. Sonra Karadeniz, Marmara, doğuda Aral gölü, Baykal

Cephe Dönüşü **Aralık 1918**

gölü, hulâsa doğuda ve batıda alabildiğine uzanan ovalar, dağlar, yaylalar hep bizimdir. Şimdi bu ülkeler birer birer kurtulacaktır. Kurtulan yurtlarda yeni Türk devletleri doğacaktır. Sonra bunlar birleşecektir...

Bu vaızlar böylece uzar giderdi. Kimse bir şey sormazdı. Herkes dinlerdi. Fakat bu halının etrafına toplanan genç, ihtiyar bu yeni TuranlIlar, bu söylenenlerden acaba ne anlarlardı? Bunu bilmiyordum ama, ben söylediklerimin hepsini anladıklarım, hepsine inandıklarını kabul ederdim. Hatta bunlardan onların da benim gibi heyecan duyduklarını sanırdım...

Sonra güneş artık kararır gibi olunca yerimden kalkardım. Atıma doğrulurdum. O zaman, orada toplananların hepsi ayaklanırlardı. Dalgalanırlardı. Sanıyorum ki, hepsi de bir şeyler söylemek, bir şeyler konuşmak isterlerdi. Ama hem uysal, hem çekingen susarlar ve beni bahçe kapısına kadar götürür uğurlarlardı.

Mehtaplı gecelerde Araş vadisi çok esrarlıydı. Bu alçak, sıcak ve yeşil vadide gece, sanki gündüz kadar aydınlıktı. Böyle gecelerde bir baştan bir başa uzanan dar, tozlu yollarda atla ve yalnız dolaşmayı severdim. Sessiz ve ıssız gecede atımın ve benim toprak üstüne düşen ve yürüyen gölgemizi dalgın dalgın izlerdim.

Bu vadi, insan sellerinin, nice yolcuların yüzyıllar boyunca bir boydan bir boya akışını, geçişini görmüştü. Eski İranlılar, Romalılar, Araplar, Selçuklar, Moğollar, Osmanlılar ve daha niceleri... Şimdi biz de bu yolcular zincirinin bir halkasıydık... Nerelerden gelmiştik ve daha kim bilir nerelere gidecektik? Belki Turan'a, belki İran'a, belki Hind'e, Çin'e...

Evet, biz, bir kervan millettik. Bu kervan, tarihin tâ başında bir defa kalkmış ve bir daha oturmamıştı. İlerler, geriler, ama daima bir yerlere giderdi. Yayılış bizim tarihimizdi, yollar da vatanımız... Biz ebedî yolculardık ve şimdi ben, bu yolculardan biriydim. Ne şanlı, ne baş döndürücü macera?..

Fakat bir gün tam en kuvvetli olduğumuzu sandığımız bir zamanda, kafamızda yaşayan hayal binası, Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın şöyle bir emriyle birden çöktü, dağıldı:

«Sancaklarımızı sardık ve kılıçlarımızı kınlarına koyduk. Düşmanlarımıza Vilson'un 14'üncü maddesi prensiplerine dayanarak, sulh teklif ettik. Mütareke olacaktır. Ateş kesiniz!» (Kasım, 1918)

Arkadan biraz geçince gelen ikinci bir emir de, fethettiğimiz yerlerin, tayin edilecek gün ve saatte adım adım Ermeni kıtalarına teslim edilmesi, çekilişin gece ve yerli Türk halkından habersizce yapılması bildiriliyordu. Öyle ki, akşam bizim bayraklarımız altında uykuya dalan şu kurtardığımız Türkler, sabah olunca gözlerini yabancı ve katil bir süngünün gölgesinde açacaklardı...

Harp bitmişti ve biz yenilmiştik.

* *

İşte hesapta bu yoktu...

Biz kendimizi galip gelmiş sayıyorduk. Şu bütün harp boyunca vadedilen nihaî (son) zaferi bekliyorduk. Bütün cephelerde son zaferi, son ve kesin zaferi bekliyorduk. Bize son zafer vaat edilmişti. Çekilen çileler onun için çekilmişti. Dökülen kanlar onun için dökülmüştü. Ölenler, onun için ölmüşlerdi...

Hayır, bu neticeyi beklemiyorduk. Hele burada, bu cephede biz, asıl vazifemize kendimizi daha yeni vermeye başlamış sayıyorduk. Ordu; Karadeniz'den, Gürcistan'dan Hazer Denizi'ne ve İran içerilerine kadar büyük bir hareket alanı üzerindeydi. İran'da Tebriz işgal edilmişti. Bunu biliyor ve buralarda ne işimiz var? demiyorduk. Hayır, daha da ilerilere gitmeliydik (1). Girdiğimiz ülkeleri görmek, hayatlarım tanımak için zaman zaman vesileler buluyorduk. Yeni yeni yerler, çeşitli milletler ve bilmediğimiz meselelerle karşılaşıyorduk. İran Azerbaycanı'nda, Nahcevan'da, Aras'ta halkın esas kütlesi Türktü.

(1) Sonradan yapılan neşriyat; meselâ o zaman Kolordu Kumandam olan Kâzım Karabekir Paşanın hatıraları, o sırada kendisinin, Enver Paşadan Tebriz'den hareket ederek Tahran'ı da işgal etmek, hatta daha ilerilere gitmek için emir aldığım göstermektedir. Görülüyor ki, o yaşımıza yakışan ve şimdi çok safiyâne görünen şeyler o zaman, devleti fiilen elinde tutan Enver

Paşaya da, mümkün gibi görünüyordu.

Gerçi, eski Rusya kısmında bağımsızlıklarını çoktan kaybeden Ve uzun zaman yabancı idare altında kalan bu halk kütlelerinin ruhuna bazı zaaflar yerleşmiş bulunuyordu. Örneğin, savaş ve askerlik vasıflarını belki kaybetmişlerdi. Buna karşılık Türkiye Türklerinin bir türlü geliştirmeye vakit bulamadıkları ticaret ve tasarruf ruhu buralarda gelişmişti.

Sonra asıl hedefimiz, Azerbaycan'dı ve ordunun bir kolu oralara gitmişti. Baku, müstakbel Güney Kafkasya'nın başşehri olacaktı. Biz de bulunduğumuz yerden, Ermenistan içinden ve Zenzegur'dan aşarak Karabağ'a ve böylece de, Azerbaycan'a, Baku'ya ulaşmak için yol açıyorduk.

Bu bölge içinde bir keşif hareketine ben de katıldım. Girdiğimiz dağlık Ermenistan'da, dağınık Türk köylerine Taslıyorduk. Bir gece, böyle bir köyde köy davulcusunun, şair Mehmet Emin Beyin:

«Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur,

Sinem, özüm ateş ile doludur,

İnsan olan vatanının kuludur.»

mısralarıyle devam eden şiirini, bir düğün havası gibi çaldığım, söylediğini, zurnacının buna ayak uydurduğunu gördüm. Bu, bende çok etki uyandırdı. Demek ki, milliyetçi Türk şiiri buraya, bizden daha önce gelmişti. Zaten aslında güvendiğimiz de bu edebiyat değil miydi?

Şimdi ise her şey birden çöküyordu.

Fakat ilk şaşkınlık geçince, bir kısım subaylar, işi başka türlü düşünmeye başladık:

— Hayır, diyorduk, savaş bitmiş olamaz. Başkumandanlık gücünün son haddine gelmiş olabilir. Bulgar müttefikimiz, tebliğde bildirildiği gibi, savaştan çıkmış, düşmana teslim olmuş olabilir. İstanbul için harp, belki artık devam edilemez bir şeydir...

Fakat ne var ki İstanbul, artık düşmanların elinde esir sayılır. Ama Türk vatanı yalnız İstanbul, yalnız Anadolu değildir ki? Şimdi buralarda onun yeni parçaları doğuyor. Ordu, vatana dönse bile, biz buralarda kalırız, Yeni birlikler kurar, savaşa devam ederiz...

Fakat bu direniş ruhu galiba biraz genişti ki, İstanbul arka arkaya yeni emirler veriyordu:

«Kafkasya'da kalan her asker, asıl vatana fenalık edecektir. Düşman bunu mütareke şartlarının bozulması sayacaktır. Kendisi de taahhütlerim yerine getirmeyecektir.» vs...

Zaten bir taraftan çekiliş başlamıştı. Yalnız kurtardığımız toprakları değil, kurduğumuz hayalleri de geride bırakarak çekiliyorduk. Ergenekon, bir serap gibi gittikçe belirsizleşiyor, soluyordu. Bulduğumu sandığım suyu gene kaybetmiştim...

Yollar, atlı yaya, genç, ihtiyar, kadın, erkek insanlarla doluydu. Hepsi de asker kollarının yanı sıra koşuyor, ağlıyor, yırtınıyor, feryat ediyorlardı:

— ***Bizi kime bırakıyorsunuz? Nereye gidiyorsunuz?..***

Hele artık Anadolu demek olan Araş üzerindeki Markara köprüsüne vardığımız zaman, teessür ve heyecan son haddini buldu. Bölüğün önünde Sandıklılı Nuri Çavuş, bağlamasıyle bir türkü söyleyerek yürüyordu:

«Cezayir'e kara bayrak çekildi,

Garip anaların beli büküldü,

Koç yiğitler Cezayir'den çekildi,

Sokakları mermer taşlı,

Güzelleri sırma saçlı Cezayir hey!..»

Bu, hazin ve düşündürücü bir türküydü. Galiba herkes ağlıyordu.

Markara köprüsünün beri yakasına (1) bu göz yaşları ve hayal kırıklıkları

arasında geçtik. Bu yaka, artık Anadolu sayılabilirdi.

Fakat ben; ordunun emrini yerine getirdikten, her türlü resmî kayıtları attıktan sonra, Kafkasya'ya, bu topraklara dönmek kararımı orada ve bu köprü başında verdim. Çok geçmeden de döndüm, Artık kimsenin değil, ruhumun, heyecanlarımın ve ülkümün emrinde olacaktım...

(1) Şimdi, Aras suyu ve köprü, Türkiye ile Sovyet Ermenistanı arasında sınır teşkil eder.

Kızıl Elma

Milletlerin hayatlarında her ülkü, az çok hayal ile süslenir. Her idealist do, az çok bir hayal adamıdır. Gerçi bu idealist; bir kurtarıcı, yeni bir devlet kurucusu, yani gerçek bir Liderse, asıl yığınları saran hayal ve heyecan dalgaları arkasında o kendi hesaplarını, şartların gerçeklerine uyduracak ve ona göre eylemler düzenleyecek, yön tayin edecektir.

Turan ülküsü; bizim bu bahislerde işlenen gençlik yıllarımızın, gerçi itici gücüydü. Ama bu ülkü; ne eylemci, ne de yön tayin edici önderini bulamadığı için, Turan davası, daha ziyade, bir özlem, hayal ve heyecan kaynağı olarak kaldı. Ve sanıyorum ki, en kapsayıcı ifadesini, Kızılelma sembolünde, yani bir belirsizlikte buldu...

Erzurum'da terhis edildikten sonra Trabzon'a bir haftada vardık. Trabzon'dan İstanbul'a kalkan vapur, terhis edilmiş askerlerle direklerine kadar doluydu. Bunlarla artık hiç kimse meşgul olmuyordu. Çöküntü, başsızlık, sahipsizlik, daha Trabzon'da bindiğimiz «Giresun» vapurunun bordasına ayak basarken kendini gösteriyordu. Kaptan da şaşırtmıştı. Etrafındaki mahşer kalabalığına, boyuna:

— ***Denizde mayınlar vardır, dikkat edin!..*** diye bağırıyordu. Denizdeki mayınlara gemideki yolcuların, hele geceleri nasıl dikkat edeceği pek anlaşılmıyordu ama, o gene sözlerini tekrar ediyordu. Bu, bir garip yolculuk oldu.

Boğaziçi'ne vardığımız zaman, ilk dikkati çeken şeyler, İstanbul önünde yatan düşman gemileriydi. Karaya zorlukla çıktık, Galata rıhtımı, berelerini yana eğmiş sarhoş Fransız bahriyelileri ve zenci askerlerle doluydu. Hele, sağa sola yalpa vuran, önüne gelene sataşan bu bahriyeli oğlanlara, hatta

asker bile denemezdi.

Biz iki arkadaş önce, «Bir lokantada yemek yiyelim» dedik. Ama sonra bu kararımızın yanlışlığını çabuk anladık. İşimizi hemen bitirerek oradan çıktık. Sırtımızda siyah Çerkes yamçıları vardı. Tabancalarımız kemerlerimize takılıydı. İri kalpaklarımızı biz de yana eğmiştik. Biz burada, hâlâ cephedeki subaylardık. Fakat bu kıyafetimiz, tıklım tıklım yabancı askerlerle dolu lokantada derhal dikkati çekti. Hatta bir aralık, piyanoyu döver gibi yumruklayan bahriye askeri kılıklı bir sarhoş delikanlı, marifetini kesti. Mırıltılar, homurtular çoğalıyordu. Fakat biz, gürültü patlamadan acele işimizi bitirebildik. Kendi toprağımızda düşmanla ve düşman işgaliyle, ilk defa böyle karşılaştık. Anladık ki, burada artık biz hâkim değiliz.

Edirne'ye vardığım zaman İstanbul gibi burası da işgal altındaydı. Birtakım İtalyan kıtaları, şehrin içine yerleşmekten korkarak, şehir dışındaki eski tabyalara dolmuşlardı, İtalyanların kimseye saldırdıkları yoktu. Şehrin, o da ana caddelerine ara sıra birtakım kalabalık devriye kolları çıkarıyorlardı ve o kadar...

Biz bir taraftan bir «Yedeksubaylar Birliği» kurduk. Bunun arkasından da birtakım gizli cemiyetler teşkil ettik. Bunların bazılarının «Türk İttihadı», yahut «İslâm İttihadı» gibi büyük isimleri vardı. Geceleri çeşitli yerlerde toplanıyorduk. Bizce önemli görünen kararlar alıyorduk. Bir taraftan da kolordu merkezi ve Trakya - Paşaeli Cemiyeti ile beraber çalışıyorduk.

Asıl işim mektebe devam etmekte. Askere gidince muallim mektebindeki tahsilim eksik kalmıştı. Birkaç ay içinde onu tamamladım. Kararım, mutlaka Kafkasya'ya dönmekti. O sırada Azerbaycan hükümeti, İstanbul hükümetinden hocalar istiyordu. Bu imkân benim Kafkasya'ya dönmemi kolaylaştırdı. Edirne'den arkadaşlarım beni, Turan'a gönderilecek bir elçi gibi uğurladılar.

İstanbul'dan bir İtalyan vapuruyla yola çıktık. Karadeniz'de vapur, Anadolu kıyıları boyunca yol alırken bazı sahil şehirlerine uğruyorduk. Buralarda yeni bir idarenin gelişmeye başladığı görülüyordu. Anadolu mücadelesi artık

başlamıştı.

Gerek bu iskele şehirlerinde dolaşırken, gerek vapur kendi kıyılarımız boyunca yol alırken düşüncelere dalardım. Kendi kendime sorardım:

— Acaba bu yolculuğa çıkmakla, kendi topraklarımızda başlayan mücadeleden kaçmış olmuyor muyum?

Fakat içimden, beni bu yolculuğa inandıran sesler gelirdi. Harp, iki tarafta da harpti. Hem benim alıştığım bir şeydi. Hatta harp, Anadolu'da hiç şüphesiz daha kolaydı. Burada ne kadar zayıf düşmüş olsa da, gene bir ordu kadrosu vardı. Tecrübeli kumandanlar vardı. Harpte pişmiş subaylar ve nihayet elde asker bir millet vardı. Bu ordu içinde benim yaşımda ve benim cinsimden binlerce ve binlerce genç çarpışacaktı.

Halbuki Kafkasya'da ve daha Ötelerde ne subay, ne de çağdaş harbi tanıyan bir Türk milleti vardı. Harp bulutlan ise şimdi bu ülkeleri her taraftan sarıyordu. Sonra bu ülkeler Osmanlı İmparatorluğunun, şu son gününe kadar korumaya çalıştığımız, şu Yemen, şu Hicaz, şu Irak, yahut Suriye gibi bize yabancı, hatta düşman kalmış ülkeler de değildi. Buraları bizim aslımızdan, bizim dilimizi konuşan insanlarla doluydu. Nihayet en son ihtimal de, Anadolu'nun arkasını verebileceği, bize kuvvet ve dayanak kaleleri olabilecek yerlerdi.

Oralarda yerleşmek, çalışmak lâzımdı. Kısacası oraları da bizim vatanımızdı.

Sonunun neler getireceği bilinmeyen, neler sakladığı tahmin edilemeyen, fakat her halde sırlar, muammalar, tehlikelerle dolu yolculuğuma işte bu ruh halleri içinde devam ettim.

*

* *

Batum iskelesinde sarhoş bir Gürcü zabiti, eşyalarımı görmek istedi. Hemen bütün yüküm bir sandık kitaptan ibaretti. Önce bunlara önem verir gibi

göründü. Fakat o kadar sarhoştu ki, bütün yaptığı iş, bu kitapları iskelenin üstüne karmakarışık yaymaktan ibaret kaldı ve yıkılır gibi çekildi gitti.

Sonra vagonların gece-gündüz melânkolik Gürcü şarkılarıyle inlediği Gürcistan'ı aştık. Nihayet güneyde Karabağ ile kuzeyde daimî karlarla örtülü Kafkas dağlan arasında kalan Kür nehri vadisine gelince, artık doğudan Hazer Denizi'nin rüzgârlarını duyar gibi oluyordum. Buraları benim aradığım ve koştuğum yerlerdi.

İstasyonlarda halk, Araş vadisindekiler gibi hoş bir Türkçe konuşuyorlardı. Bu Lehçe, Kuzey İran'da Van ovasında ve oradan Fırat vadisi boyunca uzanan bir hat üzerinde yaşayan halkın az çok müşterek dilidir. Bu hat, doğuda Horasan'dan ve İran Azerbaycanı'ndan gelip, Fırat üzerinden Halep'e, Amik ovalarına ve iç Suriye'ye kadar uzanan büyük bir istilâ ve yerleşme yoludur...

Kür vadisi boyunca doğuya doğru inilince, Mogan çölünün kuzey kenarından dolaşılarak Bakû'ya varılır. Bakû, çölün Hazer Denizine dayandığı yerdedir. Fırtınalar, toz bulutlarını burada dilediği gibi savurur. Buraları eski bir denizin dibidir ve dünya denizlerinin düzeyinden de aşağıdadır.

Bakû demek, petrol demektir. Petrol kuyularının kuleleri, Azerbaycan'ın merkezi olan Bakû'yu şehrin kuzey kenarından itibaren sık bir orman gibi sarar. Eğer petrol bulunmasaydı Bakû, gene eski Bakû hanları zamanında olduğu gibi, küçük bir kale, bir geçit noktası, yahut gene 2000 yıl önce olduğu gibi, mukaddes bir ateşgede (daimî ateş yanan yer) olarak kalırdı.

Benim ilk işim, bir süre Baku'yu tanımaya çalışmak oldu. Vardığım zaman Bakû, dünyanın bütün petrol şehirleri gibi kalabalık, hareketli, fakat kozmopolit bir yerdi. Bir avuç okuryazarın kurmaya çalıştıkları yeni devlet, daha ilk bakışta bu kozmopolit iş ve menfaat ehramının altında ezilmiş gibi görünüyordu. Bir makine, yukardan ırk itibariyle karışık, soysuz bir iş oligarşisi, aşağıdan da gene ırkça karışık, fakat isyancı işçi kalabalığının baskısı altındaydı. Orta sınıf, mezhep ihtilâflarıyle az çok ayrılmış olmakla beraber, gene de toplu bir birlik görünüş gösteriyordu. Yüksek öğrenim

görmüş olanlar yok denilecek kadar azdı. Küçük ve orta aydınlar ise, memleketin en imanlı ve en inanılır kadrosunu teşkil ediyordu. Ordunun kurulmasına çalışılıyordu. Fakat subay kadrosu yoktu.

Bu, karışık temel üstünde millî bir devletin kurulması ve temel tutması işinin çetinliği kendiliğinden anlaşılır. Bunun için kurucular ve bunların idealist olan azınlığı çetin bir dava karşısında bulunuyorlardı...

*

İstanbul'dan Azerbaycan'a gitmiş olan Türk muallimleri, tek tük istisnalar olsa bile, daha ilk günden kaybolmuşlardı. Bakû'daki «Çanakkale Kahvesi» İstanbul'un yeni bir «Merkez» veya «Meserret» kıraathanesi halini almıştı. Tavla gürültüleri sabahın erken saatlerinden gece yarılarına kadar, bu kahvenin sigara dumanlarına boğulmuş havasını dolduruyordu. Halbuki Azerbaycan şehirlerinde, geleceklerini çoktan duydukları Türk hocalarını bekliyorlardı.

Azerbaycan maarifini idare edenler de bundan şikâyetçiydiler. Bu teşkilâttan başta bulunanlardan bir bayanın bürosuna gidip hocalık istedim. Bana taşrada ve kabilse memleketin en uzak yerinde bir görev vermelerini rica ettim. Bu isteğim karşısında âdeta şaşırdı, heyecanlandı:

— ***İstanbul'dan epey muallim gelmiştir. Fakat Bahâdan başka, Azerbaycan'ın hiç bir yerinde bir tek Türk muallimi yoktur, gerçi merkez mekteplerinde bunlardan birkaçına muhtaç olduğumuz doğrudur. Fakat bizim ihtiyacımız daha ziyade, memlekete yayılacak olan idealistleredir...***

Bu duygularını anlatırken heyecanı artıyordu. Ben de heyecanlanmıştım. Hatta beni yanına alarak Maarif Nazırı'na (Dağıstanlı Sultanına) çıkardı. O da sevindi. Her ikisi de ellerimi hararetle sıktılar.

Bayanın bürosuna döndüğüm zaman, bana ismimi sordu. Heyecan arasında ne onun ismimi sorması, ne de benim adımı vermem aklımıza gelmemişti.

— ***İsminiz neydi?***

dedi.

— ***Aydemir, dedim.***

İşte o günden sonra benim adım, Aydemir oldu.

Artık Turan'daydım ve ben de bir Aydemir'dim...

Atanma işlerimi hemen tamamladılar. Benim görev aldığım Nuha, yahut diğer adı ile Şeki şehri, Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde, Büyük Kafkas Dağlarının eteğindeydi. Buraya varmak için önce: Gürcistan istikametinde trenle yol alınır. Yavlak istasyonunda inilir, sonra kuzey şimale doğru kara yolculuğu başlar.

Nuha, gene görünüşüyle uzaktan küçük bir Bursa'yı andırır. Bursa nasıl Uludağ'ın bağrına sokulmuşsa, Nuha da Kafkas dağlarının eteğine sarılmıştır. Bağlar bahçeler içinden yükselen şehir, ağaçlıklar arasındaki evleri, çarşıları ve sonunda eski Şeki kalesi ile, gene Bursa gibi, eteklerden dağlara doğru daralan bir üçgen şekli gösterir. Burası da Bursa gibi bir ipek şehridir. Bursa'nın yukardan Nilüfer çayına bakması gibi, Şeki de Alazan vadisine bakar. Bursa'nın güneyindeki Uludağ'ın yerini, Nuha'nın kuzeyinde Kafkas dağları alır. Eski kale, yahut eski Şeki hanlarının konağı şehre hâkimdir. Çarlığın kışlaları ve hapishane, bu kalenin içindedir.

Şehirdeki Ermeni azınlığı hesaba katılmazsa, şehrin halkı Türktü. Ama iki cemaat halinde yaşıyorlardı. Sünnî ve Şiî Müslümanlar arasında bazı ayrılıklar vardı. Zaten bu ayrılık, Türkiye'nin sınırlarından doğuya doğru gidildikçe hemen kendini gösterir.

Şehir halkıyla ilk karşılaşmam hazin bir olayla oldu. Evvelce Azerbaycan'a çöküp bu şehre yerleşen ve Türkiyeli olan bir öğretmen, o günlerde bir hastalıktan ölmüştü. Cenaze törenine hemen bütün şehir halkı katıldı. Sünnî imamları ile Şiî ahunları (1) çarşıları kapattırarak,

(1) ***Ahund:*** **Şiî imamı demektir.**

arkalarına cemaatlerini katarak büyük mescidin önüne toplandılar.

Şehir halkına karşı ilk defa burada konuştum. Ortaya cenaze konulmuştu. Etrafını hocalar, ahundlar almıştı. Sonra dalga dalga şehir halkı büyük mescidin avlusunu, sokaklara kadar dolduruyordu.

İmam, cenaze namazını kıldırmadan, son duasını yapmadan önce, cenazenin başında yüksekçe bir yere çıktım. Apoletlerim yoktu ama, bir subay kıyafetindeydim. Halk beni ilk defa görüyordu. Bu halkın ortasında, bir cenazenin başında, nişansız, apoletsiz, fakat muntazam asker elbiseli bir genç, her zaman konuşulan ve dinlenilenden ayrı bir şeylerden bahsediyordu. Bu söylenilenlerin çoğu, iyi anlaşılmamış olsa bile, bu bir hadise gibi göründü.

— ***Biz evvelâ Türk'üz, sonra müslümanız...***

diye başladım. Halbuki Türk kelimesi, son zamanlarda bilhassa aydınlar arasında yayılmakla beraber, halk kendini daha ziyade, Sünnî, Şiî, yani, daha ziyade Müslüman olarak biliyordu. Türk sözü, Osmanlı Türklerine verilen bir isimdi.

Sonra:

— ***Hepimiz hem Türk'üz, hem de hepimizin vatanı birdir. Bu vatan, ne Türkiye, ne de Azerbaycan'dır. Bu vatan Turan' dır!..***

diye haykırdım. Ve devam ettim:

— ***«Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan,***

Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!..»

sonrası kendiliğinden geldi:

— ***Onun içindir ki bu ölü, burada bir garip değildir. O, kendi toprağında, kendi kardeşleri arasında ölmüş talihli bir ilim şehididir...***

Halkın galeyanı artıyordu. Bir kısım memurlar, mektep hocaları, ölen öğretmenin ve benim yeni mektebimin öğrencileri ve çoğu çarşı halkı olan cemaat, çok duygulanmıştı. Gözler yaşarmıştı. Hatta hıçkırarak ağlayanlar, çığrışanlar vardı. Sonra onlara, şehidi anlattım. Şehadet, din uğrunda olduğu gibi, vatan uğrunda ölümdü ve bu öğretmen, bir şehitti. Daha nice zaman önce buraya gelmişti. Milletin uyanması, vatanın yükselmesi ve istiklâlin sağlamlaşması yolunda çalışırken ölmüştü. Bundan sonra onun kabri, bu fikirlere bağlanan Türklerin bir ziyaret yeri olmalıydı...

Ondan sonrasını, kardeşler arasındaki düşmanlıkların, kinlerin unutulması, hepimizin tek bir kale gibi bir bayrak altında toplanmamız için dua ederek bitirdim...

Cemaat deniz gibi dalgalanmıştı. Tören bittikten sonra, ölen muallim Yaşar Beyin tabutunu, sanki bir bayrak gibi omuzlarında taşıyarak kabrine götürdüler. Burada hem Sünnî, hem Şiî hocaları tekrar dualar okudular. Şehre dönerken, dağılan bir kalabalık değil de, canlı, kararlı, başlar dik bir topluluk olarak yürüdük...

O günden sonra bu şehirde, benim için günler, aylar başka türlü geçti. Bir eve değil, hoca olarak geldiğim mektebin iki odalı bir dairesine yerleştim. Bu dairenin kapısı gece-gündüz açıktı. Herkes kolayca bana gelebilirdi. Tıpkı Türkistan'da Aydemir'e olduğu gibi...

Gündüzleri mektepte çalışıyordum. Mektep saatleri dışında, çarşıları, mahalleleri dolaşıyordum. Geceleri muallimlerin, okuryazarların evlerinde toplanıyorduk. Bazen Sünnî İmamı Nûr Mehmet Efendinin, fakat daha ziyade Şiî Ahundu Ferecullah'ın evine giderdim. Ahund Ferecullah, esmerce, yuvarlak top sakallı, fakat dinç, hareketli ve bu şehirde halk ve eğitim hareketlerinin daima başında yürümüş, aydın düşünen bir insandı. Evindeki toplantılar canlı, faydalı olurdu. Günün konuşmaları bitince Farsça güzel şiirler okurdu. Hatta bana biraz Farsça da öğretti.

Derse başladığım gimnazyumda, çocuklar, öğrenmeye hevesliydiler. Beni seviyorlardı. Fakat benden başka Türk olarak yalnız Azerbaycanlı üç muallim

vardı. Bunlardan din dersleri hocası bir mahalle imamıydı. Türkiye'deki mekteplerde olduğu gibi, orada da bu türlü hocalar mektebe âdet yerini bulsun diye gelip gidiyorlardı. Diğer iki muallimden biri, İstanbul'da okumuştu. Müdür olan Mehmet Efendizade ise, Azerbaycan'daki okuryazarların yarısından fazlası gibi bir efendizade, yani bir din hocası oğluydu. Rus mekteplerinde okumuştu. Türkçesi harcıâlem bir konuşma dilinden ibaretti. Uysal, terbiyeli, fakat millî düşünce bakımından şahsiyetsiz bir insandı. Mektebin diğer hocaları tamamen Ruslardı. Dersler de Rusça veriliyordu. Zaten Mehmet Efendizade'ye göre ilim, fen derslerinin Türkçe okutulması kabil değildi. Ona göre, Türkiye'de bile yüksek tahsil, yalnız Kur'an öğrenimine dayanırdı. Bu iddiasını bir gün, Rusça bir kitaptan, bunun böyle olduğunu yazan bir cümleyi göstererek ispata çalıştı.

Nuha'da ilk işlerden biri, mektepteki bu Rus hocaları uzaklaştırmak olmalıydı. Ondan sonra iş başa düşünce elbette bir çaresi bulunacaktı. Bu iş biraz sonra, fakat yarı isyan, yan ürkütme şeklinde yürüdü. Rus muallimler birer birer şehri terkettiler ve Efendizade, buna karşı gelemedi. Ama bu sefer mektepte yalnız Türkçe, edebiyat, tarih, coğrafya gibi dersleri değil, örneğin jeoloji dersini de vermek bana düştü. Diğer dersleri de aramızda ve dışarıdan aldığımız bazı genç muallimler arasında dağıttık. Ama mektepte dersler, ders olmaktan çıktı. Daha ziyade konferanslar haline geldi.

Günler, gittikçe daha dolgun geçiyordu. Şehirde, kasabada, köylerde, mekteplerde, mescitlerde, evlerde; çocuk, ihtiyar herkese bir şey söylemek, bir şey anlatmak lâzım geliyordu. Şehir içinde bir teşkilât yaratmak, köylerle teması daha muntazam sağlamak için bir «oymak» kurmuştum. Bunun adına «İzci Oymağı» dedik ama, oymağın mensuplan çocuklar değil, genç veya yetişkin öğretmenlerdi.

Bütün doğu ülkelerinde olduğu gibi, Azerbaycan'da da bu genç muallim kadrosu, yenilik hareketinin önde gelen kadrosuydu. Bunlar içinde İstanbul'da bulunmuş olan Mehmet Ali Efendizade'yle, Türkiye'de bulunmamış, fakat kendisini yetiştirmiş Veysel Efendizade, sonra Kerim Efendizade, Zahit Efendizade gibi temiz insanlar vardı. Bu kadro, nedenleri belirsiz, ama kökleşmiş anlaşmazlıklardan doğan bir sıra geçimsizliklerle

kıvranıp duruyordu. Fakat yeni davaların ortaya atılışı, ülkücü tutumlar, işbirliği, ortak duyguların uyanışı, o güne kadar birikmiş tortulan gittikçe dağıtıyordu.

İzci oymağı bayrağı altında kırlarda, köylerde yapılan yürüyüşler, toplantılar, haberleşmeler, raporlar, kroki tanzimi, bir geçidin, bir köprü başının siperlerle tahkimi gibi, herkese yalnız kendini değil, başkalarım da düşünmek ve korumak duygusunu veren hareketler, bu genç insanlara yavaş yavaş sıhhatli bir kendilerine inanmak hissini veriyordu.

Bu talimler sırasında köylerde geçirdiğimiz toplu geceler, o güne kadar kendilerini birbirinden ayrı, hatta bazen birbirine düşman sayan bu insanlar arasında yakınlaşmayı, anlaşmayı sağlıyordu. Hatta böyle gecelerde ve köylüler dağıldıktan sonra, kendi aramızda karşılıklı tenkit seansları da yapardık. Bu konuşmalarda bunlardan her biri, bazen ne kadar hiçten ve ne kadar köksüz sebepler yüzünden karşısındakine karşı soğuk ve şüpheli davrandığını görür, şaşardı.

Ben cuma namazlarını bazen şehrin çeşitli mescitlerinde, bazen de köylerde kılardım. İmamın hutbesinden önce, minbere çıkarak yaptığım konuşmalara halk alıştı. Daha cumadan önce, o hafta hangi camide konuşacağım, halk arasında sorulmaya başladı. Ben camilere çizmeyle giderdim. Bazen de caminin avlusunda yüksek bir yerden, bazen minberde konuşurdum. Bilhassa köylerde halk, bunu hoş görür ve benim daima seferi halime hak verirdi. Bu konuşmaların hepsinin konusu birbirine benzerdi. Fakat her birinin içine, biraz da günün meseleleri girerdi. Mektep işleri, askerlik işleri karışırdı. Ara sıra bu bahislerin içine ayetler, hadisler katardım.

Bakû'nun bozuk, kozmopolit havası, bu kenar muhitlerde yoktu. Zaten o sıralarda Bakû ile Bakû'nun dışarısı, henüz birbirine kaynaşmış denilemezdi. Merkezî idarenin gücü, etkisi zayıftı.

*

**

Azerbaycan, tarihinde hiç bir zaman tam manasıyle bağımsız, toplu bir devlet hayatı yaşamamıştı. Şimdi devletini kendi idealist çocuklarının gayretiyle kurmaya çalışıyordu. Bu devletin diğer Türk ülkeleriyle bağlılığını biliyorlardı. Hatta o zaman millî marş gibi söylenen bir şarkıda bu sözler vardı:

«Türkistan yelleri öpüp alnını,

Şarkılar söylüyor sana bayrağım,

Üç rengin aksini Kozgun denizden (1)

Armağan yolla sen yâre bayrağım...»

Bizim izci oymağı bu marşı yollarda yürürken ve hele her köye girerken mutlaka söylerdi. Çünkü, milletin bir bayrağı tanıması ve bir birliği benimsemesi lâzımdı.

(1) *Üç renk:* Azerbaycan millî bayrağının üç rengi. *Kozgun deniz ise:* Hazer Denizi. Azerbaycan, 85.000 kilometrekare kadar bir sahada, üç milyonu aşan bir nüfus barındırıyordu.

Eski asırlarda böyle tam bir birliğin hatırası yoktu. Tarihte Azerbaycan'ın kaderi daima, ya İran'ın, ya Osmanlıların, yahut da son devrede Rus çarlığının müdahalesine bağlı kalmıştı. Gerçi Bakû, Şirvan, Şeki, Gence gibi feodal hanlıklar yaşamışlardı, fakat bunlara birer devlet hüviyeti atfedilemezdi. Zaten bunlar kendi aralarında, ya şu, ya bu tarafa dayanarak daima çarpışmışlardı. Her biri bir devletin er geç himayesini kabul eden birer gölge otorite olarak kalmışlardı. Bu arada, dışarıdan gelen istilâcılara karşı dayatışlar da olmuştu. Kökleri daha eskilere uzanmakla beraber, asıl XVIII. yüzyılda başlayan Rus-Kafkas savaşları bilhassa XIX. yüzyılda şiddetlendi. Bu arada örneğin 1805 ocak ayında Gence'nin Cevat Han tarafından müdafaası Han'ın ve oğlunun kahramanca şehadetleri, şehametli sahneler arz eder. Fakat Rus ordusunun Batı usulüne göre düzenlenmiş eğitimi, üstün silahları karşısında Gence de bütün Azerbaycan gibi düştü. Hulâsa Azerbaycan'ın tarihi, daima ve nihayet küçük hanlıkların tarihi olarak kaldı. Hanlıklar çökünce de, sömürgelik hayatı başladı. Mezhep ayrılığı, mezhep davaları ise, halk içinde bir milli ruhun doğmasını daima

önlemişti.

1905 Rus-Japon harbinden sonra ve Rusların bu harpteki yenilgisiyle Rusya topluluğuna dahil milletler arasında başlayan millî hareketler, Azerbaycan da da kendini göstermişti. Hatta bir aralık Ermeniler ve Türkler arasında genişçe ölçüde millî kavgalar bile olmuştu. Fakat bu hareketler, aydın sayısının azlığı ve millî hareketin yeniliği dolayısıyle milletin geniş kütlelerini içine alamadı. Zamanla millî mücadele, dar manada bir mektep ve maarif hareketinden, yahut da şiir, edebiyat ve tiyatro sahasında (bilhassa tiyatroda) bir gelişmeden ibaret kaldı.

Türkçe, yalnız bir halk dili olarak kalmıştı. Bu dilin, aydınların edebiyat, tiyatro sahasındaki gayretlerine rağmen, grameri yazılamamış, kaideleri işlenmemişti. Hatta tabii kaideler de halk arasında yayılmış olan Rusçanın tesiri altında bozulmuştu.

Böylece genç AzerbaycanlIlar, ilk millî devleti, âdeta gayri millî bir zemin üstünde kuruyorlardı. Bu devlet, her şeyden önce, kendine millî bir temel yaratmak zorundaydı. Bunun için de yeni bir millî ruh, istiklâl ve hâkimiyet gururu, bayrak fikri, askerlik ve savaş duygusu, vatan anlayışı ve bu vatanın sınırlarım korumak aşkı lâzımdı. Bu halk kalabalığını artık bir cemaat yaşayışından çıkarıp, bir millet zihniyet ve yaşayışına götürecek her şey böyle bir zemin üstünde gelişebilirdi. Hulâsa Azerbaycan aydınları ağır, çetin bir dava karşısındaydılar...

*

* *

İşe bu yönden bakıldığı zaman, bana Nuha'daki işler, bir aralık pek yolunda gidiyor gibi görünüyordu. Hem bu kenar yerlerde, Baku da olduğu gibi sosyal mücadeleler henüz keskinleşmemişti. Buraları daha sıhhatli bir köylü çevresinin kucağında yaşıyordu. Gerçi asırlarca süren durgunluk, mezhep ayrılıkları, evlenme, miras uygunsuzlukları, köylerde, kasabalarda zorbalıklar (ağalar ve koçular) hükümetin yenilgi ve nihayet bütün Şarka damgasını

vuran gerilik, burada da toplumun üstüne çökmüştü,

Fakat yeni bir ülkü (mefkûre) savaşı, bu durgun suyu harekete getirdiği, ruhlara ve yığınlara yeni istikametler verdiği zaman, yüzyılların biriktirdiği çamurların temizlenip gideceğine inanıyordum. Cemaat; millet haline gelecek ve millet, özbenliğini bulacak, öz bir vatan anlamını benimseyecekti.

Kaldı ki, bu anlayış Azerbaycan sınırlarında da kalmayacaktı. Azerbaycan asıl büyük vatanın bir kalesi, bir parçası olacaktı. Ben buradaki davalara, bu büyük vatanın yaratılışı yolunda ve bu vatanın parçaları üstünde karşılaşabilecek olan meseleler olarak bakıyordum. Bunları tanımaya çalışıyordum. O büyük vatan mutlaka doğacaktı. Bütün bağımsız Türk ülkelerini, kendi bayrağı altında toplayacak olan büyük ve güçlü vatan: Turan...

Fakat zaman ilerledikçe, bu inançlarımın zayıfladığını, yahut hiç değilse sarsıntılar geçirmeye başladığını hissediyordum. Kendi kendime itiraf etmekten çekinsem bile, içimde birtakım şüpheler, birtakım suallere cevaplar bulmakta gittikçe zorluk çekiyordum. İmkânlar ve kazanılanlar ise gözümde gittikçe küçülüyordu.

Tabiat şartları, insan malzemesi, toplumun dokusunda yaşayan çatışmalar içinde yuvarlandıkça, cesaretim kırılıyordu. Bu çatışmalar bizim isteklerimize göre silinecekleri yerde, kendi yapısına göre gelişiyorlardı. Sezişlerimiz ve özleyişlerimizle gerçekler, yahut hayatın sert şartları arasında uçurumlar vardı. Bu uçurumlar kafamda gittikçe derinleşiyorlardı.

Yavaş yavaş fakat her gün biraz daha iyi anlıyordum ki, kafamızda yıllardan beri yaşattığımız hayal yapısının gerçekleşebilmesi için, birçok unsurları eksiktir. Büyük Turan, bir illüzyon, bir hayal yapısı, bir his manzumesi olarak ne kadar güzel, ne kadar çekiciydi? Fakat gerçekleştirilmesi gereken bir inşa ve kuruluş davası olarak ele alındığı zaman, eksikliği ve bağdaşıklık yetersizliği kendini derhal gösteriyordu. Potaya atılan maddeler birbirini tutmuyordu. Bir arada erimiyorlardı.

Evvelâ ortada işlenmiş bir gaye, yahut ülkünün uzun vadeli bir izahı, bir açıklanışı yoktu. Ortada ne yazılı bir eser, ne de yol gösterici, uyarıcı bir önder vardı. Gerçi özellikle Turan konusunu ele alan bir kitap, bir Türk ismi altında(l) İstanbullu bir Musevî vatandaşımız tarafından yazılmıştı. Fakat bu kitabın, soğukkanlılıkla incelendiği ve suyu sıkıldığı zaman, içinden bir avuç hayal zorlayışıyle, bir kucak bilgisizlikten başka bir şey çıkmıyordu.

Onun dışında parça parça yazılar, parça parça şiirler, perakende sözler, işaretler üstü kapalı deyişler... Ve hepsi bu kadar...

Gecelerin geç saatlerinde mektepteki odamda, masamın üzerine kapanırdım. Bütün bunları derler, toplar, sıralar ve ahkâm çıkarmaya çalışırdım. Turan'ın henüz eşiğindeydim. Turan fikrinin ve mücadelesinin meseleleriyle, unsurlarıyle yeni yeni karşılaşıyordum. Eğer daha ilk adımda bunlarla hesaplaşmazsak ne yapardık?

Oysaki ben bir zaman, her şeyi ne kadar derlenmiş, düşünülmüş sanırdım. Bana bu yolun, bu ülkünün ululaları, saçlarını onun hamurunu yoğurmakla ağartıyorlar gibi gelirdi. Her şeyi bir tartmadan, hiç bir tenkit süzgecinden geçirmeden almak, onu incelemekten daha kolaydı. Benim uzaktan ve pembe bir delikanlılık baharı içinde yapabileceğim de ancak buydu.

(1) Kitabın ismi: *Turan.* Yazan: Tekin Alp (Levi Kohen).

Talimgahta:

«Mabedimiz Türkocağı, kâbemiz de yüce, parlak,

Turan'dır hep, ancak...»

yahut da:

«Yüce Turan, Hind-ii Afgan, Farisistan bizi bekliyor.»

diye şarkı söylediğimiz zaman, kimse bu ne demektir diye sormazdı. Kimse sormazdı ama, hangimize sorulacak olsa:

— ***Evet, kâbemiz yüce, parlak Turan'dır. Bunda anlaşılmayacak ne var?***

der geçerdik.

Halbuki şimdi? Turan'da, Turan'ı arıyor ve bulamıyordum.

*

* *

Cephede bulunduğumuz zaman, Ziya Gökalp'ın yazdığı, beyannameyi andıran bir yazıyı okumuştuk. Orada her şey ne kadar basit düşünülüyordu. Ne kadar basit anlatılıyordu.

Rus çarlığının ömrü artık sona ermişti. Şimdi esirler kurtulacaktı. Sürüler çobanlarını bulacaktı. Çobanlar dağlarda parlayan yıldızlara yöneleceklerdi. Oymaklar, boylar, uluslar gök bayrağın altında birleşeceklerdi.

Bozkurtlar millete yol gösterecekti. Eski beyler, hanlar, hakan soyundan gelenler, milletin başına geçecek, önüne düşecek, gene başbuğlarımız olacaklardı, vb...

Bu ne saf bir hayal, fakat ne hazin bir buyruktu. Bir boşluk, mutlak bir görüşsüzlük, her şeyin dışında kalan, her gerçeğin dışında yaşayan bir adamın, dünyadan kopmuş bir mürşidin birtakım «vahiyleri...

Yahut da, ben idrakimi, heyecanımı kaybetmiştim. Çünkü cephede, Rus ihtilâlinin çökerttiği düşman ordusunun kalıntıları peşinden dağlar aşar ve önce eski sınırlarımıza, sonra da daha ilerilere ulaşmak için koşarken, bu gerçekdışı vahiyler bana ne kadar doğru, ne kadar aydınlık görünmüştü.

O zaman bu sözlerde her şey söylenmiş, her bilinmeyen aydınlatılmış,

her sorunun cevabı verilmiş sanıyordum. Sanki bütün istikbal, avucumun içindeki bir aynada görünüyor gibi belirli, aydınlıktı...

Oysaki şimdi karşılaştığımız davaların her biri, birer fikir, birer bilgi problemi, hulasa iç içe, karışık bir şeydi. Binlerce ve binlerce kilometrelik mesafelere dağılmış milyonlarca ve milyonlarca insan, bu sayısız davaların içinde sayısız çatışmalarla kaynaşıp duruyorlardı. Bizim milletimiz işte bu insan toplulukları, bu ne yapacaklarını bilemeyen yığınlardı.

Hulasa her çelişme, her soru, her istifham başka bir cevap bekliyordu. Hatta uzaktan hep bir ırktan gibi görünen bu milyonları, hakikatta parça parça ayıran hesapsız farklar vardı. Her boyun, her ırk kolunun kendi tarihî oluşundan gelen ve onun bilinçaltına gizlenen özellikler... Sonra dil, lehçe, din, mezhep ayrılıkları... Nihayet; doğa veya toplum şartlarının doğurduğu diğer sayısız parçalanışlar, kavgalar. Hepsinin üstünde de şu en korkunç şey: Durgunluk gerilik ve cehalet (1).

Bu karışıklık içinde hayaller ve iyi niyetler değil galiba inkılâplar, tasfiyeler lâzımdı.

Ümitlerimin ufku gittikçe daralıyordu. Zaman zaman odalara kapanırdım. Yahut kırlara, dağlara çekilirdim. Tanrıdan yardım ve aydınlık dilerdim. Bir zaman, şüphe kabul etmez bir ümidin seslenişi olarak ağzımdan düşmeyen:

«Yüce Turan, güzel ülke,

Söyle sana yol nerede?»

mısraları, şimdi ancak hazin bir kırgınlık içinde dilimde dolaşır dururdu...

*

* *

Yoksa Turan, maddî bir inşa davası değil de, yalnız manevî bir ülkü müydü? Hiç bir zaman ulaşılamayacak hayalî bir ülkünün adı mıydı? Örneğin bir Kızılelma!..

(1) Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa **isimli eserimizin III. cildinde, Enver Paşa'nın**

Ortaasya'da ve henüz 42 yaşındayken ölümü ile de kapanan hayal kırıklıklarının her safhası, kendi elyazısı notları ile izlenmiştir.

Türk ülkücülüğünde Kızılelmanın ne olduğu belli değildi. Yüzyıllarca, ona herkes, kendi hayalinin dilediğine göre mana vermişti. Uzak bir ülke, bir ülkü diye bilinirdi. Ziya Gökalp'a göre de:

«Ne Hint'dedir, ne de Çin'de,

Türk gönlünün içinde»

idi...

Fakat onu tarif etmek hele hayata çıkarmak lâzım gelince, Ziya Gökalp'ın anlayışı da sona eriyordu:

O zaman, hayalinde bir üniversite şehri tasavvur etti(l). Fakat bu üniversite şehrini Turan'da koyacak yer bulamadı. Gene hayalinde yarattığı Ay Hanım isimli güzel ve zengin bir kıza, bu hayal şehrini, bu üniversite sitesini ta İsviçre'de kurduttu.

Bu Kızılelma, Lozan civarında olacaktı. Dershaneleri, kütüphaneleri, laboratuvarları ve fakülteleriyle kocaman ve asri bir şehir... Turan'ın her bucağından kadın, erkek, gençler; dağlan, denizleri aşarak İsviçre'nin hür havasına koşacaklardı. Ay Hanımın kurduğu bu üniversite sitesinde modern bilginin kaynağına kavuşacaklardı. Bunlar orada, bir taraftan ilmin diğer taraftan, ülkünün, ruhunu alarak yurtlarına döneceklerdi. Çöller, bozkırlar, avullar, obalar bunlarla dolacaktı. Döndükleri yerlerde yeni kızılelmacıkların temellerini atacaklardı. Binalarım Öreceklerdi. Yeni Turan böyle kurulacaktı...

Demek ki Turan'ı her şeyden önce, modern bilginin ve aydın bir ülkünün savaşçıları kuracaklardı. Düşünen, inanan, isteyen ve istediğini bilen insanlar...

*

* *

Bu izah bana biraz sükûn verir gibi göründü. Hatta bir aralık ben de böyle bir bilgi yapısının hiç olmazsa küçük bir medresesini acaba bulunduğum yerlerde kurabilir miyim diye düşündüm:

Nuha civarında Göynük isimli küçük bir köy vardı. Bu köyde eskiden, adı duyulmuş bir medrese varmış. Zamanında uzak yerlerden öğrenci toplayabilmiş.

(1) *Kızılelma.* Yazan: Ziya Gökalp. Kızılelma'nın bir kısım şiirleri Selanik'te *Genç Kalemler*'de yayınlandı. Kitap harp içinde İstanbul'da basıldı. 1941'de yeni harflerle yayınlandı.

Fakat gene zamanla medrese çökmüştü. Kafkaslardan inen seller köyün yarısıyle beraber eski medrese binasını da sürüklemiş, almıştı. Ama halkın hatırasında Göynük'ün bir bilgi yurdu olmak devri hâlâ yaşıyordu.

Zaman zaman bu köye giderdim. Köye hâkim bir kayanın üstünde otururdum. Hayalimde kendi Kızılelmamı canlandırırdım. Örneğin şu azgın derenin açtığı şu sel yatağının dışında, şu ulu çınar ve ceviz ağaçlarının gölgelediği yerde yeni bir yapının yükseldiğini düşünürdüm. Bu bina, basit ve mütevazi olacaktı. Taşını, kerpicini hep sırtımızda taşıyacaktık. Fakat içinde eski medresenin loş hücreleri yerine biraz, temiz odalar bulunacaktı. Tabiata ve hayata bakan aydınlık odalar...

Kimya laboratuvarları, fizik dershaneleri olacaktı. Biyoloji, jeoloji dersleri için malzeme toplayacaktık. Bunlar yavaş yavaş tamamlandıkça yeni yeni dershaneler açacaktık. Mektebe dil, riyaziye, ruh, felsefe bilgileri sokulacaktı. Nihayet millî duygu her şeyin üstünde gelecekti. Bütün bu bilgilerin gayesi de bir savaşçı, bir ülkü adamı ve bir yeni adam yaratmak olacaktı. Bilen, inanan, yapıcı ve teşkilâtçı adam... Halbuki bugünkü mektep bizde ve her yerde cemiyetten, yani, kökünden kopmuş ve toplumun sırtından geçinen otomatlar yaratıyordu...

Fakat bu hayaller nasıl gerçek olacaktı? Haydi bu binanın kurulduğunu, bu binaya, yakın uzak illerden dağarcıklarını omuzlarına vurmuş ilim

yolcularının geldiklerini kabul edelim. Bunların bilgiye susamış ruhlarını doyurmak için sofraya nereden ve neler konacaktı?

Odamdaki bütün sermayem bir sandık kitaptan ibaretti. Bu kitapların hepsini sıksam, içinden ancak, tazeliği kalmamış bir avuç bulanık sudan başka bir şey çıkmazdı. Sonra bütün bu dershanelerde, kimya laboratuvarlarında, fizik laboratuvarlarında, fen ve ilim kürsülerinde kimler konuşacaklardı? İstanbul'dan gelen ve Bakû'nun Çanakkale kahvesinde gece yarılarına kadar tavla oynayıp, maaş gününü bekleyenler mi? Yoksa Azerbaycan'ın şurasında burasında rastlanan ve okuduğu Rus mekteplerinde, bu defa da ana dilini kaybedenler mi? Benim genç, ateşli ve ders verdikleri ilk mektep dershaneler de hem yoksullara, hem taassuba karşı savaşan idealist oymak arkadaşlarım mı? Fakat onların da özlemi, daha yüksek bilgiye değil mi?

Yoksa, gimnazyumdan attığımız Rus hocaları gene geriye mi çağıracaktık?

Acaba İstanbul bize bazı idealistler veremez mi idi? Emeğinin

karşılığını, ruhunun tatmin edilişiyle alacak gerçek idealistler... Fakat ya kitap? Değil fen eserleri, elle tutulur bir tek coğrafyası, bir tek tarihi bile bulunmayan şu bizim içler acısı kitap hazînemiz?..

*

* *

Düşüncelerim buralara vardığı zaman, kafam işlemez, dimağım durur gibi olurdu. Yerimden kalkardım. Taşlı, tozlu yollardan şehre yürürdüm. O zaman, bu yollar bana gittikçe çetinleşiyor gibi gelirdi. Sarsılırdım. Yorulurdum. Her adımda çökmek, toprağa uzanmak isterdim. Kendimden geçmek, hiç bir şey düşünmemek isterdim.

Fakat çıplak hakikatin sert muştası durmaz, gittikçe daha kuvvetle omuzuma vururdu:

— Daha ilk adımda çöküyorsun! Oysaki hayalinin sınırları ne kadar genişti? Şu Göynük'te kurulacak toprak dam, senin o büyük Turan dediğin enginlik içinde, Moğan çölündeki bir kum tanesi bile değildir. Halbuki daha onun eşiğinde bile kuvvetin sona eriyor. Çünkü sermayen, sadece boş bir dağarcıktır. Bir boş dağarcıktan ise, ancak masallarda hazineler çıkabilir. Hem de hayal hâzineleri... Fakat gerçekte?..

Evet, gerçekte Turan, uçsuz bucaksız mesafelerdir. Tarihinde hiç bir zaman birleşmemiş olan, uçsuz bucaksız bir enginlik (1). Hatta coğrafî bir birlik bile değil. Bu uçsuz bucaksız enginlik içinde şimdi Altaylara, Karakurum a, Altındağ'a ulaşmak için, artık hayal gücü yetmez.

(1) Cengiz'in (1167-1227) kurduğu ve bir aralık 44 milyon kilometre karelik bir sahaya yayılan imparatorluğun ve Cengiz'in ölümünden sonra bu saltanata mirasçı olan 4 büyük devletin hikâyesi ile meşhur Moğol Sulhu devrini düşünüyorum. O devir ki, gerek kurucusu, gerek mirasçıları, Turan edebiyatında, bizim cedlerimiz olarak anılırdı. Ama tarihte eşi olmayan bu geniş imparatorluk o zaman da bana, her nedense bir birlik gibi görünmezdi ve Moğol u, nedense Türk sayamazdım.

Şimdi dünyanın çarkını buhar ve elektrik döndürüyor. Buhar ve elektrik... Bunları ise kütüphaneler, üniversiteler besler. Pek çok kütüphaneler, pek çok üniversiteler...

Göynük köyündeki medresen bu derya içinde, haydi bir katre olsun diyelim. Fakat senin odanda yalnız bir sandık kitap var! Kafanın içindeki bilgiler ise, o kitaplardakinden de azdır...

Çocuğum! Sen zavallı bir yolcusun. Ve yolculuğun, saptığın çölün kumları içinde, susuzluktan sona erecektir...

*

Karabağ yolunun ve Askeran geçidinin Ermeniler tarafından kesildiği haberi, beni böyle bir ruh çöküntüsü içinde buldu. Haber iyi değildi. Fakat savaş ne de olsa bir hareketti. O sıralarda, böyle bir hareketin rüzgârları içinde savrulmaya muhtaçtım...

Savaşta, içimizdeki ilk atalarımızın ruhu, şuurumuzun (bilincimizin) bütün eğreti örtülerini sıyırarak, hâkim plana çıkar. Savaş bizi, çağımızın incelmiş ve çok defa soysuzlaşmış kayıtlarından, şartlarından kurtarır. İçimizdeki ilkel insanın kaba sıhhatine götürür. Bazı hallerde bu, hatta bir tedavidir, sağalmadır.

Askeran geçidi bu bölgede, Azerbaycan'ın ortasından geçen ve onu kuzey ve

güney olarak ikiye ayıran Kür vadisinde, Karabağ'ın kapısıdır. Karabağ güneyde kalır ve karışık dağ yığınları şeklinde kümeleşir. Bu dağlıklara Askeran geçidinden girilir. Eski İranlılar bu geçide, her iki taraftan gelecek akınları önlemek için burçlar, kapılar yapmışlardır. Kale duvarları çekmişlerdir. Geçidin ardında, evleri bağlar, bahçeler içinde kaybolmuş Akdam kasabası yayılır. Dağlık Karabağ vilâyetinin başşehri olan Şuşa kaleye ise, Askeran kapıları geçilerek ve boyuna yükselinerek varılır. Burası, dağların üstünde bir kartal yuvası gibidir...

Karabağ'da Türklerle Ermeniler karışık yaşarlar. Fakat Karabağ kimin elinde ise Kür vadisine ve Azerbaycan ovasına o yukardan bakabilir. Askeran geçidinin kesildiği haberi geldiği zaman, bizim şehirde asker yoktu. Karabağ'a ancak gönüllülerle gidilebilirdi. Halbuki bizim Nuha'da ve köylerinde halk, şimdiye kadar hiç bir savaş için silahlanmamıştı. Sonra Nuha daha ziyade Sünnî, Karabağ ise Şiî idi. Birçoklan için de Karabağ, Nuha'ya çok uzaktı! Zaten harp, halkın şimdiye kadar görmediği şeydi. Buralarda, bir zaman, Nuha'ya sürülen ve Şeyh Şamil'in arkadaşı Hacı Murad'ın, bir gün pusuya düşürülüp öldürüldüğünden beri önemli bir çarpışma olmamıştı.

Çarlığın dağılışı, Rus ordusunun çekilişi ve bir defasında Gürcistan'dan gelen bir askerî trenin Azerbaycan topraklannda yağmalanışı halkın eline az çok silah bırakmıştı. Ama bu silahların toplu olarak kullanılması bir meseleydi.

Ama, Askeran haberinin gelişinin hemen ardından, şehir ve köyler halkı büyük mescidin avlusunda toplandılar. Halk, şimdi ilk defa bir savaşa davet olunuyordu. Bir gönüllü kaydı komitesi kuruldu. Gidecek gönüllülerin yollarda bakılması, beslenmesi için de bir komite teşkil edildi. Belediyede toplantılar yapıldı. İdareye bizim oymaktan bazı muallimler alındı. Belediyenin köy ve şehir gönüllülerinin aileleri için yapacağı şeyler kararlaştırıldı.

Birkaç gün içinde dört yüz gönüllü, eski kaledeki Şeki hanlarının sarayı önünde, yola çıkmak için saf bağlamış duruyordu. İmamlar, Ahundlar, şehir ve köy ihtiyarları, ellerine geçirdikleri sancaklar, kılıçlar, tabancalarla

kafilenin başındaydılar.

Gönüllüleri ben idare edecektim. Savaşa sürecektim. Birliğe kumanda edecektim. Levazım ve iaşe için aralanndan inanılır insanlar seçtirdik. Kafile harekete geçmeden önce şehir adına bana bir at ve mavzer tabancası hediye edildi. Bunları ancak emaneten kabul ettim.

Ata bindim. Kafilenin önüne geçtim. Kafile kaleden, şehrin anayolunu geçerek yavaş yavaş ovaya doğru inmeye haşladı. En önde tekbir alanlar yürüyorlardı. Yolların kenarları, pencereler, balkonlar, duvarların, ağaçların, damların üzerleri, bağıran, ağlaşan, alkışlayan, kadın, erkek, genç ihtiyar, çoluk çocuk binlerce kişilik bir kalabalıkla dolmuştu.

O güne kadar savaş görmeyen, hatta vatanını, kendi evinin, kendi köyünün sınırlarından ibaret bilen bu halk, şimdi ilk defa olarak vatanının uzakça bir parçasının ve o parça üstünde yaşayan kardeşlerinin kurtarılması için, genç bir atlının peşine takılarak yola çıkıyordu. Ve bu yadırganmıyordu. Bununla övünüyor, coşuyorlardı.

Heyecan gittikçe yaygın bir hal aldı.

Şehrin aşağı başında tekbirler, dualar, haykırışlar, ağlayışlar ve silah sesleri son haddini buldu. Gönüllü sıralarına katılmak ve onlarla beraber gitmek için bu sıralara atılan ihtiyarlar, hatta yaşlı anneler vardı. Beni en çok saran, mektepteki çocuklarım oldu. Bir an geldi ki bunlar, atımın etrafına sanki kenetlendiler. Temiz, masum yüzleri hem sevinç, hem sevgi yaşlarıyle yıkanıyordu. O zaman ben de dayanamadım. Göz yaşlarımı göstermemek istiyordum ama olmadı...

Şehirden çıkınca kurbanlar kesildi. Son dualar yapıldı. Buradaki kafiledeki çok yaşlıları, imamları, ahundları kafileden ayırmak ve halkın başına bırakmak için uğraşmam, çok sözler söylemem lâzım geldi. Hele, boynuna boydan boya uzun bir kılıç asmış çok yaşlı, fakat heybetli bir köy imamı vardı ki, onun, geride bırakılmamak için yalvarışlarını hâlâ hatırlarım. Nihayet, şehir dışına hareket edebildik...

Gönüllüler Askeran surlarına vardıkları zaman, burası açılmıştı. Biz ilk çarpışmaya Hankendi önlerinde katıldık. Genç ve tecrübesiz olmalarına rağmen, Azerbaycan askerî müfrezeleri her tarafta ileriye atılıyorlardı.

Bizim tarafımızda ise ilk defa savaş gören sivil bir topluluğun, ilk acemiliklerine rağmen, hareketini yürütmek kabil oluyordu. Yalnız zorluk gönüllüleri avcı nizamında tutmaktaydı. Daha ilk sıçrayışta aralıklar kayboluyor, saflar toplanıyordu. Herkes birbirinin peşine takılarak geriye doğru sarkan uzun kollar meydana geliyordu.

ikinci zorluk evvelce akla gelmeyen bir durum yüzünden oldu. Gönüllülerden birisi yaralandığı, yahut öldüğü zaman, bütün komşuları, köylüleri, yakınları, hemşerileri, onun başına koşuyorlardı. Onu hep birden alıp götürmeyi görev biliyorlardı.

Ama asıl çetinliği, düşmanın attığı ilk bombalar yarattı. El bombası harbin oldukça zararsız bir silahıdır. Fakat onun sesi, bombaya alışmamış olanları yıldırır. Bizim gönüllüler ise, evvelce hiç bomba sesi duymamışlardı.

Muharebenin üçüncü günü geç vakit, Şuşa kaleye girildi. Resmî birliklerle gönüllüler, heyecanla karşılandılar. Bizim gönüllülerden, on beş şehit vermiştik...

Muhasaradan kurtulanlar sokaklarda, meydanlarda gönüllüleri bağırlarına basıyorlardı. Heyecan mescit avlusunda son haddini buldu.

Artık Sünnîlik, Şiîlik yoktu. Bütün bu askerler, gönüllüler, siviller, herkes birbirinin kardeşi, aynı vatanın çocuklarıydılar. Bu sözleri Şuşa kale büyük mescidinin minberinde, bu camiyi dolduran coşkun kalabalığa söylediğim zaman vakit gece yarısını geçmişti. Dinleyenler ise ağlıyorlardı.

Ondan sonra, misafir kaldığımız evde Şuşa kalelilerin, kendileriyle beraber bu kalede kalmam için yaptıkları teklifi nezaketle reddettim. Nuha'dan başlanmış işlerim vardı. İki gün sonra kafile, Nuha istikametinde yola çıktı. Nuha'da karşılamalar, dualar, mevlütler günlerce sürdü. Mahalleleri, köyleri

dolaşarak şehitlerimizi, gazilerimizi övmek ve eğer şehitlerimizin cenazelerini, şehadet meydanlarında gömmüşşek şehit için en güzel ve lâyık mezarın, asıl savaş meydanları olduğunu anlatmak beni günlerce meşgul etti. Dinledikleri bu sözler onlara yeni bir şey gibi geliyordu. Gerçekten de şehitlerimizi, öldükleri topraklara gömmüştük.

— ***Eğer her şehirde bir mezar ayırmak istersek, Türk yurdunda şehit mezarlarından, adım atacak yer kalmaz.***

dediğim zaman, herkes bunu anlıyordu.

Fakat, daha Nuha'ya dönerken havada, büyük fırtınalardan önce duyulan sinsi bir sükûnet vardı. Karabağ'da silahlar susarken, Kafkas dağlarının ötesinde, Hazar kıyılarında ve Dağıstan sınırlarında, kara, kızıl ve esrarlı bulutlar toplanıyordu. Rüzgârları sanki daha şimdiden gelen ve bütün memleketin üstünde esen, esrarlı ve ağır bulutlar: Bolşevizm...

Ejderhan Balıkçısı

Çağ'lar, başlarlar ve sona ererler. Bu başlangıç ve son bazen, meselâ Buhar'ın keşfi, yahut Elektriğin hayata uygulanması gibi, bir bakışta evrimsel bir oluşlar zinciri içinde gerçekleşir. Ama bazen de çağdan çağa geçiş, İhtilâller, yıkılışlar, kanlar, katastroflar içinde yürür.

Benim bu bahiste anlatacağım oluşlar da, galiba bir çağ değişimiydi. Yıkılışlar, ıstıraplar, kanlar ve katastroflarla beslenen bir çağ değişimi... Ama benim kültürüm, formasyonum, bu oluşların kanuniyetlerinl kavramaya, elbette ki yeterli değildi...

Kaç gündür Derbent'teyim. Derbent, Hazer deniziyle Kafkas dağları arasında tarihin ve eski dünyanın kilit noktalarından biridir. Çocukluğumda dinlediğim masallarda adını o kadar çok duyduğum «Kafdağı»nın kapısı işte burasıdır. Masallara göre Yecüc-Mecücler, bu duvarların ardında yaşarlar ve açılsın diye daima da kapıları zorlarlardı.

Bütün çağlar boyunca kavimler; kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye hep buradan geçtiler. Tarihöncesi kabileleriyle, tarihî çağların istilâ dalgalarının geçit yeri burasıydı. İskitler, Gimeriler, Medler buradan geçtiler. İran, Roma,

Bizans, Arap, Selçuk, Osmanlı imparatorluklarının sınırlan burada sona erdi. Bu milletler için bu geçidin ötesi dünyanın sonu sayılırdı. İranlılar buraya taştan bir Çin seddi çektiler. Araplar bu geçide «Bâb-ül-ebvâb» yani kapıların kapısı dediler. Bu kapının ardında yaşayan kavimlere Yecüc-Mecüc adı verildi. Bunlar insan taifesinin dışında sayıldılar (1).

O günlerde bu duvarların ötesi, gene kaynaşıp duruyordu. Kuzey ovalarında patlayan kızıl bir ihtilâl, Derbent kapılarına doğru hızla kayıyordu. Yecüc Mecücler gene, açılsın diye, kapıları zorluyorlardı... Bozkırlarda gene bir şeyler kaynaşıyordu. Derbent gene sarsılmıştı. Derbent sarsıldığı zaman ise dünya, bir şeylere gebedir.

Karabağ'dan Nuha'ya döndüğüm zaman, havayı orada da kararmış bulmuştum. Herkesin gözü Azerbaycan'ın kuzey geçitlerindeydi. Kuzey geçitlerinin kilidi ise, Dağıstan'ın Derbent kapılarındadır. Bu kapılar bir defa açıldı mı, oradan güneye boşalacak selleri hiç bir kuvvet durduramaz. İşte tam o günlerde ben de oraya yöneldim.

Çocukluğumdaki, masalların, ruhumun derinliklerinde kalan gizli hazineleri, içimde gene canlanıyordu. Kendimi hayatımın yeni bir dönüm noktasında hissediyordum.

(1) O zaman buralarda Yueçi Türkleri yaşıyordu. Arapları ürkütenler bunlardı. Arap dilinde Yu-e-çi ismi Yecüc-Mecüc şekline girdi. Kur'an'da da bu kelime böyle zikredilir.

Kısmetim sanki bu kapının ardından görünecekti. Bu kısmet, belki bir hiç, belki bir zindan, belki bir saray olurdu. Gelecek selin önünden her halde kaçmayacaktım. Bu selin ne getireceğini, hatta ne olduğunu bilmiyordum ama, kader ne yazmışsa o olacaktı..

Derbent pazarında Kalmuklar, Kumuklar, Kazaklar, Lezgiler, Avarlar, hulâsa her biri başka bir akından artakalan bir insan kalabalığı kaynaşıyordu. Hepsi, de hançerli, kamalı, silahlıydı. Dağ köylerinden inenler, yağ, peynir tulumlarını satmaya çalışıyorlardı. Seyyar elbisecilerin, eskicilerin omuzlarında, Rus generallerinin kaputlarından, Kabartay, Çerkes mantolarına, Tolstoy tipi gömleklere, imam, papaz cüppelerine kadar bin bir

çeşit eşya sarkıyordu. Çizmeciler, halıcılar, gümüş kakmalı eşya, yahut lahana salamurası veya kebap satanlar, birbirlerine karışmıştılar. Herkes konuşuyor, herkes bağırıyordu.

Hükümet artık yoktu. Yahut da onun varlığı, geçici, yetkisiz birtakım yerli komitelerden ibaretti. Bunların hiç bir nüfuzu olmadığı gibi, kendi namına hareket eden yerli sergerdelerin kuvveti de artık sona ermişti. Derbent, yeni efendilerini bekliyordu...

Akşam yaklaşınca, şehirde işlerini bitiren atlılar, zayıf atları, yüksek Çerkes eğerleri üstünde köylerine dönmeye başladılar. Bunlar bana devrimizin insanları değiller gibi geliyordu. Tüyleri yüzlerini kapatırcasına kocaman papaklarını başlatma bastıran Moğollar, her halde Cengiz Hanın kumandanı Sobutay bu geçitten geçerken peşine taktığı dedelerinin kıyafetlerinde idiler. Avarlar, buralarda bin yıl önceki akınlardan arta kalmışlardı. Şu yüzleri donuk, hareketsiz atlılar, belki de bin beş yüz yıl önce Atilla'nın akınlarından burada kalan artıklardı. Hareketleri ne kadar ağır, sözleri ne kadar kısaydı. Şu sarığını uzun kara astragan kalpağının üstüne saran ve cüppesinin üstüne omuzdan eğri bir kılıç asan kıvırcık saçlı, kıvırcık sakallı köy imamının atasının atası, her halde bir Araptı. Tabasaranlar, bir Yahudi cemaatiydi. Filistin'den buralara, belki de bin yıl, belki iki bin yıl önce sürülmüşlerdi. Dünyada hiç bir yer, tarihin insan tortusunu, göğsüne bu kadar sindirmiş olamazdı. Belki beş bin belki on bin yıldan beri buradan her geçen buraya kendinden bir şey bırakmıştı.

Sonra Lermontof'un, Puşkin'in, Tolstoy'un anlattıkları Kafkas havası etrafta esiyor gibiydi: İmamlar, mücahitler, Şeyh Şamil, Hacı Murat, sanki şimdi şu dağdan ineceklerdi. Terek Kazakları, Kazak baskınları, hançer hançere, kılıç kılıca yapılan savaşlar, kaçırılan Çerkes güzelleri, düello eden zabitler; hulâsa eski Kafkas savaşlarının şövalye ruhunu dünya edebiyatına mal eden hikâyeler, maceralar içimde canlanıyordu. Nuha'da, bazı gece toplantılarında bu kitaplar sık sık okunurdu. Ben en çok Lermontof'un, tabiat tasvirlerini severdim. Dağlara, dağlardaki kalelere esir düşmüş Kafkaslının, silahlarına ve ince belli sevgilisine hasretini onun şiirlerinden dinlerken, kendi kuytu köşemde ağlar gibi olurdum. Bu hasret, hürriyetin hasretiydi

ve bu dağlar hürriyet kadar engindi.

*

* *

Hazer'den Nuba'ya dönerken yollarda her şey sarsılmış gibiydi. Herkes bir şeyler bekliyordu ve bu beklenilen şey gecikmedi. Daha ben Nuha'ya varmadan Derbent çöktü. Kapıların kapısı açıldı. Kızıllar, Dağıstan'dan Baku üzerine doğru Azerbaycan'a aktılar (27 nisan 1920).

Nuha'da birkaç gün Önce, mektepten bir eve taşınmıştım. Kaldığım evde bir hol, bir yatak odasından başka uzun, geniş bir salon işgal ediyordum. Buraya küçük bir bahçeden girilirdi. Bahçenin etrafı yüksek duvarlarla çevrilmişti.

Salonun karşı duvarı, yerden tavana kadar uzanan bir ocakla süslüydü. Ocağın cephesini göz alıcı alçı kabartmalar, içi renkli camlar, aynalarla şekillendirilmiş çeşitli İran motifleri süslüyordu. Bunun iki tarafındaki hücrelere, ailenin nesilden nesle geçen işlemelerinin, eski gelin elbiselerinin sırmalı bohçaları yerleştirilmişti.

O günlerde bu salonda dolaşmak zorlaşmıştı. Kızılordu iki gün önce Nuha'ya girmişti. Bundan ürken zengin komşular, ne kadar zayıf bir ihtimal olsa da, bir muallimin odasında belki kurtulur ümidiyle, en kıymetli halılarını üst üste bu salona sermişlerdi. Bu kat kat halılar üstünde, sanki yumuşak bir kumsaldaymışım gibi güçlükle yürüyebiliyordum.

Kızılordunun şehre girişini, kalenin karşısındaki parktan sonuna kadar seyrettim. Bu bir ordu hareketinden ziyade bir göç, başıboş bir sel akınıydı. Bütün tarih boyunca, örneğin şu Kafkas geçitlerinden güneye akan kollardan birini; bir Hun, bir Avar, bir Moğol selinin yayılışını andırıyordu. Zaten gelenlerin saflarında bu kavimlerin bütün tipleri, bütün kalıntıları vardı (30 nisan 1920).

Ben bu istilâyı düşünürken, en önde kızıl bayraklar arasında kılıçlarını

çekmiş kazak süvarilerinin geleceğini sanmıştım. Halbuki birtakım lagar beygirlerin koşulduğu derme çatma arabaların üstüne yükler, çadırlar, makineli tüfekler karmakarışık doldurulmuştu. Bunların arasında genç, ihtiyar kadınlar, hastalar, yaralılar bindirilmişti. Atlılarla yayalar karmakarışık yürüyorlardı. Ortalıkta subaya, yahut kumandana benzer kimse görülmüyordu.

Kalabalığın arkası alınınca döküntüler sökün etti. Bunlar sürünerek yürüyorlar gibiydi ve arkaları günlerce alınamadı.

Gelen tümen, kalenin önünde büsbütün karıştı. Bir kısmı kalenin içindeki kışlada, daha çoğu da kalenin önündeki parkın ağaçları arasında yerleştiler. Ateşler yakıldı. Kazanlar, tencereler kaynamaya başladı. Bunların birtakımları ellerinde baltalarla, yakmak için parkın ağaçlarını deviriyorlardı.

Şehirlerdeki parti teşkilâtının ve yerli ihtilâl komitesinin üyeleri, gelenlerin kalabalığı arasında, emir alacakları, tebriklerini yapacakları insanları aramak için sağa sola koşuyorlardı. Ceplerinde her halde hazırlanmış karşılama, tören nutukları da vardı. Bu nutukların okunması için, kalenin önüne bir de kürsü koymuşlardı. Bir kürsü ki, onu kuranlar daha aradıklarını bulamadan, birkaç Kazak, kazanlarla tencerelerin altında yakmak, çorbalarını kaynatmak için, onu, bir iki dakika içinde parçaladılar...

Büyük şöminesinin etrafı renkli Acem motifleriyle süslenmiş olan salona, holden girilirdi. Hem bahçe kapısı, hem hol, hem de salon kapısı hafifçe aralık bırakılmıştı. Bu, bir işaretti. O'nu bekliyordum...

Sitâre, sevdiğim kızdı. Güney İran'dan vaktiyle buralara göçmüş bir cemaate mensuptu. İyi bir ailenin kızıydı. Bahtsız bir nişan yapmıştı. Nişanlısıyle aralarında hiç bir duygu birliği yoktu. Nişanlısı, dairelerin birinde küçük bir memurdu. Bir Rus kızıyle yaşıyordu. Bu nişanlanmayı bazı aile bağıntıları, miras kaygulan zorunlu kılmıştı.

Fakat gönül kanunları, hesap ve menfaat kanunlarını her zaman olduğu gibi bu defa da yenmişti.

Ona Sitâre (Yıldız) demektense, Ay demek belki daha doğru olurdu. Ay gibi bir yüzü vardı. Belki narin, selvi endamlı bir güzel değildi. Fakat, siyah, dalgalı kıvırcık saçları, beyaz, renkli yüzü, siyah iri gözleri, yumuşak kıvrak vücuduyle, masallarda anlatılan sultanlardan biri, hakikî bir Şark güzeliydi.

İpek çadrasını başından atıp da, çiçekli mavi ipek şalvarı, beyaz ipek bulüzünün üstündeki lâcivert kadifeden sakosu ile, süsleri pırıl pırıl harelenen büyük ocağın yanındaki minderlere yaslandığı zaman, çocukluğumdaki masallarda dinlediğim peri padişahının kızı ile karşılaşmış gibi olurdum.

Sitâre de bir sultandı. Gönlümün sultanı... Yıllarca rüyalarıma giren, talihimin aradığı dilber, her halde buydu. Belki ezelden birbirimize nasibolmak için yaratılmıştık. Belki de masallardaki gibi bir derviş, daha biz birbirimizi bilmeden bize, aşkın badesini sunmuştu. Dağları, denizleri belki de bu nasibim için aşmıştım?..

Sitâre'yi beklediğim günler bahçe kapısıyle hol ve salon kapılarını açık bırakırdım. O gelince, bahçe kapısını yavaşça kapatırdı. Sonra holden hafif bir rüzgâr esintisini andıran bir hışırtı duyulurdu. Benim salon kapısına koşmamla, onun salon kapısından görünmesi bir olurdu. Bu anlarda gözleri yan korku, yarı heyecanla küçülürdü. Pembe-beyaz yüzü alev alev yanardı. Heyecanından düşmemek için boynuma sarıldığı zaman, başını göğsüme dayar ve dakikalarca öyle kalırdı...

Sitâre'yle sevgimizi hemen bütün şehir biliyor ve bunu anlıyordu. Bu sevgiye hiç kimse fena ihtimaller karıştırmazdı. Bizi tanıyan herkes, kadını bir mal sayan ve mal ölçülerine göre anlayan bir geleneğin dışında gelişen bu gönül bağlılığını görüyor ve bunu güzel buluyordu...

Sitâre'nin gelebileceği saat çatmıştı. Her an içeri girebilirdi, O sırada holde bir tıkırtı oldu. Ben yerimden fırlamaya vakit kalmadan, salon kapısı açıldı. Gelen, meşin kasketli, yıpranmış deri ceketli, omuzlarına atılmış eski bir asker paltosu ile kapıdan giren bir Kızılordu eri, belki de subayıydı. Anlaşılan, bahçe ve hol kapısını açık görünce eve girmişti. Salonun kapısını kaba keçe kalçınlı ayağıyle arkasına kadar itti. Sonra hiç bir şeye dikkat

etmeden ağır, tereddütsüz adımlarla masaya kadar ilerledi. Eski deri ceketinin üstünden, beli kalın bir kemerle sıkılmıştı. Beline iri bir tabanca asılmıştı. Tabancanın boyundan sarkan meşin kordunu dizlerine kadar iniyordu.

Gençti. Fakat saçları karışıktı, kirliydi. Yüzü bakımsızdı. Sert olmaktan ziyade asi ve kendine güvenen bir hali vardı. Yıpranmış meşin kasketini, resimlerdeki Kazaklar gibi, kumral, karışık saçlarının üzerine yan yatırmıştı. Kasketinin önüne bir madalyon iliştirmişti. Madalyonun ortasında dünya yuvarlağı görünüyordu. Dünya yuvarlağının ortasına orak-çekiç işlenmişti. Yuvarlağın etrafı buğday başaklarıyle meşe dallarından bir çelenkle çevrilmişti...

Yavaş adımlarla masaya yaklaştı. Sonra hiç acele etmeyen, fakat alaycı bir bakışla beni baştan ayağa süzdü. Çizmelerim yeni ve güzeldi. Dağıstan yünlüsünden bir kilotum vardı. Yakası açık, beli kemerli nefti bir avcı ceketi giymiştim. Bunun açık yakasından, boyun kısmı Kazak motifleriyle işlenmiş beyaz bir Kafkas gömleği görünüyordu.

Sitâre bu kıyafetimi çok severdi. Beni ilk defa, ben Karabağ'a giden gönüllülerin başında, şehrin ana caddesinde at üstünde ilerlerken bu kıyafetle gördüğünü söylerdi. Hatta bazen başıma kıvırcık kalpağımı da oturtarak boynuma sarılır, ceketimin göğüs ceplerinin düğmeleri, kapaklarıyle oynar ve onların içinde bir şeyler arardı.

Hulâsa, Kızıl yabancı ile, yaşlanınız arasındaki yakınlık bir tarafa bırakılırsa kıyafetlerimiz arasında bir benzerlik yoktu. Galiba bunun için olacaktı ki, kıyafetimi uzun uzun süzdü. Sonra gene yavaş adımlarla salonun köşesine yöneldi. Omuzundaki kirli, eski asker kaputunu kâşeye, halıların üstüne attı:

— ***Ben de burada kalacağım!***

dedi.

Masanın başına oturdu. Cebinden kirli bir tütün kesesi çıkardı. Piposunu doldurdu. Ateşledi. Pipoda yanan adi mahorka tütününün sert kokusu salonun

havasına yayılmaya başladı. Sonra tütün kesesini bana doğru itti.

— ***İstemem, ben tütün içmem,*** dedim:

— ***Sizin yeriniz yok mu?***

— ***Her yer bizim. Burada daha çok insanlar yatabilir. Sen yalnız mısın?***

— ***Ben bir muallimim. Burası bana tahsis edilmiştir...***

Cevap vermedi. Yavaşça kalktım. Sokak ve hol kapılarını kapadım. Sitâre'nin o sırada gelebileceği içimi kurcalıyordu. Fakat kapıların kapalı olduğunu görünce, yalnız olmadığımı anlar, sessizce dönerdi. Sonra daha sakin, yabancının karşısına oturdum. O, masanın bir tarafmda gördüğü Türkçe bir Kafkas haritasıyle meşguldü. Bu, harp içinde basılmış, oldukça güzel bir haritaydı. Bu sefer bana biraz da şüphe ile baktı:

— ***Subay mısınız?*** diye sordu.

— ***Harp içinde subaydım. Ktzılordu'dan mısınız?***

— ***Ben tümen Çeka'sının komiseriyim...***

Demek hem bir Kızılordu, hem de bir Bolşevikti... Ben ilk defa bir Bolşevikle yakından işte böyle karşılaştım. İlk gördüğüm Kızılordu kafilesi gibi, ilk gördüğüm Bolşevik tipine de anlamayarak, fakat anlamaya çalışarak bakıyordum.

Pis kokulu mahorkasının dumanlarını etrafa savuran, dost mu, düşman mı olduğu anlaşılmayan bu genç insan, bana cephedeki mütareke günlerinde karşılaştığım genç Rus subaylarını hatırlattı. Fakat bu, onlara benzemiyordu. Onların, hemen hepsi bizim gibi yedek subaydı. Aramızda birçok müşterek taraflar, müşterek bilgiler vardı. Hele bir tanesiyle sanki mektep arkadaşı gibiydik: O zaman o da benim gibi henüz yirmi yaşlarındaydı. O da benim gibi bir muallim mektebindeydi ve gene benim gibi henüz imtihanlarını

bitirmeden askere alınmıştı. Çantasında taşıdığı, yanından ayırmadığı kitaplarını bir gün getirmişti. Hendese kitabındaki davaları, coğrafyadaki haritaları, fizyoloji resimlerini, hatta kimya formüllerini derhal tanıdım. Eğer konuşmamız, mekteplerin verdiği beş on kelimelik Fransızcamıza kalmasaydı, neredeyse ben de kitaplarımı açacak ve derslerimizin müzakeresine başlayacaktık. Bizim onlarla temaslarımız uzunca bir zaman, ya onların barakalarında, ya bizim zeminliklerde böyle devam etmişti. Fakat bir gün, Rus askerlerinin kendi komiteleri, subayların bizimle konuşmalarını yasakladı. O vakit bize bunu bildiren iri yan bir Kafkas Ermenisi oldu. Belki bir köylüydü. Belki bir işçi. Bizim cephe sohbetlerimiz eski Rus subaylarıyle işte bitmişti.

Tümen Çeka'sının komiserine gelince, onunla aramızda müşterek hiç bir şey yoktu. Üstelik Çeka hakkında korkunç şeyler duyuyorduk. Çeka, bir terör teşkilâtıydı. Şimdi bu şehirde hepimizin hayatı bu Çeka'nın elinde bulunuyordu.

Bir şeyler söylemiş olmak için:

— ***Siz de harpte bulundunuz mu?*** dedim. Cevap verdi:

— ***Ben Ejderhan'da balıkçıydım. Sonra askere aldılar. Alman cephesine sürdüler. İhtilâl çıkınca Parti'ye girdim. Bir şeyler yaptık işte. Çar'ın kızlarını da kurşuna dizdik.***

Güya sırıttı. Söyledikleri doğru muydu, yoksa övünüyor muydu, belli değildi. Sonra gene o, hem çocuğumsu, hem kekremsi sırıtışıyle devam etti:

— ***Çar'ın kızları güzel değildi…***

Az sonra, aklına bir şey gelmiş gibi, tütün kesesini topladı. Kalktı, çıktı gitti. Paltosu, bıraktığı yerde kaldı.

Ermenistan'a girdiğimiz zaman, Çar'ın ve ailesinin resimlerini şehirlerde, köylerde duvarlara asılmış görürdüm. Çar'ın, er kıyafetli, basit bir hali vardı. Yüzü hiç bir mana taşımıyordu cansızdı. Çariçe'nin yüzünde keder ve

bezginlik okunuyordu. Bunların arasında küçük Prens Çareviç (Veliahd) yuvarlak yüzü, güzel taranmış saçları, temiz çocuk gözleriyle sevimli bir yaratıktı. Çar'm kızları galiba dört taneydi. Bunlar, bu aile çerçevesinde daima yanyana ve boy sırasına dizilmiş olarak görünürlerdi. Çeka komiserinin bahsettiği kızlar bunlar olacaktı.

Ejderhan, Volga'nın Hazer Denizi'ne döküldüğü yerdedir. Volga kıyıları eskiden beri, yarı mutaassıp, yarı meczup, sert, fakat kararlı insanlar verir. Bir zaman Çarlara isyan eden ve bizim tarihimizdeki Kalenderoğlu'nu hatırlatan Bogaçef onlardandı. Dünyaca bilinen «Volga! Volga» şarkısında efsanesi anlatılan Stenka Razin, Volga Kazakları arasından çıkmıştır. Onlar da belki, şu eski kaputu, şu süslü şöminenin yanında ve kıymetli Acem halıları üstünde yatan Ejderhan balıkçısının benzerlerinden başka bir şey değildiler? Onlar da her halde bunun gibi sert, kabaydılar. Onların zamanında da şimdiki gibi, steplerle saraylar karşı karşıyadırlar.

Fakat bu seferki savaş hiç bir sınır tanımıyordu. Kafdağı'nın delinen setlerinden Hunlar, Avarlar, Moğollar gibi, binler ve binlerce Ejderhan balıkçısı sel gibi akıyorlardı. Bu gelenler, bir yıkıcı mı, yoksa söyledikleri gibi bir kurtarıcı mıydılar? Yoksa, yeni birer din mübeşşiri mi? Belli değildi.

Bir kurtarıcı iseler, kimi kimden kurtarıyorlardı? Yahut da getirdikleri din neydi? Şu balıkçının kasketine defne dalı ve buğday başaklan arasında bir dünya yuvarlağı niçin takılmıştı? Bunlar öyle suallerdi ki, ben bu suallerin cevaplarını verecek durumda değildim.

Ama, beklemediğim bir şeylerin olduğunu, ama arada, beklenmeyen bir şeylerin girdiğini hissediyordum. Azerbaycan artık dünkü Azerbaycan değildi. Diğer Türk ülkelerinin yolları da, bizim için, artık kesilmişti. İçimde birtakım kaygılı duygular belirmeye başlamıştı. Buralarda yapacak artık ne işim kalmıştır, diye düşünüyordum. Şehrin üstüne akşam, içimi kemiren düşünceler, bu sayısız sorular içinde indi...

Gece, Sitârelerin evine gittim. Onun beni merakla beklediği belliydi. Salonda annesi yalnızdı. Bu kadının kocası çoktan ölmüştü. Burada, akrabalarının

yanında biraz da sığıntı gibi yaşıyordu. Daima üzgün, daima endişeli bir hali vardı. Konuşurken etrafı süzüyordum. Bu şehir, bu kadın, bu kız, bu eşyalar bana her zaman ne kadar yakın görünürlerdi. Her şey beni buraya bağlıyordu. Aşk, gelecek için belirsiz, fakat geniş ve parlak ümitler...

Evet, burası çocukluk rüyalarımı süsleyen Kafdağı'nın bir şehriydi. Masallarda Mâblîsâ, Yâblîsâ diye birtakım peri şehirlerinin isimleri geçerdi. Saraylarının pencerelerinde sultanlar gülümseyen, hâzineleri tılsımlarla açılan şehirler...

Benim için burası sanki onlardan biriydi. Gönlümün sultanını burada bulmuştum. Dağların azameti, tabiatın güzelliği, sevdiğimin sevgisi, bana tılsımlı hazineler gibi geliyordu...

Fakat belliydi ki, artık ortada bir şeyler değişiyordu. Bu değişen, belki benim kaderimdi. Belki bizim kaderimizdi. Zaten Kızılordu'nun gelişinden sonra şehrin kavası bulanmıştı. Bu havaya, gittikçe artan bir endişe, bir gerginlik hâkim oluyordu. Kimse ne olacağını bilmiyordu. Hiç kimse kendinden, gününden yarınından emin değildi. Üç beş kişinin gelenlere yaltaklanmak ve onlarla beraber görünerek vaziyeti idare etmek gayretleri boştu. Bu sefer de onlar, hem halkın, hem gelenlerin dışında kalarak, yetkisizlik ve yalnızlık içinde bocalayıp duruyorlardı...

Şimdi bu odanın içinde de, birbirimize o kadar yakın olduğumuz halde, içimden gelen duygular bana, artık araya birtakım yabancı kuvvetlerin girdiği, bu kuvvetlerin ve olayların bizi birbirimizden ayırdığı, aramızda mesafeler peyda olduğu ve bu mesafelerin gittikçe açıldığı hissini veriyordu.

Ejderhan balıkçısının yüzü gözümün önünden gitmiyordu. Karışık saçlarına iliştirilmiş eski meşin kasketindeki dünya yuvarlağı, alaycı bakışları, hep gözlerimin önündeydi. Sonra ister doğru ister övünmek için söylemiş olsun, Rus Çarıkım boy sırasına dizilmiş kızlarının onun bir işaretiyle patlayan silahlar karşısında yerlere serilişi, sonra ormanlardan, bozkırlardan yollara dökülen kafilelere Derbent Geçidi'nin yol verişi, şehre giren kolların perişan hali, hulâsa birbirini kovalayan bir sıra olaylar daima fikrimi işgal ediyordu.

Bu olan şeylerin, bu ülkede, bu şehirde ve bu odada bulunan hepimiz için mukadderat tayin edici bir manası olsa gerekti. Sanki uzak bir mağarada bir sihirbaz, elindeki tılsımlarla her birimize yeni talihler, yeni akıbetler işliyordu...

Pencereden bakılınca şehir, karartılmış gibiydi. Yalnız kalenin önündeki parkta ateşler yanıyordu. Uzaktan, bu ateşler başında kaynaşan, sıçrayan, Kafkas, Kazak oyunları oynayan Kızılordu askerlerinin, «Hurra! »lan, balalayka ve mandolin sesleri geliyordu. Evet, bu geceler bir şeylere gebeydi...

Sitârelerden dönerken, önünde yolları sanki çaprazlaşmış gibi görüyordum. Bir ara, bir köprüyü geçip de bir sokağa sapacağım sırada, bir hayaletin önüme dikildiğini, yolumu kestiğini gördüm. Durdum. Koyun postundan bir ceketin üstüne çapraz fişeklikler takmıştı. Kara, kocaman bir papağan tüyleri kulaklarına, alnına, yüzüne dökülüyordu. Bütün sokağı kaplamak istermiş gibi, silahını yanlamasına göğsüne dayamıştı. Yüzü bir Moğol yüzüydü. Çekik gözleri, çıkık elmacık kemikleri, karanlığın içinde sırtlan gibi sırıtan dişleri vardı:

— ***Nereye gidiyorsun?***

diye uludu. Bu adam, tarihöncesinden beri, Kafkasların o tarafından bu tarafına, bu tarafından o tarafına akıp giden, her Önlerine çıkana:

— ***Kimsin?***

dîye haykıran milyonlarca ve milyonlarca akıncılardan biriydi.

Onun, kara, yuvarlak ve sanki yerin derinliklerinden sırıtır gibi görünen bu korkunç, hareketsiz yüzüne uzun uzun baktım. Evet, sual yerindeydi. Nereye gidiyordum? Fakat nereye gittiğimi ve bir gün yolumun nerelere çıkacağını ben biliyor muydum ki?..

— ***Bilmiyorum yoldaş, dedim, nereye gittiğimi bilmiyorum...***

*

• * *

Ejderhan balıkçısının ilk işi bir «harp ilânı» oldu. Bir sabaha evden çıkınca, duvarlara küçük beyannameler asılmış olduğunu gördüm. Bu beyannameler kötü bir elyazısıyle hazırlanmıştı. Beyannamelerin başına «Burjuvaziye ilân-ı harp» sözleri yazılmıştı. Altında, Ejderhan balıkçısının imzası bulunuyordu...

Sokaklar bomboştu. Herkes evine ve şehir kendi içine çekilmişti. Zaten her türlü kalabalığın, hareketin, direnişin derhal ateşle karşılanacağı beyannamede yazılıydı. Şehrin başına bir yıldırım inmiş ve onu meflûç bırakmıştı.

Gün sona ererken, şehir, tamamen elden geçmişti, taranmıştı. Arabalar, kamyonlar; hanlara, kervansaraylara, yığın yığın ev eşyası, dükkân, ticarethane mallan taşıyorlardı. Oralar, belki de tıka basa eşya ile dolmuştu. En değerli İran, Türkistan halıları, altın gümüş işlemeler, ihtilâl komitesi binası önünde sergilenmişti. Bunların içinde paha biçilemez parçalar, antikalar vardı.

Eski Şeki Hanlarının son varisinin evinden öyle sandıklar çıkarılmıştı ki, bunların içinde neler olduğunu sahibi de bilmiyordu. Bazıları da ele geçen hesapsız altın paralardan bahsediyordu. Zaten Nuha eski, zengin bir şehirdi.

Akşam her tarafta devriyeler dolaşıyordu. Görünüşe göre bu sessiz harp, Ejderhan balıkçısının ilân ettiği gibi sonuçlanmıştı.

*

★ *

Malı elinden alman şehirde bir mukavemet olmadı. Fakat ara yerde, gene de yakasına asılınacak bir suçlu bulunmuştu. Bu, bir bayan öğretmendi.

Evleri aranan ve eşyaları alınanlardan bir bayan öğretmen, bir çıkının içine

sakladığı yirmi bir altınını, haciz komitelerinden kaçırırken yakalanmıştı. Duruşma, bu öğretmenin hocalık ettiği mektebin salonunda yapılacaktı.

Duruşmanın başlayacağı gün, duruşma saatine doğru bu salona gittim. Sıraları daha çok hocalar ve Öğrenciler doldurmuştu. Herkes yerini alıp da kapıda nöbet tutan Kazaklardan biri:

— ***İhtilâl Mahkemesi geliyor, ayağa kalkın!..*** diye bağırınca, hep birden ayağa kalktık.

İhtilâl Mahkemesi Heyeti göründü. En önde Ejderhan balıkçısı yürüyordu. Kıyafeti her zamanki gibiydi. Kasketi gene başında yan yatıyordu. Tabancasının meşin kordonları gene dizlerini dövüyordu. Gene o her günkü asi, hoyrat çocuktu. Yalnız her nasılsa bugün tıraş olmuştu. Saçları düzelmişti. Kirli, tıraşlı yüzünün yerinde, genç, renkli, fakat duygusuz, zalim bir yüz peyda olmuştu. Kasketini çıkardı. Masanın bir kenarına koydu. Yanında iki asker üye vardı.

Heyet kürsüde yerini alınca komiser, ilk sözü savcıya verdi. Savcı genç bir kızdı. Aslında bir asil, yahut hiç değilse bir burjuva kızı olsa gerekti. Açık kumral, dağınık saçları, mat, narin, güzel bir yüzü vardı. Havanın oldukça sıcak olmasına rağmen sırtına, vaktiyle pahalı olması lâzım gelen eski, yanın bir kürk geçirmişti. Ayaklan çorapsızdı. Ama kısa konçlu lastik çizmeler giymişti. Bu kaba saba kıyafeti içinde, ince kibar bir güzellik gizleniyordu. Yirmi dört yaşında kadardı. Savcının bıraktığı bu etki, bana, yirmi bir altının haciz komitesinden kaçırırken yakalanan bayan öğretmenin sonu hakkında biraz ümit, cesaret verdi. Kadın kadını nasıl olsa anlardı.

Bayan öğretmen de gençti. Henüz evlenmemişti. Basit, ifadesiz bir yüzü vardı. Bir esnaf ailesinin kızıydı. Maaşıyle geçiniyordu. Sırtına, topuklarına kadar inen sade, beyaz bir elbise giymişti. Başına attığı çadranın bir ucunu boynundan dolayarak, omuz başından arkaya doğru bırakmıştı. Zaten kanı çekilmiş, ağarmış olan yüzü, bir beyaz çadranın çerçevesi içinde, daha cansız olarak, yusyuvarlak meydana çıkmıştı...

Savcı kız, onu derhal suçlandırdı:

— ***Bu bayan öğretmen, dedi, bir ihtilâl aleyhtarıdır. Bir halk düşmanıdır. Bir mürtecidir. Halktan çalman bir malı halktan kaçırmak istedi. Fakat halkın eli, onu suçüstünde yakaladı. Çarların, kapitalistlerin, emperyalistlerin her yerde yakalarına yapışan bu el, onu da tam suçunu işlerken yakaladı. Evet, halktan çalınmış olan bu yirmi bir altın...***

Burada bayan öğretmen dayanamadı, atıldı:

— ***Fakat yoldaş, ben bir şey çalmadım. Bu yirmi bir altın benimdir. Onları birer birer biriktirdim. Hem ben bir muallimim. Bir halk hizmetkârı...***

Fakat Ejderhan balıkçısı onu susturdu. Savcı daha büyük bir şiddetle avına saldırdı:

— ***Hayır! O para sizin değildir. O para, bütün dünyada yaşayan, çalışanların hakkıdır. Evet, sen bir hırsız...***

Ve sonra sesini öyle yükseltti ki, salonu çınlatan sözleri, artık bu dört duvarın arasına sığmıyordu. Kapılardan, pencerelerden taşıyordu. Biz dinleyiciler bile, her kelimesi bir tokmak gibi inen bu suçlamaların altında ve bu sayılan suçları sanki biz işlemişiz gibi eziliyorduk.

Savcı, bayan öğretmenin halkın parasını çaldığını, bir muallim olarak da, işçi ve çiftçi sınıfının masum yavrularını insafsızca zehirlediğini bir daha iddia ettikten sonra onu, burjuvaziye satılmış bir uşak, bir kuyruk olarak vasıflandırdı. Onu, İngiliz emperyalistleriyle Fransız kapitalistlerinin, Sovyetler Birliği'ni boğmak için giriştikleri savaşta bir suç ortağı olarak tanıttı. İrticaın gizli ve ücretli ajanlarından biri olduğunu da ilân ederek sözlerine son verdi...

Bayan öğretmen evvelâ savcıyı sükûnetle dinliyordu. Sonra birkaç defa, bu sözlerden hiç bir şey anlamadığını söylemeye çalıştı. Bütün bu işlerle kendisinin, kim bilir kaç yılda tek tek biriktirdiği şu yirmi bir altını arasında nasıl bir münasebeti olduğunu anlayamadığı belliydi. Hele Nuha'nın bir kenar mahallesinde, çalıştığı ilk mekteple, nasıl olup da İngilizlerle Fransızların ücretli casusu olduğunu kavrayamadığı anlaşılıyordu. Fakat savcı, sesini yükselttikçe, onun da şaşkınlığı artmaya başladı. Hele savcı

sözlerini bitirip de yerine oturacağı zaman, gözlerini bütün hışmıyle onun üzerine dikince, bayan öğretmenin şaşkınlığı bu sefer bitkinlik ve derken baygınlık haline döndü. Evvelâ ayakta sendeler gibi oldu. Sonra sağa, sola tutunmak istedi. Fakat başaramadı. Bir külçe gibi birden yere çökerken, Ejderhan balıkçısı, kaleminin tersiyle sert sert ve birkaç defa kürsünün üzerine vurdu. Kapıdaki Kazak derhal bağırdı:

— ***Ayağa kalkın***!..

Ayağa kalktık. Hüküm verilecekti...

Ejderhan balıkçısının bu ilk ilân-ı harbini, yeni harp ilânları izledi. Çıkarılan beyannamelerin hükmü bazen gündüz, bazen gece uygulanıyordu. Hele gece yarısına doğru kaleden, ardarda yaylım ateşleri duyuluyordu. Kısa bir müddet sonra öyle oldu ki, beyannamelerin tabirince, «Silahsızlandırılan ve başsızlaştırılan burjuvazinin artıklan» ya tasfiye edildi, yahut da ortada perişan bir kalıntı yığınından başka bir şey kalmadı. Fakat daha sonra bu kalıntıya da bir yolculuk göründü: Şehir temizlenecekti!.. Adına kapitalizmin döküntüleri denilen şu bizim Nuhalılardan bir kısmının, şehrinden çıkması, kırlarda kırılması ve bir daha şehre dönmemesi lâzım geliyordu...

Bu olan biten şeylere bakarak ihtilâle bir mana vermek lâzım gelirse, buna sadece bir çılgınlık demek yerinde olurdu. Kaldı ki, evvelâ şu ihtilâle bir isim bulmak lâzımdı. Acaba, bu bir ihtilâl miydi? İsyan eden ve ihtilâli çıkaran kimdi? Bu bir ihtilâl ise, ihtilâlciler neredeydiler? Aslına bakılırsa, Azerbaycan'ın hiç bir yerinde hiç bir karışıklık çıkmamıştı. Kimse kimseyle çarpışmamıştı. Hiç bir yerde bir isyan bayrağı açılmamıştı. Tarihlerde yazılı ihtilâllerle bunun hiçbir benzerliği yoktu. Memleket gerçi geriydi. Basit ve Şarklı bir yapısı vardı. Ama ortada, zulümleri altında halkın inim inim inlediği bir zalimler tabakası da pek görünmüyordu. Müstebit bir hükümdar mevcut değildi. Bu ihtilâl, zindanların kapılarını açarak oralardan hürriyet mücahitlerini de kurtarmamıştı. Çünkü zindanlar, günahsız mahkûmlarla, hele münevverlerle dolmuş değildi. Çok büyük toprak mülkiyetleri, toprak köleliği, feodal münasebetler daha önce oldukça tasfiye olunmuştu. Bakû'ya münhasır olmak üzere bir amele

rahatsızlığı vardı. Petrol işletmesinin tekniği geriydi. Birçok kuyular el işçiliğinin yardımı ile çalışıyordu.

Fakat ne var ki, memleket zayıftı. Öz idaresini kuramamıştı. Bu bakımdan rahatsızdı. Kuzeyde ise, dünya ölçüsünde davaları olan bir hareket gelişiyordu. Bu hareket kendini, eski Çar Rusyası'nın bir mirasçısı sayıyordu. Ona göre Azerbaycan, Çar Rusyası'nın bir parçasıydı. Hele onun petrollerine, kuzeyde çok ihtiyaç vardı. Rusya'da üretim tekniği, hemen hemen petrole göre kurulmuştu ve petrol Azerbaycan'da vardı. O halde «mazlum Azerbaycan»ın kurtarılması lâzımdı. Demek ki şimdi Azerbaycan'ı kurtarıyorlardı...

O günlerde, bu düşüncelerin hepsini ve bu kadar aydınlık olarak sıralayabiliyor muydum? Pek tayin edemiyordum. Ama, bu soruların hiç olmazsa ana hatlarıyle beni düşündürdüğünü gayet iyi hatırlıyorum. Bu düşünceler, dimağımı asıl geceleri sarardı. Günün toplantıları, mitingleri, nutukları sona erip de gece odama çekildiğim zaman, kafamda bir sıra sualler beliirdi. Bunlara cevap arardım. Evde yalnızdım. Ejderhanlı balıkçı, bu evi daha ilk gün terketmişti. Mekteplerde hayat gene başlar gibi olmuştu. İzci oymağının toplantılarına, gezintilere son vermiştik. Ama yeni rejim, her alanda çeşitli işler çıkarıyordu.

Fakat bunların hiç birinin ciddî bir devamlılığı yoktu. Şu vardı ki, eski toplumun hiyerarşisi artık silinmişti. Eski devrin değer ölçüleri süpürülmüştü. Yeni değer ölçüleri ise henüz meydanda yoktu.

Olayların gereği gibi kavranması, benim akıl gücümü ve anlayış ufkumu aşmıştı. Fakat yeise düşmemek, kendimi kaybetmemek için, onları soğukkanlılıkla sıraya koymaya çalışıyordum. Gerçi şu eski dünyada, arkasından ağlanılmaya değmeyen birçok şeyler vardı. Proletaryanın sınıf kavgası ve proletarya hâkimiyeti bana bir şey ifade etmiyordu ama, şu Çarlık Rusyası denilen despotizm, bütün mitinglerde söylenildiği gibi, dünya yüzünde rejimlerin her halde bir yüz karası olsa gerekti. Sonra tarihte harplerin arkası kesilmediği de doğruydu. Garp Avrupası'nda ve Amerika'da politikacıların ateşle oynadıkları her halde yalan değildi. Hele emperyalist

memleketlerin «Şarkın mazlum milletlerini, zulüm, sömürü ve toptan öldürmeler altında inlettikleri» ne artık ben de kalıbımı basabilirdim...

Sonra, bu son dünya harbinde, sayısız cephelerde harbe sürüklenen milyonlar ve milyonlarca insanın öyküsü vardı. Bütün bu eski savaşçılardan sağ kalanlar, dünyanın her yerinde, öyle bir ateş çemberinden geçmişlerdi ki, şimdi onlar neticeyi terazinin gözüne koydukları zaman ellerinde kalan şey, koskocaman bir aldanıştan, bir hayal kırıklığından ibaretti. Bu da doğruydu. Ben de bir eski savaşçı ve bu hayal kırıklığına uğrayanlardan biriydim. Sonu gelmez yağmalar, uluslararası çapta soygunlar, yeni yeni harpler ve ihtilâller ise elbette ki bir gerçekti. Örneğin şu bizim Anadolu... Dünyayı bölüşenler orada yaşayanlara, hâlâ bir avuç bozkırı bile çok görüyorlardı.

* *

Duyduklarımın, dinlediklerimin etkisi altında düşüncelerim bu noktaya vardıktan sonra, olan bitenlere kendimi zorlayarak da olsa, birtakım manalar vermeye çalışıyordum. Derine inmeyen belirsiz ve sübjektif manalar...

Bunlar hiç şüphesiz, doğru değildi. Bunların gerçekle bir ilgisi yoktu. Fakat ne çare ki ben, bunları bir inkılâp örtüsüne büründürerek, böylelikle bir yol bulmak ümit ve gücünü arıyordum. Bu, elbette ki bir aldanıştı.

Evvelâ, en çok tekrar edilen sloganları bozmakla işe başladım. Bütün nutuklarda, mitinglerde, sınıfların kavgasından, parti politikasından bahsediliyordu. Sınıf diktatörlükleri anlatılıyordu. Ben bunlardan bir şey anlamıyordum:

— ***Bu sözler saçma! diyordum, bunlarda her halde bir yanlışlık var. Anlatılmak istenen şey, her halde başka? Aslolan ne sınıf, ne de partidir. Bunların hepsi laf... Aslolan insaniyet!***

Evet, insaniyet!.. İşte şimdi buldum. Evet, şimdi kurulmak istenen şey, insaniyettir!..

Bu formülü bulduktan ve kendimce ona inandıktan sonra işin arkası kolay geliyordu:

— Evet, hakikî ülkü insaniyettir! Bu ülkü daima ihmal edildi. Dökülen kanlar ve sarfedilen emekler, hep batıl yollarda boşa gitti. Yağma çağlarından ve esirlik devirlerinden sonra din kavgaları geldi. Ortaçağın korkunç karanlığı...

Sonra imparatorluklar... Saltanat kavgaları... Taht uğrunda dökülen kanlar. Hatta benim bile ilk inançlarım bir imparatorluk masalına dayanmıyor muydu? Tuna'dan Basra Körfezi'ne, Kafkasya'dan, Sudan'a, Şimal Afrikası'na kadar uzanacak bir Osmanlı İmparatorluğu için hayaller kurmamış, hatta dövüşmemiş miydim? Sonra «üstün millet» denilen «tarihî vazifesi olan millet» denilen bir anlamın davalarını her şeyin üstünde aldık. Milletleri, kıdemlerine zaferlerine göre kademe kademe sıraladık. Dilleri bir, dilekleri bir, tarihleri bir bu üstün milletler, imparatorlukların yerinde saltanatlarını kuracaklardı. Turan, bunlardan biri ve en şereflisi olacaktı!..

Halbuki, böylelikle mefkure binamıza, çatışmayı imtiyazı ve harbi ister istemez temel kılmış oluyorduk. Çünkü diğer milletler de, kendilerini birer üstün millet gibi düşünebilirlerdi. Onların da kendi saltanatlarını kurması ve: «Hilkatle başlar tarihimiz var,

Dünyaya hâkim olmak isteriz!..» *demeleri pekâlâ kabildi. Tıpkı bizim gibi... O zaman ise, menfaatlerin birbiriyle çatışmaması ve hepsi de dünyaya hâkim olmak isteyen imparatorluklar arasına, Allahın eliyle ebedî kale duvarları çekilmesi kabil olmayacağına göre, bunlar arasında kanlı hesaplaşmalar, yani şimdiye kadar olan şeyler çıkmaması elbette kabil değildi.*

Halbuki şimdi?.. İşte artık insaniyet devri doğuyor! Tahtlar, taçlar ve bütün zalimler yıkılacak! Bütün dinler bir ve bütün insanlar beraber olacak. Yeni din, yeni dil,

yeni sanat, yeni medeniyet, yeni mamureler doğacak. Bütün insanların eşit, bütün milletlerin hür ve beraber yaşayacakları harpsiz, ihtilâlsiz, imtiyazsız yeni bir âlem!..

Bu ne güzel bir rüyaydı?

Bu rüya, elbette ki saçmaydı. Ama düşündüklerim bana çekici görünüyordu. Hatta bir de uzun nesir yazmıştım:

«Biz; bütün dinleri bir ve bütün insanları beraber gören bir âlemin çocuklarıyız!..» vb.

Bu uzun yazıda «biz» derken acaba kimleri kasdetmiştim? Bu belli değildi. Bu elbette ki bir hayaldi. Elbette ki bir aldanıştı. Bu aldanışa beni sürükleyen şey, içinde yaşadığım olaylara, gelişmelere, onlarda olmayan manaları yakıştırmamdı. Benim daima bir şeylere kapılan his ve hayal âlemimdi.

Güttüğüm mantık, saf ve basit hislerle örülmüş sabun köpüğünden başka bir şey olmasa da, onun, ruhumda uyandırdığı seraba ben inanıyordum. Çünkü, ona muhtaçtım...

Gerçi zaman zaman ve kendimi ruhumda bu seraba en ziyade kaptırdığım anlarda, bazı olayların sert ve kaba hakikati, içinde kapandığım bu hücrenin, bu soyut âlemin kapısını çalardı. Hapisler, tehcirler, yağmalar, kurşuna dizilmeler...

Şehrin ileri gelenleri denilen kimseler, hatta bazılarının kadınları, çoktan temizlenmişlerdi. Sünnîlerin imamı Nur Mehmet Efendi, Şiîlerin ahundu Ferecullah hapisteydiler... Aydınlara henüz el atılmamıştı ama, bu davranışın da eli kulağındaydı. Baku'da, Gence'de büyük temizlik çoktan tamamlanmıştı. Milliyetçi liderler artık yoktu. Köyler taranıyordu. Şu başsızlandırma denilen şey, her gün biraz daha gelişmekteydi. Fakat ben, bunlara da birtakım izahlar bulurdum:

— Canım, derdim, hangi inkılâp, getireceği medeniyeti ve nizamı kansız doğurur? Bu olaylar yeni bir âlemin doğum ağrıları. Bu dökülen kanlar, belki de eski birtakım günahların ödenmesi... Hem sahnedeki aktörlerin ne ehemmiyeti var? Eğer şu hantal kılıklı Ejderhan balıkçıları olmasaydı, Çar'tn tahtını kim yıkabilirdi? Hem şu ölmüş Asya, o daldığı eshâb-ı keyf uykusundan başka türlü nasıl uyanır? Şu Asya'nın, şu kokmuş Buhara'nın, şu afyon sarhoşu Acemistari'ın, şu

Çin'in, şu Hindistan'ın kangren olmuş durgunluk yaralarını başka türlü nasıl yıkayabiliriz?..

Hele bu son sezi beni çok sarıyordu. Çünkü bizim neslimiz Garba düşman, Şarka ise kırgındı. Garp bize daima oyun oynamıştır, bizi daima haksız çıkarmıştır diye düşünürdük. Garp, bizim varlığımızın, vatanımızın, dinimizin düşmanıdır diyorduk:

«Garbın cebîn-i zalimi, affetmedim asla seni, Türküm ve düşmanım sana kalsam da bir kişi» (l)

Bu bir şiirdi ki, o zamanın bütün gençleri ezber bilirdik. Şarkın ise ruhlarımızda esrarlı bir çekiciliği vardı. Onun Uyanmasını isterdik:

Daldım gözünde vehm uyuyan susmuş ufkuna,

Ey Şark! Kanmadın mı asırlarca uykuna?

Hâlâ hûşûa kubbeler, en hisli bir penâh,

Hâlâ minarelerde, tevekkel diyen bir âh...

Bin zulmü, kahrı yenmeye bir parça kan yeter,

Ey Şark! Uyan, yeter yeter, ey Şark uyan, yeter!..» (2)

İşte şimdi Şark, yüzyıllar süren uykusundan artık uyanacaktı. Tahtlar, taçlar devrilecek, zalimler yerlere serilecekti. Yabancılar, ***Asya'nın*** topraklarından çekileceklerdi. Asya, artık Asyalıların olacaktı. Uçsuz bucaksız bozkırlarda ezanlar, esir ve mazlum milletlerin kurtuluşunu haykıracaktı!

Bu, niçin böyle olacaktı? Nasıl böyle olacaktı? Bunu pek tayin edemiyordum ama, bunun böyle olmasını istiyordum.

Bakû'da toplanacak «Şark Milletleri Kurultayı»na delege seçildiğim zaman, işte bu ruh hali içindeydim.

(1) Emin Bülent: *Kin.*

(2) Ali Canib'in *Şarkın Ufukları* şiirinden.

Kuzeye Çıkan Yol

Yolumuzu, biz mi tayin ederiz? Yoksa birtakım eller, çıktığımız yolculukta bizi, kendi şartlarına ve kanunlarına göre, bu şartların çizdiği istikametlere doğru mu iterler?

Bu, bütün çağlar boyunca, insanoğlunun serüveninde bir problemdir ki, bu problemi, ne bizden öncekiler çözebilmişlerdir. Ne de bizden sonrakiler çözebilecekler...

1 eylül 1920'de başlayan Kurultay günlerinde Bakû, Ortaçağ Asyası'ndaki büyük şehirlerden birinin alacalı görünüşünü yaşıyordu. Araplar, Hintliler, İranlılar, Afganlılar, Moğollar, Özbekler, Kırgızlar, Iran Kürtleri ve daha nice kavimlerden, milletlerden insanlar...

Hepsi de kendi kıyafetlerini taşıyorlardı. Hepsinin de boynunda, belinde, kılıçlar, hançerler, tabancalar, kamalar vardı. Agelli, sarıklı, kavuklu, kalpaklı insanlar. Bakû sokaklarını dolduruyorlardı...

Her köşede, her yerde esir, mazlum milletlerin kurtuluşu ilân olunuyordu. Söylenenlere bakılırsa, İsrafil'in sûru artık çalmıştı. Yüzyıllık esaretleri içinde bir ölü uyuşukluğu yaşayan milletler, artık başlarını kaldıracaklardı. Demek ki Şark, uykusundan uyanıyordu... Artık her millet zalimlerini, istilâcılarını başından atacaktı.

Bu iş bana, o güne kadar dinlediğim, şu sınıfların kavgası, parti politikası, proletarya diktatörlüğü gibi şeylerden daha aydınlık görünüyordu.

— ***İşte şimdi her şey anlaşıldı. İşte benim bağlanacağım dava...*** diyordum. Hem bu davanın öncüleri arasında şimdi ben de vardım. Şark milletlerinin isyan bayrağını açan şu büyük kurultayın safları arasında bulunuyordum. Heyecandan sarhoş gibiydim. Demek, yarın silahlarımızı alacaktık. Bu kurtuluş bayrağı altında yürüyecektik. Şarka mı olur, Garba mı olur, saldıracaktık. Belki Akdeniz'e, belki Kızıldeniz'e varacaktık. Belki Hint'e, belki Çin'e girecektik?..

Kurultayın da, galiba en genci bendim. Belimde tabancam yoktu, boynumda

kılıç asılmamıştı ama, halim, kıyafetimle gene de harekete hazır bir askerdim.

Ne adlarını bildiğim, ne dillerini anladığım renk renk, çeşit çeşitli delegeler arasında dolaşıyor, konuşuyordum. Sanki çoktan beri berabermişiz gibi, sanki çoktan beri aynı yolun yolcusuymuşuz gibi, işaretlerimizle, bakışlarımızla güya anlaşıyorduk.

Kurultay, marşlar, çığlıklar, kılıç, hançer şakırtıları arasında açıldı. Herkes, her millet kendi dilinde haykırıyordu. Havada savrulan ve

birbirleriyle çarpışan kılıç, hançer sesleriyle yalnız salon değil, bütün gökkubbe inliyor gibiydi.

* *

Kurultay bir tiyatro salonunda toplanmıştı. Sahnede her milletten seçilen divan üyelerinin ortasında Zinovyef yer aldı. Zinovyef bir Yahudiydi. O zaman Komintern'in, yani Dünya İhtilâl Teşkilâtı'nın da başkanıydı. Fakat bir ihtilâlciden ziyade bir artiste benziyordu. Dolgunca vücudu, pembemsi yüzü, dağınık, kıvırcık saçları vardı. İhmal edilmiş kıyafeti, kıvılcımlar fışkıran gözleriyle canlı, hareketli bir adamdı. Etrafım saran kavuklular, sarıklılarla kucaklaşıyordu. Hepsi de ayakta olan kongre prezidyum üyeleri arasında yumruklarını sağa sola sallayarak, durmadan, Şark milletlerinin isyanını ilân ediyordu. Gene Yahudi asıllı bir ihtilâlci yazar olan Radek, daima onun yanındaydı.

Arkasında Belakun vardı. Genç, gürbüz bir Macar ihtilâlcisiydi. Az zaman önce Macaristan'da hapishaneden alınıp, Macar diktatörlüğü tahtına bir kan ayini içinde geçmişti. Fakat RomanyalIlar, Peşte'yi işgal edince rüya sona erdi ve şimdi bu genç Macar Yahudisinin arkasında bıraktığı kanlı iz, Tuna'dan, Macar pusatlarından, Karpatlar'a doğru uzanıp gidiyordu.

Sonra Pavloviç geliyordu. Pavloviç, Yahudi bir Rus âlimiydi. Bir lisanîyatçıydı (1). Nispeten alçak boylu, sarımtırak saçları, sakallan karmakarışık bir ihtiyardı. Yakası düğmeli, belden kemerli Rus

köylü gömleği giymişti, Pantolonu vücudundan düşecekmiş gibi görünüyordu. Hem bir bilgine, hem bir köy papazına benziyordu. Irkının hareketliliği, en hareketsiz zamanlarında bile gözlerinden taşıyordu... Sonra bir sıra ikinci planda adamlar geliyordu. AzerbaycanlI Abilof, Türkistanlı Feyzullah Hoca, Ikramof, Dr. Neriman Nerimanof gibi... (2).

(1) Zinovyef, Radek, Belakun, hatta muhtemelen Pavloviç 1938 temizliğinde Stalin tarafından kurşuna dizdirildiler.

(2) Dr. Neriman Nerimanof, Halk Şûraları Başkanıydı. Kremlin'de öldü. Feyzullah Hoca ile Ikramof kurşuna dizildi.

Kurultayın ilk celseleri nümayişler, bağrışmalar arasında, gürültüler, alkışlarla geçti. Kılıçlar durmadan sıyrılıyordu. Bunların dışında birkaç kez ve program toplantısı da oldu ama, bunlar kılıç çekip nara atmaktan ziyade, söylenenleri dinlemeyi icap ettirdiği için, sayın delegeleri pek ilgilendirmedi...

Bu gibi toplantıların baş hatibi Pavloviç'ti:

— Şark milletlerinin bir kısmının, hatta meramlarını yazı ile ifade edecek alfabeleri bile yoktur. Yazı dilleri mevcut değildir. Alfabesi olanların da bir kısmında yazı, ancak din kitaplarını, duaları yazmak için kullanılır. Şark memleketlerinde üniversite, kütüphane, tiyatro, hatta gazete yok demektir. İşte bizce millî mesele, her şeyden önce, ulusların, boyların, uyrukların kendi yazılarına, kendi dillerine kavuşmalarıdır. O kollar, o boylar ki, adları bile unutulmuştur. Fakat artık bunlar, keşfedilip meydana çıkarılacaklardır. Kendi dillerine, kendi yazılarına sahip olacaklardır. Millî kültür böyle çiçeklenecektir!..

Tunguzlar, Buryatlar, Yakutlar, Karakırgızlar, Çuvaşlar, Çeremişler, Avarlar, Kabardinler, Kalmuklar, hulâsa adları sayılamayacak kadar çok milletler, kendi öz kültürlerini böyle meydana çıkaracaklardır. Sonra bunların üstüne enternasyonal kültür kanat gerecektir. O enternasyonal kültür ki...

Mevzu biraz karışıktı. Ve bizim kılıçlarımızı çekip Kızıldeniz'e, Hint'e, Çin'e yürümemizle pek âlâkası yoktu ama, o sözlerine fasıla verdikçe, sayın delegeler, evvelâ sahneden gelen bir dalgayla, «Hurra!»lar, «Yaşasın! »larla salonu çınlatıyorlardı. Demek, benim pek anlayamadığım bu tezi, onlar iyice anlıyorlardı.

Ben yalnız şunu sezinliyordum ki, o güne kadar pek adı anılmayan ve Pavloviç'in deyimi ile, zalim kapitalistlerle, gaddar büyük Rus şovenistlerinin pençeleri altında ezilen şu küçük millî, yahut etnik cemaatler, şimdi artık itibar kazanıyorlardı. Demek, her kabilenin artık bir dili, bir yazısı olacaktı. Hepsinin üstüne de, enternasyonal kültür kanat gerecekti.

Pavloviç, zalim kapitalistlerle, gaddar Rus şovenistlerini lânetlerken, «Alman istilâcılarının emri altında çalışan hayalperest Turancıları» da iltifatının dışında bırakmadı.

Biz, Akdeniz'den, Sarıdeniz'e kadar uzanan ve rivayete göre, sayısı yetmiş milyonu aşan insanları hep Türk biliyorduk. Hatta bir düşünüşe göre, bir dil, bir dilek, bir kültür altında birleşecek bu insanların vatanının adı «Turan» olacaktı. Halbuki Pavloviç'e göre, böyle bir topluluk yoktu. Böyle bir dil de mevcut değildi. Ona göre Turan, fikrî bir emperyalizmdi ki, arkasında Alman Genelkurmayı gizliydi. Ve gene Pavloviç'in dediğine göre, bunun, eski Rus şovenizminden bir farkı yoktu...

Pavloviç'i dinlerken, tek bir yazının, tek bir kültür dilinin değil de, örneğin şu yetmiş milyon Türk dediğimiz toplumu teşkil eden etnik bölüntülerden her birinin ayrı bir kültüre, ayrı bir iç yapıya sahip olmalarını düşündüm. Bu, garip bir görünüş olacaktı? Ufak tefek farklarla belki yüz cins alfabe, yüz tane eyalet, yahut muhtariyet veya cumhuriyet...

Böyle bir sistem, İran'da da belki yüz, Hindistan'da beş yüz muhtar ülkenin veya etnik kültürün teşekkülü demek olurdu. Demek ki Asya, böyle çiçeklenecek ve sonra bunların üstüne Pavloviç'in anlattığı enternasyonal kültür kanat gerecekti...

Fakat Pavloviç'ten başkasının pek akıl erdiremediği bu bahisler, bu mertebe, dallanıp budaklanıp da, sayın delegeler öğle sonu dalgınlığına kapılır gibi olunca, Zinoviyef'in sesi hemen gürlerdi. Lenin' den bir telgraf, Troçki'den bir mesaj derken, mızıkalar hemen enternasyonal marşını çalardı. O zaman kılıçlar hançerler gene sıyrılırdı. Delegeler gece için ya büyük tiyatroda bir «Leylâ-Mecnun» operetine, yahut bir pandomime davet edilir, rapor oy

birliğiyle kabul olunur, toplantı alkışlar arasında sona ererdi.

*

* *

Enver Paşanın bir gün, kurultay salonunun bir locasında görünüşü, Şarklı delegeler arasında kaynaşmaya sebep oldu. Paşanın şöhreti müslüman Şarkta bir masal, bir efsane halindeydi. Bu halkın inanışına göre o, yeryüzü insanlarından biri değildi. Onun göründüğü her yerde, göklerin açılması, yerlerin yarılması, büyük ve azametli bir şeyIerin olması lâzım gelirdi.

O, daima her şeyin üstünde ve herkesin üstünde olmalıydı.

Fakat bu kurultayı tertip edenlerce, onun burada galiba sadece görünmesi veya şöylece bir gösterilmesi istenmişti ki, ona başkanlık sahnesinde yer verilmemişti. Göründüğü locaya şöylece ve çekinerek sokuldu. Bir köşeye sindi. Bu ise onun aleyhine oldu ve tılsımını bozdu...

Çünkü, Şarklının gözünde sahip, yahut hüdavend, ancak tapılacak yerde olduğu, hükmünü yürütebildiği zaman bir kudrettir. Put, yere düştüğü gün, bütün sihrini kaybeder.

Enver Paşa için de öyle oldu. Onu ilk görüşlerinde heyecanlarından sarsılanlar, biraz vakit geçip de, kahramanlarım ihmal edilmiş, yahut da bütün diğer insanlardan biri gibi görünce yadırgamaya başladılar. Bunun için Enver Paşa da gittikçe daha çekingen, hatta daha şaşırmış bir hal aldı. Yüzü sakin olmaktan ziyade somurtkandı. Hele İstanbul'dan gelen ve kendilerini komünist sayan Türkiyeli bir grup (1) onun kongreye delege değil, halk mahkemesi karşısına suçlu olarak çıkarılması lâzım geldiğini kongre başkanına — belki önceden düzenlenen bir tertiple— kuvvetlice bir İfadeyle hatırlatınca, Enver Paşa büsbütün kendi haline terkedilmiş oldu. Kendisine kürsüde konuşması için söz verilmedikten başka hazırladığı nutku, kendisinin okumasına da meydan bırakılmadı. Kürsüye gelen ve komünist sayılan, fakat bir süre sonra karışık bir adam olduğu kanlı bir olayla meydana çıkacak olan

biri, elinde tuttuğu bir kâğıdı, sanki ona dokunmak istemiyormuş gibi, delegelere doğru uzattı:

— ***Başkanlığa verilen bu yazıyı okuyordum...***

diyerek, yarı asık, yan müstehzi bir edayla Enver Paşanın tebliğini okudu. Tebliğ okunduğu zaman salonda, alkışlamakla, alkışlanmamak arasında kararsız bir hava esti. El çırpanlarla çırpmayanlar birbirlerine baktılar. Sağda solda beliren yarı ürkek alkışlar duraladı, söndü. Sonra salonu soğuk bir hava kapladı. Fakat başkan birden,

(1) O zamanki milliyetçi Ankara Türkiyesi de kongreye bir temsil heyeti göndermişti. Fakat bu heyet, daha ziyade gözcü olarak kaldı. Aktif bir vaziyet almadı.

başka bir konuya geçip, sahneye yeni figüranlar sürünce, kalabalık geçen olayı unuttu gitti.

Enver Paşanın tebliği, tebliğ olmaktan ziyade yersiz, lüzumsuz bir şeydi. Yıkılmış, kararsız bir adamın, kendisine o kadar yabancı bir yerde, hazin ve acınacak bir ifadesiydi. Bu okunan şeyleri, hiç şüphesiz kendisi yazmamıştı. Onu yazanlar da, ya bütün olan biten şeylere karşı anlayışsız, yahut da, basit, avare insanlardı. «Garbın militarist ve emperyalist devletlerine karşı, Şarkın mazlum milletlerinin isyanından», «Fakir ve mihnet çeken köylülerin haklarından, hükümranlıklarından» bahseden satırların arkasında, Anadolu'nun mağara köyleri, Sarıkamış dağlarında, Gâliçya'da, Arap içinde kaybolan yüz binlerce, yüz binlerce insanların iskeletleri, dalga dalga ayaklanıyor, homurdanıyor gibiydi... Bir nevi af dileyişi, bir nevi hizmet arzedişi de manasız, samimiyetsizdi.

Evet, bu yersiz bir sahneye çıkıştı ve büsbütün onun aleyhine oldu(l).

Birkaç gün sonra onu yakından gördüm. O gün Kurultay sona ermişti. Enver Paşanın eski Parti arkadaşlarından olan, İstanbul'dan kaçtıktan sonra buraya sığınan küçük Talât Beyin evindeydik (Talât Muşkara). Küçük Talât Bey daha önceden beni tanıyordu. Nuha'dan bir gönüllü kafilesiyle Karabağ'a giderken yolda, Akdam kasabasında bir gece yarısı onunla tanıştırılmıştım.

Onlar, iki arkadaş (Ordu Kumandanı ve Enver Paşanın amcası Halil Paşa) İstanbul'da kapatıldıkları Bekirağa Bölüğü Hapishanesinden, bir muhafızın yardımıyle kaçmışlardı. Anadolu'ya geçerek, uzun bir yolculuktan sonra iki şöhretli vatandaşla tanışmak, onları dinlemek benim için yeni bir şey olmuştu. Onları Nuha'ya davet etmiştim. Küçük Talât Bey, biz Nuha'ya dönünce şehrimize misafir geldi. Bunun için onunla daha önce Nuha'da, uzunca süren görüşme, tartışmalara imkân bulmuştum.

(1) Bu beyanat, General Ali Fuat Cebesoy'un *Moskova Hatıraları* isimli eserinde yayınlanmıştır. Fakat Ali Fuat Paşa, yanlış olarak, Enver Paşanın, nutkunu, gene Enver Paşanın okuduğunu yazar.

Şimdi de Bakû'da ve Şark Milletleri Kurultayı'nın bittiği gün, Küçük Talât Beyin evinde bulunuyorduk. Oda çıplak denecek kadar boştu. Uzun bir tahta masanın başında, memleketine dönemeyen ve burada yerleşen bir asker, pirinç ayıklamakla meşguldü. Enver Paşa az sonra odaya girdi. Ev sahibi, beni ona tanıttı. Tanıtırken de hakkımda güzel sözler söyledi. Bu tanıtmadan sonra, uzun tahta masanın diğer başına da biz iliştik...

Arada çok şeyler değişmişti. O artık bir İmparatorluğun Harbiye Nazırı, Orduların Başkumandan Vekili ve bir İmparatorluğun mutlak efendisi değildi. Bu devlet, bir zaman genç bir hürriyet kahramanı ve halkın gözbebeği olarak yükselen ve efsanevî bir şöhrete ulaşan bu genç insanın ve arkadaşlarının sonu gelmez hatalarıyle, evvelâ bir komitacılık idaresine sürüklenmiş ve ardından itildiği dünya harbinde, bütün varliğiyle çöküp gitmişti. Bütün bu işler için arada geçen zaman ise, yalnız on yıldan ibaretti. Enver Paşanm ve arkadaşlarının, arkalarında bıraktıkları bu on yıllık kanlı izin üzerinde, üç milyon (3.000.000) insanın kam, yahut cesedi yatıyordu (1).

Nihayet bir gün düşman, Çanakkale istikametinden görünüp de, onlar bir yabancı denizaltının teknesinde Karadeniz istikametine yurdu terkederlerken, arkada bıraktıklarına fısıldadıkları son sözleri, ne bir pişmanlık, ne bir vasiyet, ne de bir hayıflanmaydı. Bu sözler basit, derbeder birtakım komitacılık direktiflerinden ibaretti (2). Sanki hiç bir şey olmamıştı. Ve sanki bu olan işlerde onların hiç bir müdahalesi ve sorumluluk payları yoktu...

Hakkındaki parça parça yazılar, yahut broşürler, daha ziyade, hissiyatın hâkim olduğu eserlerdir. Biraz da bunun içindir ki «Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa» isimli, üç ciltlik eserimiz yayınlanmıştır. Enver Paşa, İstanbul'da, eski Rumî tarihle, 12 kasım 1297 ve bugünkü kullandığımız tarihle 1881 çarşamba günü doğdu (3).

(1) Bu konuda ayrıntılar ve resmî rakam tabloları *Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Pasa* isimli eserimizde verilmiştir.

(2) Bu hususta malumat almak isteyenler, Enver Paşanın son direktiflerini alan o zamanki Gizli Teşkilât Reisi Albay Hüsamettin Beyin *İki Devrin Perde Arkası* isimli eserini okuyabilirler.

(3) Doğum tarihi *Suyu Arayan Adam'ın* önceki baskılarında yanlış olarak çıkmış, doğduğu mahalle de gene yanlış olarak Beşik-Bu bakımdan, Atatürk'le yaşıttır. Doğum yeri İstanbul'da, Divanyolu'nda, eski lisan mektebi karşısında doğdum diye, kendi hatıralarında nakleder (1). İstanbul'da, bir memurun oğluydu. Asıl şöhreti, 10 temmuz 1908'de, hürriyetin ilânıyle başlar...

Kongre o gün bitmişti. Delegeler dağılacaktı. Zinovyef, Komintern kurmayını toplayarak o gün Moskova'ya dönecekti. Enver Paşaya hiç değilse bir haber iletmesi lâzımdı. Onu buraya getiren oydu. Buraya getirmeden önce Moskova'da iyi misafir etmişlerdi. Moskova Çayı kenarında eski bir konakta barındırılmıştı. Ziyaretine, Bolşevik ihtilâlinin ünlü liderleri geliyordu. Belki de güzel planlar konuşulmuş, düşünülmüştü. Anadolu mu olur, İran mı olur, yoksa Afganistan üzerinden Hindistan mı olur, Aysa'da her istikamete hesapsız yollar var-dı.

Halbuki, Zinovyef'in hareket saati yaklaştığı halde, şimdi Enver Paşaya, kendisi için, bir haber gelmiyordu. Hava sinirliydi.

Enver Paşa (2) o sırada kırk yaşındaydı ve yaşının adamı görünüyordu. Başında kalpak ve üzerinde beli kemerli koyu renkli sivil bir avcı elbisesi vardı.

taş gösterilmiştir. Şimdi kendi hatıraları elde bulunduğu için, bu yanlışlıklar, gereğince düzeltilmiştir.

(1) Bu konuda *Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa* eserimizin, birinci cildine müracaat.

(2) **Bugünkü neslin Enver Paşa hakkında yeterli malumatı olmadığını sanıyorum: Enver Paşa hakkında Türkçe'de hakikî bir tetkik eseri yazılmamıştır. O zaman 30 yaşında bir Kurmay Binbaşıydı. İhtilâlin efsanevî bir kahramanı oldu. Balkan Harbinde yenildiğimiz zaman iktidar, Enver Paşanın mensup olduğu İttihat ve Terakki Fırkası'nın elinde değildi. Düşman, İstanbul'a dayanmıştı. 1912'de Enver Paşanın şahsen yönettiği bir hükümet darbesiyle kabine devrildi. Enver Paşa henüz Yarbaydı. General ve Harbiye Nazırı oldu. Balkanlılar arasında çıkan ganimeti paylaşma kavgalarının da yardımıyle hasıl olan müsait havadan istifade edildi. Edirne kurtarıldı. 1908'de Meşrutiyet ilânı ve 1910'da Trablus Harbindeki mücadelelerinin uyandırdığı şöhretine Edirne'nin kurtarıcılığı eklendi. 1914'de Birinci Dünya Harbi patlayınca Harbiye Nazırlığından başka, Başkumandan Vekili oldu. Henüz 34 yaşındaydı. Dinç, yakışıklı, soğuk bir Başkumandan Vekili. Meclis-i Mebusan'ın ve partisinin üstünde, mutlak olarak hâkimdi. Padişahın damadıydı. Bu damatlık, ondan 1908'den önce, aynı yoldaki bir teşebbüste uğradığı bir hayal kırıklığını, bir izzetinefis yarasını da tamir etmiş oldu.**

Pantolon ve çizme giyiyordu. Yüzünün rengi uçuk ve hafif esmerceydi. Bıyıkları gene kısa ve uçları, şimdi biraz ihmal edilmiş olmakla beraber, gene kıvrıktı. Ama yorgun ve düşünceli olduğu her halinden belliydi.

Ev sahibinin, beni ona tanıtırken ve belki de daha önceden söylediği güzel sözler dolayısıyle olacak, benimle uzun uzun konuşuyordu. Bana kendi hakkımda ve Azerbaycan'da gördüklerim hakkında birçok şeyler sordu. Bunlardan başka, benim kendi basit ölçülerime göre olsa da, işlerin gidişi hakkındaki sözlerimi sonuna kadar ve tahammülle dinledi. Hatta bu arada, kardeşi Nuri Paşanın, Gence'deki hazırlıksız hareketi ve bunun kanlı neticeleri hakkındaki eleştirilerimi de hoş gördü. Fakat onun için doğru olan tabiî, yalnız kendi görüşüydü. İşi, oldukça basit görüyordu. Anlıyordum ki, ona göre Moskova'dakiler, nihayet birtakım komitacılardan başka bir şey değildiler. İttihat ve Terakki gizli cemiyeti gibi, Bolşevik Partisinin de iktidara, bir komitacılık darbesi ile geldiğini sanıyordu. Kendilerinin de vaktiyle dağa çıkıp birkaç gün sonra sarayı ve devleti ele geçirmeleriyle, Rusya'da olan bitenler arasında galiba bir benzerlik görüyordu.

1914 sonunda, hemen hemen Dünya Harbinin ilk yılında ve ilk ağızda Sarıkamış'ta ordusunun elinde bulunan en güzide 90.000 kişilik bir kuvvetini kar fırtınaları içinde ve maksatsız görünen bir şekilde kaybedince, Enver Paşanın tılsımı söndü. Efsanevî şöhretinin yerinde sadece, sindirici, münakaşa kabul etmez taassubu kaldı. 1918'de harp bittiği zaman, Osmanlı ordularının bütün cephelerde, erimiş olduğunu gördü. Mütarekeyle beraber bir Alman denizaltısı ile Odesa'ya ve oradan Almanya'ya kaçtı. Talât Paşa, Bahaeddin Şakir Bey gibi yakın ve sorumlu arkadaşları da beraberdiler. 1920 sıralarında uçakla Rusya'ya geçerken, Baltık

kıyılarında düştü. Bir müddet mahpus kaldı. Aynı macera bir daha tekrarlandı. Fakat sonunda Moskova'ya varmanın yolunu buldu. Artık asıl macera başlamıştı. Bakü Kurultayı'ndan sonra Moskova'ya döndü ve ondan sonra 1921'de bir yolunu bularak Baku üzerinden Türkistan'a geçti. Bu ara Buhara'nın Şark kısmını teşkil eden dağlık bölgede bir mukavemet cephesi kurmaya çalıştı. Fakat sosyal görüşten dahi mahrumdu. Türkistan'ın milliyetçi ve münevver zümresi ve asıl halkı ile bir müşterek hareket tesisine muvaffak olamadı. Etraftan toplanan bir kısım dağınık gönüllülerle harekete geçti. 4.8.1922'de bir Kurban Bayramı günü, Şarkî Buhara'da, Balcuvan (Çeken) civarında bir müsademede şehit düştü.

Kendilerinin olduğu gibi, bolşeviklerin de eline çeşitli ırkları ve milliyetleriyle kocaman bir imparatorluk geçmişti. Hatta öyle bir hali vardı ki, sanki yüzünden «Komitacı, komitacının dilinden anlar.» der gibi bir şey seziliyordu. Zinovyef'ten ise, hâlâ ümidini kesmediği belliydi...

Bir aralık konuşmayı Türkistan üzerine getirdi. Türkistan'ın, onun fikrini kurcaladığı anlaşılıyordu. Türkistan'a gideceğini veya gitmeyi düşündüğünü söylemedi. Ama, benim Türkistan'da çalışmak gibi bir arzum olup olmadığını sordu. Gerçi, Türkiye olmazsa Türkistan olsun, bunda yadırganacak bir şey yoktu. Fakat, görünüşe göre, Enver Paşanın Türkistan hakkındaki bilgileri, askerî mekteplerdeki coğrafya kitaplarında yazılanlardan ileri gidemiyordu (1).

Enver Paşanın yanından ayrılırken akşam olmak üzereydi. Zinovyef'ten ise henüz bir işaret yoktu. O sırada Cemal Azmi Bey (2) içeri girdi. Çarşıda pazarda ne yapıp yapmış, bir miktar sigara tedarik edebilmişti, fakat şu lânetleme Moskova yolculuğundan hiç bir haber getirmemişti!..

Merdivenlerden inerken, bu konuşmanın bende bıraktığı tesirleri toplamaya çalışıyordum. Enver Paşanın, olan bitenler hakkında söylediklerine bakarak hüküm vermek lâzım gelirse, bilgileri yüzeyde görünüyordu. Harp sonunun buhranlarını, yıkılışlarını, gelip geçici sayıyordu. Eskiye tekrar ve yakında dönüleceğine inanıyor gözüküyordu. Dünyanın bir çağ değiştirmekte olduğunu her halde görmüyordu.

Bu son yolculuğu ise hesapsız seçtiği muhakkaktı. Hatta bana kalırsa, girdiği yoldan çıkabilmesi, ancak bir mucizeye bağlıydı.

Kaderin bizleri ittiği yollar üstünde Enver Paşa, o gün belki de hepimizden daha yalnızdı...

(1) Profesör Zeki Veli di Togan *Bugünkü Türkistan* isimli eserinin, Enver Paşaya ait kısmının 412'nci sayfasında, Enver Paşanın Türkistan şartlan hakkındaki hatalı görüşlerine değinir.

(2) İttihat ve Terakki Fırkası'nın ileri gelenlerinden ve İstanbul Polis Müdürü idi. Harpten sonra iltica ettikleri Almanya'da eski Sadrazam Talât Paşa gibi, Ermeniler tarafından öldürüldü.

Adına «Türkiye Komünist Fırkası» denilen bir teşkilâtın ilk kongresi 10 eylülde, gene Bakû'da oldu. Eğer kongre salonundaki kalabalığa ve burada sahneye çıkarılan ve her biri Türkiye'nin bir vilâyeti adına konuşan delegelere ve söylenen nutuklara bakılırsa, Türkiye'ye artık komünist bir memleket demek yerinde olurdu. Fakat dikkat edilirse görülüyordu ki, bu kalabalığa katılan insanlar, aslında hiç bir yeri, hiç bir teşekkülü temsil etmiyorlardı. Aralarında müşterek bir bağ yoktu. Her birinin komünistliği anlayışı da başka başkaydı. Ortalığı dolduran topluluk aslında, Rus İhtilâli üzerine başıboş bırakılan ve memlekete dönmek için yol ve çare arayan harp esiri Türk askerlerden ibaretti.

Harp içinde Almanya'da okuyan veya orada yaşayan birkaç Türk aydını vardı ki bunlar, İstanbul'dan gelmişlerdi. İşgal ettikleri başkanlık sahnesinden, parteri dolduran derme çatma kalabalığa yukardan aşağıya ve açıkça küçümseyerek bakıyorlar gibiydi. Parterde yer alanların bir kısmına göre ise onlar, birer aydın, yani kendilerine güvenilemez birer yabancı, birer kervana karışandılar. Ak saçlı bir Rus (Bayan Stasova) iki tarafı beyhude yere birleştirmeye çalışıyordu. İki azınlık, fakat didişen grup dışındaki asıl kalabalık, yani Bakû'da tesadüfen toplanmış harp esirleri ise, bu kavganın ne vakit biteceğini ve kendilerinin memlekete ne vakit sevk olunacaklarını gözlüyorlardı.

Kürsüye çıkıp konuşanların dilleri ve dilekleri de birbirinden ayrıydı. Birisi:

— Hilâfet ve saltanat makamı taarruzdan masun olmalıdır (korunmalıdır) dedi. Bir taraftan itiraz edecekler oldu. Fakat teklif gürültüye getirildi. Zapta geçti mi, geçmedi mi kimse bilmedi. Ama ara yerde bunu kabul edilmiş gibi

alkışlayanlar oldu. Bir diğeri de, İstanbul'un devlet merkezi olmasını istiyordu. Bu teklif de hoş görüldü. Daha bir başkasının endişesi ise «Muhadderât-ı İslâmiye», yani İslâm kadınları meselesiydi. Bu zat, Karadeniz kıyılarından sakallı bir hoca ve belki de esaretten dönen bir tabur imamıydı. İsmi galiba Maksut'tu. Onun söylediğine göre, «mezheb-i iştirâkiyun - komünizm» ile «esasat-ı islâmiye», yani şeriat ve Müslümanlığın esasları arasında pek fark yoktu. Ve bunları kaynaştırmakla övünüyordu. Hatta bu hazrete göre Lenin, iştirâkiyun - komünizm esaslarını, İslâmiyetten almıştı. Mamafih hocanın derdi bu esaslar üstünde değildi. Onun bütün endişesi, kadınlar meselesiydi. Kadınların mahremiyetine halel gelmemesi için, «apartuman misillu» kapılan müşterek ikametgâhlar yerine, her ailenin işleyeceği kapının ayrı olacağı evler istiyordu. Ne ise bu da zapta geçirildi. Gerçi kongreye akıl hocalığı eden ak saçlı Rus kadınının da hoşuna gittiği için, madde okunurken o da el kaldırdı. Bunun üzerine bu bayanla Karadenizli hoca, sahnede alkışlar arasında el sıkıştılar. Belki de öpüşeceklerdi. Fakat hoca biraz önce, bir yabancı erkekle bir kadının, hatta aynı sokak kapılarından girip çıkarlarken bile karşı karşıya gelmemeleri hakkında söylemiş olduğu parlak sözleri hatırlamış olacak ki, bundan vazgeçti.

Kongre, ihtimal Türkiye'ye birtakım yolculuk hazırlıkları dolayısıyle çabuk sona erdirildi. Fakat bu yolculuk, onu tertip edenlerin, son ve ebedî yolculuğu oldu... (1).

Nuha'ya döndüğüm zaman, Bakû'da gördüklerimi serinkanlılıkla kafamda sıralamaya çalışıyordum. Şark milletleri kurultayı denilen derme çatma toplantının, şu diğer kongredeki şekilsiz ve maksatsız kalabalıktan pek farkı yoktu. Fakat muhakkak ki çok şeyler görmüş, çok şeyler dinlemiştim. Duyduğum her şey, yeni ve başka türlüydü. Kaldı ki asıl olaylar, daha çok, bu gürültülerin dışında yürüyordu. Asya Rusyasında çar ailesinin kurşuna dizilmesinden sonra gerileyen ve Sibirya'yı, Amiral Kolçak kumandasındaki beyaz orduya bırakan (2) kızıllar, bu defa tekrar ilerlemişti. Beyaz ordu tasfiye edilmiş ve Kolçak öldürülmüştü. Bir taraftan da çarlığın son kalıntıları Kırım'da denize verilmişti. Ermenistan'da Sovyet idaresinin kurulması ve bu suretle Aras nehrinde Türk ve Sosyet sınırlarının Kırım'daki tasfiye ile aynı

güne rastladı.

(1) **Bu grubun arasında, Etem Nejat, İsmail Hakkı gibi Almanya'da okumuş ve daha o zaman Türkiye'de, bilhassa pedagoji sahasında neşriyat yapmış gençler vardı. Partinin başında da Mustafa Suphi bulunuyordu. Bu zat, İttihat ve Terakki devrinde bir muhalif olarak Sinop'a sürülmüş, oradan Rusya'ya kaçmıştı. Kongreden sonra Türkiye'ye gelen Mustafa Suphi ve arkadaşları, daha önce değindiğimiz muhbir müstesna, 15 kişilik bir grup halinde öldüler.**

(2) Bu kitap, ne bir tarih, ne de bir vesika kitabıdır. Bu kitap bir hayat hikâyesidir ki, onun kahramanı, hadiselerin içinde, aslında dikkatli bir gencin ilgisiyle yaşamıştır. Bu itibarla da, bu hadiseler üzerinde, yanlış bile olsa, kendine göre bazı hükümleri vardır.

Ermenistan Sovyetlerinin ilk kabinesine bir de Türkiyeli Türk dahil edildi.

O günler, Anadolu'da millî mücadelenin belki en çetin günleriydi. Türkiye'ye ilk yardım hariçten, belki de yalnız Sovyetlerden gelebilecekti. Daha Karabağ hareketi sıralarında, Akdam'da tanıştığım Talât Bey ve arkadaşı Halil Paşanın elinde bulunan ve Kâzım Karabekir Paşa tarafından yazılan bir mektupta, bu ümit ve ihtimali, daha o zaman okumuştuk. Bu mektupta, Anadolu ile Sovyetler Birliği arasında bir müşterek sınırın (1) kurulmasından bahsediliyordu. Bu vesikanın, veya bu konu ile ilgili vesikaların stratejik değer ve zaruretlerini ise bu, kitapta eleştirme konusu kılmak, elbette ki yersizdir.

*

* *

Kurultaydan döndükten sonra Nuha'da geçen günler, bazen sakin, bazen tehlikeli, fakat her zaman dikkatli olarak geçti. Şehirdeki bir kısım Ermeniler, benim eski bir Osmanlı subayı olduğumu, milliyetçi ve Turancı hareketlerimi, hele bir gönüllü kıtasının başında Karabağ'a gidip «Ermeni köylü ve zahmetkeşlerine karşı silahlı tecavüzler» yaptığımı unutmuyorlardı. Bunu yeni dostlarına hatırlatıyorlardı. Bu dostların ise sağı, solu, sorgusu, suali yoktu. Her şey, gece yarısından sonra, kaledeki kışlaların arkasında hallolunuyordu.

Şehirde birtakım komiteler kurulmuştu ve bunlara yalnız partililer değil, diğer çalışanlar da alınıyordu. Ben, mektep yaşı haricimdekilerin maarif işlerine bakıyordum. Mektepte derslerim devam ediyordu. Kurultaydan dönmeden önce, Bakû'daki Türkiye sefiri Memduh Şevket beyle (Esendal) görüşmüştüm, Kendisiyle hemşeri sayılırdık. Cephe arkadaşım ve o sıralarda Büyük Millet Meclis Reis Yardımcısı Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Beyin (Ulaş) mektup yazarak

(1) Bu sınır, önce Türk ve Ermenistan hükümetleri arasında Gümrü anlaşmasıyle çizildi. Daha sonra da Güney Kafkas hükümetleri ile Sovyet Rusya'nın da katılmasıyle yapılan Kars Antlaşmaları pekiştirildi. (Bu hususta *Tek Adam,* cilt. II adlı eserimizde geniş malumat vardır).

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında müşterek sınır sağlama konularında, Kâzım Karabekir'in *İstiklâl Savaşımız* ve Ali Fuat Cebesoy'un *Moskova Hatıraları* isimli eserlerinde pek çok vesikalar mevcuttur.

beni kendisine tavsiye ettiği ve araştırılmamı istediği anlaşıldı. Sefir, tecrübeli, babacan bir eski İttihatçıydı. Anadolu'ya döndüğüm takdirde bana iş verileceğini, fakat Azerbaycan'da kalırsam, bunun benim karanma bağlı olduğunu, hayat ve emniyetimden bir mesuliyet kabul etmeyeceğini söyledi. Fakat Azerbaycan'da da büyük bir Türk kütlesi bulunduğunu, bu kütlenin mukadderatını içinden takip etmemiz lâzım geldiğini de ilâve etti. Ona:

Fransız ihtilâli günlerinde Paris'te olsaydınız, tehlikeleri var diye Paris'i terk etmek ister miydiniz? diye sordum. Cevabı şöyle oldu:

— ***Hayır! Bunlar, bin yılda bir olan hadiselerdir. Rus ihtilâli de böyle midir ve beşeriyete ne getirecektir, bilmiyorum. Yoksa bu, bir saltanatın yeniden kuruluşu mudur, onu da bilemem. Ama insan tecessüsünü davet eden bir hadise içinde olduğumuz doğrudur. Siz kendi kararınızda serbestsiniz. Bir şey vaat etmiyorum ama, eğer bir şey olursa gene de bana haber göndermeye çalışınız.***

— ***Biliyorsunuz ki buna ne lüzum, ne de imkân vardır. Eğer bir şey olursa o şey, o anda, zaten olmuş bitmiş demektir...***

Bakû'daki sefirimizle, bir şeyler daha konuşmuştuk.

Nuha'da günlerim dolgun geçiyordu. Kurslar, toplantılar beni sarıyordu.

Rejim değişikliğinin şöyle bir neticesi de olmuştu ki, kadınlar, köylüler gibi o zamana kadar sahneye çıkmamış olan sosyal tabakalardan birtakım insanlar, artık kurslara geliyorlardı. Bu kurslardan bir tanesine hevesle bağlıydım, Bu kursun öğrencileri, Kafkas dağları içlerinden ve dağ köylerinden gelmiş köy imamları, köy hocaları, yahut da köyde az buçuk yazıyı sökebilen insanlardı. Hemen hepsi sakallıydılar. Hepsinin de kılıçları, hançerleri, tabancaları vardı. Bir eski medreseye yerleştirilmişlerdi. Kurs saatları dışında orası bir han avlusunu andırırdı. Yemekler hazırlanırdı. Ortada tencereler fokur fokur kaynardı. Herkes kendi yiyeceğini kendi köyünden getirmek zorundaydı.

İlk derse girdiğim zaman hatırlarım. Çeşitli dağlı elbiseleri giymiş iri kalpaklı, iri sarıklı, hepsi de oldukça genç olmakla beraber sakal, bıyıkları yüzlerini karartan birtakım heybetli adamlar, bir ilk mektepten getirilen sıralara gülünecek bir şekilde sıkışmışlardı. Hepsinin, kursu açış sözlerimi dikkatli ve fakat hatır için dinleyen bir halleri vardı. Onlara Şarkın en büyük düşmanının cehalet öldüğünü anlatmaya çalışıyordum. Sonra ders güneşe, dünyaya ve yerin yuvarlaklığına geldi.

Günler ilerliyordu. Bir hoca onlara, vücut yapısını, hastalıkları, bir diğeri havayı, suyu ve maddeleri anlatıyordu. Dikkat ederdim. Bütün bunları dinlerken, hepsinin yüzünde terbiyeden ayrılmayan, fakat:

— ***Siz bildiğinizi okuyun. Biz bildiğimize inanalım.*** diyen şüpheci, hatta, alaycı bir ifade vardı. Bir gün gene dersi takip ediyordum. Onların çocuğu olabilecek yaşta bir genç öğretmen masada, havayı tahlil ediyordu. Havanın ağırlığı vardı. Terkibi vardı. İçinde yanan, sönen maddeler vardır. Yanan madde, sönen madde kimya kabının içinde kendi kanunlarına uyuyorlardı.

İlk suali o vakit sordular. Bunu takip eden günlerde artık, geceleri rahatım kaçtı. Vakitli vakitsiz bir heyet gönderip kapıyı vuruyorlardı. Benim medreseye gelmemi rica ediyorlardı. Silahları boyunlarındaydı. Ellerinde de karanlık sokakları geçmemiz için bir fener bulunurdu. Medresenin büyükçe bir odasında hepsini, duvarların diplerine serilmiş halıları, şilteleri üzerinde, sessiz, sedasız oturmuş, dizilmiş, hatta başları önde bulurdum. Bu manzara odanın kapısını açıp içeriye girmeme kadar böyle devam ederdi. Sanki

gelişimden kimsenin haberi yoktu. Sonra hep birden ve bir kumandayla yaylanmış gibi oldukları yerden ayağa fırlarlardı. Sağ ellerini göğüslerine bastırarak başlarını eğerler, beni selâmlarlardı. Oturduğum zaman her birinin beni ayrı ayrı selâmlayarak hatırımı sorması lâzım gelirdi. Nihayet, sualler, tartışmalar başlardı. Belli ki dağdan inen kafile ikiye ayrılmıştı. Şimdi bir grup, söylenenleri, öğretilenleri, kayıtsız, şartsız kabul ediyordu. Sanki bunları zaten eskiden biliyorlarmış sanırdınız. Evet, güneş dönüyordu. Dünya hem onun etrafında, hem kendi etrafında dönen yıldızlardan biridir ve kâinatta, milyarlarca güneş ve güneş manzumesi vardır.

İnsan vücudu, göze ayrı ayrı görünmez milyarlarca canlının meydana getirdiği bir yapıdır. Birçok hastalıkları mikroplar yapar ve insana geçirirler. Dünyanın bilinmeyen bir yaşı vardır. Tabakalar tabakalar üstündedir. Dünya bu ömrünü yaşamaya devam eder. Belki bir gün o da ölecektir. Hava da su gibi maddelerden mürekkeptir. Her maddenin bir terkibi vardır. Şimdilik, asıl yani basit maddelerin sayısı bellidir... vb.

Bunlar, kendilerinin inandıkları bu hakikatları kabul etmeyenlere merhamet, hatta istihfafla bakıyor gibiydiler. Silahları, kamaları, artık minderlerin altına koyuyorlardı. Hele gündüzleri pek taşımıyorlardı.

Bunların artık istedikleri, bir an önce dağlara dönmek, oralardaki köylerde mekân tutmak ulemâ karşısında, bildiklerini meydana atarak onları mat etmekti. Diğerlerine gelince, onların da söyleyecekleri şeyler vardı. O zaman tartışmalar başlar ve bu tartışmalar bazen gecenin geç vakitlerine kadar sürerdi, İnsanın uyanışı, insanda dünyaya bakışın harekete gelişi, ilk basit gerçeklere ulaşmanın uyandırdığı nefis gururu ne güzel şeydi. Mektepte çocuk bunları, anasından ana dilini öğrenir gibi, tabiî olarak benimser. Kendinde çabuk bir değişiklik duymaz. Halbuki o zamana kadar bambaşka bir insan olarak yaşayan, silahından ve taassubundan başka ölçüsü olmayan yaşlı insan için ilk bilgi inançları, onları yeniden dünyaya gelmiş kadar heyecanlandırır...

*

* *

Şehirde nispî bir sessizlik vardı. Sanki bir dev, yediklerini eritmekle meşguldü. Tam bu sırada, sıhhat komitesinin başkanı olan doktor, benim tevkif edileceğimi duyduğunu bana gizlice bildirdi.

Durumun şüpheye veya incelemeye tahammülü yoktu. Bu olmayabilir veya olabilirdi. Derhal şehri terk etmeye ve bir dağ köyünde gizlenmeye karar verdim. Bu teşebbüsüm, bir mucize kabilinden, bir ölümden kurtuluşla sona erdi. Geceleri şehrin etrafı abluka altındaydı. Şehirden gündüz çıkmaya karar verdik. Şehrin kuzey tarafları Kafkasların çalılar ve bodur ağaçlarla örtülü yamaçlarına yaslanıyordu. Diğer bir muallimle beraber oradan çıkmayı düşündük. Şehrin son evlerini dikkatle geçtikten sonra çalılığın, bodur orman ağaçlarının arasında ilerlemeye, yükselmeye başladık. Fakat bir top ağaçlar grubunu dönünce birden kızılordunun üç nöbetçisiyle karşılaştık. Aradaki mesafe on metre bile yoktu. Fakat garip bir tesadüfle bu üç nöbetçi o sırada, dürbünle aksi istikamette bir yeri dikkatle gözetliyorlardı. Dürbün birinin elindeydi. Her üçü de gözetledikleri hedef istikametinde âdeta top olmuşlardı. Çimenlerin üstünde, zaten dikkatli yürüyüşümüzün ayak seslerini nasılsa duymamış olacaklardı. Fakat bizim bu anî karşılaşmayla bir lahza içindeki ürkekliğimiz, sonra da bir yıldırım hızı ile kendimizi geriye, dalların, çalıların arasına atıp, bu dalların arasından şehre doğru yokuş aşağı bütün kuvvetimizle akışımız, onları birden harekete getirdi. Bağırmalar, kumandalar arasında silahlar patladı. Ama bunlar gelişigüzel atılıyordu. Dallar bizi bir hedef olmaktan saklıyordu. Şehrin sınırına varıp, ilk evin bahçe duvarından içeri atladığımız zaman, silahlar hâlâ atılıyordu. Bu teşebbüs de böylece bitti. Ondan sonra hadiseleri şehirde beklemekten başka çare yoktu. Firar teşebbüsümüz hiç duyulmadı. Beklenilen tevkif ise, her nedense olmadı.

Bu sıralarda Bakû Sovyeti, Nuhi ile daha yakın ilgilenmeye başlıyordu. İlk olarak Azımzade adında bir temsilci gönderdiler. Bu, iri yarı, kaba bir petrol işçisiydi. Önüne gelen toplantıda sahneye fırlıyordu. Söyledikleri hep aynı şeylerdi. Moskova'da sallanan kızıl bayraklardan, Avrupa'nın bu bayraklara ağzının suyu akarak baktığından, Baku'nun, bütün mazlum milletlerin bir kurtuluş kalesi olduğundan dem vururdu. Sonra her seferinde, kendisi ne vakit isterse, Nuha'nın etrafını toplarla çevirtip inkılâp düşmanlarını yere

sereceğini söylerdi.

Bakû'daki petrol işçilerinin toplantılarında, belki sahnelere sıçrayıp kürsüleri yumruklamakla göze girmişti. Ama, aslında işçiden ziyade, işçi sırtından geçinen ızbandut, dalevereci kâhyaları andırıyordu. Nitekim ilk işi, 14 yaşlarındaki Reyhâne isimli bir kızla bir gün içinde evlenip onu bir eve kapatmak oldu. Reyhâne bizim kurslardaki Öğrencilerden biriydi. Beyaz, narin, mütenasip bir vücudu ve âdeta şeffaf denilebilecek bir teni vardı. Bazı geceleri verilen müsamerelerde uzun, beyaz bir elbiseye bürünüp, bir ucunu parlak, kumral saçlarına iliştirdiği ipek baş örtüsünü ipek kanatlar gibi dalgalandırarak Kafkas oyunları oynardı.

Azımzade, isterse Reyhâne'yi bir elinin üstünde ve avucunun içinde havaya kaldırabilirdi. Bu zayıf ve narin küçüğü, ailesi belki bir şeyler umarak, belki bir şeylerden korkarak bu yaban hayvana sunmuşlardı. Fakat netice iyi olmadı. Galiba yerli komünistlerin de müdahalesiyle Azımzade, kısa bir süre sonra geri alındı. Ama kızcağız da çok yaşamadı. Birtakım garip hastalıklarla kısa bir zaman içinde öldü gitti...

Azımzade'yi bir tarafa bırakırsak, Bakû'dan Nuha'ya gelen ilgi çekici ilk yolcu, Dr. Neriman Nerimanof oldu.

Dr. Neriman, Azerbaycan'ın az sayıdaki aydınlarından biriydi. Ciddî, güven uyandıran bir siması vardı. İhtilâl veya istilâ, onu Azerbaycan'ın icra komitesinin başkanlığına getirdi. Bu bir nevi, devlet reisliği demekti.

Söylendiğine göre eskiden beri sosyalist, komünistti. Azerbaycan'ın niçin sovyetleştirildiğini, evvelâ onun nutuklarından dinlemiş olduk.

Dr. Neriman da diğerleri gibi sözlerine, hep çarlar Rusya'sından başlayarak girerdi: Çar Rusya'sı zalimdi. Emperyalistti. Şoven Büyük Rusya, mazlum milletlerin haklarım, hürriyetlerini çiğniyordu. Onları ağır yumruğu altında inim inim inletiyordu. Çar zabitlerinin, memurlarının parlak üniformaları, rütbeleri halkın gözüne batıyordu. Rüşvet, iltimas, haksızlık, milleti kasıp kavuruyordu. Bir de çarlık zamanında burjuvazi, Garp burjuvazisiyle elbirliği

yapıp, dünyayı taksim etmek yolunda, dünya harbini açmıştı. İşçiyi, köylüyü uzak cephelerde kırdırmıştı... vb.

Buraya kadar anlaşılmayacak bir şey yoktu. Ondan sonra Azerbaycan'ın, Türkistan'ın ve eski Rusya'yı teşkil eden bütün milletlerin kaderi birden, Rusyanın kaderi ile birleştiriliyordu. Rusya'daki işçilerle köylüler, hep bu emperyalizmin yok edilmesi, büyük Rus şovenizminin mahvedilmesi için ayaklanmışlardı. Bu ayaklanmayı, Garp emperyalistleri, İngiliz, Alman, Fransız canavarları boğmaya çalışmışlardı. Ama yoldaş Lenin'in, yoldaşı Troçki'nin idaresi ve partinin de rehberliği sayesinde bu müdahaleler kan içinde boğulmuştu.

Nutukları bu böylece sürer gider ve sonlan daima, Rusya'da âdet olan «uzun yaşasın»larla biterdi... Yalnız haber verilirdi ki, pek yakında kızılbayrak, Batının bütün başkentleri üzerinde de dalgalanacaktır. Bütün nutuklarda aynı şeyler tekrar edilirdi.

Azerbaycan'daki rejim değişikliğinin yıldönümü bu hava içinde geldi. Bu yıldönümünde Bakû'da toplanacak Azerbaycan kongresine, Nuha'dan gidecek temsilciler arasına ben de seçildim. Partisizdim. Hangi teşkilâtı temsil ettiğimi de pek bilmiyordum. Ama galiba, şehir veya muallimler birliği namına seçilmiştim. Çünkü partinin mümessillerini bir tarafa bırakırsak, benimle beraber olan diğer temsilcilerin hepsi köylüydü.

Nuha'dan, güneydeki Kür vadisine olan Yavlak'a vardığımız vakit artık geceydi. Bakû'ya ancak ertesi gün indik. İstasyonda bir bando, Bakû'ya gelecek temsilcileri karşılamak için hazırdı. Bizi de karşıladı. Bakû'da yeni idareyi ve onun bazı idarecilerini bu seyahatte yakından görmem kabil oldu. Manzara karışıktı. İktidar Azerbaycan icra komitesi, Kızılordu, Çeka, işçi birlikleri arasında, sının belirsiz bir şekilde paylaşılıyordu.

Doktor Neriman, icra komiserleri heyetinin başı görünüyordu. Bir ihtilâlciden ziyade sol bir sosyalist, aydın bir politikacı hali vardı. Üzerinde, vazifesinden sıkılmışa, dizginleri elinde toplayamamışa benzeyen bir hal seziliyordu. Girdiği işte kuvveti galiba, istikbal için ümidinden ibaretti (1).

Millî eğitim komiseri Bünyadzade, hantal ve okuryazar sayılamayacak biriydi. Kaba bir sokak dili konuşuyor ve bu haliyle övünüyor gibi görünüyordu. Şeklen bir millî savunma komiserliği vardı. Ama başında, Karayef isminde tipik bir avantürye, halis bir sokak çocuğu bulunuyordu. Muavini de galiba herkese heybetli görünsün diye kendine hem Cengiz, hem Yıldırım adını takmıştı. Başına alçak bir kalpak giyip, belinde de kocaman bir hançer taşıyordu. Bodur boyu, bayağı yüzü ile delegeler arasında bir cambazhane veya operet artisti gibi dolaşıyordu (2).

Parti genel sekreteri Bagirof, daha çok bir öğretmeni andıran fakat yüzünün ifadesi bir şey vaat etmeyen iri gözlüklü biriydi. İnce uzun boylu, kırpık bıyıkları, yakadan düğmeli ve beli kemerli kafkas

(1) Doktor Neriman, 1924'te Moskova'da hastalıktan öldü ve kendisine büyük cenaze merasimi yapıldı. Fakat bu ölüm, hâlâ çeşitli tefsirlere yol açar.

(2) Bünyadzade, Karayef ve Muavini, 1938 tasfiyesinde kurşuna dizildiler.

gömleği, aynı kumaştan çizme pantolonu ve çizmeleriyle ortada, daima meşgul, daima acele işi olan bir adam gibi gezerdi (1).

Maliye Komiseri Musabekof, temiz, derli toplu bir adamdı (2). Daha sonra Sovyetler Birliğinin önde gelen bir şahsiyeti haline gelen ve bugün bu devletin başkanı olan Mikoyan, o sıralarda Bakû'nun tozlu, çamurlu amele mahallelerinde çalışırdı. İnkılâptan önce soğuktan korunmak için kasketinin, yırtık pabuçlarının ve yakasını kaldırdığı ceketinin içine eski gazete parçalarını doldurarak gezdiği söyleniyordu ve ortada pek görünmüyordu. Toplantılarda, kongrelerde daha ziyade Orjanikidze göze çarpardı. Bütün tören, gösteri sahnelerinde görünürdü (3).

En cana yakın insan toprak işleri komiseriydi. Ağamali Oğlu bir ihtiyardı. Mesleğini hatırlamıyorum. Bakımsız, fakat sevimli bir yüzü vardı. Değirmi siması, küçük, kumral bir sakalla çevriliydi. Mütevazi, babacan, her zaman yüzü gülen bir insandı. Belki bir aydın değildi ama, görünüşü ile eski Rus münevverleri içerisinde çok rastlanan tam bir sosyalist tipini andırıyordu. Romanlarda o kadar çok anlatılan bu tipler, devlet ve icra işlerinden ziyade

fikir tartışmaları için hazırlanmışlardır. Bir türlü sonu gelmeyen tartışmalar, eski Rus münevverinin en büyük gıdası, en çok sevdiği şeydir. Toprak komiseri de kendi köşesinde, kitaplar ve arkadaşlar arasında, bir semaverin başına geçip, her telden çalman, her bahsin açıldığı, her şeyin tartaklandığı o rahat ve mesut günleri hasretle arıyor gibiydi.

Eski Rusya'da yetişen aydın, yalnız o memlekete mahsus bir tiptir. Kitap kurdu, derbeder, deryadil, yalnız fikir ve ihtilâl nazariyeleri münakaşalarında canlı, inatçı, hatta kindar...

(1) Bagirof, beklenmeyen bir tabiat gösterdi ve evvelâ Azerbaycan çekasında başladığı kan dökmelere, hayatının sonuna kadar devam etti. Azerbaycan'ın münevver ve milliyetçilerini tamamen temizledi. Halkı kütle halinde sürgünlere gönderdi, iktidarı Stalin devri boyunca sürdü ve Malenkof'un gelmesiyle Baria ile beraber öldürüldü.

(2) Musabekof, Tiflis'te milliyetçilik temayülü ithamıyle kurşuna dizildi.

(3) Gürcü ve Stalin'in en yakın arkadaşı. Orjanikidze şüpheli kalan bir ölümle öldü.

Bunların din ve ırkları ne olursa olsun hepsi de birbirlerine benzerler. Onların ancak basık ve karmakarışık bir odada sayısız ve tozlu kitaplar arasında, bir semaver başında tahayyül etmek icap eder. Bunlar bir bakışta uysal, fakat hakikatte hiç bir şeye râm olmayan asi, hatta hoyrat insanlardır. Saçları, sakalları, bıyıkları daima birbirine karışmıştır. Gözlüklerinin zincirleri yüzlerine ve sakallarının üzerine düşer. Bıyıklarının dudak kısmı, sigaralarının dumanından sararmıştır. Sokakta, kütüphanede, konserde, üniversitede, hatta sürgünde ve hapishanede, daima evlerinde oldukları kadar rahat ve kaygusuzdurlar. Elverir ki semaver ve etrafında da münakaşa edecek, kavga edecek, fikirlerini, düşüncelerini saatlar ve saatlarca dinletecek insanlar olsun. Bu olduktan sonra ona her yer birdir (1).

Galiba bunu bildiği içindi ki Rus çarı, aydınları hapse değil, sürgüne göndermeyi tercih ederdi. Sibirya'nın dünyadan kopmuş kadar uzak kamplarında bunlar bir araya gelince, derhal gruplarını, partilerini kurarlardı. Kalemlere sarılırlardı. Dalaşırlar, barışırlar gene savaşırlar, sonu gelmeyen kavgalı tartışmalara girerler ve her halde boyuna çay içerlerdi...

Azerbaycan Sovyetlerinin toprak komiseri de, mesleği ne olursa olsun, aşağı yukarı bu hamurdan yoğurulmuştu.

Zaten Azerbaycan'da toprak meselesi pek keskin değildi. Toprak daha ziyade küçük çiftçinin elindeydi. Şehirlilerin de kendi bağları, bahçeleri vardı. Holhoz işleri henüz başlamamıştı.

Yalnız Bakû, o zaman her türlü bağ ve bahçeden mahrumdu. Orası eski bir denizin dibi, bir rüzgâr kuyusuydu. Allah bu çölün altına şu petrol hâzinesini de koymamış olsaydı, oradaki caddelerin, konakların yerlerinde yalnız yeller eserdi.

(1) Bizde bu tip aydının tam mümessili, rahmetli Akçoraoğlu Yusuf Beydi. Onun Keçiören'de, eski bir bağ evinin alt katındaki dar ve uzun odasının halini hatırlarım. Burasının da tavanı basıktı. Kitaplarla tıka basa dolu, karmakarışık bir yerdi. Bir tarafta ancak sığınacak ve ortada semaveri koyacak kadar yer vardı. Kendisi buraya «Mercimek Papazın Ahırı» derdi. Çünkü ev, evvelce mercimek papazınmış. Bu oda sonra temizlenerek, sıvanarak bir kitap deposu ve yakınların bir kabul yeri haline gelmiş. Bazı pazar günleri ziyaretimizi yapardık. Bol bol çay içer ve münakaşa ederdik.

Zannederim bunun için olacak ki, Azerbaycan'ın toprak komiseri de, Azerbaycan'ın toprak işlerinden ziyade, eski Avrupa Rusya' sındaki toprak davalarını biliyordu. Rusya'da bu davalar, uzun asırlardan beri süren bir mücadeleydi. Beyler, kiliseler ve köylüler arasında sonu gelmeyen bir dava. Rusya'da tarihler, kitaplar, parti programları bu davaların hikâyeleriyle doludur.

Fakat Azerbaycan'da iş başkaydı. Toprak komiseri:

— ***Bizim Azerbaycan'ın alınyazısını toprağın üstü değil altı tayin eder, diyordu. Bu neft (petrol) burada kaynadıkça, biz ona değil, o bize kumanda edecektir. Bu çıkan neftten bizim kullandığımız, bir idare lambasını dolduracak kadardır. Ama bütün Rusya'da hayat bu nefte göre ayarlanmıştı. Ne çare ki bu iki memleketin kaderini, bu kara çamur birbirine yapıştırmıştır. Bunun için bizde toprak meselesi değil, neft meselesi vardır (1).***

Toprak komiserinin evvelce neft ameleliği yaptığını söyleyenler vardır. Eğer öyleyse bu sözler, belki de hayatın ona öğrettiği sözlerdi.

Dr. Neriman ise kongre toplantılarında başka türlü konuşuyor ve Azerbaycan'ın istiklâlinden bahsediyordu:

— ***Moskova'dan gelen bir yoldaş, diyordu, eğer bizi anlamazsa, onu omuzlarından sarsarız. Yahut çenesinin altına şöyle vururuz (Bunu söylerken Dr. Neriman, Moskova'dan gelen yoldaşın çenesinin altına nasıl vurulacağını da eliyle gösterirdi).***

Dr. Neriman hakikaten bunu yapabilir miydi? Yoksa kendi kendini mi aldatıyordu. Bunları bilemem. Ama Dr. Neriman bütün nutuklarında birkaç cümlede bir, Lenin'le olan şahsî dostluğunu, her başı sıkıldıkça ona nasıl koştuğunu anlatıyor, Lenin'den sadece baba adiyle, İliç, diye bahsediyordu.

(1) Azerbaycan, milliyetçileri, Azerbaycan'ın kaybına evvelâ Ingilizlerin sebep olduğunu söylerler. Ingilizlerin hem Türkleri Kafkasya'yı tahliyeye mecbur etmeleri, hem kendilerinin her şeyi bırakıp gitmelerinden onları suçlu bulurlar. Körpe bir fidan olan yeni Azerbaycan hükümeti, elbette ki kendini müdafaa edemezdi derler. Hakikaten milli Azerbaycan hükümeti tamamıyle yalnız, yardımsız ve müttefiksizdi.

Anlaşılıyordu ki, o günlerde Azerbaycan'ın kaderi, toprak altındaki neft çamurunun bu toprağa yazdığı alın yazısıyle, Doktor Neriman'ın Lenin'le şahsî dostluğuna dayanıp, Moskova'dan gönderilecek yoldaşları omuzlarından sarsıp, akıllarını başlarına getirebilme işinin bir arada yürütülmesine bağlıydı. Lenin de Neriman da hiç şüphesiz kendi yollarında idealist insanlardı. Ama, işin böylece yürütülmesi de, her halde oldukça güç görünüyordu.

Lenin'le Doktor Neriman art arda öldüler...

Baku'dan Nuha'ya dönerken, bir karar dönemecindeydim. Tren Kür vadisi boyunca Garba doğru yol alırken, kompartımanda bir köşeye yaslanıp şu bir yıldan beri yaşadığım olayları, dimağımda sıralamaya çalışıyordum. Bu olaylar bana, bir yıla sığmayacakmış gibi çok ve karışık görünüyordu.

Hazer denizi kıyısındaki Derbent geçidinde:

— ***Acaba bu kapıları şimdi hangi kader çalıyor?***

diye düşündüğüm günlerin üzerinden tam bir yıl geçmişti. Bu kapılar artık açılmış ve tarihin yeni Yecüc-Mecücleri, Kaf dağının ardından dünyanın bu tarafına boşalmıştı. Bir yıl önce bu geçitte:

— ***Acaba bu kapılar açılırsa, kısmetim bir saray mı, yoksa bir zindan mı olacak,***

diye düşünmüştüm. Kapılar açılmış, fakat hadiselerin akışı bana, ancak bir muamma getirmişti. Hâlâ bu muammanın içindeydim. Bir yıldan beri, manalarını lâyıkıyle kavrayamadığım olaylar birbirini kovalamıştı. Sırtıma güzel avcı elbiseleri giyip, saçlarımı tarayarak süslü bir salonda sevgilimi beklerken, ayağında keçe kalçınlar ve kirli meşin kasketinin önünde bir dünya yuvarlağı taşıyan bir Kazak balıkçısının içeriye girdiğini görmüştüm.

O gece, sevgilimin yanında ruhumu saran endişeler içinde yerime dönerken, bir sokağın dönemecinde silahını gererek:

— ***Nereye gidiyorsun?***

diyen Moğol'un, Ortaçağdan arta kalan kaba ve donuk simasını da unutamıyordum.

Sonra bir sıra olaylar. Ejderhan balıkçısının ilânı-harpleri, cemiyetin eski hiyerarşisinin birkaç darbede tasfiyesi, zavallı bir bayan öğretmeni, İngiliz emperyalizmiyle Fransız kapitalizminin gizli müttefiki olarak ilân eden ve papağan gibi konuşan savcı kız. Hele kapıda duran:

— ***Ayağa kalkın! Hüküm verilecektir!***

diyen Kazak'ın, duvarları zangırdatan sesi, hâlâ kulaklarımda çınlıyor gibiydi.

Şehri saran Kazakların bir garip tesadüf ve bir saniyenin bir anı kadar süren gafletleri sayesinde atlatılan muhakkak ölüm. Sonra geceleri Çeka askerlerinin ayak seslerini bekleyerek geçirilen tevkif korkuları ve bunun getireceği şeyler: Kısa bir yolculuk, kale kapısından giriş, kışlanın bir

odasında sorguya bile benzemeyen bir şey. Sonra kışlaların arka tarafına dönüş ve gece şehrin havasını saran mutat yaylım ateşlerinden biri...

Kurultaylar, kongreler, Şark milletlerinin uyanışı, isyanı adına çekilen kılıçlar, savrulan hançerler, Zinovyef, Belakun, Enver Paşa, Komünist kongresinin hilâfet ve saltanat makamını koruyuşu, İslâm kadınlarının mahremiyetini korumak için alınan kararlar, pek az bir müddet sonra hepsi de hayatını kaybeden aydın gençlerin bu kongredeki acayip durumu. Bu arada Sibirya'da, Kırım'da, Ermenistan'da cereyan eden olaylar ve şu döndüğüm Bakû kurultayı. Toprak ve

neft. Hem sonra Nuha'daki sevgilim?..

* *

Bu olayların akışı, bir başkası için belki de aydınlıktı. Fakat benim düşünce ve muhakeme kudretim, bu zincirdeki halkaların yerini ve ayrı ayrı taşıdığı manaları lâyıkıyle değerlendiremiyordu. Onlar kafamda birbirine karışık ve birbirleriyle bağdaşmadan kaynaşıp duruyorlardı.

İçimden bir ses diyordu ki:

— ***Bunların hepsinin elbette ki bir manası vardır. Ama sen anlayamıyorsun. Çünkü sen bir cahilsin! Kafamdaki bütün sermayem, bir öğretmen okulunun basmakalıp tekerlemeleri üzerine işlenmiş, karmakarışık birtakım hayallerden başka nedir ki? Hatta İstanbul'dan bir darülfünun (üniversite) şahadetnamesi de alabilirdin. Fakat sanki ne değişecekti? Belki mecelle kaidelerini sen de ezberleyecektin. Tek yabancı dil bilmeyen, evlerinde kitaplıkları bulunmayan, koltuklarının altında telif eserleri olmayan birtakım asık suratlı hocalar, sana dünya tarihinden, iktisattan, coğrafyadan dersler vereceklerdi. O dersler, o takrirler ki, en kabadayısının özünü bir incir çekirdeğine sığdırmak kabildir. Sen, bir yabancı dil bile bilmiyorsun. Öğretmen okulu sana ne vermişse onu bir adım bile ilerletemezsin. Avrupa'ya tahsile gideyim desen, seni kim gönderir? Memleketinde tek dikili ağacın ve bir yerde bir tek kuruşun bile yok...***

Halbuki hem senin ömür çürüttüğün o yarı kışla mekteplerin, hem dilsiz, kitapsız, fakat kof, asık suratlı hocaların arkasında, ne senin ne de onların bilmediğiniz başka bir âlem var: Bilgilerin, fikirlerin, kültürlerin âlemi. İnsanlığın yüzyıllar boyunca biriktirdiği fikir sermayesi... Sen onun yolunu bulmalısın yavrum, onun kaynağını... Sen anlamıyorsun ama, her şey ona dayanarak yürüyor. Terakkiler, medeniyetler, hatta isyanlar, ihtilâller bile...

Sen kaynağı ara, asıl kaynağı... Bu kaynağa ya varır, ya varamazsın. Yahut da vardım zanneder,

kendini bir şövalye sanırken, bu hayat sirkinde ömrünün sonuna kadar, bir palyaço kılıcı sallar durursun. Ama öyle de olsa yol, gene kaynağa götüren yoldur... Sen onu ara yavrum, sen suyu ara...

Halbuki memleketimden ne güzel hayallerle çıkmıştım. Kendi kendime:

— ***Ya devlet başa, ya kuzgun leşe,***

diyordum ama, beni sadece devletin beklediğini sanıyordum. Bir adsızdım. Turan'da bahtımı arayacaktım. Saltanatımı kuracaktım. Şimdi bu topraklar, işte Turan topraklarıydı. Halbuki önümde yükselen belirsizlik, benim ilk yola çıktığım günden daha karanlıktı. Daha çok meçhullerle doluydu.

Tren Kür vadisinin tenha bir istasyonunda durdu. İlerisi Gürcistan'a çıkıyordu. Gürcistan; yumuşak iklimi, oynak karakteriyle, şarabın, havaîliğin, ucuz aşkların vatanıydı... Güney ufukları boyunca Karadağ, Ermenistan dağları uzanıyordu. Bunların ardında Aras çayı, Ağrı dağı ve nihayet Anadolu vardı. Kuzeyde, başları ebedî karlarla örtülü Kaf dağları. Bu dağların üstünde Kazıbek, EIbrüz zirveleri yükselirdi. Bunların ardı stepler, ovalar, Volgalar, Dinyeperler, Şimal ormanlarıydı...

Çocukluğumdaki masalların, beni Kaf dağına bağlayan büyüleri, anlaşılan daha çözülmemişti. Ben, kuzeye çıkan yolu seçtim. Trenden indim ve Şimale doğru yürüdüm...

Nuha'ya vardığım zaman sevgilim bana yalnız cesaret verdi:

— ***Ben, dedi, kendimi bir zaman için, gökte uçan bir yıldız sanmıştım. Halbuki bu toprağa bağlı bir köleyim. Bizim ayaklarımız zincirli... Senin eline yapışırsam, seni de bu zincire bağlayacağımızı anlıyorum.***

Benim nasibim, şu çirkin Rus kızıyle gece gündüz haşır neşir olan şu kalpsiz, şu değersiz nişanlımdır. Senin yolun benden ayrı olmalıdır. Senin bu şehirde işin artık sona ermiştir. Hemen git. Ya Öz vatanına dön. Ya başka yerlerde talihini ara.

Çok düşündüm ve sonunda karar verdim. Sen Bakû'ya gidince, hemen nişanlıma koştum. Yanında gene o çirkin Rus kızı vardı. Beni dinlemek istemedi. Benimle alay etti. Fakat yalvardım. Şimdi artık nikâhlıyız...

Biliyorum ki bana hiç gelmeyecek. Beni hiç aramayacak. Ama ahundun bir duasıyle ben, artık onun malıyım...

Bunları anlatırken her zamankinden daha güzeldi. Ve birbirimizi her zamankinden daha çok seviyorduk.

Bizim aşk hikâyemiz, masallardaki gibi başlamıştı. Fakat sonu öyle gelmedi. Masallarda Keloğlanlar, yıldız şehzadeler, dev padişahının elinden sevgililerini kurtarmak için dağları, taşları aşarlar. Tılsımları bozup yedi kat yerin dibindeki karanlık mağaraların kapılarını açarlar. Bu masalların sonu daima, kuşun kafesten kurtuluşu ve kırk gün, kırk gece süren düğünlerle biter.

Halbuki ben, bir kuş kadar masum bir kızın kendi kendini feda edişini olduğu gibi kabul ettim. Kaygısız bir ahundun, bir kelle şeker ve birkaç ruble para karşılığında okuduğu bir nikâh duasının düğümünü çözemeden, bir tılsım karşısında kaçan bir cin gibi, onun yaşadığı şehri terk ettim.

Yolum artık, istediği yere varabilirdi. Ama ben, kuzeye çıkan yolu seçtim...

İhtilâlci

Çocukluk rüyalarımın dokusunda, bir de ihtilalcilik var mıydı? Bilmiyorum...

Ama biz, hayat yolculuğumuzda biraz da, artık geride kalan çocukluk rüyalarımızı değil, çağımızın, önümüze serdiği serüveni yaşarız...

Bir ihtilâl partisine ne lüzum vardı? İhtilâl mademki insaniyet içindi. O halde insaniyete inanan herkes, bir şövalye gibi çarpışmalıydı. Parti Politikacılığına, toprak davalarına, sokak kavgalarına, dünya meselelerine ne lüzum var, diyordum. Ben her gittiğim yerde böyle konuşuyordum. Bunları dar, maddî, yabancı konular görüyordum.

Gayesiz, maksatsız, başıboş birçok yerler dolaşıyordum. Hazer Deniziyle Karadeniz arasında bir Ortaçağ şövalyesi gibiydim. Nerede karışıklık varsa,

nerede bir çarpışma olursa, ben oradaydım. Çarpışan taraflar o kadar mühim değildi. Korkusuz ve kaygusuz, belki sonumu arıyordum.

Her defasında, uzun ve meşakkatli yolculuklarla, şuradan veya buradan üç defa Nuha'ya döndüm. Her seferinde Sitâre'yi yalnız bir defa ve hatta ayak üzeri görüyor, gene şehirden uzaklaşıyordum. En son bu yolculuğu Karadeniz'de Acara'dan Nuha'ya kadar yaptım. O, şimdi bir ipek atölyesinde çalışıyordu. Daha beni uzaktan gören arkadaşlar, hemen onu benim yanıma yolladılar. Sonra yavaş yavaş gelirler, etrafımızı alırlardı. Hepsi de benim tanıdığım, hatta okuttuğum kızlardı. Şimdi bu halkada hepimiz, gene aynı insanlardık. Ama hepimizde, eksik olan bir şey vardı.

Sitâre ile son karşılaşmam da böyle oldu. Bir daha da Nuha'ya dönmedim. En uzak yerlere kaçtım. Bir süre Acara'nın tenha, dağlık, sahipsiz, hatta hükümetsiz köylerinde, ormanlarında dolaştım. Beni kimisi bir garip, kimisi yurduna dönmek isteyen bir harp esiri, kimisi, ihtilâlden kaçmış bir mülteci sanarak yer veriyorlardı. Pusular, tehlikeler aklıma gelmiyordu. Bütün gayretim, geriye dönmemek içindi.

Nihayet bir gün Batum'da, ilk rastladığım bir Türk kızıyle evlendim. Bu genç kızın ağabeyisi de benim gibi Türkiyeli bir Öğretmendi. Eski bir yedek subaydı. Batum'da bir Türk mektebinde hocalık yapıyordu. İzmir'in işgal tehlikesi belirince kız kardeşini yanına aldırmıştı.

O zamanki bu genç kız, böylece, benim hayatımın bütün ağırlığına katlanan eşim oldu. Bugün de öyledir...

Evlenmem beni, yeniden günün davalarına sürükledi. Batum, Sovyet idaresi altındaydı ve alaylar, Azerbaycan'dakinin aynıydı. İnsaniyet düşünceleri, insanlığın kurtuluşu gibi havada konular kafamı gene işgal ediyordu. En anlamadığım şey de, parti ve disiplindi. İsyan ruhu ve asi bir irade, dar bir partinin demir disiplini içinde nasıl hapsedilebilirdi?

O sıralarda Tiflis'te genç bir Tatar'la tanıştım. Onu ilk defa Bakû'da uzaktan görmüştüm. Toplantılarda, kongrelerde daima başkanlık masasında yer alırdı.

Yaşı yirmi beş kadar vardı. Fakat esmer ve sert hatlı yüzü, siyah, gür ve kıvırcık saçlarıyle olduğundan daha yaşlı görünüyordu. Bir Tatar'dan ziyade bir Güneyliye, bir Akdeniz insanına benzerdi ve aslı belki de güneydendi. İhtimal bir Arap meleziydi (1).

Geçmişi pek belli değildi. Kazanlı olduğunu söylerlerdi. Bakû'ya Kızılordu'yla gelmişti. Bazıları, ihtilâlden önce bir hiç olduğunu, sokaklarda, ihtilâlcilerin ilânlarını dolaştırdığını, beyannamelerini dağıttığını, hatta okuyup yazmayı bile ihtilâl yılları içinde öğrendiğini anlatırlardı. Bazıları da, Türkistan'da evvelce iyi bir vaziyeti olduğundan, bilgisinden bahsederlerdi...

Bakû'da ilk defa ve karşıdan onu, bir asker kolunu teftiş ederken görmüştüm. Gür, kıvırcık saçları altında soğuk ve mağrur bir bakışı vardı. Esmer, kemikli yüzünün hatlan, olduğundan belki de daha sertti. Ama her halde mücadele etmek, daima gergin bir hayat geçirmek için yaratılmış bir insandı.

Tiflis'te tanıştığımız sıralarda, Osmanlı Türkleri tarihine merak sarmıştı. Elinde eski birtakım kitaplar vardı. Osmanlı devletinin kuruluş tarihine ve o devrede Anadolu'daki toprak mülkiyetine ait esasları öğrenmek istiyordu. Birtakım malzeme toplamıştı. Dikkatli ve aydınlık bir tahlili vardı.

(1) Abid Alim. Daha sonraları Leningrat'ta profesör. Ölümü: 1938

Bu kudret, ayaküstü kazanılmış bir okuyup yazma ile elde edilemezdi. Bahis nasılsa eski toprak mülkiyetinden, günün meselelerine ve derken ihtilâle döküldü. Ben âleme gene bildiğim gibi ve kafamdaki billur köşkün içinde bakıyordum. O, birden köpürdü:

— Arkadaş! dedi, sen, bu inkılâp içinde bir somnambul gibi yaşıyorsun. Evet, uykuda gezen bir adam gibisin. Yalnız kafandaki rüyaları görüyorsun. Halbuki bizim işlerimiz, sokağın mahsulüdür. Sokakta cereyan eden; kanlı, çamurlu, pis bir kavgadır.

Ama sen, anladığıma göre, bir köylü aslından olmakla beraber, kendi kökünle de alâkan kesilmiştir. Ve sizde her aydının gittiği yolu tuttuğun için, aradığın şey ne insaniyet, ne inkılâptır. Sadece, cemiyete yukardan bakan bir iktidar postudur.

Onun için sen de, bütün idealist geçinen aydınlar gibi, gerçekte bir illüzyon, bir hayal âlemi içindesin. Siz, yapıcı insanların değil, ancak Tolstoy'un dilini anlayabilirsiniz. Evet, Tolstoy'un, yani şu meczup insaniyetçinin...

Hatta sizin tarihinizde, toplumun üstünde sivrilmek için bir idealist olmaya bile lüzum yoktur. Sizde idealizm, sadece bir vasıtadır, hatta lüzumsuzdur. Çünkü sizde, her kafasına veya kılıcına güvenen insanın yolu, her ülkeden daha kolay elde edilen bir iktidar postudur.

Aklı başında ve gücü kuvveti yerinde bir delikanlı, İstanbul'a bir devşirme olarak mı gelir. Bir medresede fıkıh, kelâm mı tahsil eder. Yoksa, bir savaşta mı sivrilir? Gayesi hemen bir yolunu bulup, mertebeleri hızlı hızlı geçerek sarayın, yani iktidarın kapısına çırak olmaktır. Ondan sonra padişahın en sadık kulu odur. Sizin hemen bütün tarihiniz, saray kapısında postu seren kapı kullarıyle, o kapıya postu sermek isteyen, fakat oraya erişemeyen Celâlîler arasında geçen bitmez tükenmez kavgalardan ibarettir.

Bunun böyle olması da lâzımdı. Çünkü sizde saray dışında asalet olmadığı, toprak tasarrufunda istikrar bulunmadığı, timarlar, zeametler daima ve sarayın emri ile elden ele geçtiği için, herkesin gözü, bunlardan birinin kenarına mümkün olduğu kadar sağlamca yapışmaktaydı. Bu da ancak iktidara yanaşmakla olurdu...

Onun için, sizde kendine güvenen aydın, idealizmi değil, daima iktidara çıkan kolay yolu aradı. Sen de onu arıyorsun. Senin de yolun oraya çıkacak. Hayalinde kurduğun şu billur köşkleri bırak. Sen de oraya koş. Oraya koş!...

Ama bizim yolumuz, şu pis sokak kavgasından ibarettir. Ayağımız daima, sokağın çamuruna bağlıdır...

Sokak kavgası, sokağın çamurunu her gün durmadan yoğuruyordu. Normal kaideler, müesseseler, inançlar, hatta insanlar, bu yoğundan çamurun içinde hiç durmadan batıp çıkıyorlardı. İlim, fikir, sanat, hatta kilise, mektep, aile, ahlâk, hulâsa her şey bir «emek» mihverine bağlıydı ve yeni dinin mistiği, sadece «teknik»ti.

*

* *

Ben Komünist Partisine, işte bu hengâme içinde girdim.

İlk parti toplantısına Batum'da katıldım.

Bu, hem «temizlik», hem de «yeni üyelerin seçilmesi» toplantısıydı.

Toplantı yeri, basit bir salondu. Birtakım tahta sıralar üzerinde parti adamları, bir hiyerarşi gütmeden yerlerini almışlardı.

Merkezden gelen kontrol komisyonu azaları, sahneye girip de büyük bir masanın etrafına yerleşince, ortalığa ürkütücü bir sessizlik çöktü. Hemen temizlik başladı. Temizlik, yani zaman zaman, parti kadrosunda tasfiyeler... Adı okunan herkesin, toplantıya katılanlar tarafından evvelâ kusurlarının söylenmesi icap ediyordu.

Devlet postunda, parti yönetiminde, yahut ordunun başında adlan duyulmuş insanlar, isimleri okunduğu zaman ayağa kalkıyor ve sonra aleyhlerinde söylenenleri susarak, bazen de sararark dinliyorlardı. Bu kusurlar, adı okunan babası, dedesi, içtimaî menşei, aslı, nesli, hususî meyilleri, resmî işleri, henüz meydana çıkmamış, fakat var olduğu ileri sürülen gizli tasavvurları, hatta tanıdıklarının, dostlarının, komşularının hataları da olabilirdi. Sonra lehinde konuşacak varsa söz alırdı. Son söz üyenindi. Fakat üye, bu hakkını, çoğunlukla kullanmıyordu (1).

Netice, ellerin kalkmasıyle belli oluyordu Aleyhteki oylar çoksa başkan, ayakta duran üyenin, önündeki parti biletine «ihraç» damgasını basıyordu. Bu damganın tok ve soğuk sesi kürsünün üstünden aksettiği anda, o üye için her şey bitmişti...

Ben ihtilâlciyi, hürriyetin bayrağı sanırdım. İhtilâlci denilince aklıma, Mirabeau, Robespierre, Gambetta, yahut hiç değilse Namık Kemal veya Resneli Niyazi Bey (2) gelirdi. İhtilâlci asiydi. Mağrurdu. Nizam dinlemezdi. İhtilâlci ölür, fakat sararmazdı.

Halbuki burada ihtilâlcinin hamuru, standart potalara dökülüyordu. Bu potalarda hepsi de birbirine benzeyen standart mahluklar imal olunuyordu.

Burada partilinin, hatta bir lider, bir kahraman olsa bile, nasıl yapayalnız bir yaratık olduğunu ilk defa o gün görüyordum. Partinin onu bıraktığı anda,

göklerde uçarken birden kanatları kırılıp cansız yere düşen bir kartal gibi, bir hiç haline geliyordu.

(1) Bolşevik ihtilâlinde Partili'nin bu durumu ile Türk tarihindeki «Devşirme»nin durumu arasındaki benzerlik, aradan yıllar geçtikten sonra fikrimi çok işgal etmiştir. Bilhassa Rusya'daki büyük temizlik yıllarını izlerken.

Bolşevik ihtilâlinde Partili'yi parti imal ettiği gibi, OsmanlI tarihinde de «Devşirme»yi saray imal ederdi. Onu hiç iken hep yapardı. Ağa, Vezir, Serdar, Başvezir kılardı. Ama, dünyanın üçte birine hükmü geçen bu şahısları, bir an içinde hep iken hiç yapmak da gene sarayın elindeydi. Saraydan gönderilen gelişigüzel bir bostancı, örneğin Orta Avrupa seferlerinde dehşetler saçan bir Sadrazama, hem de ordularının içinden geçerek, kullarının gözü önünde Padişahın idam fermanını iletince, ona, cellâdının önünde diz çöküp kemende boynunu uzatmaktan başka yapacak şey kalmazdı.

(2) Kolağası (Önyüzbaşı) Resneli Niyazi Bey, 1908 hürriyet ilânından önce Abdülhamit'e isyan ederek dağa çıkan zabitlerden biriydi. Meşrutiyetin ilânında ismi, Binbaşı Enver Beyin (Enver Paşa) ismi ile beraber bir yıldız gibi parladı. İhtilâlden sonra rütbe kabul etmedi. Askerlikten de istifa ederek, kasabasına çekildi. Balkan Harbi bozgunu üzerine İstanbul'a hicret ederken Avlunya limanında bir vapurda, Arnavutlar tarafından öldürüldü.

Sıra, yeni adaylara geldi. Ben çoktan sarsılmıştım. İçimden:

— ***Keşke şu kapılar açılsa, hayatımın başıboşluğuna tekrar dönebilsem,***

diyordum. Fakat kapılar açılmadı. İsmim okunduğu zaman da salonda her şey silindi, buğulandı, Ayağa kalktım. Bir boşluk, bir sis içinde, yalnız başkanın simasını görüyordum.

Bu sima, yuvarlaktı. Esmere yakındı. Belki çok yağlı değildi ama, yüzü koyu, kumral bir sakalla çevrilmişti. Saçları, kaşları gürdü. Bıyıkları serbestçe teşekkül etmişti ve gözleri sakindi. Bu salona bir somnambül, bir uykuda gezen adam olarak girmiştim ama, oradan çıkarken, artık ben de bir partili, bir ihtilâlciydim...

İşte benim ihtilâlciliğim böyle başladı ve bir partili olarak ilk konuşmayı Batum'da, «Şark Milletleri Kadınlarının Kurtuluş Günü» mitinginde yaptım.

Güzel bir gündü. Hava ılık ve güneşliydi. Batum'da, denizle Kral Parkı

arasındaki büyük kilisenin meydanına bir kürsü kurulmuştu. Her tarafta Kızıl bayraklar vardı. Mızıka boyuna ihtilâl marşları çalıyordu. Şark Milletleri Kadınlarının Kurtuluş Günü kutlanacaktı.

Kürsünün etrafında işçiler, askerler ve birtakım gruplar saf bağlamışlardı. Eğer bir de Şarklı kadınlar bulunsaydı, miting başlayacaktı. Fakat ne çare ki, onlardan ortalarda kimsecikler görünmüyordu. Konuşma saati gelmişti. Fakat başkan, mitingi açamıyordu. Mızıka boyuna yeni yeni havalar çalıyordu. Hatta bir aralık ortaya kalabalığı oyalamak için kıvrak Gürcü oyunları oynayan delikanlılar da sürüldü. Fakat iş gittikçe uzuyordu.

Her tarafa en becerikli insanlar koşturulmuştu. Yarı halkı Müslüman ve dolayısıyle kurtarılacak Şarklılardan olan bu şehirde, hiç olmazsa mitinge karışacak birkaç tanecik yerli kadın aranıyordu. O anda bir kenardan feraceli, yaşmaklı birkaç kadın görünse, herkesin birden yüzü gülecekti. Yollar açılacak, gelenlerin ayakları altına halılar serilecekti. Hepsi de başköşeye geçirileceklerdi. Filmleri alınacak, resimleri çekilecekti. Her şey hazırlanmış, iş yalnız esaretten kurtarılacak şu yaşmaklı feraceli birkaç Şark kadınına kalmıştı. İşte tam o sırada meydana açılan sokakların birinden bir kamyon göründü. Üzerinde alacalı, bulacalı karmakarışık bir kadın kalabalığı kaynaşıyordu. Kamyonun görünmesiyle meydanın coşması bir oldu. Alkışlar, «Hurra! »lar havayı dolduruyordu. Fakat meydanın bu neşesi uzun sürmedi.

Kamyonun kürsüye yaklaşmasıyle, kamyondakilerin birtakım çığlıklar koparark kendilerini yere atmaları bir oldu. Yere atlayabilen her kadın, bir diğerini de kolundan, eteğinden çekerek bir tarafa kaçmaya çalışıyordu. Fakat yollan kesen milisler, bunları önleyerek kürsüye doğru itiyorlardı.

İşin aslı çabuk anlaşıldı. Bunlar, dağlardan, yaylalardan Batum pazarından inen Kürt kadınlarıydılar. Acar bir partili, bunları pazar yerinde görünce, aranılan ve kurtarılacak Şark kadınlarını bulduğunu sanmış, oraya bir kamyon yanaştırıp, hepsini yaka paça kamyona atınca meydana ulaştırmıştı. Fakat kadınları kaçıranlar erkekler, çömleklerini, tulumlarını pazar yerinde bırakıp kamyonun peşine düşünce iş, hele miting yerinde büsbütün karışmıştı. Kadınlar ne yapılsa sükûnet bulmuyorlardı. Hele arkadan kocaları, kardeşleri,

çocukları yetişip de bütün bunlar kürsünün önünde birbirine kenetlenip dertop olunca, gürültüleri göklere yükseldi. Herkes ne yapacağını şaşırmıştı. Türkçe, Kürtçe, Rusça, Gürcüce her kafadan bir başka ses çıkıyordu.

Nihayet yarı tehdit, yarı iltifat, ortalık biraz yatışır gibi oldu. Resimler çekildi. Marşlar çalındı. Kürsüde konuşan hatipler hep onları göstererek konuşmaya başlıyorlardı. Bugün Şarkın, yüzyıllardan beri kurtuluş ve azatlık bekleyen ve şimdi büyük önderlerin işaretiyle birden ayaklanıp zalimlerini deviren bu mazlum, bu zahmetkeş kadınların bayramıydı. Sözlerin sonu hep onların yüzyıllardır bekledikleri ve nihayet başardıkları bu kurtuluş gününü selâmlamakla bitiyordu. Arkasından «Hurra!»lar, «Yaşasın!»lar arasında mızıka hemen enternasyonali çalıyordu.

Ben de öyle konuştum. Ben de onları gösterdim. Onlar öyle, korkak ve ürkek sonuna kadar birbirine kenetlenip kaldılar ama, meydana sözlerim bitince beni de alkışladı. Ben de kürsüden inerken enternasyonal çaldı.

Miting sona erip de saflar harekete geçince, azatlığa kavuşmuş Şark kadınları birden kaynaştılar. Hem yürüyor, hem gittikçe birbirlerine sokuluyorlardı. Alacalı bulacalı, eski püskü kıyafetleriyle bu meydanın genişliği içinde sürüklenen karmakarışık bir çalı yığınını andırıyorlardı. Kafilenin başı ilk sokağın ağzına gelince, top birden parçalandı. Sokakların, caddelerin arasında bir dağılışına, bir kaçışmadır başladı. Pazar yerinde bıraktıkları tulumlarını, çömleklerini alabildiler mi, bilmiyorum. Fakat o mesut kurtuluş gününden sonra uzun müddet Batum pazarlarında, bu kurtarılmış Şark kadınlarından hiç kimse görünmedi.

Ama ben ondan sonra daha birçok defalar, nice ve nice mitinglerde, toplantılarda, hem Şarkın, hem de Garbın kurtuluşu ve mazlum dünyanın azatlığa kavuşması için konuştum...

Rus Ovası ve Rus Mistiği

Rus ovası geniştir. Uçsuz bucaksızdır. Bu sonsuzluk içinde insan, her alanda, ancak ekstremlere ve ruhun duvarlarını parçalayan enginliklere yönelir. Tıpkı İsrail çöllerindeki cezbelilerin,

coşkunluklarını, bu çöllerde kendilerini arayışları gibi...

Rus ovasında bu arayış, yalnız çağımızın değil, çağların kanunudur...

Yaz sonlarına doğru Batum'dan Moskova'ya hareket edeceğimiz sıralarda, Moskova bize, dünyanın öbür ucu kadar uzak görünüyordu. Yollar ve yolculuklar hiç bir kaideye tabi değildi. Yollarda kaybolan, basılan, parçalanan, yahut atılan köprülerden olduğu gibi nehirlere uçan trenlerin hikâyeleri henüz pek tazeydi.

Şimdi fazla olarak büyük açlık da başlamıştı. Volga'da otuz milyon insan açtı. Kuraklıktan çatlayan topraklar, bu toprakları bırakıp kaçan, kadit olmuş insanları yutacak kadar derindi. Açlığın havası, Volga'dan bütün Rusya üzerine, bir veba salgınının dehşeti gibi hızla yayılıyordu.

Batum'dan Moskova'ya varmak için uzun ve dolambaçlı bir yolu aşmak lâzımdı. Gürcistan'dan sonra Azerbaycan, Dağıstan, Terek, Çerkezistan ve Kuban ülkeleri, sonra Ukrayna ve büyük Rus ovası...

Sokaklarda açlıktan ölenler, daha Tiflis caddelerinde görülmeye başladı. Hazer ve Kuzey Kafkasya geçilip Rostof'a vardıktan sonraki topraklarda ise, insanlar birbirlerini yiyerek yığınla ölüyorlardı... Volga gibi Don kıyıları da açlıktan yanıyordu. Yollar, istasyonlar, şehirler, her şeyini bırakıp birer iskelet yığını halinde ölüme doğru çılgınca koşan yüz binlerce insanla tıklım tıklım doluydu...

Volga ana, memelerinin sütünü kesmişti. Volga'da, Don'da sular gene deniz gibiydi. Toprak, gene o bereketli topraktı. İnsanlar, gene dünyanın en çilekeş insanlarıydı. Ama bulutlar, bir damla yağmur vermemişti. Çarlık, nehirlerin suyunu ovalara aktaracak tesisler yapmamıştı. İnsan buraları görünce, «Volga! Volga!» şarkısının, «Hey Uhnyem!», yani «Hey! Ah edelim, of edelim!» diye düğümlenen mısralarının manasım daha iyi anlıyordu. Bu şarkı, Volga kayıkçılarının şarkısıdır. Vaktiyle kayıklar buğday dolu olarak kuzeyden güneye indirilirdi. Rusya'dan yabancı memleketlere gönderilen bol, ucuz buğdaylar bunlardı. Ama büyük arazi sahibi, onu arabalarla sevketmek zahmetine girmezdi. Köle olan köylüler, bu buğday kayıklarını,

bir ucu kayığa bağlı olan uzun bir halatın öbür ucunu, kafileler halinde

omuzlayarak, nehir boyunca ve günlerce çeke çeke sürüklerlerdi. Bu, elbette biraz eski tarihe ait bir hikâyedir. Ama görünüyordu ki, deniz gibi engin nehirler etrafındaki topraklar gene de kurak ve buralarda yaşayan insanlar, gene de aç kalabiliyorlardı...

Ukrayna şehirlerinde, hatta ihtilâl bile gerileme halindeydi. Lenin NEP denilen yeni iktisat politikasına dönmek zorunda kalmıştı. Köy ağalarına, kasaba, şehir esnafına, hatta özel teşebbüse birtakım haklar tanınıyordu. İhtilâlin, askerî komünizm denilen azgınlık devri artık sona ermişti.

Bu azgınlık çağı içinde yetişip, genç yaşlarında partizan çetelerinin başı, birlik kumandanı, şehirlerde, vilâyetlerde diktatör kesilen yirmi otuz yaş arasındaki gençler, şimdi çıplak, perişan misafirhanelerde işsizliğin, ümit sarsılışının hummaları içinde hastaydılar.

Bunlar, eski toplumun en alt kademelerinden, bir gün bir fırtınanın savurmasıyle, birden emir ve kumanda yerlerine sıçramışlardı. Bir hiç iken hep olmuşlardı. Köyler basmış, şehirler zaptetmişlerdi. Önlerinden saf saf muhariplerin, kendilerini selâmlayarak geçtiklerini görmüşlerdi. Düne kadar emirleriyle insanlar, ya ölür, ya kalırlardı. Şimdi ise birtakım başka türlü düşünen kimseler onları yerlerinden almışlardı.

— ***Haydi yoldaşlar! diyorlardı, silahların savaşı bitti. Şimdi sizin için ya fabrikalarda işçi, ya mekteplerde öğrenci olmak!..***

Hepsi de yeis içinde kıvranıyorlardı. İntihar edenler, beyin damarları çatlayanlar çoktu. Hatta bu hastalığa o zaman, NEP hastalığı diye bir de isim takmışlardı.

Bizim Moskova yolculuğu, bir Ortaçağ kervanı hızıyle ilerliyordu. Rostof'ta, Harkof'ta trenlerden inmek ve birtakım misafirhanelerde veya mekteplerde günlerce başka trenler beklemek lâzım geliyordu. Bu, bir bakıma iyi oluyordu. Şu Rusya denilen, ihtilâl denilen meçhulü şimdi içinden ve

yakından görüyorduk. Bu gördüğümüz şeylerin şiirle, muhayyile ile âlâkası yoktu.

Evet, bir yıkılış olmuştu, çöküntü tamdı. Şehirlerin üst ve orta tabakaları artık kaybolmuştu. Büyük evler, konaklar, kasvetli bir boşluk içindeydi. Sokaklar tenhaydı. Her şey, bir şeylere gebeydi.

Büyük Rus ovasının üstünde, sadece büyük bir rüzgârı, bir soru işareti halinde esiyordu...

Biz üç arkadaştık (1). Birimiz şairdi. O daha ilk adımda, yeni İktisadî politikayı getiren Lenin'e değil, yeis içinde intihar eden, yahut damarları çatlayan dünkü genç kahramanlara hak veriyordu. Çünkü bu şair için ihtilâl, parti programları, fabrika, mektep, yol ve inşa davaları, ziraat meseleleri demek değildi. Ona göre bunlar, hiç bir zaman ön planda gelemezdi. İhtilâl denilen şey, denizler gibi dalgalanmalı, rüzgârlar gibi coşmalıydı.

Halbuki şimdi havada pis bir durgunluk var diyordu. Birtakım sıkıntılı misafirhanelerde, gönderecekleri mekteplere veya fabrikalara hareket edebilmek için, uyuşuk levazım kalemlerinden harcırahlarının çıkmasını bekleyen gençler, yani dünkü kahramanlar, kol komutanları, tümen komutanları, ihtilâl komitesi başkanları, Çeka hâkimleri gibi o da bunu anlamıyor, beğenmiyordu.

Hatta bazı öfkeli zamanlarda, NEP'in ters rüzgârlarıyle durgun sulara düşen ihtilâle mersiyeler yazıyordu. Bu mersiyelerin dinleyicileri tabiî sadece bizdik.

*

Hakikî Rusya, asıl Rus ovalarında başlar. Rus ovasının ruhta uyandırdığı ilk etki, bir genişlik duygusudur. Öyle bir genişlik ki, bir ormanın küçük bir boşluğunda kaybolup da birkaç yüz metre, birkaç bin metre ilerinizdeki ağaçlıkların bir adım ötesini görmeseniz bile, kendinizi gene de, içinde milyonlar ve milyonlarca insan kaynaşan uçsuz bucaksız bir enginliğin

ortasında hissedersiniz.

Bu enginlik, hem çokluk, hem yalnızlık duyguları uyandırır. Hatta ruhunuza melânkolik bir hürriyet arzusu da verir. Bu hürriyet arzusunda ancak ekstremlere, ancak sınırsızlıklara yer vardır: Ya toplumdan tamamen çekiliş, bir ormanın sessizliğinde ömür boyunca kayboluş, bir meçhul, hatta bir hiç olmak arzusu. Mutlak yalnızlık, mutlak bir başıboşluk hevesi. Yahut da tamamen bunun tersi: Kendini topluma veriş, cemiyete terkediş. Milyonların içinde, milyonlardan biri olarak,

(1) Nazım Hikmet, Vâ-Nû ve ben.

fakat o milyonlar için mihnet çeken bir çöl ermişinin mistik duygusu içinde eriyiş...

Böylece her duyguda, uçsuz bucaksız sezişinin uyandırdığı ekstremler. Ya kendinden tamamen geçiş, yahut kendine tamamen bağlanış. Din veya mutlak dinsizlik. Mutlak ve şikâyetsiz itaat, yahut vahşî bir isyan.

Bunun içindir ki, Rus ovası halkının tarihinde denge veya ılımlılık (itidal) yoktur. Rus tarihinde insanlar, cemaatler ve fikirler, daima bir uçtan diğer uca atılırlar. Daima iki kutup arasında yaşarlar.

Örneğin, hayata gelişi kaderin en bedbaht tecellisi ve dolayısıyle en büyük günah sayarak, bu lekeyi temizlemek için kendini yakmak dini Rusya'da doğdu. Hem de bu ateşe atılış, bütün aile, bütün çoluk çocuk, hatta yeni doğan masumlar ve bütün dünya malıyla beraber olurdu. Evet, bu din yalnız Rusya'da doğdu ve yalnız Rusya'da yaşadı (1). Yıllar ve yıllarca devlet, istediği kadar takip ve tedip kıtaları göndersin, bu dine kendilerini verenler, dünyaya gelmiş olmak günahının, hem de bütün çilelerini çektikten sonra vakit ve saat gelince kendilerini ve yakınlarını tereddütsüz ateşe attılar.

Rus inkılâbının birçok safhalarında da, samojigatelstvonun, yani kendi kendini ateşe atışın, ruhî belirtilerini görmek kabildir (2).

Gene bu memlekette, Eb, İbn, Ruhulkudüs'ün, (Hıristiyanlıktaki teslis, üçlü inanış) birbirinden ayrı oldukları, aynı zamanda da bir bulundukları için, birbirlerine birleştirilmiş üç parmakla mı takdis edileceği; yoksa Eb, İbn de mündemiç olduğu için, bu takdise yalnız iki parmağın mı yeteceği şeklinde beliren akım uğrunda, binler ve binlerce insan, siyasetgâhlarda isteyerek can verdiler. Hatta üçüncü parmak tamamen kapatılmıyordu da. O, sadece kısılıyor ve üçüncü parmağın ucu diğer parmakların uçlarıyle birleştirileceği yerde, onların ancak ortalarına dokunduruluyordu. Bu inanışa bağlanan mahkümlar

(1) Bu mezhep, on yedinci yüzyılın sonlarıyle, on sekizinci yüzyılın başında yaygındı. Aleksi Tolstoy, *Büyük Petro* romanında bu mezhebe geniş bir yer verir.

(2) Rus siyasî mahkemelerinde görülen ve kendi kendini, hatta savcının ithamlarından daha fazla suçlandırmak şeklinde tecelli eden suçluluk buhranı. Rus ruhunun, daima görülmüş bir tezahürüdür.

ölüme götürülürken, yollarda dizilen birçok insanlar, kendilerini isteyerek bu ölüm kafilelerinin içine attılar. Üç parmak yerine iki parmakla, yahut üçüncü parmağı hafifçe kısarak yaptıkları takdis işaretlerini havaya kaldırarak, darağaçlarında, maktellerde, can verdiler (1).

Rusya'da steplerin, ormanların, yahut tunduraların en ücra yerleri, küçük bir inanca farkı uğrunda her şeylerini bırakarak oralara kadar dağılan hesapsız tarikatlerin mensuplarıyla doludur. Bu kaçkınlar daima takip edildiler. Daima eza gördüler. Hatta onların bir kısmı bu inanca farkı yolunda (bu fark bazen anlaşılmayacak kadar belirsizdir) vatanlarını dahi terkederek, Moğolistan'a, Kanada'ya, hatta Türkiye'ye göçtüler (2).

Suçluluk buhranı, nefsine eza ettirmek duygusu hiç bir yerde Rusya'da olduğu kadar içten gelmez. Maksim Gorki bir kitabında; Volga Nehri vapurlarından birinde, herkesin vapura gireceğim çıkacağım diye birbirini ezdiği bir sırada, güverte merdiveninin bir basamağına uzanıp, yapışarak:

— ***İyi Hıristiyanlar! Beni çiğneyiniz! Beni eziniz! Ben günahkârım!..***

diye yalvaran birinin hikâyesini anlatır. İyi Hıristiyanlar, onu gerçekten ezerler. Ama o, ömrü boyunca bir dilencidir. Dilendiği de para değil, ıstıraptır. Aslında zaten bir günah işleyememiştir de...

Rus ovasında insanlar, ya ölesiye mümin, ya ölesiye imansızdır. Orada orta yoktur. Bu ovada sarhoş bile Ölesiye sarhoş olur.

(1) İhtilâl mahkemelerinde ölüme mahkûm edilen ihtilâlcilerin, kendilerini mahkûm eden eski arkadaşları ile aralarındaki görüş farkları da ekseriya bundan fazla değildi. Şu farkla ki, bunlara (Ölümlerinden bir müddet sonra dosyalarından silinmek suretiyle) hain, casus, emperyalistlerin ajanı gibi sıfatlar, âdet yerini bulsun diye eklenmiştir.

(2) Bunlardan Kanada'ya hicret edenlerle, varlıklarını yakmak âdeta hâlâ yaşar. Şu farkla ki, şimdi ateşe kendilerini değil de, eşyalarını atarlar ve evlerini yakarlar (Duhoborlar).

Türkiye'de; Manyas, Beyşehir gölleri civarındaki Kazakların da hicretinde, mezhep meseleleri rol oynamıştır.

İçtiği zaman cemiyetin bütün kayıtlarından, iğreti bir libasın içinden sıyrılır gibi sıyrılır. Yahut da zilleti bir kâse şarap gibi içer. O zaman onun için hayatın en üstün mutluluğu, bu sarhoşluktan bir daha uyanmamaktır. Ve çok defa da bu sarhoşluk içinde ölür, gider. Eski Rus şehirlerinde Yılbaşı geceleri belediyelerin, sokaklarda sızanları veya Ölenleri toplamak için arabalı ekipler tayin etmesi de bundandı. Ve en iyi geçen Yılbaşı, ancak sokaklarda sızıp donanların sayısıyle ölçülürdü. Bu sayı, bazen bir şehirde birkaç yüzü aşardı.

Aşk da böyledir. Seven, sevgilisi için dünyanın hiç bir yerinde düşünülmeyen çılgınlıkları yaptığı zaman, sevdiğini anlar. Bunun için hatta sevdiğinin kendisini sevmesi de şart değildir. Yahut da aşk, bazen o kadar istihkar edilir ki, o artık aşk değil, azgın bir hayvanlık yahut aşağılık bir şey olur.

Klasik Rus edebiyatı bu aşkların çeşitli hikâyeleriyle doludur...

Rus ovasında bu ekstremler, bu aşırılık siyasî hayatta da kendini gösterir. Herkes ya aşırı derecede köle ruhlu, yahut da aşın derecede asi mücadelecidir.

Nihilizmi Rus ovası ve Rus ruhu doğurdu. Bu, bir garip anarşizmdir ki, nazariyesi yoktur. İfadesi ve gayesi de mevcut değildir. Ama Nihilist vardır ve birçok asil Rus, bu nazariyesi olmayan, gayesi de bilinmeyen yolda kendini feda etmiştir.

İşte Rus ovası, biz oralardan geçerken tarihinin en büyük çilesini yaşıyordu. Yüz elli milyonu aşan bir insan kalabalığı, bir avuç bağnaz, mutaassıp müminin elinde, bir bakışta akıl almaz bir tecrübeye feda ediliyordu. Maksim Gorki bu tecrübeyi, hatta bütün Rus milletinin hayatına bile mal olsa benimsiyor, savunuyordu.

Volga'da, Don'da otuz milyon insan açlıktan eriyordu. Ülkeler, ateşe ve ihtilâle verilmişti. Büyük bir hanedan devrilmişti. Bu hanedandan ortada tek kişi kalmamıştı. Tahtı ayakta tutan sınıfların bütün mensupları; asiller, ruhanîler, dünyanın en kalabalık ordusunun bütün kumanda kadrosu, köy ve toprak aristokrasisi, şehir burjuvazisi, olduğu gibi tasfiye olunmuştu. Silindir hiç durmadan yürüyordu. Akademiler, üniversiteler, eski kalem, fikir ve sanat mahfilleri olduğu gibi boşalmıştı. Sıra daha aşağı kademelere de gelmişti. Her yerde yeni insanlar görülüyor ve bu insanlar, durmadan değişiyorlardı.

Bu tecrübeyi dünyada ancak bu toprak kaldırabilirdi. Bu tecrübe, yalnız burada yaşayan insanların ruh yapısına uygundu: Her şeyi bir anda feda edebilmek. Bir anda yapmak. Sonra gene bir anda yıkabilmek...

Rus ruhu, bir aşırılıklar âlemiydi: Rus ihtilâli ise, tarihin en büyük aşırılığıydı...

*

* *

Moskova'ya vardığımız zaman mevsim yazdı. Gireceğimiz mektep, henüz kapalıydı Bu mektep yetişkin okuyucularını yazın, tatil aylarında, Uzakşarktan Polonya sınırına kadar memleketin içlerine dağıtırdı. Ders mevsimi başlayınca bunlar gene sınıflarına dönerlerdi. Fakat yeni gelenler, lisanı zayıf olanlar, yazın tatil kamplarına giderlerdi. Bu kamplar ya bir

orman kenarında, ya bir köyde olurdu.

Bizi evvelâ bir otele verdiler. Fakat burası bir otel olmaktan ziyade, bir karargâhtı (1). Otelin salonunda ihtilâlin hemen bütün liderlerini görmek kabildi. Hele yemek zamanlarındaki tartışmalarda dünyanın bütün dillerini işitebilirdiniz.

Gördüğüm insanların hepsinin basit birer görünüşü vardı. Hepsi de önlerine gelen lâhana çorbasını, patates haşlamasını, yahut da kara darıdan yapılmış lapayı sakin bir ilgisizlikle yiyorlardı. O günlerde adları dünyanın her tarafında duyulan bu sakin ve kendi halinde görünüşlü insanların, nasıl olup da, adına şu İhtilâl denilen çetin ve kanlı şeyin dümenlerini ellerinde tutan insanlar olabileceğine hayret ediyordum. Fakat gerçek buydu.

Bazısı gazeteciyi (örneğin Radek), bazısı avukat veya üniversite profesörünü (örneğin Rikof, Buharin, Kamenef, Zinovyef) andırıyordu. Hiç biri bir silah adamı değildi. Hiç birinin bir iddialı görünüşü yoktu. Zaman zaman görünüp, zaman zaman kaybolanlar da vardı, Birçoklarının galiba evleri de yoktu. Yabancılarla tıka basa dolu bu acayip otelin odalarında, inkılâptan önce Avrupa'daki gurbet hayatlarında olduğu gibi dağınık ve derbeder, yaşayıp gidiyorlardı...

(1) Tiverskaya caddesinde Lüks Oteli.

Ormandaki Ateş

Biz mi ormana yöneliyorduk. Orman mı bizi çekiyordu? Bilmiyorum... Ama şunu biliyorum ki, geceleri, bu ormanların şurasında, burasında yaktığımız ateşlerin etrafında halkalanan biz, yani bu üç kendini arayan insan, o gecelerin, bir taraftan ruhu saran mistliğine, diğer taraftan fikri yoğuran tartışmalarına, çok şeyler borçluyuz...

Bütün muameleler bitip de mektep idaresine müracaat ettiğimiz zaman, mektebin binaları bana soğuk göründü. Ben öğretmen olarak yetişmiştim. Öğretmenlik yapmıştım. Bir okul binasının, hatta tatil zamanı da olsa, bir öğretmen gözüne bir bakışta verebileceği birtakım işaretler vardır. Bu

işaretlerden o öğretmen, sanki bütün sınıflar dolup taşıyormuş, sanki bütün kürsülerde hocalar sual sorup cevap alıyorlarmış gibi, mektebin özünü ve hayatım olduğu gibi okur.

Bu gözle bakıldığı zaman bu binalar, hiç bir şey vaat etmiyordu. Burası, terkedilmiş bir kervansaraya benziyordu. Her şey boş ve manasız görünüyordu. Bu binaların içinde ancak maksatsızlık ve sahipsizlik yaşayabilirdi. Vakitler kaybolacak, buralara kadar gelmekten hiç bir şey çıkmayacak diye düşünüyordum. Hatta içimden, geriye dönmek bile geçti.

Üç gün sonra bir erzak kamyonu, bizi mektebin tatil kampına götürdü. Burası, çayırlar, ormanlar arasında sıralanmış eski birtakım küçük ağaç barakalardan ibaretti. Belki de eski bir orman reviriydi (1).

Hava kararmıştı. Hiç bir binada ışık yoktu. Ortada kimseler görünmüyordu. Fakat ileride, ormanın kenarında büyük bir ateş yanıyordu. Bu ateşin etrafında gölgeler kaynaşıyordu. Oraya yaklaştıkça manzara aydınlandı.

Ateş, bir meydan ateşiydi. İri ağaç kütükleriyle yeşil çam dalları tatlı bir çıtırtı çıkararak alev alev yanıyordu. Etrafında kadın erkek yüz kadar insan halkalanmıştı. Alevler bunların yüzlerini garip bir şekilde aydınlatıyordu. Oturan, yatan, yahut birbirine yaslanan insanlar... Bunlar, bizim üniversitenin, tatil kampındaki bir kısım çocuklardı.

Halkanın ortasında konuşan, halkanın belki de en genciydi. Yüzünde bir çocuk hali vardı. Dizlerine kadar sıvanan paçalarının altından çıplak bacakları görünüyordu.

(1) Udelnaya Kampı.

Göğsü açıktı. Alnına düşeni bakımsız saçlarını sık sık toplamak zorunda kalıyordu. Ama onun derdi saçları değil, İngiliz İşçi Partisi'ydi:

*— **Bu İngiliz grevleri... diyordu, İşçi Partisi liderlerinin bir oyunudur. Bu grevler, İngiliz işçilerinin kudretini yıpratmak ve onları siyasî davalarında mecalsiz bırakmak içindir. Bu, bir tuzaktır. İngiliz***

İşçi Partisi'nin liderleri, İngiliz tahtının satılmış uşaklarıdır. Hayır arkadaşlar, hayır! Artık iş Londra'da değil, Hindistan'da halledilecek!..

Sonra, uzun uzun Hindistan'dan bahsetti. Hatta konusunu daha da genişletti. Hint'te, Çin'de dolaştı. Bu çocuk beş kıtanın üstünde, sanki bu ateşin etrafında ve bu halkanın ortasındaymış gibi, dilediği şekilde dolaşmak hakkını kendinde buluyordu.

Sorular, cevaplar, tartışmalar sona erip de konferansçı ortadan çekilince, bir mandolin sesi duyuldu. Kazak türküleri, Volga türküleri, monoton ve melânkolik Tatar havalan, gecenin geç vakitlerine kadar ormanlara yayıldı.

*

* *

Yatılacak ağaç barakalann yalnız hollerinde birer idare lambası yanıyordu. Holden sızan bu zayıf ışık kınntıları ve daha ziyade el yordamıyle yerleşmek oldukça güç oldu. Hatta bir aralık içimden, şu ateşin etrafında toplananlar İngiliz grevlerinden, Hindistan veya Fas'taki isyan meselelerinden önce, odalarında yakacakları gazyağının tedarikiyle uğraşsalar daha iyi olmaz mı? diye düşündüm. Yatağıma uzanınca da bu düşünceler beni terketmedi. Bakû ve Grozni petrol madenleri tam bir intizamsızlık içindeydi. Yiyeceksizlikten bunalan petrol işçilerine mitingler, nümayişler sunuluyordu.
Hazer'de, Volga'da petrol gemileri, taşıyacak bir şey bulamadıkları için, limanlarda yatıyorlardı. Sonra Kafkaslar'ı, Volga'yı, Ukrayna'yı milyonlarca aç dolduruyordu.

Bu yakıt meseleleri, açlık meseleleri arasında yarı uyur, yan uyanıktım. Ormanlardan hâlâ balalayka ve mandolin sesleri geliyordu. Sonra bir yarı rüya içinde dalar gibi oldum. O gece dinlediklerim rüyalarıma kanşmakta gecikmedi: Ortada gene alevler parlıyordu.

Bu alevlerin arkasında, Volga'da açlar dalgalandı. Hazer'de petrol taşkınları belirdi. Hepsinin ortasında da, Fas'ta isyan eden Abdülkerim'in, beyaz bir at üstünde kılıcını her tarafa salladığı görülüyordu. Sonra İngiliz tahtına

kapanan amele liderleri, grevler, Çin’de kuliler, Hint’te paryalar, vs...

*

* *

Kampta ilk ders, bir botanik dersi oldu...

Hoca, kafileyi peşine takıp da ormana dalınca, organı şöyle tarif etti:

— Tabiat, dedi, göğsüne her düşen tohuma hayat hakkı vermez. Bir tohumun yeşermesi için, binlerce ve binlercesi arasından seçilmesi lâzımdır. Fakat tabiatın onu seçmesiyle de iş bitmez. Bu tohumun hayata gözlerini açmasıyle, ormandaki sınıf kavgasına katılması bir olur. Evet, ormânda da bir sınıflar kavgası vardır. Evvelâ yerde sürünen bitkiler sınıfı, sonra orman altı tabakası. Yani, yerde sürünmemekle beraber, açık havaya, serbest güneş ışığına da kavuşamayanlar. Sonra daha yukarı bitkiler kısmı, yani köklerini, dallarını daha fazla yayarak ve kendilerine hepsinin arasından yol açarak güneşe ulaşmak için çarpışan asıl orman ağaçları gelir.

Fakat bu kadar da değil. Mantarlar, yosunlar, parazitler, başka bitkilerin gövdelerine yapışıp, onların usaresiyle yaşayan neviler de var. Hulâsa, kökler, gövdeler, dallar, ormanda daimî bir kavga halindedir. Suya, toprağa ve güneş ışığına sahip olmak için, aralarında boğuşur, dururlar...

Örneğin şu bodur çamın siz, bir kulaç boyuna bakmayın. En az kırk yaşındadır. Fakat gökten güneş kesen, yerden köklerine yayılma imkânı vermeyen azılı soydaşlarının cenderesi altında böyle kavruk kalmıştır. Tıpkı eski Rusya’da, büyük toprak sahipleriyle, pazarı elinde tutan mürabahacının arasında sıkışan küçük çiftçi gibi...

Hoca, bir ihtilâlciye benzemiyordu. Her halde eski neslin ve eski üniversitenin mensuplarından biriydi. Siması yıpranmış, elbisesi eskimiş, fakat yüzünün ve kıyafetinin ifadesinde, bir eski Rus aydınının, şahsiyetli, ayırt edici özelliklerini muhafaza etmişti. Anlattığı orman sahnesinde, bir

serbest hayat gelişmesi mi, yoksa bir sınıf kavgası teorisi mi kendisince ön plandaydı, bunu tayin edemem. Ama belli ki, yeni devrin ona verdiği vazifeyi yapıyordu. Nitekim nebatat dersinin sonu, eski Rusya'daki S.R. (Sosyal Revolüsyoner) Partisi'nin siyasetini tenkit etmekle bitti. Bu parti, ihtilâlin tasfiye ettiği en kuvvetli partiydi.

Benim girdiğim mektepte aldığım ilk ders bu oldu. Sonra bu dersler bütün mektep süresince sürdü gitti. Bunlardan size bahsetmeme ne lüzum var?

Fakat beni Udelnaya kampında en ziyade saran şey, ormanlar âlemindeki sınıf kavgasından ziyade, ormanın enginliği, uçsuz bucaksızlığıydı.

Ufuklar alabildiğine yemyeşildi. Zaten Rusya demek, biraz da orman demektir. Orman, Rus'un asıl vatanıdır. Steplere yayılmadan önce Ruslar hep ormanlarda yaşıyorlardı. Her Rus'un şuurunun altında ormanın, mistik kokusu ve kutsallığı vardır.

Türkler nasıl yaylaların çocuklarıysa, Türklerin tarihi nasıl Sarıdeniz'e kadar uzanan yaylalar mihverine bağlı taşma ve durulmaların, iniş çıkışların tarihi ise, Rus milletinin tarihi de, ormanlardan taşmanın ve ormanlara sığmamanın hikâyesinden ibarettir.

Biz Türkler, ormanı pek tanımayız. Hatta pek sevmeyiz de. Bu, bizim atlarımızın, orman olan yerde sere serpe yayamadıkları, sürülerini sere serpe dolaştıramadıkları için midir bilinmez. Ama Ruslar da sürüyü, yaylayı ve bozkırı anlamazlar. Onların efsanelerinde bozkır tanrıları, yayla masalları yoktur.

Üç arkadaş, boş saatlerimizde kamptan ayrılırdık. Her gün, bilmediğimiz bir istikamette ormanlara dalardık. Rastladığımız yeşil alanlar, mavi göller, küçük. akarsular bize, onları sanki ilk defa biz keşfediyormuşuz gibi gelirdi. Akşamın yaklaştığını ormanın esmerleşmesinden anlardık. O zaman, belki yolumuzu kaybetmenin hem korkusu, hem sevinci içinde sağa sola koşardık. Derin, ıssız bucaksız, rüzgârların yalnız en yüksek ağaçların tepelerini harekete getirebildiği bir ormanın karanlığında kaybolmak duygusu bize

heyecan verirdi.

Bir orman ki, ta Baltık Denizi'nden, beyaz denizden başlar, binlerce ve binlerce kilometre boyunca kıtalar kıtaları kovalayarak uzanır. Dünyanın omuzlarını, sanki bir kürk gibi sarar (1). Bu sonsuzluğa karışmak, bu uçsuz bucaksızlık içinde kaybolmak, artık dünyanın dışında, ormanın meçhul bir zerresi haline gelmek... Bu hayal, bize ne kadar güzel görünürdü. Bunda mutlak hürriyet gibi, vahşî ve çekici bir zevk vardı...

Yavaş yavaş, gecelerimizin de bir kısmını ormanda geçirmeye başladık. Bir yer seçerdik. Kuru ağaç kütüklerini, yeşil çam dallarını toplar, bir ateş yakardık. Ateş ilk alevlerini yükseltir yükseltmez, gözlerimiz bu alevlere dalardı. Her birimiz, kendi düşüncelerimiz içinde kaybolurduk.

Daha sonra, günün bir nevi çalışması başlardı. Az çok usullü, kaideli bir tartışmaya dalardık. Bu tartışmalar hiç de sakin geçmezdi. Bazen gürültü, ateşin çatırdılarını bastırır, ormanlara dağılırdı. Tarih meseleleri, toplum meseleleri, iktisat, felsefe formülleri derken, insanlığın istikbali sanki o gece, orada ve bu ateşin başında toplanan üç kişi tarafından halledilecekmiş gibi birbirimizle, her an artan bir şiddetle çarpışır dururduk (2).

Bazen de bu siyaset veya fikir çatışmalarının yerini sert bir otokritik tartışmalar alırdı. Bu tartışmalarda, her birimizin sosyal kökeni, ruh yapısı, fikir anlayışı, hatta özel hayatı dilenildiği gibi tartaklanabilirdi. Bu suretle, şekilleşeceğimizi, yontulacağımızı, tek bir dünya görüşü, tek bir hayat disiplini içinde standartlaşacağımızı zanneder ve garip değil mi, bunu isterdik...

Bu tartışmalarda en kavgacı olan Nazım Hikmet'ti. Aslına bakılırsa, onun buralarda işi olmaması lâzım gelirdi. Ailesinin kanında Polonya'dan, Macaristan'dan İstanbul'a, Anadolu'ya kadar,

(1) Rihthofen isimli bir Alman yazarı, kendi esaret devirlerini anlatan *Kaybolmuş Köy* isimli eserinde, Kuzey Sibirya'nın derinliklerinde hâlâ, belki iki bin yıl öncesinden kalmış ve o günden beri başka insan görmemiş eski birtakım insanların köylerinden bahseder. Ona göre bunlar, belki Hunlar'dır.

(2) Hatta üçümüz, azalan yalnız bizden ibaret olan gizli bir de hücre kurmuştuk: 6 Ağustos Hücresi...

Toplantımıza bazen bu hücrenin oturumu şeklini verirdik. O zaman bu üç kişilik içtimalarda, Rusya meselesi, Orta Asya meselesi, Balkanlar meselesi vs. hakkında nice dehşetli kararlar alırdık!..

eski imparatorluğun kol attığı bütün ülkelerden bir parça vardı. Dedeleri, yakınları; valiler, kumandanlar, paşalar, hatta bir de serdar-ı ekrem (başkumandan)dı. Yüzünün hatlarında atalarının çizgilerini taşıyordu.

İhtilâl cephesine ve sınıf kavgası yolunda, ne fikir cephesinden gelmişti. Nazariyelerin sert sistemlerine hiç bir zaman kendini vermedi. Cemiyetin yapısını değiştirme problemlerine, iş, kuruluş, inşa meselelerine, hulâsa o cephenin insanlarını ruh coşkunluğuna değil, iş disiplinine çağıran şeylere kafasında yer yoktu.

Onun bu cepheye gelişi, biraz tesadüfün, biraz da coşkun duyguların eseriydi. Mütarekede üçüncü arkadaşımız Vâ-Nû ile beraber İstanbul'dan Anadoluya kaçınca orada, serbest düşünceli birkaç kişiyle tanışmışlardı. Bunlar, Birinci Dünya Harbini takip eden yıllarda, benzerleri her memlekette bulunan, hadiseleri daha ziyade hissi bir sosyalizm zaviyesinden gören kimselerdi. Fakat onların romantik telkinleri, şairin ve arkadaşlarının ihtilâl topraklarına geçmelerini hazırladı. Ondan sonra ise, tesadüf seyrini tamamladı (1).

Nazım Hikmet kızdığı, hiddetlendiği zaman, hemen bana saldırırdı. Orman, onun azgın sesinden inim inim inlerdi:

Sen bir köylüsün, derdi, evet bir köylü... Yani toplumun tortusu... Bir mülkiyet budalası. Köylü sınıfı zaten nedir ki? Bir Ortaçağ artığı. Toprağa, yapışmış, donmuş, statik bir varlık. Bütün inkılâplarda fren. Bir ayakbağı...

Siz köylülerin görüş ufkunuz, yalnız kendi tarlanızın sınırları ile çevrilmiştir. Kafanız batıl inanışlara bağlıdır. Hayatınız ağanın, derebeyinin, yahut muhtekirin elindedir.

Köylü sınıfı inkılâbın, sadece kuyruğudur. Evet, kesilecek ve atılacak kuyruğu... Sizin sınıfınız artık temizlenmeye

(1) **Vâ-Nû, onun öyküsünü *Bu Dünyadan Nazım Geçti* isimli çok ilgi çekici bir eserde dile**

getirmiştir. Bu eser kitap halinde Remzi Kitabevi tarafından yayımlanmıştır. Meydan Dergisi'nde de bu kitaptan, şairin sanat ve hayat yolculuğuna ait bir sıra yazılar yayınlanmıştır.

meye mahkûmdur yoldaş, evet, temizlenmeye ve süpürülmeye!..

Sonra en büyük kozunu, en susturucu belgesini ortaya atardı. Bu, o gün yeni yazdığı bir şiir olurdu. Ve arkasından daha neler bulup söylerdi.

Ben, rahat rahat gülerdim. Bu şiirler o zaman, edebiyat ve fikir kıymeti bakımından belki sadece bir arayıştı. Belki o kadar da değildi. Fakat, muhakkak ki bu azılı insanın derisinde, içindeki kanı zaptedemeyen asi damarlar atıyordu. Ve bu damarlar kim bilir hangi yarışta çatlayacaktı.

Yazdığı şiirlere kendisi daima komünist şiirleri derdi. Benim bildiğim devrede, yani Türkiye sınırlarından son uzaklaştığı ana kadar bence, hiç bir zaman komünist olmadı. Hatta o zaman Komünist Partisi de onun adım, azalan arasına kaydetmedi.

Ömrünün on yedi senesini, vatan toprağındaki cezaevlerinde bıraktıktan sonra, kendi seçtiği yerlerde, kendi kaderini yaşamak için, fakat istemeyerek, mecbur olarak gitti.

Bugün artık o, bu gökkubbe altında değildir ve ölüm çok şeyleri halleder. Bizden uzak bir toprakta, bağlandığı toplumun ve sanat dünyasının olağanüstü ilgileri arasında, fakat derin bir nostalji, bir vatan hasreti içinde gözlerini hayata yumdu. Son vasiyeti, ücra bir Türk köyünün mezarlığında toprağa verilmekti. Olmadı.

Ölmeden önceki devrede ve son şiirlerinden birinde, bu hasret bakın nasıl dile gelir:

«Sen benim,

Esaretim ve Hürriyetimsin,

Çıplak bir yaz güneşi altında yanan etimsin,

Sen, Memleketimsin...

Elâ gözlerinde yeşil hâreler,

Büyük, mağrur ve Muzaffer,

Ulaşılmadıkça ulaşılamaz olan,

Hasretimsin...»

Bir gün bir ziyaretimde, bu mısralarını, onun mezarı başında ve ona mezar taşı olan büyük bir siyah mermer üzerine oyulmuş hareketli siluetine karşı okurken, istedim ki ruhu beni duysun.

Çünkü ben onun, bu vasiyetinde dile gelen hasretini anlıyor ve ona hak veriyorum... Evet, hem Büyük Şair'di, hem Büyük İnsan... Ve bu Büyük İnsan'a yakıştırılmak istenen suçlar, iftiralar ise, ne kadar küçük hırslardır...

Vaktiyle ve ormandaki ateşin başında köylü sınıfı için söylediği sözlere gelince? Köylü sınıfını bilmiyorum ama, benim için söylediği sözler, galiba doğruydu...

Toprağın Asıl Sahibi

Toprağı bölen biziz. Ama bu sınırlar, bu bölüntüler altında toprak, daima bütün kalır, işte o bütün olan şey var ya? O, ne bizim, ne de Kayser'indir. Biz değişiriz ama, onun bütün'lüğü değişmez...

Rus edebiyatının en az yarısı Rus köyüne aittir. Rus köyü Rus realitesine damgasını, bütün unsurlardan daha kuvvetli olarak vurur.

Evvelce Rus köyü deyince akla, sadece mujik gelirdi (1). Benim hayalimde mujik, kurnaz, her şeye cepheli, yerine göre riyakâr, yerine göre zalim, fakat her zaman hilekâr ve sarhoş bir mahlûktu.

Kitaplardaki, mecmualardaki resimlerde mujik, çok defa, lâgar bir atın arkasından tarlada çift sürerken görülürdü. Bu lâgar at, âdeta kopacakmış gibi

gerilen boynunu ileriye uzatmış olurdu. Son gücünü dizlerine, tırnaklarına vererek hantal bir pulluğu çekmeye çalışırdı. Mujik, her zaman, her yaşta sakallı, fakat ekseriya iki büklüm bir ihtiyar olarak tasvir edilirdi. Darmadağınık saçları kulaklarına, boynuna dökülürdü. Keçeleşmiş sakalı göğsüne düşerdi. Ta dizlerine kadar uzanan ve belinden bir iple sıkılan gömleğinin altından, kaburga kemikleri görülecek zannedilirdi. Pantolonun dizleri, uzun gömleğinin altından, keçe kalçınlarının veya pırtlak çizmelerinin üstüne düşerdi.

At tükenmiş ve bitkin olurdu. İkisinin de kadit olmuş göğüslerinin körük gibi inip kalktığını tasavvur edebilirdiniz.

Bu resimlerin arkasından, Rus köyünün silueti, görünürdü. Köy, hafif bir sırtın yamacına oturtulmuş olurdu. Ortada bir kilisenin, basit sivri kulesi havayı delerdi. Kırlardan tarlalar ortasından eğrile büğrüle gelen çamurlu bir yol, köyün içinde kaybolurdu. Bu yolun etrafını, duvarları ağaç gövdelerinden yapılmış izbeler, samanlıklar alırdı. Her izbenin avlusunu bir çit çevirirdi.

Çitlerin arkasından izbelerin küçük, basık pencereleri görülürdü. Hatta yakından bakılsa, bu pencerelerin bir kısmında sade işlemeli perdeler, yahut önlerinde tenekelerden, tahtalardan renk renk çiçek saksıları da belli olurdu.

(1) Mujik - Herifcik manasına gelir, genellikle Rus köylüsü demektir.

Etrafta yeni sürülmüş tarlaların koyu kara çizgileri, yahut da açık yeşil renkli ekinler, çayırlar ve uzakta bir orman kümesiyle bir siluet, canlı, taze bir pitoresk vücuda getirirdi...

*

* *

Bizim kampın etrafında buna benzeyen veya benzemeyen bir sıra köyler vardı. Tarlalarda, kırlarda mujiklerle karşılaştığım da olurdu. Bunlar, bir avuç

patates bir avuç çavdar ve birkaç baş lahana için, bu bir karış toprakla ölümle boğuşur gibi boğuşan çilekeş insanlardı. Köyleri, kollektif bir idare altında teşkilâtlandırıp toprak mülkiyetini kaldıran kolhozlar henüz kurulmamıştı.

Mujikler, insana evvelâ şüpheyle, kararsızlıkla bakarlardı. Çekinerek yüzlerini gizlemeye çalışırlardı. Fakat siz, yaklaşıp:

— ***Allah yardım etsin, dede,***

deyince biraz canlanırlardı. Yüzleri güler gibi olurdu. Her cümlede

birkaç defa haç çıkarır, başlarını eğerler ve arada bol bol da küfre-

derlerdi. Toprağa, hayvana, kendine ve Allaha...

*

* *

Mevsim ilerliyordu. İlk ekinler kaldırılmıştı. Patatesin, lahananın hasadına girmişti. Köy yollan, mahsulleri istasyonlara indiren köylülerin arabalarıyle doluydu, Rusya'nın geçirdiği açlık yılından sonraki sene iyi bir mahsul alındı. Rus kiliselerinin, manastırlarının bütün altın, gümüş eşyası Avrupa'ya yollanarak paraya çevrilmişti. Oradan gelen tohumluk buğdayla beraber o yıl açlığın önleneceği umuluyordu.

Kırlara, ormanlara tatlı bir sonbahar yorgunluğu çökmüştü. Bir gün, bir tarlanın başında bir mujik kalabalığına rastladım. Genç, ihtiyar, hepsinin de yüzü, göbeklerine kadar inen gür sakallarla kaplıydı. Ellerinde insan boyuna yaklaşan pergeller vardı. Bir yol kavşağında toplanıyorlardı. Yanlarına yaklaşıp tatlı bir sesle selâm verdim. Onlar sadece gülüştüler. İçlerinden biri:

— ***Yoldaş, dedi, sen de komunadan mısın? Nasıl, kadınlan iyi millileştiriyorsunuz ya? Tıpkı bizim topraklar gibi...***

Sonra hepsi birden kahkahalarla güldüler. Acar, alaycı insanlardılar. Bunlar, pek resimlerde görülen mujiklere benzemiyorlardı. Köylüler bizim kampa komuna derlerdi. Topraklar gibi, orada da kadınların millîleştirildiğine inanıyorlardı...

Hep gülüştük. İçlerinden en ihtiyarı:

— ***Kusura bakma yoldaş, dedi, biz size sataşmayı severiz işte... Toprağa gelince? Eh, ne yapsak nafile. Neden mi? Çünkü bu toprak kimsenin değil ki, Allahın malıdır da ondan!.. Toprağı Allah yarattı. İnsanlar toprağın üstünde misafir. İster senin, ister benim, ister milletin olsun. Misafir göçer gider. Toprak gene kalır sahibine...***

Bak, bu köyde biz bu toprağı dört senede bir üleşiriz. Bu, Rusya'nın çok yerinde de böyledir (1). Bugün, bu uzun çatallarla tarlaları arşınlayacağız. Millet peşimizden gelecek. Herkes hissesini alacak. Yerini öğrenecek. Dört sene sonra hisseler gene değişecek. En sonunda misafir, bohçasını toplayacak, ama toprağın asıl sahibi gene malının üstünde kalacak...

Bunları söyleyen adam, Maksim Gorki'nin kitaplarında o kadar çok rastlanan, o filozof meşrepli müjiklere ne kadar benziyordu.

*

* *

Köylüler tamam olunca postalar yola çıktı. Bende bir postaya karıştım. Postabaşı, elindeki pergelle tarlaların sınırlarını arşınlayarak bir baştan bir başa varıyordu. O yorulunca, pergeli başkası alıyordu. Her yeni tarlanın ölçüsü tamam olunca, postabaşı:

— ***Burası İvan'ın. Burası Petruşka'nın...*** diye bağırıyordu.

Bir aralık bunlara ben de yardım etmek istedim. Pergeli elime verdiler. Adımlarımı alabildiğine açıp kocaman ölçü çatalını döndüre döndüre sınırları arşınlamaya çalışıyordum. Daha ilk dakikalarda vücudumda bir sıcaklık başladı. Sonra sırtımdan hafif bir ter boşandığını hissettim. Ayaklarımı ölçüye kolay uy duramıyordum. Boyuna yere, toprağa bakmak, her çevrilişte pergelin ayağını, sınır çizgisinin tam üstüne hiç kaydırmadan uydurmak

lâzımdı. Mujikler ölçüyü ellerine alınca, sınırların üstünden tavşan seker gibi, rahat, telâşsız koşup gidiyorlardı.

(1) inkılâptan önce Rus köyünde orta malı toprak yüzyıllardan beri mevcuttu. Hatta birçok köyler, hemen tamamen orta malıydı. Bu vaziyet, çarlık devrinde bazı partilerin toprak programlarında, birtakım ıslahat fikirlerine zemin olmuştu.

Halbuki ben, daha ilk arşınlanmalarda yorulmuştum. Ama şimdi işi bırakmayı da kendime yediremiyordum.

Biraz daha ilerleyince dizlerim kesilmeye, adımlarım karışmaya, gözlerim kararmaya başladı. Pergelin çatalları arasından toprak bana, artık teferrüatını kaybetmiş gibi görünüyordu. Daha sonra yer büsbütün şekilsizleşti. Sınır çizgileri kayboldu. Toprak sanki, hızla giden bir trenin aralıklarından görülen mesafeler gibi dümdüz akıp gidiyordu.

Kendimi akan toprağın üstünde boyuna dönüp açılan pergelin hareketlerine verdim. Tarlanın öteki ucuna varıp da durduğum ve başımı kaldırdığım zaman, etrafımdaki mujikler bana kahkahalarla gülüyorlardı.

Ama biraz önce toprağı Allaha mal eden filozof ihtiyar gene atıldı. Şimdi yüzü bir ermiş gibi manalı görünüyordu:

— ***Yoldaş, dedi, yoruldun, Tarlayı sahiplendirmeye uğraşmak zor. Aslını ararsan, bütün bu işlere hiç lüzum yok. Dünyada toprağa sınırları, işaretlen koyan biziz. Bu çizgilerin içindeki yerler, bir zaman benim, bir zaman senin. Bir zaman beyin, bir zaman manastırın. Haydi bir zaman da devletin olsun. Ama o çizgilerin altında toprak her zaman bütün kalır. İşte o bütün olay şey var ya? O, ne bizim, ne çarın, ne de devletindir. O, Allahın malıdır. İşaretler bizimse de, mal sahibi başkadır (1). Allahın bu malı üstünde biz, insanlar yaratılalı beri çekişir dururuz...***

Mujikler hep haç çıkardılar. Ben onu yapamadım. Köylüler uzaklaştılar. Yorgun, mecalsiz, toprağa çöktüm. Arkamı bir hendeğin sırtına vererek boylu boyuna uzandım. Üstümde gök, masmavi, pürüzsüz ve sınırsız bütün dünyayı kaplıyordu...

(1) İhtiyarın anlatmak istediğiyle, bizdeki şu beyitlerin ifade ettikleri arasında ne kadar yakınlık var:

«Mal sahibi, mülk sahibi,

Hani bunun ilk sahibi?

O da yalan, bu da yalan,

Gel biraz sen de oyalan...»

Kampta, yahut mujiklerin tabirince komunada hayat, bir bakışta yeknesak, fakat hakikatte hareketli geçiyordu. Hele yakın köylerdeki umumî toplantılara katılmak benim için çok zevkli oluyordu. Bu köyler üzerinde bizim komunamızın bir de şefliği vardı. Köylere temas edecektik. Onları uyaracak, aydınlatacak, kazanacaktık!..

Bu köylerde, sonsuz ormanlar içine serpilmiş bu küçük cemaatlerin her birinde, bütün dertleri ve çatışmaları ile dünyanın bir parçası yaşıyordu. Köyler, benim kitaplarda resimlerini gördüğüm Rus köylerine az çok benzerdi. Yahut sefalet, romanlarda okuduğumuz veya resimlerde gördüğümüzden biraz daha fazlaydı. Harp her şeyi bitirmişti. İhtilâl ise, köyün geri kalan dünya ile bağlantısını kesmiş, onu kendi içine itmişti. Köye yalnız broşürler ve mitingçiler gönderilebiliyordu. Eski nizam yıkılmıştı. Fakat yeni nizamın ne olacağım kimse anlayamamıştı. Yalnız şu var ki, artık harp bitmişti. Çar ve çarlık yoktu. Hükümete, arkasından istenildiği kadar küfredebilirsiniz. Ama yüzüne karşı onunla hoş geçinmek lâzımdı. Zaten ortada bir hükümet de yoktu. Cepheden terhis edilen askerlerden en azılıları her köyde, adına «İhtilâl Komitesi» dedikleri bir Köy İdare Heyeti kurmuşlardı. Bütün istedikleri de kimsenin köye dokunmamasından ibaretti. Köylü, bütün dünya köylüleri gibi kapalı çekingen, herkese karşı şüpheli ve küfürbazdı.

Köylerde sık sık toplantılar olurdu. Ben, bir kenara çökerek veya bir halkaya katılarak konuşulanları dinlerdim. Her köyün meydanında bir ağaca asılmış veya bir yere çengellenmiş küçük bir çan vardı. Toplantı olacağı zaman köyün başkanı bu çana bir demir parçasıyle vurunca, evlerden, avlulardan insanlar sokaklara dökülürlerdi. Köyün meydanında bir halka çevirip toplanırlardı. Kocakarılar hemen daima halkanın bir tarafını tutarlardı. Genç

kızlar ise, askerlerin sıraları arasına üçer beşer karışmak, bu sıralar arasında itilip çimdiklenmekten hoşlanırlardı. Çocuklar, başkan masasının etrafına yığılırlardı. Papazların, eski zabitlerin, eskiden ticaret veyahut murabahacılık yapanların toplantılara katılmaya hakları yoklu.

Toplantı halkasında herkes yerlere oturur veya uzanırdı. Herkes birbirine sokulur, birbirleriyle çekişirdi. Konuşma konuları hesapsızdı. Toprak işleri, erzak işleri, seçim, parti davaları, dünya meseleleri hiç bir sıra gütmeden birbirlerini kovalardı. Bazen de kavgalar, kadın-erkek davaları, karı-koca geçimsizlikleri meydanda hallolunurdu. Örneğin, boyuna karısını döven (karısını ara sıra dövmek Rus köyünde suç sayılmaz) ve kaçak votka içerek sarhoş olan bir mujik, komşuları tarafından şikâyet edilip de, itile kakıla meydana sürülünce, evvelâ kirli kasketini çıkarıp, sakalına bıyığına karışan keçeleşmiş saçlarını dalgalandırarak, başını sağa sola deviriردi. Yarı beline kadar kırılarak boyuna sağı solu selâmlardı. Sonra içki yahut kadın- erkek bahsinde, bu meydanda belki yüz defa verilen nutuklardan aklında ne kalmışsa hemen tekrarlamaya başladı: Kilisenin bildirdikleri, telkinleri kadar zehirli bir şey olan votkadan, cemiyette kadının muhterem durumundan en coşkun şekilde bahsederken, başkan masası tarafında oğlu:

— ***Babam, anamı çok değil, günde yalnız dört defa döver. Kaçak votka matarası da gömleğinin altında gizlidir,***

diye bağırınca, mujik önce şaşalardı. Meydan kahkahalardan kırılırdı. O, çocuğuna hücum edeyim derken, başkan, herifi yakalar, gömleğini kaldırırdı. Düğüm düğüm bir iple mujiğin boynundan geçirilen kaçak votka matarası, gömleğinin kenarından sallanır dururdu. Ama bu vaziyette de mujiğin söyleyecek sözü vardı:

— ***Evet yoldaşlar, evet, diye bağırırdı. Biz, Çar devrinin pis köpekleri, biz kilisenin kokmuş esirleri. Evet, inkılâp sayesinde. ..***

Fakat artık bunları dinleyen olmazdı. O, bir taraftan sımsıkı votka matarasına yapışırken, diğer taraftan üstüne çullananlar, ite kaka herifi meydandan sürüklerlerdi. O, halkanın kenarında bir yere rahatça yığılır, çok geçmeden de sızar giderdi.

*

* *

Toplantılarda, başkanın yanında sık sık merkezden gelen kimseler, hatta dış memleketlerden yabancılar bile görülürdü. Konuşulan şeylere karşı mujiklerin, kocakarıların, genç kızların ilgileri başka başkaydı. Çocuklar ise, toplantılarda gürültü ne kadar artarsa, ortalık ne kadar karışırsa o kadar sevinirlerdi. Hatta bazen iş, büsbütün çığırından çıkıp da cemaat birbirine girince, neşelerinden bağrışmaya, itişmeye dalarlardı.

Böyle zamanlarda, başkalarına sözünü geçiremeyen başkan, hıncını çocuklardan alırdı. Evvelâ onların üzerine atılırdı. Onları tekmelemek, kovalamakla işe başlardı. Bir süre sonra da cemaat dalaşmaktan bıkarak herkes yerli yerine oturunca, toplantının gündemine geçilirdi.

Bir gün kampa bir İngiliz getirildi. Bu İngiliz, o zamanki İngiltere parlamentosunun galiba tek komünist mebusuydu. Hindistan'a gidiyormuş. Moskova'ya uğramış. Köyde konuşacaktı. Yanına tercüman diye karmakarışık bir kadın takmışlardı.

Bu toplantı önemli sayıldığı için, civar köyler halkı da, en yakın köyün meydanına çağırıldı. Masanın başına bu sefer komunanın parti komitesi başkanı geçti. Köylüler, hele kocakarılarla genç kızlar, İngiliz'in daha ziyade elbiseleriyle meşgul gibiydiler. Yabancının başında koyu yeşil bir fötr şapka vardı. Sırtında iyi kumaştan bir sivil elbise taşıyordu. Gömleği temiz ve boyunbağı ipektendi. Bu zamanda, bütün Rusya'da, hele Rus köyünde böyle bir kıyafet görülmemiş bir şeydi.

İngiliz'i evvelâ, parti komitesi başkanı takdim etti. Bu takdim bir nutuk kadar uzun sürdü. Bizim parti başkanına göre bu yoldaş, mühim bir yoldaştı. İngiliz kapitalistlerinin canına işte bu yoldaş ot tıkayacaktı. Onların boğazı bu yoldaşımızın elindeydi. Heriflerin günleri de sayılıydı. Yarın Londra'da kızıl bayrak dalgalanınca, muhterem yoldaş, İngiltere'nin Lenin'i olacaktı. İngiliz kralını al aşağı edip, onun sarayına kurulacaktı.

Alkışlar ormanı inletti.

Sonra İngiliz konuşmaya başladı. Hareketsiz ve soğuk bir hali vardı. Halbuki Rusya'da yalnız ağızla değil, eller, kollar, yumruklarla da konuşulur. Hatta ara sıra sağa sola tekmeler savrulup, emperyalistlerin, inkılâp düşmanlarının Rusya'dan nasıl kovulduğu tasvir edilir. Bunun için, İngiliz'in put gibi hali, İngilizcenin güm güm ötmeyen yavan, kaypak şivesi daha ilk cümlelerden itibaren köylü kocakarıların sinirlerine dokundu. Sırıtmalar, gülüşmeler, fıkırdaşmalar önce hafiften başladı. Yavaş yavaş bütün halka kaynaştı. Derken kocaninelerden birinin kendini tutamayıp kahkahayı bırakmasiyle beraber, matuşkalar makaraları koyverdiler. Ardından bütün kalabalık çözüldü.

Kocakarıların, hantal göbeklerini hoplata hoplata, birbirlerine yaslanarak sanki katılacaklarmış, sanki bayılacaklarmış gibi salıverdikleri kahkahalara, genç kızların çığlıkları, mujiklerin, gülmekten ziyade aksırmaya, öksürmeye benzeyen garip sesleri karıştı. Çocuklara ise gün doğmuştu. Oynamaya, zıplamaya derken, sevinçlerinden birbirleriyle dalaşmaya, gülüşmeye başladılar...

Başkan işi evvelâ tatlıya bağlayacağını zannetti. Fakat ortalık az zamanda karnaval gürültülerine boğulunca o da bütün köy başkanlarının klasik usulünü tatbike girişti. Tekme tokat evvelâ çocuklara çullandı. Sonra cemaata karşı sözlerine:

— ***Aziz yoldaşlar! muhterem arkadaşlar!*** diye başladı ama, arkasından dilini çabuk değiştirdi. Rusya'da halk konuşmasının günlük malzemesi olduğu için orada yadırganmayan, fakat burada yazılmasına da imkân olmayan birtakım özel tabirleri birbiri ardından aziz yoldaşlarının başına fırlattı.

İngiliz evvelâ, pek bir şey anlamadı. Yahut da anlattığı konular, belki de gülünecek şeylerdi. Belki İngiliz lortlarıyle alay ediyordu. Belki İngiliz parlamentosunu alaya almıştı. Bir süre, olan bitenleri hoş görerek sözüne devam etmek istedi. Fakat ortalık allak bullak olunca, nihayet o da birtakım fevkalâde şeylerin cereyan ettiğini anlamış olacak ki konuşmasını kesti.

Başkan hâlâ demecine devam ediyordu. Âdet olan küfürlerin arkasından, gene âdet olan tehditleri ihmal etmedi. Her yerde halkın içine karışan inkılâp düşmanlarından, mürtecilerden, ecnebi devletlere para ile satılmış hain ajanlardan bol bol bahsettikten sonra ortalık biraz durulur gibi oldu. İngiliz yeniden konuşmasına başlattırıldı.

Fakat bu sefer de ortaya başka bir dert çıktı. İngiliz yanma tercüman diye takılan sırnaşık kan, galiba İngilizce bilmiyordu! Yahut da bildiği şeyler, eski Moskova otellerinde öğrenilmiş derme çatma bir hizmetçi İngilizcesinden ibaretti...

Çünkü bu karının tercüme ettiği şeylerle, İngiliz mebusunun anlattıkları arasında her halde bir münasebet olmasa gerekti. Bu kadının ağzından İngiliz mebusu; o sırada Rusya'da sürüyle dolaşan, bütün köylerde türeyen acemi propagandacıların her gün, binlerce defa tekrar edilen basmakalıp tekerlemelerinden başka bir şey konuşmuyordu. Köylüler ise bunları ezberden biliyorlardı. Zaten kan da bunları ezberden okuyor gibiydi. Bu İngiliz, ta Londra'dan buraya her halde bunları söylemek için gelmemişti.

Gülüşmeler, kakışmalar tekrar başladı. Hele İngiliz'in sözleri uzadıkça iş büsbütün cıvımaya yüz tuttu. Fakat parti komitesi başkanı mesleğinin eriydi. Bu sefer gafil avlanmadı. İngiliz sözlerini kesip de onu yerine oturtunca, evvelâ hatibi cemaatın ellerini kabartıncaya kadar alkışlattı. Köylüleri Hurraaa! Hurraaa! diye alabildiğine bağırttı. Sonra sözü tercüman karıya bırakmadı. Kendi aldı.

İnsan bizim parti komitesi başkannıı tanımasa, onun İngilizceyi su gibi bildiğini ve misafirin nutkunu bir kelimesini bile kaçırmadan baştan başa ezberlediğini zannederdi. İngiliz'in neler söylediğini gürül gürül anlatıyordu. Ve bu adam meğer neler söylememişti ki...

Başkan sözlerini elleriyle, ayaklarıyle geniş hareketler yaparak, masayı alabildiğine yumruklayarak Hurraalar, yaşasınlarla bitirdi. Kendisini de hem kendi alkışladı, hem cemaata alkışlattı.

* *

Yaz sona erip de mektebe dönülünce, mektebi oldukça değişmiş bulduk. Bina temizlenmiş, tamir edilmişti. Yemekhanede çay bardağı vazifesi gören eski konserve kutuları kaldırılmıştı. Sofralara çatallar, kaşıklar, tabaklar konulmuştu. İçerisinde balık kılçıklarıyle patates kabuklarından başka bir şey görülmeyen çorbaların yerini, daha iyi yemekler almıştı.

Kız öğrencilerin, eğer isterlerse erkek yatakhanelerinde yatabilmeleri usulü de kalkmıştı. Gerçi kıyafetleri gene erkek kıyafetiydi. Ayaklarına kalçın, sırtlarına asker gömleği, başlarına Moğol tolgası biçiminde kızılordu başlığı giyiyorlardı. Ama bacaklarına pantolon yerine bir eteklik geçiriyorlardı. Fakat kadın erkek hayatı muhakkak ki bir nizama giriyordu. Diğer sahalarda da değişiklikler vardı. Açlığın görünür izleri tasfiye edilmişti. Bu açlığın dehşetini olduğu gibi, hatta olduğundan da fazla göstermek gayreti, kulüplerde, fabrikalarda, sokaklarda, meydanlarda hemen gerilen seyyar sinema perdelerinde yaşatılan facialarıın manzarası ortadan silinmişti.

***Moskova Üniversitesinde* 1921-1924**

Buna rağmen mektebin ilk günleri bana iyi görünmedi. Her şeyde bir başıboşluk vardı. Mektebi öğrenci komiteleri yönetiyordu. Ben bile bir komitenin başındaydım. Bu komite askerî komiteydi. Mektebin bodrumu bir silah deposu halindeydi. Eğer düşmanlar inkılâbı yıkmak isterse, bu silahlan alacak, onlara karşı çıkacaktık.

Mektebin kapıları ardına kadar açıktı. Bu kadar karışık bir mekanizmanın; içine aldığı insanlara nasıl olup da tertip ve gayeye uygun bir hüviyet

verebileceği anlaşılmaz bir şeydi.

Fakat zaman geçip de biraz dikkat edince, insanın kendini farkına varmadan birtakım çarkların dönüşüne kaptırmış olduğu hissediliyordu. Bu çarklar, garip bir şekilde birbirini tamamlıyorlardı. Öyle çarklar ki, onların dışına bir adım bile çıkmak isteseniz, kendinizi boş bir step ortasında, trenden atılmış bir yolcu gibi tamamen yalnız hissederdiniz.

Aslına bakılırsa burası bir üniversite olmaktan ziyade, bir üniversite okuyucusu imalâthanesi gibiydi. Hem de sınırları dikkatle çizilmiş, belirli maksatlar için kurulmuş bir öğrenci imalâthanesi. Burada bulunanların üniversite öncesi tahsilleri hiç şüphe yok ki birbirini tutmuyordu. Gelenlerin çoğu, klasik üniversite öncesi tahsillerini tamamlayacakları yıllarını cephelerde, iç savaşlarda geçirmişlerdi. Bazı şartlar müsait olduğu takdirde mektebe giriş de her halde zor değildi. Fakat birtakım hazırlık kursları, birtakım yoklamalar, birtakım esas sınıflar, külfetsiz bir şekilde ve öyle işliyordu ki mektebe giren kalabalık hatta hiç farkına varmadan, hiç durmadan eleniyordu. Binanın holüne sık sık asılan listelerde adlan çıkanlar, hemen ve hiç yadırgamadan mektepten ayrılıyor, amelî işlere gönderiliyorlardı. Rusya dışında okuyucular da vardı ve bunların büyük çoğunluğunu Çinliler teşkil ediyordu. Ben kendimi bu kalabalık içinde, bütün eksiklere rağmen, gene de biraz okuryazar, biraz hazırlıklı görüyordum. Batı ülkelerinden veya Amerika'dan yolları bu mektebe düşmüş olanlar, en çok derme çatma olanlardı. Ve kısa zamanda burayı terk ediyorlardı. Daha şahsiyetli olanlar, az Hintlilerle, sayıları çok fazla olan Çinlilerdi (1).

(1) Tarihteki bütün rejimler gibi, birtakım zaafları ve birtakım kuvvetleri olan Rus hadisesi karşısında Batı memleketlerinin

Mektebin iç hayatına girdikçe, bir bakışta göze çarpan karışıklığa rağmen sosyal yaşantı, yahut eğitim, öğretim tarzı (1) gibi hususlardaki özellikleri sezebiliyordum. Örneğin her gün çeşitli vesilelerle ele alınan hadiseler arasında bir gün Şarkta kadın meselesi şöyle bir tartışmaya konu oldu:

Bir tören günü, mektepte kalan güzel bir Çerkes kızı, belki de fırsat gözleyen

bir hemşerisinin fena bir teşebbüsü karşısında kalmıştı. Kız mukavemet ve şikâyet edince iş, umumî toplantıya getirildi. Tartışma başladı.

Öğrencilerden bir kız işi şöyle ortaya koydu:

— Kafkasya'da kadın bir maldır. Alınır. Satılır. Koyun gibi, at gibi pazarlık konusu olur. Yahut da hırsızlanabilir. Kaçırılabilir. Kafkas dağlarının kanunu budur ve ancak erkeği hak sahibi tanır.

Kadın evin eşyası, hayvanı gibi bir şeydir. Sahibinin emrine tabidir. Ona bir hak tanınmaz.

Kafkasya'da nikâh, bir ticaret muamelesidir. Ve akit yahut alışveriş ancak iki tarafın erkekleri arasında tamam olur. Zaten Kafkas illerinde kız nikâhlamaya, kız satmak derler. Kızını satan fiyatını bildirir. Şu kadar para, şu kadar kilim, bir yamçı, bir at ister. Fakat alıcı taraf daha kestirme yoldan gider. Pazarlıkta ağır basmak için kızı kaçırır. Sonra pazarlığa girer. Bu suretle evlenme münasebeti mal münasebeti şekline girince, aşkın yerini, mal sahipliği alır. İşte tören günü mektep boşalıp herkes geçit resmine gidince, KafkasyalI erkek yoldaşa bu tenhalık, Kafkas dağlarının

son elli yıldan beri gösterdikleri tepkiye, inkılâplar safhasında Rusya'yı yakından görenlerin Batıda bulunmayışı müessir olsa gerektir. Sovyetlere alâka, ancak İkinci Dünya Harbinden sonra kısmen başlamış ve bilhassa Amerika'da, Rus mektep ye yetiştirme tarzına karşı olan ilgi şimdi artmıştır.

(1) Bu öğretim tarzının, esasında menşei Amerika olmakla beraber, Rusya'da inkişaf ettirilen bazı teknik prensipleri, bilâhare Ankara'da hoca ve mektep müdürü olarak, kendi ölçülerimiz dahilinde tatbik etmiş ve bu suretle de ilgililerin ve bilhassa rahmetli Atatürk'ün dikkat ve alâkasını çeken neticeler almıştım.

havasını hatırlattı. İçinde atalarının ruhu harekete geldi. Bu ruh onun henüz gelişmeye başlayan şuurunu yendi.

Bir Moğol söze şöyle müdahale etti:

— Bizde kadınları hatta satın almaya bile lüzum görmezler. Moğolistan'da ve Tibet'te ruhaniler, Buda rahipleri, din adamları nüfusun üçte birini teşkil ederler. Bunlar hiç çalışmazlar ve güya evlenmezler. Fakat hepsi başkalarının karıları, kızlarıyle diledikleri gibi eğlenirler. Ödedikleri şey ise sadece hastalıklarını âleme yaymaktır. Bunun için bizde frengi, Hint paryalarındaki sıtma gibi yaygındır.

Bir öğretmen şöyle konuştu:

— Bunları önlemek için kanunlar değil, şartlar değişmelidir. Çobanlık, dağcılık, yahut geri

ziraat, yerini modern sanayie bırakınca...

Ondan sonra uzun uzun, Amerika'yla girişilecek teknik yarışmadan bahsetti. Ama bir diğeri bu aydınlatmayı yeterli bulmadı. Sanayiin ileri olduğu memleketlerde, özellikle Amerika'da, beyaz kadın ticareti, fahişelik, esrarkeşlik, kadınların gangsterleştirilmesi, sanatın sefaleti, hulâsa Amerika'da kadının başından esen bin bir tehlike üzerinde durdu...

Nihayet son söz, davacı kızın oldu ve kendisine saldırmak isteyen hemşerisinin, dağların hoyrat ruhundan kurtarılması için, onun bir süre bir sanayi merkezine gönderilmesini teklif etti.

Arkadaşların bu teklifi yerinde buldukları belliydi. Yalnız KafkasyalI delikanlı şaşkındı. Çerkes kızının önünde yenildiğini anlıyordu. Eğer Kafkas dağlarında olsaydı böyle olabilir miydi? Onu saçlarından yakaladığı gibi sürükleyerek atının terkisine atar, dilediği yerlere kaçırırdı. Bu arada çarpışır, yaralanır, hatta ölebilirdi. Ama bugün burada olan şey, hiçbir zaman olamazdı...

Pamir'deki İstifham

Pamir, Dünyanın Damı'dır, derler. Pamir, dünyaya yukardan bakar. Ve ona, hâkim olduklarını sanan Fatihler, istilâcılarla insan selleri, zamanın akışı içinde, art arda sahneden silinirler ama, Pamir daima yerinde kalır. Ve eriteceği yeni yollarını bekler.

1922 ağustosunda bir gün, üniversitenin parti komitesi sekreteri, Enver Paşanın Buhara'daki hareketleri hakkında askerî akademide kapalı bir konferans verileceğini, üniversiteye gönderilen davetiyeyi bana vereceğini söylediği zaman teşekkür ettim. Buhara'daki hareketleri az çok biliyordum. Enver Paşa hakkındaki bilgilerin bizi, yakından ilgilendireceğini söyledim.

Konferans gece yapılacaktı ve umumî değildi. Akademiye varınca davetiye ve hüviyet kartlarının birkaç yerde kontrol edilmesi lâzım geldi. Konferans salonu küçüktü. Davetliler az sayıdaydı. Ön sandalyeleri işgal edenler, görünüşlerine bakılırsa, her halde ordu ileri gelenleri veya askerî uzmanlar olsa gerekti. Gene görünüşlerine bakılırsa bunlardan bazılarının, şimdi Kızılordu üniformaları altında çalışan eski çar orduları generallerinden olmaları da mümkündü.

Konferans kürsüsünün arkasındaki panolarda Orta Asya, Afgan ve Hint sınırlarına ait stratejik haritalar ve birtakım vaziyet, konuş planları vardı. Konferansçı, Enver Paşaya karşı Buhara'daki hareketleri idare eden kolordunun kumandanıydı Levandevski... (1).

Sözlerine şöyle başladı:

— ***Enver Paşanın hareketlerinden ziyade, bu hareketler için seçtiği bölgenin stratejik karakteri önemlidir. Bu bölge, Doğu Buhara'dır.***

Sonra haritaların başına geçti. Önce hareket sahasını işaret etti. Buraları topluca, eski Maverâünnehrin bir parçasıdır. Bu sahayı çeviren nehirler Ümmüderya ve Siriderya nehirleridir. Bu nehirler, Türkistan'la Hazer denizi arasındaki Aral gölüne (veya denizine) akarlar. Her ikisi de kaynaklarını, dünyanın damı denilen Pamir yaylasından alırlar. Pamir, Himalaya silsilesi teşekkülâtındandır ve Hindistan'la (Pakistan) Rusya veya Orta Asya arasında bir set teşkil eder.

(1) Tasfiyeler sırasında idam edildi.

Doğu Buhara dağlık bir bölgedir. Güneyde Afganistan'la sınırlanır. Doğu Buhara Orta Asya'ya güneyden kuzeye doğru, biraz yukardan bakar. Orta Asya ile Afganistan ve dolayısıyle Hindistan arasındaki yollar, bütün tarih boyunca, hep buradan geçmiştir. Ve şimdi Tacikistan adını alan bu eski Bakteryan ülkesinde, Penç nehri üzerinde, bugün bile bir köprü «Makedonyalı İskender Köprüsü» adını taşır.

Kumandanı dinlerken, Şark meselesine ait kitaplarda daima ön planda gelen, Doğudaki İngiliz-Rus mücadelesinin, benim bile biraz bildiğim sayfalan, perde perde açılıyordu. Biz Türkler Şark meselesi deyince (1) daha ziyade Osmanlı imparatorluğunun zayıflamasıyle beraber ortaya çıkan meseleleri, ıslahat, yahut taksim davalarım anlarız. Bu davaların mihveri Yakın Doğudur. Halbuki Rus-İngiliz mücadelesi ve rekabeti Şarkta, Pasifik Okyanusundan Akdeniz'e kadar uzanan bütün ülkeler, bütün sınırlar ve üsler boyunca cereyan ederdi. Hakikî Şark meselesi de bu olsa gerekti.

Rusların Şarka doğru Sibirya'ya yayılışı daha korkunç İvan zamanında (1546-1584) başladı. On yedinci asrın başında Petro, bu hareketi daha ilerlere götürdü. 1678'de Çinlilerle ilk muahede yapıldı. (Düşünmeli ki 1608 tarihinde bile Ukrayna henüz Osmanlı himayesinde sayılıyordu).

Ruslarla İngilizler Yakın Doğuda, Orta Doğuda olduğu gibi Çin'de ve Japon denizi kıyılarında da birbirleriyle karşılaştılar. Hatta bir aralık Rusya Kuzey Amerika'nın bir büyük parçasını, yani Alaska'yı kendi mülkü olarak benimsedi. (Bu ülke 1907'de Amerika'ya satıldı).

Çarlar, Rus-Japon harbinde Japonlara yenilmelerine rağmen (1905), Pasifik Okyanusu sahilinde ve Mançurya nüfuz sahasında kalmışlardı. Moğolistan'a yerleşmişlerdi. Hint sınırlarına, Pamir yaylasına ulaşmışlardı. 1907'de daha fazla ilerlememek esası dahilinde

(1) Türkiye'de bizim neslimizin siyasî idrakinde ve hafızasında Şark meselesi çok ehemmiyetli bir yer işgal eder. Hatta 23 temmuz 1903 ihtilâli ve bunu hazırlayan İttihat ve Terakki hareketi, Şark meselesinin Avrupa'daki inkişaflarının Türkiye'de bir reaksiyonu olarak gelişti denebilir.

İngiltere ile, Afganistan ve İran hakkında bir anlaşma yapmışlardı. İran'da hem Rus hem İngiliz askerleri vardı. Doğu Anadolu'daki kışkırtmalar, Ermenistan davaları, Filistin'de dinî himaye meseleleri, Basra, Süveyş ve İskenderun körfezlerindeki emelleri ise malumdu. Osmanlı imparatorluğu çarlığın müsadesi olmadan Doğu vilâyetlerin de bir kilometre yol, hatta bir karakol binası bile yapamıyordu. Hulâsa on dokuzuncu yüzyılda asıl Şark meselesi, Asya'daki Rus-İngiliz rekabetinden ibaretti.

Akademinin kapalı salonunda verilen konferansta kumandan, öyle görünüyordu ki, bu geniş ölçüde mücadelenin bütün problemlerini ayrıntılarına kadar biliyordu. Ve kumandanın açıklamaları gösteriyordu ki, Asya'da bu Rus-İngiliz rekabeti, o gün dahi, gene sahnededir. Elindeki değneği, stratejik Asya haritasının geniş güney sınırları üstünde ve Türkistan ovasına yerleştirilen bir yıldızdan Sin-Kiyanga (Çin Türkistanı) Horasan'a (İran Türkmenistan) ve Afganistan'a (Hayber geçidi istikameti) üç ayrı ok üstünde ayrı ayrı dolaştırıyordu. Orta Doğunun tarihî geleceği hakkında derin, kendisine göre iyi tebellür etmiş fikirleri vardı.

Ona göre zaman, bu bölgeler için yeni gelişmeler hazırlamaktaydı ve durum, şimdi çarlar zamanına nazaran daha avantajlıydı. Konferansçıya göre, Birinci Dünya Harbinden galip çıkmasına rağmen, İngiltere'nin bu bölgelerdeki durumu tamamen sarsılmıştı. Bu devlet, bu bölgede artık ne siyasî ne de İktisadî bakımdan bir terakki unsuru değildi. Her şey onun aleyhineydi. Yakında hem Orta, hem Uzak Doğudan tamamen çekilmek zorunda kalacaktı. Bu arada millî kurtuluş hareketlerine de değindi. Bu hareketler ve hele Türkiye'deki millî hareket karşısında İngiltere'nin gafletine işaret etti. Konferansın akışı beni, hem bir asker, hem bir politikacı gibi konuşan bu kumandanla, Bakû'da dinlediğim Enver Paşa arasında, olayları değerlendirme bakımından ister istemez bazı mukayeselere sevk ediyordu. O Enver Paşa ki, son günleri, bugün burada anlatılacaktı.

Kumandan şöyle devam etti:

— Doğu Buhara bir kilit noktasıdır. Burası Afgan ve Hint yollarını (1) kapar ve Türkistan yollarını yukardan kontrol

(1) O zaman Hindistan, bütünü ile bir Ingiliz sömürgesiydi.

edebilir. Doğu Buhara'da, güneyden teknik yardım görecek bir kumandan, eğer sosyal ve politik bir görüşe sahipse, Orta Asya'nın işlerine müdahale edebilir.

Konferansçı, Enver Paşanın hareket sahası olarak seçtiği bu bölgenin stratejik önemini ve paşanın burayı seçmekte isabet gösterdiğini bir daha işaret ettikten sonra, onun şahsı üzerindeki genel kritiklerine geçti:

— Bu hareketin, güneyden ve özellikle İngiltere'nin geniş kaynakları ve açık yardımlarıyle beslenmediğine göre, daha ilk günden bir askeri hareket olmaktan çıkarak bir çete-gerilla hareketine dönmesi lâzımdı. Halbuki o, elindeki çetelerle, geniş sahada bir ordu tabiyesi tatbik etmek istedi. Teşebbüsleri bunu ispat eder. Arkasını dağa verdikten sonra, çeteleri ile dağın iki tarafındaki geçitleri tutarak bir cephe emniyeti tesis etmek istiyordu. Halbuki çeteler boğazlardan ayrı ayrı püskürtülünce bu sunî cephe, sağdan soldan dayanaksız kaldı. Güneye çekildi. Adamları dağıldı. Ve Paşa, bu tabiye hatasını Balcevan bölgesinde hayatiyle ödedi.

Bu bakımdan Eski Buhara Emiri ve başbuğları, Enver Paşadan daha iyi birer askerdirler. Çünkü onlar ellerindeki derme çatma adamların ve eksik malzemenin ancak bir çete hareketine müsait olduğunu biliyorlardı. Buharalılar, fırsat buldukları yerde kollarımızı, karakollarımızı, kervanlarımızı vuruyorlar, sonra dağlara, çöllere kaçıyorlardı.

Ama Enver Paşa, evvelce ordu başkumandanlığı yapmış bir kurmay olduğu için yalnız cephe hareketinden anlıyordu (1).

Gerilla savaşına kıymet vermiyordu. Fakat Buhara'da topladığı çeteler, muntazam bir ordu değildi. Bunların arasında esaslı bir ruh birliği yoktu.

Sonra kumandan hareketin siyasî mahiyetine geçti. Ona göre Enver Paşa, halka karşı, memleketten kaçan ve kendisinden hakikaten nefret edilen Buhara Emirinin bir adamı gibi görünmek ve

(1) Bütün bu olaylar *Makedonya'dan Ortaasya'ya- Enver Paşa* isimli eserimizin III. cildinde, ayrıntıları ve mahallindeki araştırmalarımızla da doğrulanan belgeleri ile verilmiştir.

bu şüpheyi uyandıran bir mühür kazıtmakla, daha ilk günden başarı şansını kaybetmişti. Kaldı ki, Emirin adamları da onu tutmuyorlardı. Hatta bunlardan bir aşiretin başı olan Lakey İbrahim, daha ilk adımda Enver Paşayı ve adamlarını yakalamış, silahlarını almıştı. Hepsini hapsetmişti. Paşanın öldürülmesine de karar almıştı. Paşanın o zaman hayatının kurtuluşu, gene

birtakım kaba aşiret anlaşmalarıyle olmuştu. Hem Buhara emiri, hem bütün gericiler onu, Halife Abdülhamit'i tahtından indirmiş ve Türkiye'de yenilik (ceditlik) yapmış biri olarak suçlandırıyorlar, sevmiyorlardı.

Halbuki o, millî sloganlarla ve millî bir önder gibi isyan sahnesine çıksaydı, ve yan aydınlarla orta sınıfın bir kısmı, Orta Asya'nın en dinamik unsurlarıydı. Fakat bunlar dahi, eski Buhara emirinin tahta dönmesiyle, sosyalist inkılâbı karşılaştırdıkları zaman, o günkü şartlar içinde, İkincisini tercih ediyorlardı (1).

Konferansçı konuşmalarına şu sözlerle son verdi:

*— **Enver Paşayı; siyasî hataları ve sosyal görüş darlığı, askerî hatalarından daha önce yıkmıştır (2).***

Konferansçının Enver Paşa hakkındaki son hükmü, doğru, veya yanlış, fakat sert ve kesindi: Nitekim o safha değil, fakat çok yıllar sonra Enver Paşa konusunu, ayrıntıları ve belgeleri ile ele aldığım zaman, ben de bu sonuca varacaktım.

(1) Bu mevzu, Prof Zeki Velîdî Toğan'ın *Bugünkü Türkistan* isimli eserinde de çok etraflı incelenmiştir.

(2) Yapılan neşriyat da gösteriyor ki, Enver Paşayı Buhara'ya çağıran, onu orada karşılayan ve daima beraberinde bulunup, hatta onun etrafıyla temaslarında bir nevi aracı vazifesi takınan adam, Çerkez Hacı Sami isminde bir avantürye, yani macera adamı idi.

Hacı Sami Kuşçubaşı, bütün ömrü boyunca eli tabancasında ve daima macera peşinde yaşamış mutaassıp bir komiteciydi. İzmir kurtarıldıktan sonra Hacı Sami Yunanistan'a sığınmış ve bir aralık, Yunan adalarında bir çete teşkil ederek gizlice Kuşadası sahillerimize çıkmıştı. Çetenin hedefi Atatürk'e bir yurt seyahati sırasında suikast yapmaktı. Fakat çete yolda görülmüş, müsademe sonunda sağ kalanlar silahlarıyle tutulmuş, fakat bu müsademede Hacı Sami vurulmuştur. Sağ kalanlar mahkeme sonunda idam edildiler.

Enver Paşanın Birinci Dünya Harbindeki askerî hikâyesi bizce malumdu. Harbiye nazın ve başkumandan vekili olarak yıllarca orduyu elinde tutmuştu. Mukadderatımıza hükmetmişti. İmparatorluğun harbe girişinin baş mesulü olarak tanınıyordu. Fakat harbin sonunda hem kendisi, hem Osmanlı

imparatorluğu için her şey kaybolmuştu. Bütün görünüşe ve vesikalara göre o, bazı anlayışlı arkadaşlarının muhalefetine bakmayarak (Bu muhalefet edenlerin içinde, sonradan yapılan neşriyata göre Mustafa Kemal ve bilhassa Karabekir de vardır) (1) memleketi hazırlıksız, lüzumsuz ve maksatsız bir harbe sürüklemişti. Daha ilk adımda ve Sarıkamış'ta bir hamlede ve ve birkaç gün içinde kurban verdiği 90.000 kişilik en büyük ordumuzun bir daha doldurulamayan boşluğunu, cephede her gün hissetmiştik.

Baku'da kendisini dinlediğim zaman söylediği şeyler ise, olan bitenleri kavramamış olması bakımından, hatta benim gibi tecrübesiz bir genç için bile hayal kırıcıydı.

Fakat, asrın en büyük hadiselerinden biri olan millî hareketler ve millî hareketlerin her yerde önder elemanı olan aydın zümre hakkındaki anlayışsızlığı ve ilgisizliği, görünüyordu ki, hakikaten büyük bir hataydı. O münevver zümre ki Orta Asya'da, emirciler, yani eski Buhara, Hîve emirlerinin adamları, mutaassıplar ve mürteciler tarafından, cedit yani yeni ve yenicilik taraftan olarak takım takım öldürülmüşlerdir. Feodal unsurlar, yani aşiret, kabile beyleri ve toprak ağalan onları, aynı suçla, her ele geçirdikleri yerde parçalamışlardır. Ruslar tarafından da bu zümre, inkılâp aleyhtarı olarak gerçi imha edilmiştir. Ama, hedefi millî istiklâl olan bir hareketin mukadder öncüsü daima aydındır. Bu zümrenin ihmal edilişi, Enver Paşa hareketinin Orta Asya'dan millî bir hareket vasfı almasına ve geniş halk tabakalarının ümidini kendi etrafında toplamasına engel oldu...

(1) Kâzım Karabekir, Birinci Dünya Harbine ait olarak neşrettiği hatıralarında, bu muhalefet ve mukavemetini ve Enver Paşanın harp mesuliyetini şiddetli bir tenkit lisanıyle anlatır.

Bu meyanda, Avrupa cephelerinde hiç bir ümit kalmadığı ve kolordusundaki askerin merkezle âdeta irtibatsız kaldığı bir zamanda kendisine, Tahran'ı işgal etmek, daha ilerilere ye Hindistan'a gitmek için garip emirler gönderdiğini nakleder.

Fakat Enver Paşa artık Ölmüştü (4 ağustos 1922) (1). Faydasına inandığı usullerle giriştiği bir hareket için hayatını vermişti. Muhakkak ki cesurdu. İyi bir ordu teşkilâtçısıydı. Ama mutaassıptı. Fakat taassup başka, idealizm gene başkaydı. Geniş ölçüde kurucu ve yapıcı bir devlet adamı olmaksa büsbütün başkadır.

Ama asıl hüküm, artık tarihe aitti...

*

*

Konferansta bulunanlar, akademi salonunu terk ederken, kürsünün arkasındaki panolarda sergilenen haritaları, vesikaları ayrı ayrı gözden geçirdim. Bu haritalarda, yalnız Doğu Buhara'nın değil, bütün Orta Asya'nın ve onu çevreleyen büyük ülkelerin coğrafyası morfolojisi, yol ve geçitleri; ırklar, dinler itibariyle halk kompozisyonu işlenmişti.

Dünyanın damı denilen Pamir yaylası, Hindistan'la Sovyet Asya'sı arasında, gökleri delen bir istifham, muammalı bir soru işareti gibi yükseliyordu. 1907 anlaşmasıyle ve iki tarafın isteğiyle araya, sokulan ince bir Afganistan şeridi bu iki dev memleketi güya birbirinden ayırmaktaydı. Pamir sorusunun sırları kıvrımları İran, Afganistan, Çin yaylaları ve Hint ovaları arasında bir sır bulutu içinde kaybolmuştu.

Tarihöncesi günlerinden beri bin bir akıncının, Büyük İskender gibi bir cihangirin, Cengiz oğullarının, Timur'un, Babür Şahın talihlerini denedikleri yollarda, şimdi renk renk yazılar, işaretler, çizgiler görünüyordu ve bunların her biri birer mana taşıyordu.

Kapıdan çıkmak üzere iken bir masanın üstünde bazı şeyler gördüm. Dağınık kâğıtlar, altları Buhara emaneti ve İslâm orduları kumandanı Enver Paşanın mührü ile mühürlenmiş mektuplar bunlar arasındaydı. Bir kenarda ayrı bir mektup vardı. Küçük, muntazam kelimeler, klasik ve yarı resmî cümlelerle yazılmış ve bitmemiş bir mektup. Bu mektup, Enver Paşanın, Berlin'deki eşi Naciye Sultana yazdığı ve kim bilir nasıl ele geçirilen bir mektuptu...

(1) On üç gün sonra da, onun arkadaşı Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Tiflis'te öldürüldü. Meşrutiyet devrinin iki asken lideri böylece tarihe intikal ettiler (17 ağustos 1922).

Ölümünden sonra Orta Asya ve Çin Türkistan'ı steplerinin ücra yerlerinde bir Enver Paşanın adı, kutsal bir insan, yani bir aziz olarak yaşadı. Hatta, kanının

aktığı toprağa belki yaklaşılamadığı için, tıpkı Yunus Emre gibi «Enver Aysı»nın da (1) her dağda ayrı bir mezarı ziyaret yeri oldu. Ve adı, tarihin efsaneleri gibi, onun efsanesini de yaratan, halkın hayal âleminde yerleşti.

Orta Asya göklerinde, Enver Paşadan kalan son yankı budur. Ama bugün Belhicevânın, Âbıderya köyündeki asıl mezarının yerinde, ondan ve mezarından artık bir nişan yoktur (2).

(1) Aysı, ora dillerinde aziz, ermiş demektir.

(2) Enver Paşanın ölüm protokolünün fotokopisi, *Enver Paşa* eserimizin III. cildinde...

Başarılamayan İnkılâp

Bir inkılâp mıydı? Yoksa, tarihi ömrünü tamamlamış bir imparatorluğun, son çabalanışı mı? Bu sorulara çeşitli cevaplar verilebilir...

Ama şu da bir gerçektir ki, artık kuruyacak olan ulu meyve ağaçlarının, son nefeslerinden önce, bütün çiçeklerinin açılışı ve son meyvelerini verişi gibi, OsmanlI devleti de son nefesini yaşarken, tarih sahnesine, çeşitli yetersizliklerine rağmen, ideal ve ihtirasları sınırsız, bir altın nesil verebildi. Hatta biz; bu son topraklar üstünde son devletimizi bile, bu son neslin, yenilgi kabul etmeyen hayat hamlesine borçluyuz...

Bir tesadüf bize, dünya ihtilâli meseleleriyle yoğurulan Moskova' da, kendi memleketimizin yaşadığı ve geçirdiği diğer bir ihtilâlin meseleleriyle de uğraşmak hatta onun bazı şahsiyetleriyle tanışmak fırsatını verdi. Bu ihtilâl veya inkılâp bizim, hürriyet, yahut meşrutiyet ihtilâlimizdir. 4 ağustos 1922 de, Orta Asya'da Doğu Buhara'daki Çegen tepesinde hayata gözlerini yuman Enver Paşayı, vaktiyle hürriyet kahramanı Enver Bey olarak ortaya çıkaran ve halkın muhayyilesinde derhal efsane kahramanı haline getiren ihtilâl budur.

Bu ihtilâl, Osmanlı Türkiyesinde 23 temmuz 1908'de, hürriyetin ilânı, yahut Sultan İkinci Abdülhamit'in meşrutiyeti iadesi ile başlar. Kahramanı İttihat ve Terakki cemiyetidir. Hikâye, Osmanlı imparatorluğunun çöküşü ve 1918 kasımında İttihat ve Terakki liderleri ile Enver Paşanın memleketi terk

edişleriyle biter.

1908-1918 arasındaki 10 yılın hemen bütün mesuliyetini omuzlarında taşıyan İttihat ve Terakki liderlerinden bir kısmı, 1920-1922 yılları arasında, çeşitli sebepler ve emellerle Moskova'ya baş vurmuş ve orada yaşamışlardır.

Enver Paşa. Cemal Paşâ, Doktor Nazım, Doktor Bahaddin Şakir, Enver Paşanın amcası ve ordu kumandanlarından Halil Paşa bunlardandır.

Çeşitli yerlerde, ve çeşitli vesilelerle bunların hemen hepsini görmek ve dinlemek imkânı hasıl oldu. Fakat bu karşılaşmalar içinde benim için en devamlısı ve en enteresanı Doktor Nazım'la olanıdır. Bu olay üzerinde biraz duracağım. Fakat daha önce bir iki noktaya işaret etmek istiyorum:

Sanıyorum ki, İttihatçı liderlerin Moskova'yı ziyaretleri ve orada giriştikleri temaslar, daha önceden İttihat ve Terakki'nin siyasî şefi olan Talât Paşayla, Moskova'nın o zamanki siyasî liderlerinden Karl Radek arasında Berlin'de yapılan gizli birtakım karşılaşmalarda kararlaştırılmıştır. Bu münasebetler iki taraf için de kendi hesaplarınca beklenilen neticelere doğru gelişseydi, her halde Talât Paşa da diğer

İttihatçı ziyaretçileri takip ederek Moskova'daki «İnkılâpçı yoldaşların» misafiri olacaktı. Fakat gelişen olaylar ve nihayet kaza kurşunları, bu dostça karşılaşmaya imkân bırakmamıştır. Hem şimdi artık vesikalarla açıklanmış olduğuna göre de Talât Paşa ile Enver Paşa arasındaki iş ve hareket birliği, daha hemen ilk adımlarda sona ermiştir. Talât Paşanın Moskova'yla temastan beklediği sınırlar aşılmış, Enver Paşa bu temasları kendi ölçülerine göre ve dilediği yönlerde geliştirmeye girişmiştir (1).

Burada bir sual kendiliğinden hatıra gelir:

— İttihatçılar, Rusya'da ve Moskova'da acaba ne arıyorlardı? Yahut da Rus komünist liderleri İttihatçılardan acaba ne bekliyorlardı?

Bu sualleri, en doğru hükümlerle cevaplandırmak evvelce müşküldü. Ama

artık elde bulunan ve kısmen de Enver Paşa eserimizde yayınlanan belgeler, işi açıklamıştır. Hem şu da var ki, bu münasebetlerin her iki taraftaki kahramanlarının hepsi de, kaza ve kaderin, kendilerine çizdiği kanlı ve fecî akıbetlerle, artık hayatta değildirler. Ama şu bir gerçektir ki, komünistlerle İttihatçılar arasında -Enver Paşanın Baku Şark milletleri kurultayındaki acınacak beyannamesine rağmen- ne sosyal eğilim, ne politik hedefler, ne ideolojik formasyon bakımından hiç bir bağıntı yoktu.

Moskova, milliyetçilik ve millî devlet nizamiyle mücadele ederek bir dünya sosyalizmi uğrunda çalışır. İttihat ve Terakki ise, monarşik bir meşrutiyet rejimini Türkiye'de tesis için ortaya atılmış nasyonalist, hatta şoven bir kliktir.

Sonra Moskova'nın; İttihatçı liderlerin, örneğin Enver Paşa veya Cemal Paşanın, Şark milletleri veya Müslümanları üzerindeki prestijlerinden faydalanması gibi bir fikir veya imkânı da her halde

(1) Bu konuda, Ali Fuat Cebesoy'un Moskova Hatıraları **ile, Karabekir'in** İstiklâl Savasımız **isimli eserinde ve General Sami Sabit Karaman'ın** İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa. **F. Kandemir'in** Enver Pasa Türkistan'da **isimli kitaplarında, aydınlatıcı belgeler vardır.** Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Pasa **isimli eserimiz de ayrıca 3 cilt halinde yayınlanmıştır.**

ciddîye alınamaz. Tersine olarak öyle seziliyordu ki, Moskova böyle bir ihtimale veya teşebbüse karşı daima tetikte ve kıskançtı...

Şu halde; Moskova ve İttihatçılar münasebetinin aydınlatılması, İttihatçı önderlerin, Şark memleketleri değil, Türkiye meseleleri için elde tutulmak istenmesiyle kabildir. Nitekim Sakarya Harbi günlerinde Enver Paşanın Batum'a gelişi «Türkiye Şûralar Partisini» kuruşu ve hatta Türkiye'ye girmek teşebbüsüne geçişi, bunun bir delilidir. Bu teşebbüs, olaylar Anadolu'da millî hükümetin lehine inkişaf edip de kurtuluş savaşının istikbali belli olduktan ve Enver Paşanın Buhara'da başka bir maceraya girişmesinden sonra önemini kaybetti (1).

*

* *

Moskova'da Doktor Nazımla yakınlığımız, Enver Paşanın Orta Asya'ya son yolculuğu sıralarına rastlar. O sıralarda Doktor, eski ordu kumandanlarından ve Enver Paşanın amcası Halil Paşa ile Moskova'da, Savoy otelinde kalıyorlardı. Moskova'da Doktor Nazım, takma bir isim altında yaşıyordu. Orada, hem Berlin'deki İttihatçılar grubunun, hem Enver Paşanın bir nevi temsilcisi gibiydi.

Basit görünüşlü, konuşkan, babacan bir adamdı. Görünüşe göre, silik bir şahsiyeti vardı. Bütün ömrü boyunca mal, mevki, şöhret hırsı görülmemiştir. Konuşmalarının içine her vesileyle hikâyeler, meseleler karıştırmayı severdi. İnsan onunla bulunduğu zaman kendisini, İstanbul'un Beyazıt meydanındaki eski emekliler kahvelerinden birinde ve bir kahve sohbeti içinde sayabilirdi. Halbuki bu basit görünüşlü adamın ardında, bizim son imparatorluğumuzun en karanlık devrinin, en kanlı hikâyeleri ve sorumlulukları vardı. İttihat ve Terakkinin, Paris teşkilâtından beri üyesiydi. Daima merkez komitelerinde bulundu. İttihat ve Terakki iktidara geldikten sonra, bu rejimin, bir sıra tethişler, ve suikastlerle yüz kızartıcı bir Balkan politikacılığından ayrılmamasında onu da sorumlu gösterirler. Nihayet memleketi kimin sürüklediği hâlâ tartışılan o acayip Birinci Dünya Harbinin mesuliyetini

(1) **Enver Paşa-Mustafa Kemal ilişkileri, İttihatçı hareketi** ve **bu hareketin millî mücadele sırasında gelişmeleri ve nihayet İttihatçılığın sonu hakkında,** ***Tek Adam*** **isimli eserimizin her üç cildini gözden geçirmek faydalı olur.**

omuzunda taşıyan İttihat ve Terakki umumî merkezinin bir üyesi de oydu.

Onun macerası elbette ki enteresandı. Bu hikâye, kanlı görünüşüne rağmen, bizim tarihimizin bir devrinin hikâyesi olacaktı.

Bir gün ona söz arasında hatıralarını yazmamızı teklif ettim. Tabiatça silik ve gölgede görünmeye alışmış bir adamdı. Şahsiyetinin bir hatıra şeklinde ortaya serilişi ona önce biraz garip geldi. Teklifi belki yadırgadı. Fakat sonra bu teklife bir çocuk sadeliğiyle uydu:

— ***Evet, diğer arkadaşlar gibi, yarın beklenmeyen bir anda ve herhangi bir köşe başında beni de devirebilirler.***

Biz üç arkadaştık. Her gün onunla buluşacak ve her gün birimiz, anlattıklarını yazacaktık. Daha o gün işe başladık. Arkadaşlarımızdan biri olan şair Nazım Hikmet onun adaşıydı. Doktor Nazım ne kadar sakinse şair o kadar heyecanlıydı. Hatırat kâtipliğinden onu kısa zamanda ıskartaya çıkarmamız lâzım geldi.

Çünkü şair, doktorun naklettiği hatıraları yazmıyor, doktorla becelleşiyordu. Örneğin doktor meşrutiyetten mi bahsetti, tamam! Şair hemen şahlanırdı:

— ***Meşrutiyet inkılâbı mı dediniz? Saçma! Dünyada bir tek hakikî inkılâp vardır. O da proletarya imkılâbı! Meşrutiyet de neymiş? Reaksiyoner burjuvazinin bir oyunu? Hele sizin meşrutiyetiniz? Alman emperyalizminin ve istilâcı kapitalizmin bir istismar vasıtası...***

Bu şahlanan şairi zaptetmeye çalışırdık. Doktor Nazım sinirlenmezdi. Tane tane konuşurdu:

— ***Canım oğlum, sen gene bildiğin inkılâbı yap! Ama ne yapalım ki bizim zamanımızda beklediğimiz inkılâp, meşrutiyet inkılâbıydı. Biz de meşrutiyetçi olduk. Onu başaralım dedik. Hoş onu da yüzümüze gözümüze bulaştırdık ya...***

Fakat şair zaptolunmazdı. Hemen yerinden fırlardı. Karşısındakine son ve en susturucu delillerle en dayanılmaz darbeyi vurmak için, sağ elinin yumruğunu havaya kaldırarak, hemen bir şiir okumaya başlardı. Bu şiir, proletarya inkılâbı hakkındaydı. Sonra gergin vücudu, kanlanmış yüzü, zaferinin heyecanından pırıl pırıl yanan gözleriyle hasmının yüzüne bakardı:

— ***Nasıl?., demek isterdi, daha diyeceğin var mı?..***

Hepimiz gülerdik... Tabiî doktor müsamahalı ve rahat. Biz ise doktordan özür diler ve şairi de yatıştırmak isterdik.

Fakat şair sahnenin buralarına kadar beklemezdi. Birden kasketini kapar, gür kumral, kıvırcık saçlarını bu kasketin içine iki eliyle sıkıştırmaya çalışır,

odadan fırlardı. Her halde parkların birinde yeni bir proletarya inkılâbı şiiri yazmaya koşardı...

Doktor Nazım, son Abdülhamit devrinin ilk «Genç Türk»lerin-dendi. Genç Türkler Hareketi, Abdülhamit istibdadına ve Osmanlı devletinin, yıkılışa doğru her gün artan bir hızla gidişine karşı bir kurtuluş yolu aramak gayretinden doğdu. Hareket evvelâ Tıbbiye ve bazı yüksek mektep talebeleri arasında başladı. Ve Türkiye'de ilk İttihat ve Terakki Cemiyeti, evvelâ Tıbbiye Mektebi avlusunun bir köşesinde, birkaç tıbbiyeli arasında kuruldu (1889).

Bu gizli genç topluluklarının ilk gıdası, Namık Kemal'in vatan şiirleri, Vatan yahut Silistre, Âkif Bey gibi piyesleri oldu. Sonra birbiri peşinden yurt dışına kaçan genç Türklerin Paris, Cenevre ve Kahire'de neşrettikleri ve memlekete o zamanki postaneler vasıtasıyle sokulan ihtilâlci gazeteler yayınlanmaya başlandı.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Paris'te kuruluşu, gene aynı yıla, Fransız inkılâbının tam yüzüncü yıldönümüne (1889) rastlar. İstanbul'daki gizli İttihat cereyanının önderleriyle Paris'teki Genç Türkler arasında (liderleri Ahmet Rıza Bey) bu sırada bir bağıntı kurulur. Paris, hareketin merkezi olur ve Doktor Nazım bu merkezde İstanbul'u temsil eder (1). Cemiyetin evvelce «İttihad-ı Osmanî» olan ismi «İttihat ve Terakki» olarak kararlaştırılır.

Avrupa'daki Genç Türkler Hareketi'nin az çok fikir hareketi şeklindeki ilk kongresi, 1902'de ve‘ saltanat hanedanına mensup Prens Sabahattin Beyin reisliğinde oldu.

(1) Ahmet Rıza Bey, 1889'da Paris Sergisi'ni ziyaret için oraya gitmek imkânını bulduğu zaman, Bursa Maarif Müdürüydü. Paris'te kaldı. Aydın bir sükûnetle çalıştı. Abdülhamit'e meşrutiyetin sağlanmasını savunan birkaç layiha gönderdi. Meşrutiyetin ilânından sonra mebusan ve âyan meclisleri reisliklerinde bulundu ve her türlü aktif hareketten çekindi.

Kongre, yalnız İttihat ve Terakki mensuplarını değil, birçok mümessilleri, Osmanlı azınlıklarına mensup olan «Genç Türkler»i toplamıştı. Toplantı bir Fransız enstitü azasının evinde yapıldı. Türkiye'de ilk meşrutiyetin kurucusu

(1876) Mithat Paşanın oğlu da burada aza olarak bulundu. Bu suretle meşrutiyet mefkûreciliği, ilk kahramanına maddî ve manevî bir bağla bağlanmış oluyordu.

Doktor Nazım, meşrutiyetin ilânından önce gizlice Türkiye'ye döndü. Bir aralık Selanik'te Hafız Yakup Efendi ismi ile dolaştı. Sonra İzmir'de, kenar bir mahallede, Yakup Ağa adını takınarak bir tütüncü dükkânı açtı. Dükkânın üstünde küçük bir odası da vardı. Burası, ihtilâlci arkadaşlarının ve bilhassa genç zabitlerin bir gizli toplantı yeri olarak kullanıyordu (1).

Doktor Nazım; hayatının bu safhasını zevkle anlattı. Mahallede, ya kendini saydırmış, yahut da herkesi yıldırmış bir sert adam olarak tanınıyordu. Polisler, bekçiler, yahut sağanak yağmurlardan sonra sel basan bir mahalle halkı namına, İzmirli külhanbeylerle o başa çıkabiliyordu. Hatta bir defasında, İzmir valisinin karşısına dikildi. Valiye belâlı bir göçmen ağzıyle âdeta çıkıştı. Ama vali, onu dışarı attırdı.

Bu olay, 1908 ihtilâlinden az önce oluyordu. Derken Selanik ve Manastır taraflarındaki karışıklıklar başladı. Saray, İzmir tarafındaki askerleri vapurlara bindirip Selânik'e sevketmeye kalkınca, Yakup Ağa, bu taburlardaki gizli İttihatçı zabitlerin yardımıyle hemen asker araşma karıştı.

Taburlar Selâniğe çıktı. Fakat bu askerler, ihtilâlcilerin üzerine gitmedi. Bu suretle de sarayın, elindeki askere emniyeti kalmayınca, Abdülhamit ürktü. Selânikle Manastırda da çeşitli olaylar meydana çıkınca, padişah, gelişen cereyanın önüne duramayarak meşrutiyeti kabul ve iade eden tebliğini yayınladı (23 temmuz 1908).

Doktor Nazım, hürriyetin ilânından biraz sonra, Anadolu Vilâyetleri Umumî Valisi olarak İzmir limanına çıkışım şöyle anlattı:

(1) O zamanki Kolağası (Önyüzbaşı) İsmet Bey (İnönü) bu temas ve toplantılara katılmıştı.

Bütün şehir donanmıştı. Her tarafta toplar atılıyordu. Hürriyet naraları limanı, Kordon'u ve sokakları çınlatmaktaydı. Bölgenin bütün büyükleriyle cemaat

reisleri, esnaf teşekküllerinin mümessilleri, askerî birlikler ve en önde vali, iskelede, vapurdan çıkan umumî vahyi karşıladılar. O zaman İzmir valisi, gene, tütüncü Yakup Ağanın çıkıştığı ve onu perde çavuşu vasıtasıyle kapı dışarı ettiren valiydi!..

Ama bir gün geldi ve Doktor Nazım, bir zaman mızıkalarla karşılandığı bu İzmir rıhtımlarında bir suikast zanlısı olarak süngülüler arasında götürüldü ve bu yol, Ankara'da bir darağacında son buldu (1).

*

*

Doktor Nazıma'a:

— ***1908'den önce Türkiye'nin geleceği için ne düşünürdünüz?*** diye sormuştum. Cevabı şöyle oldu:

— ***Biz, 1293 (1876) Mithatpaşa Kanunuesasisinin iadesini istiyorduk.***

— ***Bu Kanunuesasinin (Anayasanın) ana hatları neydi?***

— ***Vallahi doğrusunu isterseniz ben bu kanunuesasiyi görmedim. İçinde ne olduğunu da hiç bir zaman öğrenemedim. Ama bizim gençliğimizde, yani biz, Paris'te çalışırken, Ahmet Rıza Beyin, onu gördüğüne ve okuduğuna inanırdık.***

— ***Ya Ahmet Rıza Beyin Abdülhamit'e verdiği lâyihalar?***

— ***Evet, bu lâyihaların verildiğini ben de biliyorum. Ama onları okumadım. Ahmet Rıza Bey sessiz, kapalı bir adamdı. Karşı karşıya muhabbetten hoşlanmazdı. Ben sormadım. O da söylemedi.***

— ***O halde, cemiyetin istikbale ait bir hareket programı yoktu?***

— ***Yok, öyle demeyin. Ben cemiyetin bir programı olduğunu biliyorum. Şimdi sorsanız anlatamam ama, her halde hacimli sayılacak bir şeydi. Ama bununla uğraşan yoktu. Biz, bir*** defa

(1) Dr. Nazım, 1926'da İzmir'de Atatürk'e karşı tertiplenen suikast davası sonunda İstiklâl Mahkemesi'nde mahkûm edildi. (Tafsilât: *Tek Adam,* cilt. III, s. 269-280).

kanunuesasi ilân edilsin, Meclis-i Mebusan toplansın, ondan sonrasını o düşünür diyorduk.

— ***Ya meşrutiyet ilân edilince Abdülhamit ne olacaktı?***

— ***Bak o noktada fikirler çeşitliydi. Ama ben, size şunu anlatayım: Hürriyet ilân edildiği zaman Selânik İttihat ve Terakki Merkezi kasasında benim bildiğim 12 lira vardı (1). Ortada da laf anlar bir Talât Bey görünüyordu. Gerçi Enver Beyle Niyazi Bey de vardı. Ama bu kahramanlar, henüz dağdan inmişlerdi ve sadece askerdiler. Hulâsa, Paris'te bulunan, benden başka tanıyanı olmayan, fakat hepimizin ümidimizi bağladığımız Ahmet Rıza Beyi bir tarafa bırakırsak, bütün kadro bir avuç genç zabitten ibaretti. İnkılâptan sonra benim Anadolu Vilâyetleri Umumî Valisi tayin edildiğimi düşünürseniz, işi anlarsınız!..***

Enver Paşanın hürriyetten evvelki hayatı için bu hatıralarda anlatılan şeyler basitti. Halil Paşa ise, Enver Paşanın amcası olduğu için, onun bütün hayatım biliyordu. Ona göre Enver Paşanın ilk ideali, padişaha damat olmaktı. Bunda yadırganacak bir şey yoktu. O zamanlar, yani meşrutiyetten önce, şehadetnamesine ve yakışıklılığına güvenen, neticelerini göze alabilen her genç, bunu düşünebilirdi. Halil Paşaya göre:

Enver Bey de bir gün, en iyi fotoğrafhanede üç tane boy resmi çektirir. Ayakta, elbiseleri ütülü, üniformasının sırmaları pırıl pırıl,

(1) Bu hususta rivayet muhteliftir. Esas liderlerinin durumuna bakarak İttihat ve Terakki'yi beynelmilel masonluğun bir tahriki ve İttihat ve Terakki İnkılâbı'nı da bir masonluk hareketi sayanlar vardır. Bu inkılâptan önce cemiyetin masonlardan muazzam miktarda altın para aldığını iddia ederler. Bazı hatıralar ve isimler zikrederler. Bu yardımın sebebi güya, Abdülhamit tarafından Yahudilerin Filistin'e muhaceretine mani olunmasına karşılık İttihatçıların bu muhacereti hoş görmesiymiş. Bu arada İttihat ve Terakki merkez azası ve Abdülhamit'e tahttan indirilme fetvasını tebliğe memur heyete dahil edilen Yahudi mebus Emanuel Karasu'nun isminden ve tavassutundan bahsedilir. Filvaki meşrutiyetten sonra Filistin'e Yahudi muhacereti başlamıştır.

Ama hazin olan gerçek şudur ki, İttihat ve Terakki, kendi merkez faaliyetleri hakkında, hiç bir vesika ve hatıra bırakmamıştır.

bıyıklar kıvrık, fes kalıplı ve hazırol vaziyetinde üç fotoğraf. Bir sadakat yazısı da ekleyerek bunları postayla saraya, mabeyin başkitabetine gönderir. Bu masum teşebbüse giriştiği zaman Enver Bey, kurmay binbaşısıymış.

Saraya giden bu gibi dilekçelerin çoğu cevapsız kalırmış. Fakat Enver Bey İstanbul'a çağrılır. Saraydaki âdet şuymuş:

Damat namzedi, kendisine bildirilen gün ve saatte sarayın bahçesinde, kendisine gösterilen bir yoldan yürüyecektir. Bir balkonun veya cumbanın altından geçecektir. Fakat başını kaldırıp yukarıya bakmayacaktır. Çünkü orada padişah, müstakbel damadı gözetlemektedir. Karar, padişahta kalan intibaa tabidir. Damatlık isteklisi, bu yüksek görücü önündeki yürüyüşünden sonra ağalar tarafından karşılanır. Mabeyin dairesine alınır. Meseleden hiç bahsedilmez. Eğer netice menfi ise, damatlık talibine atlas bir kese içinde padişahın 20 altın liralık ihsanı verilir ve namzet yolcu edilir. Mesele de biter.

Enver Beyin tecrübesinde de netice, her nedense böyle olur. Fakat Manastır'a dönünce iş gizli kalmaz. Arkadaşları, bir taraftan padişahın aleyhinde olan, diğer taraftan hanedana yakınlık isteyen bu genç kurmaya çatarlar. Ama iş tatlıya bağlanır. Gene Halil Paşanın ondan naklettiğine göre, onun fikrî eğer mevkii yükselirse, arkadaşlarına faydalı olmak, hatta daha iyi hizmet etmekmiş!..

Eski Ordu Kumandanı Halil Paşanın, hürriyet mücadelesine ait hatıraları da hoştu:

Arkadaşlar bir gün:

— ***Dağa çıkacağız,***

diyorlar. Dağa çıkmak, Rumeli'de pek görülmemiş şey değildi. Zaten birkaç günden beri Resneli Niyazi Bey de, Ohrili Eyüp Sabri Bey de, Enver Bey de dağdadırlar. Ya hürriyet, ya ölüm! diye ant içilmiştir. Halil Paşa da bir genç subay olarak arkadaşları ile dağa çıkar. İlk gün ve ikinci gün eğlenceli geçer. Askerler nişan atıp zeybek oyunu oynarlar. Kazanlar kaynar ve hatta kuzu çevrilir.

Fakat bir süre sonra işler karışır. Manastır tarafından top sesleri gelmeye başlar. İşin sonu galiba çapanoğluna çıkacak. Nihayet Manastır'dan kanter

içinde haberciler sökün eder: Hürriyet ilân edilmiştir!

Millet galeyandadır! Bağrını açmış, kahramanları bekliyor!..

Pek inanılmayarak ve oldukça çekingen Manastır'a yaklaşırlar. Nihayet şehre girilir. Şehir halkı tamamen ayaktadır. Yollarda insanlar birbirini çiğneyerek, dağdan inen hürriyet kahramanlarının istikbaline koşarlar!..

Türk, Arnavut, Rum, Bulgar, Ulah... Herkes birbirinin boynuna sarılarak, sevinç göz yaşları dökerler. Daha bir iki gün öncesine kadar birliklerin peşlerine düşüp çarpıştıkları Rum, Bulgar çeteciler, voyvodalar, kaptanlar, şimdi bütün gümüşlü silah takımlarını ve saat kordonlarını göğüslerine takarak, ön saflarda kuruluyorlar, yahut, kahve

önlerine sandalye atıp, millete kahramanlıklarını anlatıyorlardı...

*

* *

Doktor Nazım'ın bir taraftan anılarını anlatırken, bir taraftan kulağı kirişteydi. Orta Asya'dan biraz şüpheli haberler geliyordu. Enver Paşa bir süre önce, Hazer üzerinden Türkistan'a geçmişti. Galiba bir kıpırdanma vardı? Doktor:

— ***Ali Bey yapar!***

diyordu. Ali Bey, Enver Paşanın takma adıydı. Dr. Nazım'a göre, Ali Beyin yapamayacağı şey yoktu. Kendisi de bir an önce Berlin'e dönmek istiyordu. Beni doktorun hatıraları çok ilgilendiriyor. Fakat doktor, artık huzursuzdu.

1908 ile 1914 arasındaki olaylara, ilk siyasî ayrılıklara, terörler ve suikastlere hemen hemen vakit ayıramadık. Trablus Harbi, Balkan Harbi, İttihatçıların hükümet darbesi de şöyle böyle geçti. Zaten doktorun her konuşmasının yarısı, başka başka konulan ilgilendiren hikâyelerle geçiyordu. Her mevzu

ona bir hikâye hatırlatır ve hemen onu naklederdi. Bu hikâyeler; İstanbul'da emsali o kadar çok olan kahve veya oda sohbetleri cinsinden şeylerdi. Bazen güldürücü, bazen manalı, bazen hatta açık saçık, fakat her zaman zarifti...

Bu hikâyeleri dinlerken, hayatı bu kadar karışıklıklar içinde geçmiş ve kendisine o kadar büyük olayların sorumluluğu- yükletilen bu adamın, bu saf ve çocuksu halini hayretle izlerdim.

Ben en çok, Birinci Dünya Harbi'ne girişimiz ve kabil olursa bu harbin parti merkez-i umumîsi bakımından ele alınışı meselelerinde durmak istiyordum.

Harbe girişimizi galiba, o da ancak bizim kadar biliyordu: Yani, merkez-i umumînin bundan haberi yoktu. Enver Paşaya sınırsız itimadı vardı. Harbe hükümet de karar vermemişti. Meclis-i Mebusan'ın ise elbette ki haberi olamazdı... Padişahımızın vazifesi de ordumuza dua etmekti. Ama Doktor Nazım'a göre, mademki harbe girmiştik, demek ki kaza ve kader böyle istemişti!.. (1)

*

* *

İttihat ve Terakki liderlerine bizim neslimiz hem borçlu, hem de kırgındır. Borcumuz, en bayağı şekilde çürümüş, hantal, çağdışı ve her türlü haysiyetten yoksun bir istibdat idaresini cesur bir hamleyle çökertmelerinden ve genç nesle bir benlik gururu, bir gelecek ümidi aşılamalarından gelir.

(1) Mütarekeden sonra teşkil edilen bir parlamento komisyonu, harp kabinelerinin soruşturma ve kovuşturması işi ile görevlendirilmiştir. Bu soruşturmaların zabıtları, Vakit gazetesi tarafından bir cilt halinde yayınlanmıştır. Zabıtlara göre, o zamanki Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey de, harbe girişimizi bu şekilde izah eder. Ve fazla olarak, bizim harbe girişimizden, Enver Paşanın da malumatı olmadığını ve Enver Paşanın bunu kendisine, Türkiye'den kaçtıktan Sonra yeminle teyid ettiğini kaydeder!..

Talât Paşa hatıratında, kendisinin de harbe girişimizden malumatı olmadığını bildirir. Şeyhülislâm Cemalettin Efendi de hatıratında, aynı şekilde mütalaa yürütür.

O zamanki Sadrazam Sait Halim Paşa, Divan-ı Harp huzurunda devletin harbe girişinden kendisinin habersiz olduğunu ifade eder.

Cemal Paşayla Mebusan Reisi Halil Bey, zaten habersizdiler. Hulâsa, Osmanlı İmparatorluğu harbe girmiş ve harp neticesinde göçmüş ve zaten istilâya uğramıştır ama, ne gariptir ki, bu devleti idare edenlerden hiç biri bu harbe bizi kimin soktuğundan haberdar değildir.

Görünüşe göre her şey, Almanya'nın Avrupa'da harbe girişinden sonra ve Almanya ile OsmanlI hükümetinden yalnız dört kişinin malumatı dahilinde (Sait Halim Paşa, Talât Bey, Enver Paşa ve Halil Bey) bir ittifak muahedesi imzalamakla başlar (2-3 ağustos 1914). Aynı günlerde Akdeniz'de kaçacak yer arayan iki Alman gemisi (Göben ve Breslav) da, Çanakkale'den Marmara'ya girerek, İstanbul'a demirler (12 ağustos 1914).

17 ekim 1914'te bu filo, Karadeniz'e çıkarak, Rus limanlarını topa tuttu ve Türkiye böylelikle fiilen harbe girdi *(Tek Adam,* **Cilt I.)** Kırgınlığımız ise, uyandırdıkları bu ümit için, bizim neslimize verdikleri hayal kırıklığındandır.

Bu devrin muhasebesini yapmak zamanı artık gelmiş olsa gerektir. Ama bunun yeri, elbette ki bu eser değildir (1). Fakat dikkatli araştırıcıların, bu gölgeli devrin üzerine artık eğilmeleri lâzımdır. Zaten ilk ve parça parça kalem tecrübeleri artık güneş ışığına çıkmaktadır. Bu devre ait vesikalar ise oldukça zengindir. Fakat biz burada sadece, bu konuda temas ettiğimiz olayların bir tabiî neticesi olarak, görüşlerimizi bazı kısa hükümlere bağlamakla yetineceğiz.

İttihat ve Terakki kurucularının veya inkılâp taraftarlarının 23 temmuz 1908'de önce hariçteki sürgün hayatları pek parlak değildir. Asıl 23 temmuz hadisesini hazırlayan ve daha çok Rumeli'de çalışan küçük ve gizli grupların çalışmaları da henüz dumanlı ve oldukça meçhuldür (2).

Fakat hiç şüphe yok ki, İttihat ve Terakki, bir vatanseverlik gayretinden doğmuştu. Memlekette müstebit idareyi değiştirmek, parlamenter bir idare kurmak, bir meşrutiyet devrine ulaşmak istiyordu. Yetişkin münevverler ve ideologlardan ziyade teşebbüs, daima komiteci subayların görüş ve hareket kabiliyetlerine bağlı kalmakla beraber, ilk hedefinde muvaffak oldu. İdare değilse de, ordu gençleştirildi.

Fakat olaylar tetkik edilince görülür ki, bu cemiyetin ve başarılan ihtilâlin

altın devri, destanı (epik) devri, ancak bir göz açıp kapayacak kadar sürdü. O altın devri ki, imparatorluğun uyuşukluğunu birden harekete getirdi. Milleti aşağılık duygusundan uyardı. Ortaya şan ve şöhretleri derhal efsaneleşen genç kahramanlar attı. Fakat imparatorluğun idaresine el koyarken, hatta daha ilk adımlarda idealizm

(1) ***Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa*** **kitabımızda bu konu işlenmiştir.**

(2) Burada Ahmet Bedevi Kuran'ın İttihat - Terakki ve Genç Türkler Hareketi'nin, inkılâptan önceki devri bilhassa içine alan, kronoloji ve vesikalar bakımından ehemmiyetli ve geniş bir çalışma eseri olan:

1 — ***İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki***

2 — ***Türkiye'de İnkılâp Hareketleri*** **isimli eserlerini işaret etmek lâzımdır.**

Ayrıca, ***Tek Adam,*** **cilt II. bu konuda ilgi çekici hususlara değinir.**

ve inkılâp heyecanından uzaklaştı. Kapalı bir zümre taassubundan başka sürükleyici kuvveti kalmayan bahtsız bir komite, bir yârân demeği haline geldi. Bir klik idaresine hızla sürüklendi. Bu zümre, en kısa zamanda, kaba sindirme tedbirlerinden başka bir şeyden anlamayan basit bir baskı idaresi karakterini benimsedi. İlme dayanan bir fikirden, yazılmış düsturlardan ve inançlı olarak yetişen bir kadrodan sonuna kadar yoksun kalan bu idarenin başındakiler, iptidaî bir Balkan politikacılığının kaba, sert usullerine kendilerini kaptırdılar. Ve bir daha ondan kurtulamadılar. İlmî bir dünya görüşü olmayan kapalı ve mutaassıp birer insan olarak kaldılar.

Halktan geldiler. Fakat kısa zamanda halktan koptular. Birer halk adamı, hatta birer efsane kahramanı gibi çıktılar. Fakat hemen birer sorumsuz klik adamı oldular. İstibdada karşı ayaklandılar. Fakat getirdikleri de bir nevi istibdat oldu.

İçlerinden bazıları, şahsen milletin malına el uzatmamayı, dünya malına sırt çevirmeyi, partilerinin bir itibar bayrağı gibi kullanmak istediler. Halbuki asıl yağmaya verilen değerler, milletin onlara bağlanan iman ve ümidiydi. Milletin iman ve ümidini suistimal ettiler. Bir defa elden çıktı mı, bir daha

kazanılamaz olan bu hâzineyi israf ettiler. Milletin varlığını koruyamadılar. Devleti toptan havaya savurdular.

Kaba bir Alman militarizminin arzusu, milletin kaderine onların eliyle damgasını vurdu. Bunun neticesinde, tarihimizin en idealist bir nesli olarak gelişen bir altın gençliği, bir kumarda kurban ettiler.

Bir el onları itti ve onlar sürüklendiler. Hadiselerin, gelişmelerin, daima arkasında kaldılar. Hadiseler onların daima seziş, anlayış ve müdahaleleri dışında gelişti. Büyük dönüm noktalarında daima pasif ve şahsiyetsizdiler.

Hiç bir zaman ileriyi gören, akıllı, basiretli kurucular ve devlet adamları olamadılar. Değerli insanlardan kaçındılar. Ellerinin altında daha ziyade komiteci ruhu demagoglar tutunabildi. Demagogun itibar gördüğü yerde ise, idealizm biter ve diktatör silahlarını kuşanır.

Hulâsa tarihimizde hakikî meşrutiyet savaşının tek ve dev kahramanı bir tanedir: Mithat Paşa... İkinci Meşrutiyet devri onun benzerini değil, gölgesini bile yaratamadı. Ne hazin şey!..

Fikir, ülkü, aydın olmak soyluluğu, ilmin ışığı denilen şeyler ancak İnsanî kıymetlerin havasında yaşarlar. Onlar bu havanın dışında kaldılar. Bu kıymetler onların hayat ve icraatında, ancak şekil ve söz olarak yer buldu.

Zamanlarındaki milliyetçilik, halkçılık, yahut idealizm gibi şeyleri, daima kendi dar anlayışları ve dar maksatları uğrunda sömürmek istediler. Nazariyeler onlar için daima değersiz kaldı. Eğer bütün bunlara rağmen, bulunmaz istidatlara sahip olan o zamanki genç nesil, bu hava içinde kendine bir parça iman süzebilmişse, bu, ancak bu neslin ahlâk temizliğinden olmuştur. Nitekim şimdi Ziya Gökalp'ı bile biz, bir İttihat ve Terakki Merkez Heyeti Üyesi, yani bir İttihatçı sorumlu olarak değil, devrinin sınırları dışına kanat çırpmak isteyen bir düşünür olarak alırız.

Bu küçük kliğin dar taassubu, yalnız bir devletin hayatına mal olmakla kalmadı, harpler, hastalıklar ve kıtaller şeklinde, belki de en az üç milyon

insanın kanına mal oldu.

Hatta bu devletin çöküşü, Gaip Türklüğünü dünya haritasından silebilirdi. Sakarya'da millet son mukavemetini sarfederken arkadan, Batum berisindeki sınır taşlarına kadar sokulan Enver Paşa, bu taşları geçebilip de bir de kardeş kavgası açsaydı, şimdi biz, müstakil bir Türk toprağı üstünde nefes almayabilirdik. Tam İzmir kurtarıldıktan sonra ve onu kurtarana, İzmir sokaklarında suikast hazırlayan bir İttihatçı Cavit Bey, bir Şükrü Bey, bir Dr. Nazım ve arkadaşları komplosu ile bu cemiyet, Türk tarihinde son nefesini bir suçlu olarak verdi (1).

Bugün Türk tarihi, onların devrini, garip icraatını, tarih dışı bıraktı. Onun içindir ki, şimdi milletin hafızasında ve gençliğin ruhunda o devir, birçok safhaları ile ancak bir gölge gibi yaşar.

(1) Cavit Bey, İttihatçıların Maliye, Şükrü Bey Maarif Nazırıydılar ve daha yukarda hatıralarından bahsedilen Dr. Nazım, parti umumî merkezi üyesi ve bir aralık Maarif Nazırıydı. Cemiyetin diğer mensupları ile beraber, Atatürk'e karşı teşebbüs edilen İzmir suikastının tertipleyicileri olarak idam edildiler.

Rusya Demek Her Şey Demek Değildir!

Uygarlığın ehramı, ne yalnız bir ülkenin, ne yalnız bir kavmin, hatta ne de yalnız bir çağın eseridir. Her aşaması taş taş üstüne konularak ve bütün Insanoğullarının, kanı, canı ve alın teri ile yükselen bu ehramın tarihi, insan denilen soy yaratığın, çağ'lar içindeki sonu gelmez mücadele ve katkılarının, bir hikâyesi gibidir...

Mektepte ilk ders yılı sona ererken, Rusya'da olup bitenler hakkında az çok fikir edinmiş bulunuyordum. Yalnız tarihî bakımdan ve kısaca ifade etmek lâzım gelirse, hadise ve durum şuydu : (1)

Rusya'da bir ihtilâl olmuştu. Bu ihtilâl içinde eskiye ait bütün ekonomik, sosyal ve politik müesseseler yıkılmıştı. Bunların yerine sosyalist bir nizamın kurulması tecrübesine girişilmişti. Fakat bu nizam, henüz kurulmamıştı.

Aslına bakılırsa Rusya, sosyalist bir nizamın yerleşmesi için Avrupa'nın en elverişsiz memleketiydi. Rusya'da bu nizamı kurmaya girişen liderlerin hocası ve bir Rus âlimi olan Plehanof'un, daha 1889'da:

— ***Dünya ihtilâli evvelâ Rusya'da başlayacaktır,***

şeklindeki kehanetine rağmen, Rusya'da böyle bir nizam bekleyenler, diğer, siyasî gruplar içinde sayı bakımından göze çarpmayacak kadar azdı. Bundan başka Rusya, teknik bakımdan ileri olmayan, ziraî yapısı oldukça ilkel, hulâsa geri bir kapitalist memleketti.

Gerçi sosyal ilişkiler gergin ve keskindi. Çarlık, bir barut fıçısı üzerinde oturuyordu. Rusya'nın bir ihtilâle gebe olduğu, zaten ve daha harp öncesinden bilinen bir şeydi. Bütün sınıflar bir ihtilâl bekliyorlardı. Fakat beklenen şey, daha ziyade aydınların, orta sınıfların rehberlik etmesi tabiî görünen ıslahatçı bir hareketti. Daha eski tarihlere gitmesek bile, bu hareketin ilk ve şuurlu kurbanları, daha 1825'te Dekabristler Hareketiyle verilmişti.

(1) Hadisenin birkaç satıra sığdırmak zorunda kaldığım bu tahlilindeki kısa hükümlerin tamamen şahsî olduğu aşikârdır. Bundan başka, bu kısa görüş ve hükümlerde daha sonraki zamanlara ait tetkik ve mülâhazaların tesiri bulunduğunda da şüphe yoktur. Ancak bu sayfaların konusu, bu mevzua sadece kronolojik bir temastan ibarettir.

Bu hareket, Petersburg Hassa Ordusu zabitleri arasında beliren ve dışarıda kolları olan basit bir meşrutiyet özlemiydi ve kanla bastırıldı.

Ondan sonra Rusya, daima kaynadı, özellikle Toprak Reformu Kanunu'ndan sonra hızla gelişen Halkçılık (Narodniçestvo) Hareketi; ruhlarda, fikirlerde ve güzel sanatlarda halka yönelişin ileri bir hamlesi oldu. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Sosyal-Demokrat Hareketi başladı. Bu hareket yeterli bir sanayi ilerleyişi ile beraber, normal ve aksaksız gelişseydi Kuzey ve Orta Avrupa memleketlerinde olduğu gibi, ileride bir sosyal denge unsuru olabilirdi. Fakat, Çar hükümetinin siyasî nizamı, sosyal görüşsüzlüğü ile ekstremist Rus ruhu karşılaşınca, bu normal gelişme imkânı suya düştü. 1893 - 1897 arasında şiddetli krizler geçiren Sosyal-Demokratlar, nihayet kesin olarak menşevikler (azınlık kanadı) ve bolşevikler (çoğunluk kanadı) na

parçalanarak, aslından ayrıldı. Menşeviklerin benimsediği mutedil cereyan, bolşeviklerin ihtilâlci faaliyeti karşısında akademik bir rejim cereyanına döndü.

1903-1905 Rus-Japon Harbinde Çarlığın yenilmesi, Rusya'da esir milletler arasında millî cereyanı, siyasî partiler arasında da iktidar mücadelesini şiddetlendirdi. Fakat aslında, ortada görülen daha ziyade muhafazakâr ve mürteci bir gruptu (Kade, yahut Meşrutiyetçi Demokratlar). Bu sebepten, sonraki meşrutiyet hareketleri, zayıf ve ancak harice karşı gösteriş kabilinden kaldı. Fakat bu arada bolşevikler, bilhassa Petersburg'ta, 1905 mağlubiyeti sıralarında kurdukları amele komiteleriyle bir aralık şehrin hayatına müdahale edebildiler. Bu, onlar için büyük bir iktidar stajı ve tecrübesi vazifesi gördü. Nitekim ondan sonra gizli çalışmalara önderlik edenler, hep bu 1905 ihtilâlcileri oldular.

1905 hareketi, çarlık tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. Fakat bu ilk tecrübenin işçi arasında hatırası daima zinde kaldı. Bolşevik Partisi, daha sonraki 1917 ihtilâlinin de ilk esaslı kadrosunu bu sırada edindi. Hulâsa Rusya, Birinci Dünya Harbine girdiği zaman memleket, muhafazakâr, ıslahatçı ve inkılâpçı cereyanlar içinde bir kazan gibi kaynıyordu. Bu harpden çarlığın beklediği pek bir şey yoktu. Çarlık, dünyanın altıda birini zaten elinde tutuyordu. Kapitalist bir gelişme de başlamıştı. Yabancı sermaye akını ehemmiyetliydi. Borçları fazla olmakla beraber, ihracat artıyordu. Sibirya, işletmeye açılmıştı. Açık denizlere çıkmak, İstanbul'u almak (1) gibi hedefler, Rusya'nın kendi içindeki sosyal ve politik tehlikelerle kıyaslandığı zaman, harbi göze aldırmayacak kadar önemsizdi.

Fakat buna rağmen, çarlık, Avusturya karşısında Sırbistan'ı korumak formülüyle harbe girdi. Kendi kaderini o gün, kendisi tayin etmiş oldu. Hatta bazı çevreler ve yazarlar, Çar'ın harbe sürüklenişini, eğer bir zafer kazanırsa, içerideki memnuniyetsizliği ezmeye vesile bulmak ve zaman kazanmak için, ister istemez seçilmiş bir yol olarak sayarlar.

Fakat sebep ne olursa olsun çarlık, harbe sürüklenmişti. Rusya'da ihtilâl çanının er geç çalacağı artık belliydi.

*

* *

Bu çanın sesi 27 şubat 1917'de (12 mart 1917) de Petersburg'dan bütün dünyaya yayıldı. Çar'ın yerine yeni bir Çar getirmek ve bu suretle Çarlığı devam ettirmek oyunları bir gün bile tutunamadı. 16 mart 1917'de Çar, kayıtsız şartsız tahttan ayrıldı. Onun yerine geçmesine teşebbüs edilen kardeşi Mihai de 17 mart 1917'de çekilmeye mecbur kaldı. İdare, Duma, yani Mebusan Meclisi Reisi'nin başkanlığında seçilen geçici bir Komiteye verildi. Bu ihtilâl esnasında Duma, Çar'ın 26 şubat 1917'deki dağılma emrini dinlemeyerek aldığı bu kararla, Çar'ın otoritesini parçalamıştı. 15 mart 1917'de bu Komite, Prens Luvov'un reisliğinde bir «Geçici Hükümet» kurarak, iktidarı ona devretti. Bu hükümete de, Geçici Komite'ye olduğu gibi Kade, menşevik ve ihtilâlci-sosyalist mümessilleri iştirak ettiler. İhtilâlci-Sosyalist (S.R.) Partisi, daha ziyade toprak reformlarını müdafaa eden ıslahatçı bir köylü sosyalizmi partisiydi. Bolşevik gücü ise henüz ortada yok denecek kadar zayıftı.

Görülüyor ki, Şubat İhtilâli geniş halk tabakalarının beklediği bir değişiklikti. Çarlığın yerini ıslahatçı orta sınıf partileri aldı. Fakat onları iktidara getiren ve Çar'ın çekilmesini icabettiren sokak nümayişlerini

(1) İhtilalden sonra yayınlanan vesikalarda ve bilhassa Bolşevik Hükümeti tarafından yayınlanan *Türkiye'nin Taksimi* isimli kitapta, çarlığın bu hususta hassaten Fransa'yla yaptığı anlaşmaların gizli metinleri ortaya konulmuştur.

yapanlar, daha ziyade Petersburg'un işçi mahalleleriydi. Halkın ise, sadece sulha ve ekmeğe ihtiyacı vardı. Barış ve ekmek!.. İstenilen buydu. Ordu tamamıyle halsizleşmişti. Harbin gayesi kalmamıştı. Asker terhis istiyordu. Şehirler açtı. Köylü toprak peşindeydi. Muvakkat hükümete düşen; sulhü tesis etmek, askeri evlerine yollamak, köyde toprak ıslahatı yapmak ve sanayi işçilerini anlamaktı. Fakat Geçici Hükümet, bunların hiç birini başaramadı.

Çünkü meselâ, Başvekil Prens Luvov'un Rusya dahilinde, en az bir vilâyet kadar geniş toprağı vardı ve bunun bir karışını feda etmek niyetinde değildi.

Hükümet ise, harbe devam taraftarıydı. Hele 18 mayıs 1917'de Kerenski (Sosyal Revolusyoner) Harbiye Bakanlığı'na getirilip bir Koalisyon Hükümeti kurularak, «nihaî zafere kadar» harbe devama karar verilince, orta sınıf, zaten kozunu kaybetti. Ondan sonra, ordu, Alman cephesinde sonu gelmez hücum dalgalarıyle maksatsız yere eritildi. Bu akıl almaz hata, halkın ruhunda hükümetin bütün itibarını kararttı. Orta sınıfla ıslahatçı aristokrasi ve meşrutiyet akımı, bir yüzyıldan beri kendilerinden beklenilen tarihî misyonlarını başaramadılar. Partiyi kaybettiler.

Bolşevik liderleri, kendi grupları hükümet dışında bırakılmakla beraber, hemen ihtilâlden sonra Petersburg'a dönmeye başlamışlardı. Bunlar, ya Lenin ve Troçki gibi Avrupa'da gurbette, ya Stalin, Kamenef gibi Sibirya'da sürgündeydiler. Stalin 25 mart 1917'de sürgünden döndü. 17 nisan 1917'deki kongrelerinde, Lenin'in uzlaşma görüşlerine karşı, muvakkat hükümetle «kardeşçe» münasebetler tesis etmek tezini müdafaa etti. Fakat Geçici Hükümet, hele Kerenski'nin Harbiye Nazırlığından sonra, halkın bütün ümitlerini kıracak ve en sabırlı iyi niyet sahiplerini bile kendinden soğutacak hatalı yollarında ısrar ediyordu.

Hulâsa, Rusya'nın beklediği ihtilâlin başına geçen ıslahatçı partiler, Rusya'nın beklediği barışı başaramadılar. Halkın ümidini ve sevgisini kaybetmek için ne lâzımsa yaptılar. Halbuki hükümet dışında Bolşevikler, bu hataları en geniş şekilde istismar ediyorlardı. Askere kendi kendilerini terhis etmelerini, ameleye fabrikaları işgal etmelerini, köylüye topraklara el koymalarını tavsiye ederek, hükümetin otoritesini sıfıra indiriyorlardı. 1905 tecrübesine göre kurulmuş işçi ve asker Sovyetleri (Şûraları), şehirleri bir ağ gibi sarıyordu. Nihayet bu karışıklıklar içinde Kerenski muvakkat hükümeti itibarını büsbütün kaybetti. İktidar, tamamen sokağa düştü. Ve "demokratik ihtilâlin patlamasından dokuz ay sonra, hatta geniş bir ayaklanmaya bile dayanmadan Bolşevikler, zaten dayanağı kalmayan geçici hükümeti kolayca tasfiye ettiler. Bir Napolyon mukallidi görünen Kerenski, bir kadın kıyafetinde İngiliz Sefareti'ne sığınmaya mecbur kaldı, vatanından kaçtı.

Bu suretle, Rus halkının beklediği ve hazırlandığı demokratik ıslahat devri, bu devri açanların tam bir liyakatsizliği ve idraksizliği ile tarihe karıştı.

İktidar, uzlaşma ve telif kabul etmez bir partinin ve ideolojinin tasfiye çarkına kapıldı. Gene bu suretledir ki Rusya, çağımızın en haileli tecrübesine ve kan bedeli en pahalı olan bir inkılâba sürüklendi...

*

* *

Bu ideolojinin teorik, doktriner esasları Rusya'da değil, geçen yüzyılın ortalarında Almanya'da hazırlanmıştı. Fikir alanında ilk mücadeleci çıkış, Karl Marx'ın 1848 yılındaki manifestosuyla başladı. Sonra Karl Marx İngiltere'ye göçtü. Ve Birinci Dünya Harbi'ne kadar Marksizm üzerinde, binlerce ve binlerce sayfa tutan tezler, antitezler, sentezler, itirazlar, münakaşalar; Avrupa'nın fikrî havasında esti durdu (1).

Marksist doktrinin esasında, Alman materyalist felsefesi, İngiliz siyasî İktisadî ve Fransız ütopik sosyalizmi geniş ölçüde işlenmiştir. Aslında bunların hiç birinin ihtilâlci bir ruhu ve esası yoktu. Bu arada, ilk unsurları tâ Makyavel'e (2) kadar çıkan, materyalist tarih felsefesi ele alınmıştır. Sonra bütün bunlar, sistemleştirilmiş ve klasik formel (şeklî) mantık yerine, bir tezatlar mantığı halinde düzenlenerek, on dokuzuncu yüzyılın başından beri hızla gelişmeye başlayan modern kapitalizmin izah ve tenkidine tatbik olunmuştur (3).

(1) Karl Marx, 1818-1883.

(2) Makyavel. *Floransa Tarihi.*

(3) Daha sonraları ve bilhassa Stalin devrinde 1938 tasfiyesinden sonra Ortodoks, Marksizm bir nevi şekilperesttik (formalizm) sayılarak hatta suç telakki edildi. Bu suretle örneğin Buharın gibi hakikî Marksistlerden başlayarak inkılâpçı münevverler ve bu meyanda üniversite muhiti pek çok kurbanlar verdiler.

Benim Rusya'da bulunduğum zamanlarda bu nazarî sistem, Ortodoks bir taassupla, bütün fikrî faaliyetin mihverini teşkil ediyordu. Ve Rusya'da Marksizm, kendisinde aslında mevcut olmayan bir unsuru, yani mistik unsuru buldu. Bu suretle ekstremist Rus ruhu, Rusya'nın tabiat potansiyeli ve

jeopolitik imkânlarıyle harekete gelerek, çağımızın en dramatik, ama en etkili tecrübesine girişti.

Rusya'da olup bitenlerin küçük, kısa ve elbette yetersiz hikâyesi budur.

*

* *

1922 yazında bir gösteri bana, bu tecrübenin Rusya'daki imkânları ve davalarıyle karşılaşmak için önemli bir vesile verdi: Moskova Sergisi.

Sergi, Moskova Çayı kenarında bir şehir kadar yer kaplıyordu. Zaten büyük kuleden bakıldığı zaman, bir şehir gibi görünüyordu. Sergi kapısından girdikten sonra ilk yöneldiğim yolda kendimi bir Asya havası İçinde buldum.

Yolun kenarındaki bir tepeye, bir Çerkes köyü kurulmuştu. Tıpkı Anadolu'nun çıplak dağ köyleri gibi, bacalarından dumanlar tüten damları birbiri üstüne kademelenmişti. Eğri büğrü sokaklarında insanlar kaynaşıyorlardı. Köylüler çeşmelerde atlarım suluyorlardı. Kadınlar çamaşır kurutuyorlar, çocuklar seyircilere bir şeyler satmaya çalışıyorlardı.

Köyün delikanlıları, gümüş saatli kordonlar, kemerler, hançerlerle gelin gibi süslüydüler. Tıpkı Kafkasya'daki gibi burada da, köyün altındaki meydancıkta kemençeye benzer bir aletin sesine uyarak, etekleri savrula savrula hançer, kılıç oyunları oynuyorlardı. Bu köy halkı, buraya her şeyiyle ve olduğu gibi göç etmişti. Ve köy, buraya gene her şeyiyle ve olduğu gibi kurulmuştu.

Başka bir tarafta, bir Kırgız avulu vardı. Orta Asya'da steplerin ve güney dağlarının gerçek temsilcisi Kırgız'dır. Kırgız; çölü ve göçebeliği temsil eder. Kar ve kum fırtınaları içinde yaşar. Kırgız'ın yüzü daha çocukken kavrulur, buruşur. Ruhu ise bozkırın uçsuz bucaksızlığı İçinde, her zaman bir afet bekler gibi mütevekkil, kendi içine sinmiştir. Bunun için Kırgız, daima sessizdir.

Kırgız avulunda, yuvarlak ve çıtadan kasnakların üstüne gerilmiş kalın keçeten çadırlar vardı. Bunların çepeçevre etekleri, Kırgız kızlarının dokuduğu ve Anadolu'da her köylü evinde bulunan renk renk kilimler, cicimlerle perdelenmişti. Avulun ortasına develer çökertilmişti. Kenarları pöstekiden sivri külâhlı Kırgız kadınlarıyle elleri yenlerinde, pösteki kalpaklı uzun hırkalı Kırgızlar, seyircileri parayla develere bindirerek gezdiriyorlardı.

Çocuklar, gelen geçenlere kımız, ayran satmaya çalışıyorlardı. Burada her şey bir Kırgız avulunun havasına uyuyordu. Çubuk çeken baylar, mollalar, Oral'dan Tibet'e kadar uzanan steplerin çilekeş insanları, Moskova halkının ilk defa gördüğü sıpalar, eşekler, develer, Karagül koyunları içiçe kaynaşıyorlardı.

Sonra bir Türkistan çarşısı vardı. İki taraflı peykeler üzerine bağdaş kurmuş müşterilere yeşil çanaklar içinde çiğbörek (bir nevi sulu Tatar böreği) taşınıyordu. Moskovalılar ilk defa gördükleri bu yemeği hem ellerine verilen süslü tahta kaşıklarla yemeye çalışıyor, hem gülüşüyorlardı.

Çarşıdaki aşçılar, diğer dükkân sahipleri, incik boncukcular, meyve kurularını, pestilleri, ince ipliklere dizilmiş badem, ceviz, sucuklarını satanlar hallerinden memnun görünüyorlardı. Bir tarafta, teflerini, dümbeleklerini vurarak boyuna, «Yâr! Yâr!..» diye bağıran çalgıcıların ahengine ayak uyduran bir oğlan, oynuyordu. Bu çayhane çardağının altı, daha çok Şarklı müşterilerle doluyordu. Oğlanın başında ipek işlemeli takke, sırtında bir enderun entarisi vardı. Bir kolunu göğsüne büküp, bir kolunu yana açarak, orta yerde dimdik raks etmekten ziyade debeleniyor gibi dönüyor, sıçrıyordu. Yuvarlak, ablak yüzünde donmuş bir hareketsizlik vardı. Bir ölü soğukluğu ile sırıtıyordu. Ama Şarklı müşteriler, memnundular.

Türkistan çarşısı arkasını Timurlenk'in türbesine vermişti. Aslında olduğu gibi, bozulmamış, zamanındaki bütün renkleri, bütün ölçüleriyle buraya oturtulan türbenin içi numuneler, maketler, haritalar, grafiklerle doluydu.

Daha ileride yollar Sibirya kolonilerine, Yakutların, Buryatların köylerine, yahut da Moğol yamanlarının, her taraflarına ziller, kurdeleler, çıngıraklar

takarak sıçraya sıçraya rakslar yaptıkları Budist mabetlerine gidiyordu.

Daha başka istikametlerde, Rus ovaları, Kırım, Alman kolonileri, Leh, Baltık köyleri vardı.

Gün artık sona eriyordu. Elektrikler yandı. Timurlenk türbesi şeklindeki binadan, daha ziyade çayırlığı andıran geniş bir sahaya çıkılıyordu. Bu saha, birtakım ince hesaplı ışık oyunlarıyle aydınlatılmıştı.

Renkli, narin bir Çin köprüsü, bu çayırlığa benzer düzlüğün bir tarafından diğer tarafına aşıyordu. Köprü kulesinin en yüksek yerine sahanlıklar işlenmişti. Buralardan bakıldığı zaman altta, büyük bir haritada; dünya küresinin altıda biri bütün teferruatıyle yatıyordu.

Kuzey Buz Denizi gene buzlarla örtülüydü. Baltık Denizi, Karadeniz, Kore ve Japon denizlerinin suları, dünya parçasının oralardaki sınırlarım çeviriyordu. Buz denizleriyle tunduralann sahil sınırları âdeta belirsizdi. Sonra likenler (tundura bitkileri), çalılar, bodur ağaçlı tunduralar, Karadeniz'den Bering Boğazı'na kadar bütün Kuzey Rusya'yı kaplıyordu. Daha sonra ormanlar denizi geliyordu. Kareli' den, Beyaz Deniz'den Pasifik Denizine, Kamçatka'ya kadar uzanan bir orman denizi. Daha altta Ukrayna çernozyomları, Kazak çayırları, Volga, Ural ardından başlayan büyük bozkırlar, çöller, vahalar... Nihayet Elbürüz Dağları, Hindigûş Dağlan, Pamir, Altaylar...

Göller, yatakları içindeydi. Nehirler, yaylalardan, dağlardan koparak göllere, denizlere ulaşıyorlardı. Dinyeper'in bir yerinden bir baraj, mavi, mermerden bir set şeklinde temsil edilmişti. Sonra barajlar, hidrolik, termik santraller, cereyan nakil hatları, yüksek fırınlar, fabrikalar, madenler vs.

Meçhul bir yerden idare edilen ışık oyunları, bütün bu dünya parçasının servetiyle imkânlarım ve onlara bağlanan tasavvurları, safha safha aydınlatıyordu. Hoparlörün yaydığı parçalarsa, hayalleri harekete getiriciydi.

*

* *

Narin Çin köprüsünden inince, iki tarafına renkli çiçeklerden mozaiklerle çeşitli cümleler yazılmış bir yoldan, modern bir binaya varılıyordu. Binanın içinde insanlar kaynaşıyorlardı. Gerçi yan giyinik ve belki de yan tok, ama her şeye dikkat eden insanlar.

Bir yandan bir platform üzerinde genç bir delikanlı konuşuyordu. Yirmi yaşını geçeli çok olmasa gerekti. Dinç, tenasüplü vücudu derme çatma bir elbise içindeydi. Eski bir külotun üstüne hantal asker çizmeleri geçirmişti. Her tarafı kapalı gömleğinin belini ince bir iple sıkmıştı. Ceketi yoktu. Belki bir üniversite öğrencisi, belki bir asistandı.

Kumral saçları altında renkli bir siması vardı. Anlattığı şeylerle coşmuştu:

— ***Topraklarımız için yağmur beklemeye ne lüzum var? Denizlere akan nehirleri bozkırlara çevireceğiz! Denizlerin cereyanlarını değiştirecek, hatta belki de yağmur yağdıracağız!..***

Bu delikanlıya göre elektrik, her şeyin başında geliyordu. Zaten o sıralarda Lenin'in «sosyalizm demek, elektrifikasyon demektir!» sözü dillerde dolaşıyordu. Ortalıkta elektrik pek bol değildi ama, elektrifikasyon sözler her tarafa yayılmıştı.

Delikanlı, elektrifikasyon için öyle rakamlar söylüyordu ki, kurulacak santraller hakikaten onun dediği takati tutarsa; bu rakamın yanında Niyagara Şelâlesi'nin yakacağı ışık, miskin bir idare lambası gibi kalmak lâzım gelirdi. Konuştukça coşuyordu:

— ***Şu parçalanmış, şu küçük Avrupa'nın zavallı memleketleri; şu yoksul Fransa, şu temelsiz İngiltere, şu takatinin son haddine kadar gerilmiş olan Almanya, bizim için asla örnek olamaz! Biz, yalnız bir memleketle kıyaslanabiliriz: Amerika!.. Evet, Amerika!.. Biz, Amerikalaşmak istiyoruz. Amerikalaşmak, fakat orada kalmamak, yetişmek ve geçmek!..***

Amerikalaşmak yetişmek ve geçmek sözleri de o günlerin en yaygın sloganlarıydı. O günlerde Moskova'yı ziyaret eden bir Amerikalı yazarın, mektebin konferans salonunda:

— ***Ben bu memlekette insanların makinesiz nasıl olup da yaşayabildiklerini*** görüyor ***ve şaşıyorum!..***

diye konuştuğuna şahit olmuştuk.

Demek ki sergi salonundaki genç, Amerikalaşmak deyinmek, belki de makineleşmeyi kastediyordu ve daha neler söylüyordu: Kömür, petrol, orman, renkli madenler ve bu imkânların hepsi Amerika'yla kıyaslanıyordu. Ama kıyaslanmakla kalmıyor, hemen arkası geliyordu: Amerika'ya yetişmek ve onu geçmek! Yeni rejim Amerika'yla, daha o günden bir yarışa girmiş gibiydi...

Bu gencin söyledikleri belki olacak, belki olmayacaktı. Fakat şu

belliydi ki, bunları söyleyenin kendisi, bu söylediklerine inanıyordu...

*

* *

Bu sergiyi sonra kaç defa gezdim bilmiyorum. Ama ilk günün algılarını, etkilerini hiç unutmam. Oradan ayrılırken, düşünüyordum:

— ***Bu gencin söyledikleri ya olur, ya olmaz. Fakat görüyorum ki, o narin Çin köprüsü üstünden gösterilen imkânlarda çok şeyler hesaplanmıştır. O halde bir gün, bir dev cüsseli çark, bütün bunları hakikat yapacağım diye harekete gelirse, ya ötekiler ne olacak? Şu delikanlıları gümüş kordonlar içinde yüzen, fakat yazı yazacak alfabeleri bile olmayan Çerkesler ne olacak? Günlerinin, gecelerinin çoğunu, kartal yuvası dağlarının üstünde hançer oyunları oynamak, yahut kız kaçırmakla geçiren şu gelin gibi süslü Kafkas delikanlıları ne yapacaklar? Şu deve kadar hareketsiz Kırgız avulu, belki hepsi de Hanlar soyundan olan, fakat hayatlarını develerin yürüyüşüne uyduran şu Kırgız bayları kervanlarını nerelere sürecekler? Şu incik boncuk şeyler satan Türkistan çarşısı, şu gece-gündüz «Yâr! Yâr!» diye haykıran oynak dömbelekçiler, şu ablak yüzündeki donmuş sırıtışı ile, oynamaktan ziyade debelenen ipek takkeli oğlan!.. Şu ziller, tefler, kurdeleler içinde eteklerim savura savura ortalıkta dönen pis, tembel ve frengili şamanlar ne olacaktır?***

Ve sonra bütün ötekiler? Kiliseyle meyhane arasında ebedî sarhoşluğundan bir türlü ayılamayan yüz milyonluk mujik sürüleri?..

İlk gezdiğim gün, sergi şehrinden çıkarken, gece hayli ilerlemişti.

Gördüklerim beni düşündürüyordu:

Bana öyle geliyordu ki, bu sergide ortaya serilen olanaklar, kürsülerde, tablolarda, hoparlörlerde anlatılan tasavvurlar, hakikat olsa da, olmasa da denizlere akan nehirler çöllere çevrilse de çevrilmese de, dağlar ova ve ovalar dağ haline gelse bile; o yüzyılların kalıntısı hayat nizamının bu topraklarda devamına artık imkân kalmamıştır.

İstense de istenmese de artık bir rüzgâr esmiştir. Bu rüzgâr, Kırgız bozkırlarında haftalarca esip de durulduğu zaman, savurduğu yerler tanımayan, urağan cinsinden bir rüzgâra benzemektedir. Bir urağan ki, bu defa savurduğu şeyler, kum veya kar zerreleri değildir. Kaderin, bu sınırlar içinde topladığı renk renk, ırk ırk oymaklar, boylar, milletlerdir.

O milletler ki, onların birer parçası bu sergi şehrinin pırıl pırıl ışıkları içinde, şimdi her şeyden habersiz, günlük eğlencelerini yaşıyorlar. Uzaktan hâlâ Rus balalaykalarının, Azerbaycan taralarının,

Kafkas kemençelerinin, Türkistan dümbeleklerinin ve Moğol zillerinin davullarının sesleri geliyor. Herkes eğleniyor!..

*

* *

İçinde bulunduğum insanlara ve davalara kendimi ilk defa işte o gün yabancı hissettim. Bu duygu neden doğdu bilmiyorum. Bu his, belki de biraz yorgunluğun, biraz aşağılık duygusunun karıştığı bir iç ezikliğiydi. Fakat muhakkak ki, gördüğüm ve dinlediğim şeyler, benim idrak ufkumu aşıyordu. Yahut öyle değildi de, içimdeki his sadece bir kıskançlıktan ibaretti. Evet, belki bir kıskançlık!..

Çünkü bizim gençlik ideallerimizin o kadar benimsediği ülkelerin, halkların, yani bizim şu gençlik ülkümüz olan, bize vadedilmiş saydığımız, ana yurdumuz Turan'ın kaderi, öyle sanıyorum ki bugün, burada belli oluyordu.

İçimdeki ezginlik bu yenilgi ve gizli kıskançlıktan gelmese bile, muhakkak ki bu dava içinde benim yerim her halde, örneğin şu sergi sarayında konuşan Rus delikanlısının yeri değildi. O, Amerikalaşılacak, Amerika'ya yetişilecek ve Amerika geçilecekti!.. O, bu yarışın safkan bir yarış atıydı. Onun önünde aşacağı geniş ufuklar vardı. Doğru veya yanlış, muvaffak olacak veya olmayacak, ama bu rejim onun malıydı. Bu davalar onun davalarıydı. Belki buralarda, artık bir devlet kuruluyordu. Bu, onun devletiydi. O, bu rejim içinde yaşadıkça bu davalarla yoğurulacaktı. Ben ise nihayet, bir «kervana karışan»dım.

Evet, belki bir yarış karşısındaydık. Ama bu yarışta bizim atımız, galiba biraz halsiz, biraz bakımsızdı...

*

Ama bu ruh düşkünlüğü az sürdü.

Serginin çıkış holünde karşılaştığım büyük bir maket, az önceki ruh düşkünlüğünü çabuk dağıttı. Gördüğüm şey, büyük holün ortasında, mermerden yapılmış hissi veren büyük bir abide maketiydi:

Birbiri üstüne kenetlenmiş, birbiri üstüne düşen taşlardan, kayalardan bir yığın, bir ehram şeklinde yükseliyordu. Kaide taşları arasında hesapsız insanların çökmüş, ezilmiş vücutları, iskeletleri vardı. Daha üst kademenin taşlarını omuzlarında taşıyan insan kafileleri, varabildikleri yüksekliklere kadar varmış ve orada erimişlerdi. Fakat bu ehramın içinde taşlar bir kademe daha yükselmişlerdi.

Sonra ehramın gövdesi daralmaya, başlıyordu. Taşlara sarılan, başları göğe çevrilmiş, yahut kollan yukarlara uzanmış insanlar, oralara kadar getirebildiklerini, kendilerinden öncekilerinin temelleri üzerine koymuşlar ve öylece donmuşlardı.

Daha yukarda bu ehramın zirvesi helezonlaşıyordu. Dönüyor, kıvrılıyor ve öylece, daha yükseklere yönelen bir dinamizm içinde bitiyordu. Dikkatle

bakıldığı zaman görülüyordu ki, helezonun son halkası, diğerlerinin cesetleri üstünde yükselen ve getirdiği en son taşı, en yukarıya ulaştıran bir insanın, son taşlara sarılan ve öylece kalan vücududur. Bir kolu sanki bütün yüzyılların hasılasını kucaklamıştır. Diğer kolu, helezonun dinamizmine uyarak ehramın zirvesine erişmiş ve daha yukarları göstermektedir. Başı ise göğsüne düşmüş, taşlara yaslanmıştır.

Bu maketin ifade ettiği mana neydi bilmiyorum. Onu yapan sanatkâr, ona kendi kafasında, belki bizim düşüneceklerimizden başka türlü manalar vermişti. Fakat ne var ki, bu ehram, o anda bana, benim bütün o günkü intibalar sonunda ruhumu saran ezginliği cevaplandıran bir meşale gibi göründü.

Evet biz, hepimiz ve bütün bizden sonra gelecekler, ırklar, milletler, boylar, oymaklar adına insan uygarlığı ve insanlığın tarihi denilen ehramın, sadece birer zerresi, birer unsuruyuz. Hiç kimse, hiç bir nesil, hiç bir millet, hiç bir parti ve hiç bir rejim bu ehramın hepsi demek değildir. Ne peygamberler, ne kahramanlar, ne önderler. Ne Çin, ne Hint, ne eski Yunan, ne Ortaçağ, ne Sonçağ bu ehramın hepsi demek olamaz. Hatta ne bugünkü Amerika, ne yarınki Rusya dünyada her şey demek değildir. Herkes, her medeniyet, her millet, kendi taşını getirecek ve bu taşı, çıkarabildiği yüksekliklere çıkaracak ve orada kalacaktır. Hepimizin, her neslin ve her fikrin bu ehramda yeri vardır. Her millet kendi toprağının ocağından çıkan mermeri kendi omuzunda taşıyacak ve insan uygarlığının, kimsenin malı olmayan çok cepheli ehramına koyacaktır. Medeniyet, bir milletin değil, hür ve özgür bütün milletlerin hakkıdır. Dünyanın yapısında hepimize iş vardır. insanın, yani taş üstüne taş koyanların ehramı böylece meydana gelecektir.

Bu, bir kanundur. Doğru ve güzel kanundur...

Putlar ve İlâhlar

“Beşerin böyle delâletleri var,

Putunu, kendi yapar, kendi tapar”.

Tevfik Fikret

Yeni bir yaz tatili başlamıştı. 1923 yılı yazı.

Şimdi, mektebin tatil kampı haline getirilen bir şatoda bulunuyorduk. Bu şatonun ağır sütunlu holleri, kapıları çayırlara, ormanlara açılıyordu. Vaskin Şatosu'nun parkı, gölü, sonra uzaklarda ormanlar arasından yükselen ve kulelerinde altınyaldızlı haçlar parlayan beyaz, büyük kilise, onu çevreleyen manastır binaları, temiz, mavi bir gökkubbesinin altında uzanıp gidiyordu. Ağır, boğuk çan sesleri zaman zaman her istikamete, ufuklara yayılıyordu.

Şatonun yeşil kırlara bakan üstü kapalı terasında vakit vakit dersler, konferanslar olurdu.

— ***Tanrılar mı insanları yarattı? Yoksa, insanlar mı tanrıları yarattılar?***

Bir gün ders konusu olarak hoca, hiç beklenmeyen bu soruyu ortaya atınca, irkildiğimi, kalbimin sıkışır gibi olduğunu hatırlarım. Gerçi soru bu haliyle payen bir çerçeve içindeydi. Ama hocanın neyi kasdettiği de belliydi.

Benim neslimden, bizim kuşağımızdan olanlar için Tanrı konusu, tartışma dışında kalması lâzım gelen bir konudur. Din, hatta onun ilkelerine uymasak, isteklerini yapmasak bile, ruhumuzun dokusunda yaşayan ve yıpranmayan bir duygudur.

Profesör, sualini tekrar etti:

— ***İnsanlar mı tanrıların eseridir? Yoksa, tanrılar mı insanların eseridir?..***

Cevap beklemekten ziyade karşısındakileri tartan, onlarda etkiler ve düşünce zincirlemeleri uyandırmaya çalışan usta bir tartışma adamının kendinden emin haliyle konuşuyordu. Hoca, Vaks isimli bir Yahudiydi. Sakindi. Yaşlı, yarı kambur ve babacan bir adamdı. Kabarık saçları, gür bıyıkları vardı. Her halde eski devirde satın alınmış altın zincirli iri gözlüğünün arkasında, gözleri canlı ve alaycıydı.

Önünde çeşitli memleketlerden gelen ve çeşitli inançlar içinde yetişmiş, genç fakat karışık bir öğrenci kitlesi vardı.

Avrupa ve Asya Rusyası'nın sayısız ırklarından gelenler, Sonra Batılılar, bizim gibi Ortadoğu'dan olanlar, daha sonra hepsine de bir kelime ile Hintli veya Çinli dediğimiz, fakat Hint ve Çin'in bin bir çeşit ırk ve din karışımı içinden kim bilir hangilerine mensup olanlar, kadın-erkek onu dinliyorlardı.

Profesörün sorusu onları hangi düşüncelere şevketti bilmiyorum. Fakat bu sual benim manevî, ruhsal varlığım içinde uyuyan, belki zinde bir kudret halinde yaşamamakla beraber, orada derinlere itilen, şuurun yüzey dokusu altında rasgele yığınlaşan bir iç âlemi harekete getiriliyordu. Bu iç âlemi, bir tanrı düşüncesiydi. Asla münakaşa götürmez, fakat yaşayan bir düşünce...

Uzakta, doğduğum ve çocukluğumu yaşadığım şehrin bir kenar mahallesindeki evin küçük ve basık odasında, annemin gece yarısına kadar süren ibadetleri arasında uyuyup kalırken, Allahın varlığı kendi kendine ruhuma sinerdi. Akşam, teravih, bayram namazlarının havasını daima hatırlıyordum. Mahalledeki evliyaya adanan şeylerle, ondan istenen, fakat aslında Allaha yöneltilen dilekler, dualar bir tanrı inanışının ifadesiydi.

İlk mektebe başladıktan sonra, yüzyıllık ağaçların arasına gömülen, mavi çinilerle kaplı bir sultan camiinin loş aydınlığı içinde cemaata karışıp kılınan namazlar, edilen niyazlar ne kadar dinlendiriciydi. Sonra bu sultan camiinin avlusundaki mevlevî tekkesinde, ney ve kudüm sesleri arasında döne döne Allaha ulaşır gibi yükselen temiz yüzlü dervişlerin ruhumda yarattığı tesirler, hâlâ derinlerde yaşıyordu. Hele doğduğum şehrin her tarafından göklere fışkıran kubbeler, minareler? Hulâsa benim ilk inançlarımı sessiz sedasız dokuyan Tanrı duygusu, şimdi bir tartışma konusu oluyordu.

Hoca, kabarık saçlarıyle posbıyıkları arasında ve altın çerçeveli iri gözlüğünün altında parlayan gözlerini sakin bir inatçılıkla dinleyicilerinin üstünde ağır ağır dolaştırıyordu. Onun kasti belliydi. O, elindeki oku, içimizdeki kapalı kapılara atıyordu.

Hoca birtakım sualler sordu. Birtakım cevaplar aldı. O, evvelâ karşısındaki insanı kendi içindekilerle karşı karşıya getirmek, sonra bu insanla onun iç varlığını birbirinden şüpheye düşürerek birbiriyle becelleştirmek istiyordu. İstiyordu ki, herkes kendi içinin kapılarını kendi açsın. Sonra bu açılan kapıların iç bölümlerini karıştırmak elbette ki kolay olacaktı.

Bugünkü ders bana lüzumsuz, hatta saçma göründü. Bütün bunları kurcalamaya ne lüzum vardı? İnançlarımız, içimizde yaşayan masum varlıklardı.

Bunların kime zararı dokunuyordu? Bunlar; yılların ağır ağır dönen çarkı içinde tıpkı dünya kabuğunun zamanla buruşması, maddelerin, dağların zamanla şekilleşmesi gibi yavaş yavaş ve kendi kendilerine vücut bulmuş şeylerdi. Bize düşen, bu derinleri eşelemektense, dünya kabuğunun üzerinde toprağı işleyip ondan yeni nimetler yaratmaktı. Harplerin, göçlerin, ihtilâllerin, açlıkların olmayacağı bir hayat nizamı. Biz buraya bunun için gelmiştik. Daha fazlasını düşünmeye ne lüzum vardı?..

O günkü ders bu kadarla bitti. Tekrar toplanılacaktı. Bu toplantıda herkesin, kendi doğup büyüdüğü âlemin inançlar manzumesini ve Tanrı anlayışını, hatta kendisi inanmasa bile, olduğu gibi anlatmasını istedi. Özetler hazırlanacaktı.

Ertesi toplantıda bazıları, hiç bir şey anlatamadılar. Hele Rusya topraklarından gelenler için sanki böyle bir mesele yoktu. Onlar için bu konu çoktan hallolunmuştu. Mitinglerde söylenen, duvarlara yapıştırılan bazı formülleri tekrar ettiler, bitti.

Asıl hazırlıklı olanlar, Doğu ve Güneydoğu Asya'dan gelen öğrencilerdi. Bunlar için her mesele ciddîdir. Bunlar, eski birtakım medeniyetlerin, saygıdeğer çocuklarıydılar. Her meselede olduğu gibi, bu davayı da geleneklerine yakışan ince bir terbiye ve bir ruh zenginliğiyle derin, dikkatli işlemişlerdi. İlk sözü bir genç Çinli aldı. Atalarının yaşadığı inançlar âleminden şöyle bir hulâsa yaptı:

— ***İnsanlarla tanrılar birbirlerinden ayrılamazlar. Bizde Budha, hem bir ruh, hem duyan ve yaşayan bir insandır. İnsan, kâinatı dolduran ruhun bir parçasıdır ve onunla birdir. Filozof Huang-Fu bunu böyle anlatır.***

Başka bir Çinli genç söz aldı:

— ***Filozof Hui-Meng'e göre Atmam, Brahman'dır. Yani küllî ruh bile bu ruhun bir parçasını taşıyan insan aynı şeydir. İnsan, Allahın bir parçasıdır.***

Hintliler meseleyi başka türlü koyuyorlardı:

— ***Hayat hakkındaki bilgiler bizde Maya, yani illüzyon olarak kabul edilir. Asıl Tanrı ise, bir hikmettir ki, Bitkinin kökü gibi maddenin içinde saklıdır... Tantra-tatva metinlerinin tarifi budur.***

Bir Japon kızı da Zen budizminin telakkisini şöyle topladı:

— ***Zen budizminin üçüncü patryarhına göre Tanrı vardır. Birdir. Bir olan her şeye şârîdir. Yani, her şeyde vardır. Her şey bir olanda mündemiçtir. Yani, bir olanda toplanmıştır.***

Bir Baltık Almanı, Hıristiyanlıktaki Tanrı telakkisiyle, budizm patriyarhının sözleri arasında benzerlik buldu ve St. Bernard'ın şu cümlesini nakletti:

— ***Tanrı, mahiyeti itibariyle her şeyde vardır, mündemiçtir. Ve o, ancak sevgi yoluyle idrak edilebilir.***

Bana bir şey sorulmadı. Ama eğer sorulacak olsaydı, ben de bu söylenenlerin hepsine katılırdım...

Hoca nihayet söze başladı. Yoğuracağı hamurun bütün malzemesini tezgâha koyan bir ustanın sükûnetiyle çalışıyordu:

— ***Kadim ilâhların tarihi, insanların tarihinin bir parçasıdır. Asur tanrıları, Mısır tanrıları, Etilerin, Yunanlıların tanrıları diyoruz. Bunlar, Asurlar, Mısırlılar, Etiler ve Yunanlılarla beraber doğdular, beraber yaşadılar, geliştiler ve sonra onlarla beraber tarihe karıştılar. Evet, ilâhlar da doğarlar, gelişirler. Şekil değiştirirler, hatta ölürler. Yerlerine yenileri gelir.***

Ömürleri sona eren veya, örneğin eski Mısır'daki Amon ve Aton mücadelesinde olduğu gibi, tahtından indirilen tanrılarla onların yerlerini alan yeni kudretler arasında, çekişmeler, kavgalar,

kanlı savaşlar cereyan eder. Bu savaşlar, bazen küçük kabileler, bazen kavimler, hatta bazen, bilinen dünya çapında bir mahiyet alır.

Bu savaşlarda ilkel insan, ilâhını tıpkı bir sancak gibi mızrağının ucum takmıştır. Hangi taraf yenilirse, o tarafın mızrağı yere düşer ve galiplerin ayaklan altında ezilir. Bu sefer o kudretin boş kalan tahtına, galiplerin mızrağı dikilir...

Bir mızrağın insan tarafından yapılışı ve o mızrağın gönderine gene insan işi olan renk renk bayrakların çekilişi gibi, iptidaî insanın ilâhları da devir devir ve yer yer hükümlerini sürerler ve sonra ömürlerini tamamlayarak sahneden çekilirler...

Hoca tahlillerini daha da genişletti. Ormanlarda yaşayan ilk Fin, Cermen kabilelerinden, zencilerden, Mayalardan, Inkalardan Kızılderililerden, Hint, Tibet, Polenezya tanrılarından bahsetti...

* *

O günler, Hıristiyanların dinî bayram günleriydi. Parti, bütün memlekette geniş bir din aleyhtarlığı mücadelesine girişmişti. Bu mücadele, Allahı inkâr eden ve daha ziyade de genç yaşta olanları içine alan bir teşkilât tarafından yürütülüyordu. Bundan başka bir de «Yaşayan Kilise» ismini taşıyan bir teşkilât vardı ki, bu teşkilâtın mensupları, Rus kilisesinden itizal eden, yani bazı din konularında ona karşı çıkan bir kısım papazlardı. Fakat Rus Ortodoksluğu her şeye rağmen henüz ayaktaydı.

Son siperleri olan kiliseleri birer birer kaptırdığı halde, direnişine devam ediyordu. Son dinî bayram günleri münasebetiyle Moskova'da, elde kalan kiliseler günün her saatinde çan sesleriyle Moskova göklerini çınlatıyorlardı. Bizim şatonun bulunduğu Vaskin köyüne yakın kilisenin kulelerinden, hiç durmadan, ağır, boğuk çan sesleri yayılıyordu.

Son dersin verildiği gün de, büyük bir ayin günü olsa gerekti. Yollar boş değildi. Civar köylerden, şatonun etrafındaki köy evlerinden kadın-erkek grup grup müminler, yavaş yavaş kiliseye doğru ilerliyorlardı.

Ben kiliseleri az bilirim. Çocukluğumda, civardaki Rum ve Bulgar mahallelerindeki kiliselerin çanları çalınmaya başlayınca, bazen komşu

çocuklarıyle toplaşıp o mahallelere sokulurduk. Eğer bizi kovalayan olmazsa, kiliselerin avlu kapılarına birikip, içeride kandillerle aydınlatılan ibadet yerine en temiz elbiselerini giymiş Hıristiyanların, kadın-erkek akın edişlerini seyrederdik. Annem bir kilisenin taşına bir Müslüman ayağı değerse, o Müslümana ebediyen minnet duaları ettiğini söylerdi. Ben de her kiliseye sokuluşumda, daha çok dua alabilmek için, ayağımın erebildiği taşlara, basabildiğim kadar basardım.

Belki biraz da bu anıların uyanışıyle olacak ki, bu son ayin günü, kiliseye yönelen kafilelere karıştım. Manastıra vardığımız zaman, kilisenin önünde manastır rahibeleri bir halka halinde bir şeyler okuyorlardı. Kilisenin içinde bütün mumlar yanıyordu. Her gelen Önce giriş holüne sıralanan, önlerinde birer yağ kandili yanan küçük çerçeveler önünde diz çökerek haç çıkarıyordu. Sonra büyük kubbenin altındaki sıralardan birinde yerini alıyordu. Çerçevelerin içinde soluk simasıyle Meryem; kucağında oğlunu taşıyordu. Çocuğun başında bir güneş halesi vardı.

Bu resimler, bana kutsal duygular vermediler. Fakat onların önlerine diz çökenlerin başları göğüslerine düşüyordu. Bunlar, artık sanki köylerde, pazarlarda, kurnaz bir tilki tetikliği ile dolaşan, bir araya geldikleri her yerde birbirlerini çekiştiren, sövüşen, dalaşan insanlar değillerdi. Hepsine çekingen, birbirini sayan bir hal gelmişti.

Ben bu kadar süslü, ziynetli bir kilise görmemiştim. Zaten bu kadınlar manastırıyle yanındaki kilise, Rusya'nın sayılı dinî tesislerinden biriydi. Çok geniş yer kaplıyordu. İhtilâlin şimdilik, onun gayet geniş topraklarını elinden almış olmaktan başka yaptığı bir şey yoktu. Fakat bu, her halde nazarî kalıyordu. Çünkü görünüşe göre köylüler, İsa'nın da isteğine uyarak:

— ***Allahın hakkını Allaha, Kayzer'in hakkını Kayzer'e vermekte devam ediyorlardı.***

Her taraf ışık ve yaldız içindeydi. Cemaat gittikçe artıyordu. Soldaki duvarı baştan başa kaplayan bir tabloda ve kızıl bir gök boşluğu içinde Nasıralı İsa çarmıha gerilmişti. Yüzü göğsüne düşmüştü. Avuçlarından sızan kanlar hâlâ taze gibiydi. Başındaki dikenli tacın etrafında, altın bir güneş halesi vardı.

Yüzündeki hal ne şikâyete, ne de sükûne benziyordu. Bu yüzde daha ziyade; doyulmamış bir hayatın, terkolunmuşluğun ve artık dinmesi beklenen bir ıstırabın ifadesi vardı.

Eğer yaşadığı doğruysa, hayatında İsa; mabetlere, din hiyerarşisine, yaldız ve şekil saltanatına baş kaldırmış bir asiydi:

— ***Göklerin melekûtu karşısında bunlar, bir gün çökecektir,***

demişti. Halbuki şimdi onun resimleri, heykelleri bir yıldız deryası içinde yüzüyordu. Bu kilise bir saraydan farksızdı. İsa'nın Kudüs'te, Golgota tepesine kadar omuzunda taşıdığı salip, şimdi altın çelipalar şeklinde dünyanın en azametli kulelerini, kubbelerini süslüyordu. İnsanlara onun sözlerini nakleden papazların, metropolitlerin, patriyarhların kendileri, süs ve yaldız içinde boğuluyorlardı.

Bu süsler, yaldızlar, org sesleri, günlük kokusu ve haç çıkaran papazların ısmarlama gösterişleriyle, Taberiye'deki balıkçıları hakka davet eden İsa'nın, çölün kumlarında parçalanmış ayakları, sahrada susuzluktan kavrulan dudakları arasında ne büyük çelişme vardı?..

— ***Dünyanın ziynetlerine değil, göklerin saltanatına yönelin!..***

diyen bir nebinin ruhu, bu çiy süsler içinde, kim bilir ne kadar rahatsızdı.

Evet, bu peygamber, eğer yaşamışsa, rivayete göre bir çarmıhta can vermişti. Şimdi ise bir tahtta oturuyordu. Bir dünya saltanatına, bir kilise hiyerarşisine, ordulara, nizamlara dayanan bir tahtta... Haçlı Seferleri, Ortaçağ taassubu, engizisyonlar, St. Bartelelmy geceleri ve bin bir hâile, hep bu tahtın emniyeti için geçmişti...

*

* *

Yarı anlayarak, yarı anlamayarak, fakat genç bir insanın ruh taşkınlığı içinde daldığım bu düşünceler arasında kiliseden çıkarken güneş, hem güzel hem melânkolik Rus ovasının üzerine yavaş yavaş iniyordu. Orman hakikaten güzeldi. Çayırlar hakikaten yeşildi. Mavi gökte birbirini kovalayan beyaz bulutlar, her istikamette kıvrıla kıvrıla uzanan yeşil yollar vardı. Kırların taze serinliği, hulâsa her şey insanı hayata bağlayıcıydı.

Kilisenin kasvetinden çoktan sıyrılmıştım. Tâ Kuzey Kutbu'ndan esen ve bozulmamış lezzeti, dünyanın üzerine tatlı bir nefes gibi yayılan saf, temiz havayı doya doya teneffüs ettim...

Ertesi gün Moskova'ya indim. Şehirde bütün kiliseler çanlarını çalıyorlardı. Yortu devam ediyordu.

Bizim mektep binaları Puşkin Meydanı'na bakardı. Bu meydana yaklaştığım sırada, ileriden büyük bir kalabalığın belirdiğini gördüm.

Gürültüler, naralar arasında karmakarışık bir alay ilerliyordu. Kalabalık, Tiver Caddesine sığmıyor gibiydi.

Alay, az sonra meydanı doldurdu. Bu, bir dinsizler alayıydı.

Kiliselerin çan sesleri, hele Puşkin Meydanı'na bakan Stranstnoy Manastırı'nın ağır çan uğultularıyle, bu alaya katılanların etrafları çeşitli resimler, yazılarla bezenmiş kamyonlara dolanların atlara, develere binenlerin salladıkları çıngırakların gürültüleri, naralar, kahkahalar, küfürler birbirine karışıyordu.

Önde şeytan, yahut Deccal kıyafetine girmiş saldırgan bir delikanlı, halkı yarıyordu. Birtakım gençler, ellerinde İsrafil'in sûrunu gösteren borular öttürerek taraftarlarını alaya davet ediyorlardı, Bazıları da topuzlar, labutlar, çıngıraklarla akla gelmez şaklabanlıklar yapıyorlardı. Hem seyredenleri güldürüyorlar, hem alaya yol açıyorlardı.

Bunların ardından bir kamyon yürüyordu. Her tarafı acayip yazılar, resimlerle

doluydu. Kamyonun üstü bir açık sahne haline getirilmişti. Yüzüne Noel Baba sakalına benzer bir pösteki geçiren, başında palyaço külahı, sırtında salkım salkım bir maskara cübbesi taşıyan biri, bu sahnenin ortasında bir şarap fıçısına gümülmüştü. Güya tahtında oturuyordu.

Bunun kucağına göğsü bağrı açık, perişen bir kadın yaslanmıştı. Önüne, tekne kadar bir kunduranın içine, kumral sakalı henüz kıvırcıklanmaya başlayan bir cüce oturtulmuştu ki, başını boyuna iki tarafa sallıyordu. Bazen arkasındaki kadının çıplak göğsüne yaslanıyordu. Bazen de daha arkadaki palyaçonun uzun pösteki sakalına yapışarak birtakım şaklabanlıklar yapıyordu.

Bir defasında cüce, Öyle asıldı ki, palyaçonun pösteki sakalı düştü. Etraftan kahkahalar yükseldi. Ben bu sakalın altından çıkan simayı derhal tanıdım. Bu, bizim üniversiteden, fakat her yerde, her vesileyle herkesi güldürmeye çalışan İranlı bir öğrenciydi. Bir defa da bizim kambur profesörün dersinde, İran'daki ahundların çok karı aldıklarını ve kadın ticareti yaptıklarını anlatarak, Allahın olmadığını ispata çalışmıştı!..

Ablak bir siması, hantal ve yağlı bir vücudu vardı. Nasıl geldiği ve ne olduğu pek bilinmezdi. Konferanslarda, kütüphanelerde fazla görünmezdi. Fakat eğlenceli toplantı yerlerinde daima ön safta görünürdü. Oyunlar çıkarırdı. Maskaralıklar yapardı. Herkesi eğlendirirdi.

Şimdi de Rus Ortodoksluğunun tarihî payitahtında dine karşı mücadelenin bayrağını taşıyanların önünde yürüyordu. Yüzüne bir postekiyi sakal gibi takıp, başına palyaço külahı geçirmiş, şarap fıçısından tahtına oturmuştu. İkide bir, elindeki kova kadar kadehi güya şarapla doldurarak kafasına dikiyor, yahut da kucağına yaslanan karmakarışık kadının ağzına götürüyordu.

*

O zamanlar kurulan bir cemiyet, kendine göre dinle mücadele için zaman zaman böyle gösteriler tertip ederdi. Şarap fıçısından tahtına kurulmuş

maskaranın kucağına yaslanan, sarhoş taklidi yapan kadın ve onun önündeki kunduranın içinden başını çıkarıp iki taraflı cemaate sallayan kıvırcık sakallı cüce, bu alaylarda teşhir edilirlerdi.

Daha arkadaki kamyonda patrikler, piskoposlar, metropolit taklidi yapanların hepsi de güya sarhoşluktan yerlere serilmişlerdi.

Hepsi de birbirinden sarhoş gibi görünen birtakım rahibelerle genç papazlar, bunların üzerine hâlâ ve güya kova kova şarap boşaltıyorlardı. Yerdekiler bu şaraba kanmak için birbirleriyle itişip kakışıyorlar, yerleri, toprakları yalıyorlardı. Başlarında bir zangoç, bir eliyle buhurdanı sallarken, bir eliyle boyuna çan çalıyordu. O zaman serildikleri yerlerden güya halka su serpmeye, halkı takdis etmeye çalışan sarhoşlarla rahibeler ve genç papazlar, kamyonun bir sarsıntısıyle birbirleri üstüne yığılınca, etraftakilerin kahkahaları meydanı çınlatıyordu.

Daha sonra gelen kamyon sahnesinde, minderine kurulmuş koca sarıklı bir herifin önünde, güya çıplak kızlar göbek atıyorlardı. Sıska, cılız birkaç köle, bu sahnenin bir köşesinde durmadan hareketler yapıyorlardı. Atlarda, develerde sarıklı sipahiler, önlerinde zincirlere vurulmuş kız ve erkek genç esirlerini, kamçılar, kılıçlarla sürüyorlardı.

Kamyonların birinde, külahlarına, eteklerine ziller takan, her taraflarında renk renk kurdeleler, boncuklar sarkan Moğol şamanları, boyunlarına taktıkları uzun davulların iki tarafına elleriyle vurarak hiç durmadan sıçrıyorlardı.

Bir kamyonun ortasına, tek başına oturtulmuş, fakat yemekten Bir kamyonun ortasına, tek başına oturtulmuş, fakat yemekten içmekten karnı davullar gibi, fıçılar gibi şişmiş birisi Dalay Lama'yı temsil ediyordu. Bunun karşısında açlıktan, iskelet kılıklı köleler secdeye varıyorlardı.

Hulâsa, akla gelebilen her maskaralık bu alayda meşrudu.

*

Çıngıraklar boyuna çınlıyordu. Bağrışmalar, çağrışmalar gittikçe artıyordu. Pösteki sakallı maskara, elindeki kova kadar kadehini hiç durmadan halkın üzerine saçıyordu.

Fakat, bu naralar, hareketler:

— ***Kahrolsun!.. Yıkılsın!..***

sesleri arasında Strastnoy Manastırının çanları da hiç durmadan çalıyordu. Puşkin Meydanı'na bakan bu manastırın çan sesleriyle Puşkin Meydanı'nı dolduran alayın zil, çıngırak gürültüleri bir müddet bir arada, birbirlerine karışarak havayı doldurdu. Manastır kuleleri susacağa benzemiyordu. Çanların ağır, telâşsız uğultuları, meydanı dolduran çığırtkanların çığlıklarını, hatta bir aralık bastıracak gibi oldu. Fakat, en öndeki kamyonda şarap fıçısından tahtına kurulu pösteki sakallı soytarı, etrafındaki şeytanlarına, zebanilerine kumandasını verdi. O zaman bunlar, yolları kaplayan kalabalığı yararak manastırın kapılarını arkasından dayanıp ağır ağır kapadılar, kilitlediler.

Şimdi bu kapılar; içeride, İsa'nın mihrabı önünde başlarını eğerek merhamet dilenenlerle, dışarıda, Deccal'ın zillerini, çıngıraklarını çalarak onların üstüne yönelenlerin arasına demir bir perde gibi indi. Bu perdeyi aşmak isteyenler bir müddet kapıları tekmelediler. Tepindiler, küfürler, hakaretler ettiler. Fakat manastır, dalgaların ortasında bir kaya gibi hareketsiz kaldı.

*

* *

Çiçekli bir tarhın ortasındaki taştan kaidesi üstünde Puşkin heykeli, bütün bu olanları, o tunçtan sükûnetiyle sonuna kadar seyretti. Puşkin Rusya'nın en büyük şairiydi. Bir zenci babadan doğdu. Bir Rus olarak yaşadı ve bir Hıristiyan olarak öldü.

Rusya'da İslav kültürü, aslında kilisenin eseridir. Büyük bir tarihçi olan

Pakrovski, «Eğer Hıristiyanlık işe müdahale etmeseydi, Rus ovasında İslav kültürü değil, Fin kültürü hâkim olacaktı» der. Rus tarihindeki bu büyük hizmeti neticesindedir ki Rusya'da kilise yüzyıllardan beri, aynı zamanda bir dünya kuvveti olarak gelişti. Nihayet, olağanüstü gelişen bütün sosyal kuvvetler gibi, o da günün birinde bir despotizme istihale etti. İhtilâlden önce Rusya'da toprakların üçte biri kiliselerle manastırların ve toprak ağalarının ellerinde bulunuyordu. Köylüye ise, her vesileyle tekrarlandığı gibi, ya kilisede, ya meyhanede sarhoş olup kendini unutmak düşüyordu.

Fakat ne de olsa mistik Rus ruhu, kiliseden ayrılmıyordu. Din, papazların bütün kötülüklerine rağmen, halkın manevî varlığında ayrılmaz bir unsur olarak kalıyordu.

Aydınlara gelince? Her yerde olduğu gibi Rusya'da da asi ve gayrî memnun aydın, evvelâ mabetten ayrılırdı. Fakat zamanla, kilise değilse bile din, onun hayatında bir sığınak vazifesi görmeye başlardı. Maceralardan, isyanlardan, inkârlardan, hulâsa baş döndürücü ekstremler arasında bocaladıktan sonra, Rus aydınlarının çoğunluğu din mistiğinde bir sükûn sığınağı bulur ve ona sığınırdı. Örneğin Dostoyevski gibi...

Fakat bu ekstremler Rusya'da yadırganan şeyler değildir. Orada hatta bizzat dinin kendisi bile, bu ekstremler içinde bocaladı. Mutlak teslimiyetten mutlak inkâra varıncaya kadar itikat kapıları, bin bir çeşit tarikatlara kendi içinde yer verdi.

Çar Korkunç İvan'ın aynı günde hem târik-i dünya, hem zangoç, hem cellât oluşu gibi, Rus manastırı da yüzyıllar ve yüzyıllar boyunca kâh melek kâh derebeyi, kâh zalim ve müstebit olarak yaşadı.

Fakat artık bir hesaplaşma günü gelmişti. Bu savaşın sonunun kimlere ve nelere mal olacağı o sırada kestirilemezdi. Belki de bunun en sonu, yıllar ve yıllarca sürecek tasfiyelerden ve dökülecek kanlardan sonra Rus ruhunun yeniden dinî bir mistisizme gömülüşü olabileceği gibi, dinin yahut hiç değilse taassubun halk ruhunda durulması, silikleşmesi, bir hâkim kuvvet olmaktan çıkması da mümkündü. Ama biz gene konuya gelelim.

Çocukluğumda annem, bir gün olup bir Deccal'ın çıkacağını söylerdi. Deccal, çalgılar, oyunlar, kahkahalar arasında gelecekti. O gün oradan geçen alayın başında, ziller, dümbelekler arasında şarap fıçısından tahtında oturan soytarı, belki bu Deccal'ın habercisi, belki de kcndisiydi. Acaba dünyanın sonuna mı ermiştik?..

O günlerde kendi kendime çok sorduğum bir sorunun cevabım kendim veremiyordum. Fakat aradan az bir zaman geçtikten sonra, Petrograd'daki (1) imparator mezarları karşısında eski aydın tipinde bir Rus, bunun cevabını, hatta her şeyi göze alarak, manalı bir şekilde verdi.

Bir öğrenci kafilesi, Petrograd'a bir seyahat tertip etmiştik. Orada bir gün Petropovlevsk Kalesi'ni geziyorduk. Neva Nehri'nin batı kenarlarındaki bu kale, çarlar devrinde uzun bir zaman Rusya'nın en korkunç siyasî hapishanesini içinde barındırdı. Bu hapishaneye yalnız girilir, fakat oradan bir daha çıkılmazdı.

Dışardan burasını yalnız Çar'ın ziyaret etmek hakkıydı. Dehlizlerde, dönemeçlerde, burçlarda, Rus tarihine adı geçen ihtilâlcilerin asıldıkları yerler, adım başında sayılıyordu. 1825 de Dekabrist Hareketlerine karışan genç ve aristokrat subaylar, hep burada can vermişlerdi.

Biz burayı gezerken burası bir müze gibiydi. Zindanlar boş, fakat zindancılar yerindeydiler. Bunlar, Uzakdoğu'nun en uzak yerinden, Sahalin Adası'ndan getirilmiş birtakım yerlilerdi. İri, soluk sarı benizli, gözleri fersiz ve yüzleri ölü denecek kadar hareketsiz insanlardılar. Sanki başka bir gezegenden dünyamıza gelmiş kadar yabancı ve sessizdiler (2).

Zindan labirentinin ağır, kasvetli havası, muazzam taş bloklarla yapılmış basık hücreler, rehberlerimizin anlattığı karanlık hikâyeler, bu hücrelerde yaşayan ve ölenlerin dramı, çıldıran, kafalarını taşlara vurarak intihar eden, asılan genç, güzel ve mütefekkir insanlar...

Kalenin büyük kubbesinin altım, imparator mezarları çevreliyordu. Büyük Petro'nun mezarı bu çevrenin orta kısmına düşüyordu. Onun önüne gelen

kısıma, kırmızı bir taht oturtulmuştu. Eskiden yapılan büyük törenlerde çarlar, bu tahta otururlardı.

(1) Petrograd, eski Petersburg. Bugün ismi Leningrad.

(2) Zannederim, son çar zamanında Petropavlesk zindanı. Petersburg'dan daha uzak bir yere, Neva nehri içindeki Şleslburg kalesine nakledilmişti. Fakat ihtilâlden sonra başka hapishaneler kurulmuş ve buraları müze haline gelmişti.

Eski tip ve ihtiyar bir Rus aydını olan rehberimiz, zindan labirentini dolaştıktan sonra, bizi kilise kubbesinin altına, imparator mezarlarına getirdi. Her hücresinde ve her adım başında bir kara hatıra taşıyan zindanların kasvetli havasından çıkıp da güneş ışığına kavuşan öğrenciler, birden aşırı bir ferahlıkla kaynaştılar. Bu taşkınlık, imparator mezarlarının bulunduğu kilise salonlarında da devam etti. Büyük kubbenin altına bir sel gibi dağıldık.

Rehberi dinleyen yoktu. Ve galiba Petropavlevsk kurbanlarının intikamım bizimkiler biraz da bu imparator mezarlarından çıkarmak istiyor gibiydiler. Bir Hintli öğrenci, Çar'ın kırmızı tahtının üstüne sıçradı ve birtakım şaklabanlıklara başladı. Bir diğeri, Rus patriğinin merasim kürsüsünde bir şeyler okuyordu. Nihayet ben de, Deli Petro'nun mezar sandukasına çizmemin ucuyle hafif bir tekme attım. Bunu niçin yaptım bilmiyorum...

İhtiyar rehber, bunu görünce birden değişti. İri gözlüklerinin arkasında gözleri, olağanüstü bir teessürle parladı. Birbirine karışmış bıyıklarının, sakallarının altındaki yorgun, yıpranmış yüz adalelerinin titrediği belliydi.

Gemi azıya almış ziyaretçilerine bir şey dinletemeyeceğini anlayınca, sözlerini hiddetle kesti. Bütün bu azgınlarla boğuşmakla, onları bırakıp kaçmak arasında bir şaşkınlık devresi geçirdi. Sonra birden kendini topladı. Ben yakınındaydım ve beni artık en saldırgan bulmuş olacaktı ki, üzerime koştu. Omuzlarımdan yakaladı:

— Delikanlı! diye bağırdı. Bütün bunlar münasebetsizlik! Ben de çarlarla mücadele ettim. Kiliselerle, mezarlarla ise aram hiç hoş değildir!..

Fakat şunu bil ki, şimdi şu tahtın üstünde tepinen Hintli, yarın Hindistan'da bir tahta oturabilir.

Bugün burada bu imparator kabirlerini tekmeleyenin de (burada yüzüme dik dik baktı) yarın, birtakım yeni mezarlar karşısında secde etmesi mümkündür... Kahramanlan da, ilâhları da yaratan biziz. İnsanlar, putlarını kendileri yaparlar, Sonra bir zaman gelir, onları yıkarlar. Fakat sonra gene yenilerim yaparlar...

Ben bu sözleri daima hatırlarım.Ve bugüne eğer sesim ulaşsa, şimdi belki de toprağın, altında olan ve birbirine karışmış saçı sakalı,

damarlarına kan hücum etmiş hışımlı simasıyle, alev alev yanan gözleri hafızamda hâlâ bütün canlılığı ile yaşayan o mustarip insana, kalbimin bütün kabul ve tastiki ile:

*— **Haklısın yoldaş, evet haklısın. Çünkü senin sözlerinde, insanoğlunun hem bir zaafı, hem bir kudreti dile gelmiştir,***

derim...

Çin Asrı

Önümüzdeki yüzyıl, bir Çin asrı olabilir. Batı'da ve hele çağın efendisi sayılan Birleşik Amerika'da değer ölçülerinin iflâsı bu kadar hızla gelişir ve kuzey komşumuz, artık sınıfsız bir toplumda sınıf kavg as ı'nı, hâlâ bu kadar şiddetle sürdürüp, kendi mistiğini bulamazsa, Çin asrı belki, daha önce de başlayabilir...

Kremlin Kalesi'nin birkaç kapısı vardır. Fakat kaleye Mehavaya Caddesi'ne bakan büyük kapıdan işlenir. Kızılmeydan kapısı merasimler içindir. Diğer kapılar ise her zaman kapalı kalırlar.

Mehavaya kapısına varmak için bir köprüden geçmek icabeder. Köprü, bu cephede kaleyi çeviren eski büyük kale hendeğinin üzerine kurulmuştur. Vaktiyle bu hendek, belki de kaleye hücum edenleri durdurmak için yapılmıştı. Fakat şimdi Mehavaya Caddesi'yle kale duvarları, kuleler, burçlar arasında bir park halinde uzanır. Kadınların çocuklarım gezdirdikleri, mağazalarda, dairelerde çalışanların tatil saatlerinde güneşlendikleri, işsizlerin pineklediği bir park...

Mektepte zaman ilerledikçe Moskova'yı, mümkün olduğu kadar iç hayatı ile daha yakından tanımak imkânlarını buluyordum. Ders devrelerinde veya tatil aylarında Rus köyünü, Rus kasabasını ve hatta büyük Rus şehirlerini, bölgelerini görmek faydalı oluyordu. Bugün Kremlin'i görecektim.

Kremlin Köprüsü'ne vardığım zaman, vakit benim giriş kartımda yazılı saate göre erkendi. Parka indim. Bir salkımsöğüdün altında boş bir sıraya oturdum. Bir tarafta kale bedenleriyle burçlar uzanıyordu. Kulelerin üstünden çarlık kartalları indirilmişti. Bunların yerinde şimdi başka işaretler vardı. Hele defne dallarıyle buğday başakları arasında bir dünya yuvarlağı işareti her tarafa hâkimdi.

Rusya'da herkes, her nedense dünya namına konuşur. Böyle konuşanlar dünyayı, sanki bir «vadedilmiş toprak» gibi benimsemiş görünürler. Gerçi, asıl önderler kadrosu bir azınlıktır. Fakat, bu azınlığın dünyayı bu şekilde

görüşü ve benimseyişi, onların dışında kalan büyük kalabalıkların, belki kendileri de farkına varmadan ruhlarına sinmiş ve orada yerleşmiştir. Bu görüş hakkını onlar, belki hâlâ devlet ve teşkilâtlarından da değil, bağlandıkları çağ akımının, cihanşümul saydıkları gururundan alıyorlardı.

Bu dünya ölçüsünde görme alışkanlığı, Moskova'da yaşayan veya okuyan yabancılar için de bir alışkanlık halindeydi.

Mitinglerde, toplantılarda hiç hakları olmadığı halde örneğin bir Çinli öğrenci «Çin halkı namına», bir Alman öğrenci «Alman halkı namına» konuşuyordu. Bu, yadırganmazdı. İtiraf edeyim ki, benim de, sokak gösteri ve mitinglerinde, yahut da mektep, fabrika toplantılarında «Türk halkı namına» umumî konuşmalar yaptığım olmuştur.

Oturduğum salkımsöğüdün gölgesinde Kremlin surlarını, kulelerini seyrederken, ister istemez bu duvarların içinde oturan rehberler kadrosunu, bu kadronun etrafında teşkilâtlanan azınlığı düşünüyordum. Bir aralık bu azınlık gözümde hatta biraz küçülür gibi oldu. Böyle küçük bir kadronun dünyanın bu kadar büyük bir parçasını âdeta dünyadan tecrit etmesi, ona sanki dünya dışında bir istikamet vermesi, bir bakışta anlaşılması güç bir şeydi. Gerçi, tarihte büyük kalabalıklar, haklı veya haksız, doğru veya yanlış, daima önderlerin, yahut azınlıkların arkalarından akmışlardır. Örneğin, 1812'de Na-polyon, şu yanımdaki köprüden bu kaleye girerken, onun, peşinde sürüklediği büyük ordunun içinde, onun gördüğü rüyayı gören tek bir kişi var mıydı? Yahut, Muhammed, Hıra Dağı'nda ilk peygamberlik ağrılarını geçirirken, kimisi bir deve çobanı, kimisi fakir bir kervan sürücüsü olan arkadaşlarını bir gün toplayıp da onlara yarın her birinin, birer ülkenin valisi, birer devletin hükümdarı olacaklarını söyleseydi, acaba bu insanların hayali bu hayalüstü beşareti kaldırabilir miydi? Demek oluyor ki, tarihte bazı şahsiyetler, sonu şu veya bu şekilde bitse de bir bakışta idrak dışı olan ülküleri, zaman zaman beşeriyete sunabiliyorlar. Bu ülküler her zaman, hatta kendi hayatlarına mal olsa da, kendi peşlerinden yürüyecek milyonları kolayca buluyorlar.

Gerçi, bu kalenin içinde oturanlar, nazariye olarak «tarihte şahsiyetlerin

rolü»ne büyük kıymet vermezler. Onlara göre tarihte şahsiyetin rolü, mutlak surette kader tayin edici değildir. Şahsiyet, toplumun talihine tesir eder. Fakat bu tesirin derecesi, toplumun şartlan ile sınırlıdır derler. Hatta şahsiyetin, kendi büyüklüğünü, içinden çıktığı topluma borçlu olduğunu, bunun için de örneğin dâhinin, dâhi olduğu için cemiyetten bir şey talep etmeye hakkı olmadığını nazarî olarak ileri sürerler.

Bunlar belki doğrudur, belki değildir.Fakat şu da aşikâr ki, tarihin şu veya bu devrinde, dünyanın şu veya bu ülkesinde hayal veya idrak gücü, çevresiyle hiç de orantılı olmayan öyle davetçiler çıkıyor ki, onların çağrıları dünyanın gidişinde, bazen kader tayin edici tesirlerini yapıyorlar. Hulâsa öyle görünüyor ki, tarihin seli, dinler, ideolojiler, büyük istilâlar, büyük keşifler gibi olağanüstü akım veya buluşlarla, ve şahsiyetlerin gölgesinde gelişiyor, şekilleşiyor.

* *

Kremlin kulelerinin saat çanları vurmaya başladılar. Benim için de vakitti. Köprüyü geçtim. Kayıtlar, kontroller uzun sürmedi. Az sonra Kremlin Kalesi’nin içindeydim.

Kremlin, bir saraydan ziyade bir kaledir. Gerçi ortada vaktiyle saray vazife'sini gören, bugün de işlerin merkezi olan Fransız stili, büyük, fakat hantal bir bina vardır. Ama bu binanın etrafı her taraftan hükümet daireleri, idare binaları, kışlalar, kiliseler, hastaneler, süvari ahırları, garajlarla çevrilmiştir. Bunların kale içinde serpil işinde ise, hiç bir intizam ve güzellik yoktur.

Toplantıya daha zaman vardı. Toplantı, saraya bitişik dairelerden birinde olacaktı. Fakat bir koridor, bu daireyi saraya bağlıyordu. Bu koridordan yürüyünce sarayın ortasındaki merasim salonuna varılıyordu. Salonun duvarlarında, merdiven başlarında, sahanlıklarda çarlar zamanından kalan ve Rus tarihini aksettiren tablolar, hâlâ yerli yerindeydi. Bunlar, bana Rus tarihinin ana hatlarını tekrar düşündürdü:

Moskova'nın nihayet sekiz yüz yıllık kadar bir geçmişi vardır. İlk Moskova ve orada ilk kale, şimdi içinde bulunduğum bu Kremlin toprağının Moskova kasabası, gerek kalenin içindeki bütün yapılar, senenin uzun aylarında dize kadar çıkan bir çamur deryası ortasında birtakım ahşap çatılardan ve şarampollerden ibaretti. Sokak vazifesini gören aralıklardaki çamur akıntılarının üzerine bir taraftan diğer tarafa geçebilmek için yer yer ağaç gövdeleri uzatılırdı. Rus dili, bugünkü kaldırım, köprü kelimelerini bu ilk ağaç gövdelerinden aldı. Moskova kurulurken etrafta nüfus yok denecek kadar azdı. Ve seyrek birtakım kabileler, yarı bataklık ormanlarda avcılık, arıcılık ve bazı alanlarda; kuru ağaç dallarını toprağın üstünde sapan yerine sürtmek suretiyle kabartılan toprakları tohumlayarak, aletsiz ve vasıtasız bir ziraatle geçiniyorlardı. Bu «kuru dal» kökünden Rus dili «çift sürmek» kelimesini kazandı.

Henüz ey kelimesi yoktu. Dam, yahut dom = ev, izbe = köy evi, saray = samanlık ve benzeri kelimeler, Şarktaki Türk kavimlerinden yavaş yavaş alındı. Hatta bu ilk zamanlarda ortada pek Rus bile yoktu. Rusların vatanı daha ziyade Galiçya, Karpatlar tarafıydı. Daha sonra Rus ovasına yayıldılar. Hatta Moskova'ya bile adını Ruslar değil, Finler, Fince olarak verdiler. Hulâsa örneğin 1000 yıl önce ortada, ilerideki Rus saltanatından nişan veren pek bir şey yoktu. Halbuki o tarihte, örneğin Orta Asya'daki Belh şehrinde 2000 cami sayılıyordu. Bağdat'ta ise kervanlar, şehrin varoşlarından çıkabilmek için, birkaç gün konup göçmek zorundaydılar.

Rusların ilk talihi, dokuzuncu yüzyılda (888-889) Kiyef Kinyazı Vladimir zamanlarında, Bizans Hıristiyanlığının ve Rum alfabesinin, güneyden Rus ovalarına girişiyle başlar. O vakit de bu ovalar, hatta Urallardan Tuna'ya kadar, Turanı kavimlerin elindeydi. Örneğin bütün Ukrayna ovalarında Hun artıkları ile, Polvesler, Avarlar, Kumanlar hâkimdi. İslavlar daha ziyade Kiyef taraflarında ve kasabamsı bazı yerlerde gruplaşmışlardı. Sekizinci yüzyılda bu ovaların başşehri Kiyef'ti. İlk Hıristiyanlığın merkezi de burası oldu. Gerek o zaman gerek daha sonraları, Moskova'nın Rus ovası şehirleri üstünde sivrileceğine dair hiç bir belirti yoktu.

Kaldı ki Rusların, hatta Kiyef'te bile, hükümran olacak hanedanları da

mevcut değildi. Aslında birer köyden ibaret olan Rus şehirleri, hükümdarlarını daima diğer memleketlerin asil ailelerinden kiralarlardı. Bir İsveçli olan Rurik Sülâlesi, sekizinci yüzyıldan itibaren Kiyef'te ve diğer şehirlerde idareyi bu yoldan eline almıştı. Bu şehirlerin hepsi, prensleri aynı hanedandan olmakla beraber, bağımsız yaşarlardı. Daha sonraları da, en kuvvetli zamanlarında bile Moğol hanlarına vergi verirlerdi. Bu vergi verme şekli nihayet, Moğol hanlarına daimî tabiiyetle neticelendi.

Kiyef çökünce, bir aralık şimalde Vladimir şehri parladı. Fakat Moskova prensleri, Moğollara daha çok sadakat gösterince, nihayet Büyük Kinyaz (Prens) oldular. Hulâsa, Moskova'nın asıl saltanatı Korkunç İvan'la başlar (1546-1584).

Bir Moğol prensesinden doğan Korkunç İvan, yaşım doldurup da anasını bir kenara itince, birden tahta oturmadı. Kendi yerine evvelâ Kasım Tatarlarından olan Bek Polat'ı oturttu. Ona biat etti ve kendisi bir manastıra çekildi. Orada asıl saltanat devrinin usul ve kuvvetlerini garip bir şuurla hazırladı. Evvelâ Opriçnina denilen ve bugünkü Rusya'dan NKVD emrindeki hususî silahlı polis kuvvetini hatırlatan teşkilâtı kurdu. Opriçnina da bugünkü NKVD gibi, hem gizli istihbarat, hem terör işleriyle uğraşacaktı. Sonra da hükümetinin diğer teşkilâtını tamamladı.

Mutlak bir hükümdar olmak ve her şeyden önce saltanatına engel saydığı Boyar-Bayarlardan (Beylerden) intikam almak sabitfikri, bütün hareketlerine hâkimdi. Tahta bu hislerle döndü. Kapandığı manastırla olan alâkasını da kesmedi.

Bütün hareketleriyle korkunç ve dengesiz bir hükümdar oldu. Hcr gün kaba bir rahip elbisesi içinde, başını taştan taşa vurarak cezbcli ibadetlere dalardı. Sonra manastırın çan kulelerinde, halsiz düşünceye kadar çan çalardı. Fakat daha sonra birden sefahat sahneleri başlardı. O zaman; Allah, din, İncil, kilise, her şey unutulurdu. Etrafındaki herkes, yani daha birkaç saat önce kendisiyle cezbeli ibadet yarışına girenler, şimdi mukaddesatı tahkir için birbirleriyle yarış ederlerdi. Nihayet gün sadizm buhranları içinde devam ederdi.

O zaman işkence odalarına geçilirdi. Boyarların, asilzadelerin, esirlerin dilleri kesilirdi. Kemikleri kırılırdı. Derileri yüzülürdü. Her gün başka başka işkence usulleri icat edilirdi. Hatta kendi oğlu bile bu işkence cenderelerinden kurtulamadı. Babasının elinden can verdi. Tıpkı daha sonra, Deli Petro'nun (1662-1725) oğlunun başına geldiği gibi...

Günler böyle geçerdi. Ama bu, onun, yarın bütün Rusyaların çan olmasına engel olmadı. Devlet anlamında kafası, gene korkunç bir titizlikle işliyordu. Çar, yani hükümdar olarak öldüğü zaman, mülkün toprakları Çin sınırlarından, Baltık Denizi'ne, Kuzey Buzdenizi'nden Karadeniz'e kadar genişlemişti.

Rusya'nın tarihi hakikaten gariptir. Bu tarih, büyük, şerefli meydan muharebeleri, şanlı muzafferiyetler yerine, sonu gelmez yenilgiler, ikide bir çöküşler, parçalanışlarla doludur. Korkunç İvan'dan sonra da böyle oldu. Fakat bu yenilgiler ve çöküşlerin ardından, daima memleketin alabildiğine genişlemesi gelir. Bu neticeler, izah edilemeyecek şeylerdir. Rus tarihinde daima, kılıçtan ziyade hile ve tedbir rol oynar.

Sonsuz bir Şark sabrı, bu devlete, icabında her şeyi feda etmek, topraklan bırakmak, şehirleri yakmak, ya en miskin bir taassupla baş eğerek, yahut da bir kenara çekilerek işin sonunu telâşsızca beklemek kudretini vermiştir.

Bu bekleyiş, bazen Moğolların Altın Ordu hâkimiyeti altında olduğu gibi, yüzyıllarca sürer. Fakat bu bekleyişlerin ardı daima iyi gelmiştir. Rus ordularını bir sürü yenilgilerden sonra, geçen yüzyılda Çin'e, Berlin'e, Viyana'ya, İtalya'ya, Paris'e sokan (1814) Rus çarının bu zaferleri, esaslı bir tek meydan muharebesi kazanılmadan başarılmıştır.

* *

Komüntern'in. «Geniş İcra Komitesi»nin toplandığı salon, saraya bitişik ve idare merkezinin çalıştığı binanın üst katında, geniş bir koridorun üstündeydi. Salonun duvarları hemen baştanbaşa, koyu kırmızı bir çuha ile kaplanmıştı. Yer yer sarı yaldızları yarım sütunlarla bölünen duvar parçaları içine, gene

sarı yaldızlı harflerle bazı sloganlar yazılmıştır. Bu yazılar çeşitli dillerdeydi. Kırmızı çuhalı bir büyük kürsünün arkasındaki duvar kısmına da, meşe dalları ve buğday başakları ile çevrili dünya yuvarlağı, büyük bir madalyon halinde yerleştirilmiştir.

Salondaki masalar, dünyayı teşkil eden kıtalara ve başlıca memleketlere göre tertiplenmişti. Anfiteatrın üst kısmında bir köşeye beş altı kişilik bir masa, davetiyeli müşahitler için konulmuştu. Yerim buradaydı.

Başkan, toplantıyı açtı. Konu, Çin meselesiydi. Raportör bir Çekoslovaktı. Rapor, Almanca yazılmıştı ve Rusça tercümeleri evvelden dağıtıldı. Rapor sahibi Şimeral, bir ihtilâlciden ziyade, sakin bir banka idare meclisi reisini, yahut bir diplomatı andırıyordu. Yanındaki masada eski Macar Diktatörü Bellukun vardı ve bu genç, Şimeral'in tamamıyle zıddıydı.

Şimeral, Çin meselesini, kendi görüşlerine göre anlattı. Sözlerini birtakım tekliflerle bitirince ilk sözü bir Bulgar lideri aldı. Kırmızı yüzlü, iri, kaba yapılı, sert ve biraz da şımarık bir insan olan Bulgar lideri Dimitrof'un, Çin meselesi hakkında görüşü başkaydı (1). Sonra Fransız Doryo konuştu. Bu hem bir gazeteciye, hem bir Fransız parlamento adamına benziyordu (2). Arkadan daha başka hatipler söz aldılar.

Söylenenlere bakılırsa Çin meselesi, Prag'dan başka Sofya'dan başka, Paris'ten gene başka görünüyordu. Çin masası ise boştu. Ve ortada Çin meselesini konuşacak bir Çinli henüz yoktu (3). Çin'in kendi sesini kendisinin duyurması için, zaman henüz erkendi. Ama o gün elbette ki gelecekti.

Daha başka konuşanlar da oldu. Son sözü Zinovyef aldı. Bu zat, Komüntern'in başkanıydı. Çin meselesinde Çin adına konuşmak için kendini yetkili gördüğü belliydi. Radek söze karıştı (4). O günlerde sakallarına iki yandan kıvırcık favoriler şeklinde nizam vermişti. Bu sakalların şekli her zaman değişirdi. Aşağı yukarı her partide, yahut her gazete idarehanesinde görülen atılgan, haşarı, münakaşacı tiplerden biriydi. Böylelerinin aşırı zekâları ve keskin buluşları vardır. Fakat sözleriyle pek hareket edilmez.

Nihayet ihtilâlin en romantik adamı, Troçki kürsüde göründü. Troçki, bir Kızılordu üniforması içinde ve belki de olduğundan daha dinç görünüyordu. Canlı bir siması vardı. Kabarık dalgalı saçları, sivri sakalı, iri gözlüklerinin altında yanan ateşli gözleriyle bu kırmızı renkli sima, garip ve daha ziyade trajik bir tesir bırakıyordu (5).

(1) Dimitrof, Hitler zamanında Berlin'deki Rayştag yangını mahkemesinde büyük şöhret yaptı. İkinci Dünya Harbi'nden sonra Bulgaristan Hükümeti Başkam oldu.

(2) Doryo, bilâhara Fransız mebusu ve son safhada Nazi oldu.

(3) Çin'de bu hareket 1925'ten sonra gelişti. Asıl liderini, Mao Tse-Tung'u 1930 yılında Güney Çin'de kurulan ilk ihtilâlci hükümetinden sonra buldu. Bu hükümeti kuranlar, daha sonra muazzam kafilelerle meşhur 10.000 kilometrelik yürüyüşü yaparak Kuzeybatıya çekildiler. 1949'da Kıta Çinini istilâ ederek bugünkü Kızıl Çin Hükümetini (Çin Halk Cumhuriyeti) meydana getirdiler. Bu konu *Kırmızı Mektuplar* isimli eserimizde işlenecektir.

(4) Yahudi asıllı genç bir gazeteciydi. 1938'de sürgüne mahkûm edildi ve kayboldu.

(5) O zaman Harbiye Komiseri ve Rusya'nın Lenin'den sonra gelen lideriydi. Evvelâ hudut dışı çıkarıldı. Sonra Meksika'da bir ajan tarafından öldürüldü (20 ağustos 1940).

Ne yaptığını, ne istediğini ve neyle oynadığını bilen üstün bir mücadele adamının tesir kudretiyle konuşuyordu. Söylediklerine evvelâ kendisinin inandığı belliydi. Fransızca konuşanlara Fransızca, Almanca konuşanlara Almanca, İngilizce konuşanlara İngilizce cevap veriyor ve sentezlerini daima Rusça yapıyordu. İzahlarının sonunda, bütün görüş farklarıyle teferruat meselelerini tamamen arka plana attı ve bütün görüşlerin terkibine de kendi damgasını vurunca, diğer hatipler âdeta silindiler.

O zaman Çin'i öyle bir tasvir etti ki, bu tasvirde, Çin'in içinde yaşadığı büyük dram, şimdi sanki bu salonun içinde cereyan ediyormuş gibi canlandı. Öyle oldu ki, bu salonda bulunanlardan her biri kendini, şimdi dünya ölçüsünde oynanan bu büyük dramın kahramanlarından biri sayabilirdi:

— Yoldaşlar, diyordu, Çin meselesi yarınki dünya meselesidir. Avrupa ve Amerika kapitalizminin temelleri Çin'de, Hint'te, Hollanda Hindi adalarında, hulâsa Uzakdoğu'da yatar. «Eğer Çinliler, entarilerinin eteklerini bir karış kısaltsalar, Manchester'de işsizlikten ihtilâl olur» sözleri doğrudur.

Fakat yalnız Çinlilerin eteklerini birer karış kısaltmaları değil, dünyanın bu yarısını, Avrupa ve Amerika'ya öylesine kapamak lâzımdır ki, dünyanın bu parçalanışı, Batı ülkelerini kendi dünyasında yapayalnız bıraksın!..

Sonra daha birçok şeyler söyledi ve Çin'in istikbaline geçti. Ona göre yakında Çin, dünyanın yarısı olacaktı ve Uzakdoğu'da zaman, lehine ve Batı'nın aleyhine çalışıyordu...

Neticeyi almak kolay oldu. Eller kalktı. Her şey Troçki'nin istediği şekilde bağlandı. Gerçi Çin masası boştu (1). Fakat başkanlık kürsüsünde Zinovyef bir eli yerine iki elini de havaya kaldırınca, bu boşluk dolmuş, netice ittifakla alınmış oldu.

(1) Çin'de Komünist Partisi resmen kurulmuştu. Ama daha önce de, 1920'de Çin'de 200 kadar komünistten bahsedilir. 1922'de 2000 parti azası bulunduğu söylenir. Bugün 750 milyon nüfusu ve dünyanın başlıca üç kudretinden biri olan Çin'in 1049'da sosyalist bir devlet haline gelebilişi, çağımızın büyük bir olayını teşkil etmektedir. Şimdi Çin, dünya terazisinde ağırlığı, her gün biraz daha artan büyük bir varlıktır.

*

* *

Toplantı sona erince, dışarıda uzun bir zil sesi duyuldu. İkindi kahvaltısı zamanıydı. Salondan çıkanlar koridor duvarı boyunca sıraya girerek diğer bir salonun kapısına doğru ilerliyorlardı. Sağdan soldan gelenler, sıranın sonuna katılıyorlardı. Bu sıraya giriş o zaman çok görülen bir manzaraydı. Yemek salonunun kapısında herkesin eline bir tabak tutuşturuyorlardı. İçinde, ortasına tereyağ sürülmüş iki dilim ekmek, iki haşlanmış yumurta ve birkaç parça şeker veriyorlardı. Kahvaltı tabağını ve dolu çay bardağını alanlar, salondaki uzun masaların başına diledikleri gibi oturuyorlardı. Masalara bakanlardan tekrar çay istenebilirdi. Fakat ekmek ve şeker hakkı artırılamazdı.

Benim oturduğum yerin karşısına Oberlain isminde bir Alman yerleşti. O zaman Komintern'in Genel Sekreteriydi. Moskova'daki herkes gibi giyiniyordu. Bol ve fitilli kadife külotun üstüne asker çizmeleri çekmişti. Sırtında dik yakalı bir Kazak gömleği vardı. O da herkes gibi belini ince bir

kemerle sıkmıştı. Saçlarının dağınıklığı ile de artık Moskovalılaşmıştı. Fakat kahvaltı hissesini tam bir Alman gibi kullandı. Evvelâ, ortasına yağ sürülmüş iki dilim ekmeğini yeniden ve intizamla ucuca getirdi. Sonra bunu tam ortasından kesti. Parçalardan birini temiz bir kâğıda sardı. Şekerlerden iki parçasını da ayrı bir paketçik yaptı. Bunları belki gece kullanmak, yahut da oteldeki karısına götürmek için gömleğinin cebine koydu. Sonra yumurtalarını hazırladı. Fakat bunlardan biri bayat ve çürük çıktı. Geri kalan ekmek hissesini tek yumurtasıyle yedi ve çayını yeniletti.

Caddeye çıktığım zaman artık hava kararıyordu. Elektrikler yanmıştı. Mehavaya'yı geçip de Kremlin'in köşesine gelince, Kızılmeydan'a sapmak istedim. Alçak kemerli methalin yanında, o zaman küçük bir kilise vardı. Bu kilise, arkasını Arkeoloji ve Tabiî Tarih Müzesi'nin duvarına vermişti (Şimdi Lenin Müzesi). Ön duvarın dibine yan kirli bir ihtiyar çökmüş, haç çıkarıyordu. Başının üstünde, önünde kandil yanan bir kutsal resim vardı. Bu resimde de Meryem, bütün resimlerinde olduğu gibi, düz ve ölmüş simasıyle kucağında çocuğunu tutuyordu. Bu çocuk da gene bütün resimlerinde olduğu gibi, bir güneş halesi içinde, fakat cansızdı. Mukaddes resmin üstüne gelen duvarın yüzüne kalın harflerle din aleyhtan birkaç kelime yazmışlardı: Halk için afyon olan... vs.

Bu resmi yapanlar gibi, yazıyı yazanlar da, elbette ki bu toprağın çocuklarıydılar. Hatta şu yarı köylü ihtiyarın belki oğlu, belki torunu, yahut da onun oğlunun ve torununun akranlarından biri. Fakat bu nesiller artık birbirlerinden kopmuşlardı. Aralarında müşterek hiç bir şey kalmamıştı. Bunlar, aynı müzede, aynı vitrin içinde yanyana yatan, fakat aralarında ne temsil ettikleri kıymetler, ne de mensup oldukları çağlar bakımından benzerlik bulunmayan, başka başka devirlerin eserleri gibiydiler. Tıpkı bu küçük kilisenin arkasını dayadığı kırmızı tuğladan yapılmış büyük müze binasındaki eserler gibi.

Giriş kemerlerine gelince, sağda ve kale duvarları boyunda bir saha, ihtilâl liderlerinin öldükleri zaman gömülmeleri için ayrılmıştı. Nispeten kenarlarda yer alan bir iki mezardan başkaları henüz boştu.

Meydanın karşı tarafında Korkunç İvan'ın, Deli Petro'nun işkence ve siyaset yeri, cellâtların bazen nefes almaya vakit bulamadan günlerce çalıştıkları yuvarlak kaide yükseliyordu. Burada, vaktiyle kazığa oturtulan veya derileri yüzülen suçluların birden ölmemeleri ve daha çok acı çekmeleri için, sığırlar kesiliyor ve bunların soyulan sıcak derileri, önemli suçluların vücutlarına sarılarak can çekişme acıları uzatılıyordu.

Daha ötede, bütün bunlara şahit olan ve Moskova denilince derhal akla gelen burmalı kuleleri, kubbeleriyle meşhur kilise yükseliyordu. Ve nihayet en aşağıda Moskova Çayı'nın suları her zamanki gibi kaygısız akıyordu.

*

* *

Gündüz dinlediğim şeyler beni her vesileyle Çin meselesine götürüyordu. Mektepteki Çinli arkadaşlarımızı düşünüyordum. Karl Marx'ın ***«Kapital»***ini İncil gibi ezberleyip makamla ve tecvitle okuyan Korelileri, Marx'ın, Lenin'in sokak kavgalarından çıkarılmış nazariyelerini, sessiz bodrumlara, kuytu orman içlerine çekilip, sanki Konfüçyüs'ü okuyorlarmış gibi tekrarlayan Çinli delikanlıları düşünüyordum.

Bugünkü konuşulanlar, acaba onların hayatlarına neler getirecekti (1). Bu, iyi ve sabırlı insanlara zaman neler hazırlıyordu.

(1) Örneğin, şimdi artık hayatta olmayan son Çin Cumhurbaşkanı Li-Ya-Şau-Şu ve yeni Çin'in nice lider ve önderleri, o zaman bunların arasındaydılar.

Bunların en yaşlıları bile çocukluk çağlarını henüz geçilişlerdi. Hepsinin yüzünde çocukluğun, bozulmamışlığın, nesillerden nesillere geçen ruh inceliği vardı. Hepsi de setleri, dağlan, denizleri aşarak buralara gelmişlerdi. Bizim çatımızın altında onlar kadar çalışkan, sebatlı, telâşsız ve birbirine tutkun insanlar yoktu. Kendilerini bir işe vermesini ve işin üstünde usanmadan çalışmasını bilirlerdi. Zekâlarından ziyade akıllan, hafızaları işliyor gibiydi. En büyük kudretleri, belki de sabırlarıydı. Bazen bir kelimeyi bellemek, bir cümleyi hafızalarına yerleştirmek için, bir günü feda ettikleri

olur ve kendilerini gene kazançlı sayarlardı. Bir sayfanın tercümesi için, birçoklarının bir araya geldiğini, bir odaya kapandıklarını, günlerce çalıştıklarını görürdüm.

Onların bir şeyler öğrenmeleri ve bir şeyler meydana getirmeleri, atalarının Çin Seddi'ni yapmalarına benzerdi. Ağır, kasvetli, hiç durmadan bir didinme... Fakat sonunda birtakım şekillerin belirdiği, taşlar üzerine konulduğu görülürdü. Meydana gelen şey ise her halde mazbut ve güvenilir bir şey olsa gerekti.

Bir defa bir Çin müsameresi için Çinliler, mektebin sinema salonunu kapattılar.

Fakat hazırlık o kadar uzadı ve burayı yabancı gözlerden o kadar titizlikle koruyorlardı ki, biz, toplantılar için başka salon bulmaya mecbur kalmıştık.

Nihayet beklenen gün geldi. Salonun kapıları açıldı. Çinli çocuklar, zaferlerinden emin bir çehre ile herkesi salonu görmeye çağırdılar. Fakat salon bomboştu. Sahnenin etrafına yeşil kâğıt çiçeklerden bir girland geçirilmişti. Sahnenin tavanında bir kâğıt fener yanıyordu ve o kadar...

Fakat onlar, salonu her görmeye geleni şevkle karşılıyorlardı. Her girenin yüzünde beliren şaşkınlığı ve sual ifadesini de evvelden bekliyorlar gibiydiler. O zaman, karşılarındaki mucizeyi görmek kudretinden mahrum zavallı arkadaşlarının kollarına girerek onları sahnenin etrafını çeviren ince kâğıttan yeşil girlandın yanma götürüyorlar ve gösteriyorlardı.

Girlandın sunî çiçek ve yapraklan vardı. Bunlar, tıpkı tabiatta olduğu gibi işlenmişti. Yaprakların kaim damarları, sonra daha ince bölüntüler, nihayet ince zar gibi damarlar bir bir belliydi. Çiçeklerin ince yaprakçıkları, tüveyçler, hatta cinsiyet uzuvlan ve gubantali denilen tozları bile birer birer ve gene tıpkı tabiatta olduğu gibiydi. Yeşil yaprakların üstündeki parlak ve altındaki mat renk ayrı ayrı canlandırılmıştı. Tavandan sarkan kâğıt fenerde ise, dikkatli bakılınca, içinde dönen iki gölge görünüyordu. Gölgenin biri, silindir şapkalı şişman bir kapitalisti, belki bir Amerikalıyı gösteriyordu.

Arkadan koşan Çinli Kuli de onu, hiç durmadan kovalıyordu...

Eser buydu ve bu eser, oradaki hemen bütün Çinlilerin gece gündüz, iki ay hiç durmadan çalışmalarına mal olmuştu. Derslerinde ise hiç aksaklık olmamıştı... Geceki müsamere sadece bir Çin musikî gösterisi ve bazı beden hareketleri oldu. Onların asıl övündükleri, sahnedeki kâğıt işleriydi.

★

* *

O yıllarda Çin, kaderini orta sınıfın demokratik mücadelesine bağlamıştı. Bu mücadele bir taraftan Ortaçağ artıklarına, diğer taraftan yabancı müdahalelere karşıydı. Aydınlar, genç bürokratlar, milliyetçiler, seçkinler zümresi ve nihayet dünya ile teması olan yeni burjuvalar hep bu sınıfın içindeydiler.

Gerçi Çin'in Batı'ya boyun eğişi, 1842'deki Afyon Harbi'yle başlar (1). Ama orta sınıfta savaşına daha on dokuzuncu yüzyılın son yıllarından ve bilhassa yirminci yüzyılın başından itibaren başlamıştır. 1858-1860'da İngiliz ve Fransızlar, Çin'e yeni saldırılarda bulunurlar. 1900'deki Boksör Harbi'nde ise, bir Alman generalinin kumanda ettiği 10.000 AvrupalInın Çin'i kolayca istilâ edişi, Pekin'e girişi, imparatoriçenin sarayını yağması, Avrupa askerlerin «bir kısım Çinli ahali hakkında yaptığı

(1) 1842 Afyon Harbi, Çin hükümetinin Çinlileri afyon çekmekten kurtarmak için Çin'e serbest afyon ithalini yasak eden 1839 fermam ile tedbirler almasından baslar. İngiltere bu tedbirleri beğenmedi ve kendi müstemlekesi olan ve ticaretini elinde bulundurduğu Malezya afyonlarının Çin'e serbestçe girmesini ve halkın bunları eskisi gibi istihlâk etmesine müsaade edilmesini istedi. Ona Hollanda da katıldı. Çin hükümeti razı olmayınca, Çin limanlarına saldırdı. Çin'i yeniden serbest afyon ticaretine ittiler.

İngiltere'nin bu müdahalesi Çin'e, terakki yolunda en az 50 yıllık bir zaman kaybettirmiş oldu. Bu arada Japonya da kuvvetlenmek için zaman bularak Çin'in karşısına bir istilâcı olarak dikilebildiği için, Çin'in kurtuluş mücadelesi çetinleşti ve çok pahalıya mal oldu.

tavsifi imkânsız hareketler», Çin için bir dönüm noktası oldu. Bu harbin sebepleri arasında Çinlilerin yabancılara karşı duyduğu kini devam ettirmek gayreti hâkimdi. İngiltere, kendi afyon ticaretini Çin'de serbestçe devam

ettirebileceğini sanıyordu. Gerçi yenilgiden sonra Çinliler, yeni ve ağır şartlara katlandılar. Yeni kayıplara uğradılar. 1894'te, Japonya Çin'e saldırdı. Ruslar, 1897'de Port-Arthur'ü, Almanlar Kiyau-Çeo'yu, onlardan bir yıl sonra da İngilizler Vey-Hay-Ve'yi zaptetmişlerdi. 1904'te gene İngilizler Tibet'i işgal ettiler ve Rusya, Mançuri'yi kesin olarak ilhak etti.

Fakat, «artık Çin'de Avrupa kültürünü benimsemiş pek çok zeki adam» bulunuyordu. Her yenilgi bu münevverlerin ve bunlarla beraber Çin halkının uyanışı için bir kuvvet oluyordu. Engeller hesapsızdı. Fakat arada büyük, inkılâpçı münevverler yetişti. Sun-Yat-Sen bunlardan biriydi.

Nihayet, 1906'da Anayasa'nın ilânı, afyon çekilen yerlerin kapatılması, mekteplerin ıslahı istendi. 1909'da Japon Anayasasına benzer bir kanun tanzim ve ilân edildi. Buna göre Çin, Japon tipinde bir monarşi oluyordu. Halbuki münevverlerin gözü asıl Amerikan Anayasası'ndaydı. İhtilâl, gelişti. 1911'de Çin imparatoru tahttan çekildi ve Çin'de Çinli erkeklerin uzun saç mecburiyeti kalktı.

Gerçi başa geçen Yu-An-Şikay, muhafazakâr ve kaypak bir başvekildi. Fakat ortada modern bir cumhuriyetin kuvvetli müdafileri vardı. Mücadele çetin oldu. Evvelâ yüzyıllardan beri devam edegelen hantal bir bürokrasi vardı. Birer yarı hükümdar olan vilâyet hâkimleri, her biri kendi başına buyruk satılık generaller, toprak sahibi feodaller, muhafazakâr eşraf ve nihayet bütün hareketin dışında kalan cahil bir köylü sınıfı her ileri hareketi önlüyordu. Sonra Avrupa ve Amerika'nın anlayışsız sömürgecilik rejimi ise Çin'i bir ahtapot gibi sarmıştı. Sömürdüğü halka aşağılık insan gözüyle bakan bu ahtapot, bütün bu insanlar üzerinde, kendine karşı uyanan nefreti görmekten bile âciz, kendi eline geçirdiği imtiyazlardan bir zerresini feda etmek istemiyordu. Kapitülasyonlar, imtiyazlı bölgeler, gümrük esareti, yabancı mektepler, misyoner müesseseleri, İktisadî inhisarlar, Düyun-u Umumiye (Borçlar İdaresi) ve bilhassa İngiliz ve HollandalIların elinde toplanan resmî afyon ticareti... Bunlara yeni bir tehlike daha katılmıştı: Japonya'nın Çin'e müdahalesi ve Çin'i istilâ teşebbüsleri!.. Nitekim Örneğin Birinci Dünya Harbi'nden sonra Japonya, ne yapmış yapmış, istilâ ettiği Mançuri'de, eski Çin hanedanından hukukla hükümdar yaratarak burasını güya Mançu-Kuo

adında bir devlet haline getirmiş, fakat hakikatte memleketin üstüne oturmuştu.

Hulâsa, 1906 veya 1909'da başlayan Çin İnkılâbı ve onu yürütenler, büyük zorluklarla karşı karşıyaydılar. Bu çetin mücadelede sivrilen en büyük lider, Sun-Yat-Sen oldu (1).

*

* *

Birinci Dünya Harbi'nden sonra Çin, gene kaynıyordu. Her şeye rağmen bir Çin orta sınıfı gelişmekteydi. Görünüşe göre, Çin'in kurtarılışı ve tanzimi işi ona düşüyordu. Hedef belliydi: Millî Kurtuluş Hareketi.

(1) Sun-Yat-Sen, Kanton civarında 1883'te doğdu. 1924'te Pekin'de öldü. Evvelâ bir Protestan Hıristiyan mektebinde okudu. Zaten Çin'de yeni mekteplerin hepsi misyonerlerin elindeydi. Daha bu mektepteyken ihtilâlci oldu. Kanton ve Hong-Kong'da tahsiline devam etti. 1892'de cerrah-doktor olarak tahsilini bitirdi. Evvelâ Ma-kao (Portekiz Çin'i) da doktorluğa başladı ve aktif politikacılığa girdi.

1894'te Havai adalarında, Hono-Lulu'da siyasî ve gizli mahiyetli «Çin'in Kurtuluşu» Cemiyetini kurdu.

Amerika'ya bir seyahatten sonra 1895'te, Kanton'da ilk kıyam teşebbüsünde bulundu. Bunda muvaffak olunamadı ve Japonya'ya iltica etti. 1900 senesine kadar orada ve diğer bölgelerde hep propagandayla meşgul oldu.

1905'te ihtilâlci cemiyetler o kadar çoğalmıştır ki, o yıl «İhtilâl Teşekkülleri Birliği» kuruldu ve bugünkü Kuo-Min-Tany fiilen vücut buldu.

1907'de yeni bir kıyam hareketine girişti. Gene muvaffak olamadı. Bu sefer Malaya'ya, kaçtı. Fakat ihtilâl hareketleri de bütün Çin'i sardı ve 1911'de imparatorluk idaresi devrildi.

Aynı yıl Amerika ve İngiltere'yi gezerek bir istikraz teşebbüsünde bulundu ve gene 1911'de Nankin Konseyi tarafından Cumhurreisi ilân edildi. Fakat Pekin'de muhafazakâr bir şahsiyet olan Yu-An-Şi-Kay, vaziyete hâkimdi. İhtilâflar başladı. Nihayet 1915'te Yu-an öldü. Mamafih Sun-Yat-Sen, Pekine gene hâkim olamadı. Kanton'a geçerek orada bir generalismus idaresi kurdu. Çan-Kay-Şek o sırada ve onun yanında parlamaya başladı. 1918'de Şanghay'a yerleşti. Ve şimale karşı harp hazırlıklarına başladı.

Siyasî ve İktisadî istiklâl... Bu hareket, liderlerini de buluyordu. Bu hareketin sloganı, harice karşı yarı müstemlekelikten kurtuluş suretiyle çağdaş bir demokrasiyi inkişaf ettirme yolunu açmaktı.

Moskova ve Komintern bu harekete yardımcıydı. Fakat onun bir istediği daha vardı: Millî Kurtuluş Hareketi, Çin İnkılâbı'nın ancak geçici bir safhası olmalıydı. Millî Kurtuluş Hareketi Şarkta ve bütün dünyada sosyalist inkılâbının yardımcı ve tabiî bir kuvveti olmalıydı. Millî Kurtuluş Hareketi antiemperyalist bir harbe çevrilerek, memleket bütün gücünü bu hareket için seferber etmeliydi. Fakat bu arada asıl ihtilâl kuvvetlerini yaratarak emperyalizme karşı zaferi, tam zamanında bir proletarya ihtilâline ve zaferine döndürmeliydi. Komintern'e göre mesele buydu. Bunun zamanı gelmişti. Şimdi her şey bunun için seferber edilmeliydi (1). Görüşler bu esaslara dayanıyordu.

*

* *

Mektepteki Çinli arkadaşlarımızdan bir kısmının Çin'e dönüşlerinden önceki geceyi aramızda bir toplantıda geçirdik. Nutukları güzel, samimî ve inançlıydı. Zaten hepsi de temiz, hepsi de inanmak ve kendini vermek çağında olan vadedici insanlardı.

Görülüyordu ki Çin hailesi yeniden alevlenmişti. Mukadderat çanı birtakım insanları yeni savaşlara, yeni yolculuklara çağırıyordu. Çin hakkında bir konferans serisini o günlerde tamamlamıştık. Konferansçı, Çar hükümetinin eski diplomatlarından biriydi ve Çin'de çok bulunmuştu. Başında hâlâ etrafı yağlanmış, fakat kenarları vaşak kürklü bir başlık, sırtında hâlâ, yıpranmış, fakat kürklü bir palto taşıyordu. Bu konferanslar da bize çok şeyler öğretti.

(1) Çin'de bu vakalar safha safha gelişti. Sun-Yat-Sen, kısa zaman sonra (1924'de) öldü. Sovyetler onun cenazesine, kendisi için yekpare gümüşten bir tabut göndererek iştirak ettiler. Fakat o sırada Çan-Kay-Şek bir millî ve askerî lider olarak belirdi. Evvelâ her şey solların elbirliğiyle yürüdü. Fakat muzafferiyet günü, Şanghay'da sol ihtilâlcilerin milliyetçilerin değil, fakat Çan-Kay-Şek'in ihtilâlcileri kütle halinde temizlemesi ile iş başka bir mecra aldı. Bu suretle de bir aralık Pekin'de devlet liderlerinden daha çok itibar gören komitem mümessillerinin, Karahan'ın, Borodin'in hazırladıkları mizansen, bir yangın alevi içinde eridi (1927).

Hulâsa, her şey onu gösteriyordu ki, önümüzdeki yüzyıl, belki de, bir Çin yüzyılı olacaktı... Ve gerçek olan şuydu ki, Çin'de büyük bir dram, belki de çağımızın en büyük hadisesi cereyan ediyordu. Bu mücadele görünüyordu ki, henüz başlamıştı ve anlaşıldığına göre Çin masasında ancak bir Çinlinin oturacağı ve son sözün bu Çinlinin olacağı güne kadar sürüp gidecekti. Çinlinin, yani kendi dili ve kendi gücüyle kendisi için konuşacak bir Çin'in!.. (1).

Nitekim bugün, hem Çin, hem de artık Çin'in liderleri, dünya siyaset sahnesindedir ve çağın akımı, dünya terazisini her gün biraz daha Çin'in lehine ağır bastırır. Yukarda değindiğim ve Komintern'deki toplantıdan sonra Çin yolculuğuna çıkan o zamanki genç arkadaşların, bugün elbette ki çoğu ve belki de hepsi, artık hayatta değildirler. Ama son kültür ihtilâlinden önce, dünya basınında, günün liderlerini gösteren fotoğraflara zaman zaman bakardım, O günün devlet reisinden, çeşitli şahsiyetlere kadar, bunların içinde nice simalar bana yakın ve dost görünürlerdi. Bu resimlerin her biri üstünde durur ve onlardaki manayı okumaya, değerlendirmeye çalışırdım.

(1) Şimdi nüfusu 750.000.000 kadar hesaplanıp, yüzyılımızın sonunda nüfusu 1.000.000.000 olacağı bilinen kıta Çini'nin; dün kominternde olduğu gibi, zamanlınızda da bir aralık Birleşik Milletler'de temsil edilmemesindeki düşündürücü durumunu hatırlamamak kabil değildir. Bu yanlışlığın, yahut unutkanlığın kimin için faydalı olduğunu kestirmek müşkül olmasa gerektir. Şimdi Çin orada, artık yerini almıştır.

Büyük İngiliz tarihçisi H. C. Wells der ki: «Çin ahvalini ve Çin müfekkiresini yakından bilen bir İngiliz'e mukabil, herhangi bir İngiliz'in bütün bildiklerini bilen yüz Çinli vardır». Bugünkü durumu da aydınlatmak bakımından çok doğru bir görüş...

Olimp'teki Kavga

Bu kavga; entellektüel bir idealizm ve esneksiz bir kavram bağlılığı ile, her şeyin mihveri Rusya'nın kalkınması olduğunu anlayan Realist bir Şark despotizmi arasındaki ölüm-kalım savaşıydı. Ve Rus tarihinde en aşırı misallerini veren bir Korkunç İvan, yahut Deli Petro usulleri ile yürütüldü.

Çin meselesi daha bütün takıntıları ile ortadayken, sahneden yeni, önemli meseleler belirdi: Almanya'da inkılâp meselesi.

Moskova Sirk tiyatrosunda yapılacak toplantı için kapıda pek kalabalık görünmüyordu. Fakat içerisi vaktinden önce tıklım tıklım dolmuştu. Parterde oturacak yer yoktu. Hatta gelenlerden bir kısmı paltolarını, gazetelerini yerlere sererek sıraların, yolların kenarına yerleşmişlerdi. Localardan, balkonlardan kadın erkek salkım salkım insan başlan görünüyordu.

Salon aydınlık ve yaldız içindeydi. Bu çiy aydınlık altındaki kalabalık seyredilecek bir şeydi. Konferansın başlamasına epey vakit vardı. Moskova'nın bütün bu türlü toplantılarında olduğu gibi, salon gürültüden yıkılıyordu. Bağıranlar, çağıranlar, grup grup şarkı söyleyenler, karşıdan karşıya şakalaşanlar, geçecekleri bir locadan diğer locaya kayabilmek için cambazlık edenler...

Salonu dolduranlar umumiyetle gençlerdi. Üniversitelerden, ordu saflarından, parti veya meslek teşekküllerinden, fabrikalardan gelen bu yaşları birbirine yakın insanları, gençliğin haşarı ve merasim tanımaz havası kolayca birbirlerine kaynaştırabiliyordu.

Bu gibi toplantılar için biletler, usulen daima teşekküllere gönderilirdi. Teşkilât, bunları bazen sıraya göre, bazen de konu dolayısıyle ilgilerini düşünerek mensuplan arasında dağıtırdı.

Nihayet toplantı başladı. Prezidyumu teşkil edenler sahnede yerlerini aldılar. Başkan, toplantıyı açtı ve sözü Kamenef'e verdi. Kamenef'in görünmesiyle mızıka enternasyonali çaldı. Herkes ayağa kalktı ve marşa katıldı. Sonra uzun bir alkış dalgası esti.

Kamenef sözüne:

— Biz iki hata işledik, diye başladı. Birinci hata şuydu ki, evvelce Alman ihtilâlini çok yakın zannetmiştik. Aldanmışız. Yakın değilmiş. Fakat sonra da ikinci hataya düştük. Onu çok uzak zannettik. Gene aldanmışız, meğer o kadar uzak değilmiş. Çocuklar! Alman ihtilâlinin eşiğinde bulunuyoruz!

Salonda evvelâ bir uğultu esti. Sonra bu uğultu patladı. Binlerce başlı dev, bütün azalarıyle birden harekete geldi. Bağırıyor, çırpınıyor, tepiniyordu.

Mızıkanın tempoları bu fırtınaya zorlukla nizam verebildi.

Kamenef devam ediyordu:

— ***Evet, Almanya'da ihtilâlin eşiğindeyiz çocuklar! Şimdi hepinizin sabahlan ilk vazifeniz, daha erken kalkmaktır. Kalkar kalkmaz çay masalarına koşmadan duvar gazetelerinin karşısına geçerek, Almanya'dan gelen en son haberleri takip etmektedir (1).***

Kamenef (2), dinleyenlere daha bazı şeyler tavsiye ederek, Alman meselesini anlattı. Almanya'da siyasî kuvvetlerin karşılıklı durumunu belirtti. Hitler'den, Ludendorf'tan (3) bahsetti. Ama bunlar, hiç bir şeye engel olamayacaktı. Kamenef'e göre, artık vakit tamamdı. Artık Almanya'da ihtilâlin saati çalıyor ve her şey onu emrediyordu...

Fakat Almanya ile arada bir de Polonya vardı. Son sözlerinde Kamenef bu meseleyi de kendine göre halletti:

— ***Polonya, dedi, bizim için ya bir köprü, ya bir çit olacaktır. Eğer köprü olursa geçer gideriz. Eğer çit olursa, çiğner geçeriz...***

Dev yeniden ve öylesine coştu ki, kolay kolay sükûnet bulamadı.

* *

Salonun kapalı, bunaltıcı havasından dışarıya çıktığım zaman, gecenin serin ve taze rüzgârı ile karşılaştım. Salonu boşaltanlar, gürültüler, tartışmalar içinde her istikamette dağılıyorlardı.

Yanımda, konuşacağım kimse yoktu. Svetnoy Bulvar'a doğru yürüdüm. Burası, ince uzun bir park şerididir. Parkın yollarında dolaşanlar, sıralara yerleşenler, yahut ağaçların, çalıların kuytuluğunda çimenlere uzanan çiftler, hulâsa o yıllarda Moskova'da görülmeye alışılan gece sakinleriyle park, her günkü hayatını yaşıyordu. Biraz ileride tefekkür (düşünce) heykeli, her zamanki gibi dalgındı.

(1) O zaman henüz radyo yoktu.

(2) Kamenef o sıralarda hükümet başkanı mevkiindeydi.

(3) Hitler, 1922'de ilk sokak nümayişlerine başladı.

Öne eğilmiş başı, çenesinin altında kenetlenen eli ve çözülmez muammalara dalmış gözleriyle bu heykel, manalı bir sanat eseridir. İnsanı her zaman önce sükûna, sonra düşüncelere sürükler. Heykelin karşısında bir sıraya oturdum. Kamenef, tekrar gözümde canlandı:

Bu adam, ihtilâl liderleri içinde, dış görünüşü itibariyle en az ihtilâlci olanıydı. Yalnız bu liderler arasında değil, o zaman belki bütün Rusya'da, yalnız onun iyi cinsten görünen, açık nefti bir fötr şapkası vardı. Bütün ihtilâl liderleri içinde gece yalnız o klasik bir kıyafetle dolaşırdı. Muntazam kumral sakalı, hafif posbıyıklı, altın çerçeveli gözlüklerinin çevrelediği zeki gözleriyle bu sima, hiç bir şiddet ve hareket ifadesi taşımazdı. Orta boylu ve Avrupa'nın her caddesinde binlercesi görülen mazbut, babacan şehir adamlarından biri gibiydi.

Bağırmadan, yumruklarını masalara vurmadan, dudaklarında daima alaycı bir tebessümle, sakin ve tane tane konuşurdu. Bir ihtilâlciden ziyade, bir sosyal-demokrat aydınını hatırlatırdı. Bazı şeyler yazmış olmakla beraber, ne sayısız eserleri, ne sistemleşmiş nazariyeleri vardı. Halbuki yalnız ihtilâlden sonra değil, tâ yirmi beş yıldan beri ihtilâl cephesinin en dikkate değer adamlarından biriydi. Daha Çar devrinde partinin mebusu olarak parlamentoya girdi. Sonra Çar, parlamentoyu dağıtınca Sibirya'ya sürüldü. İhtilâl patlak verince de hemen Petersburg'a döndü. Her zaman ve her toplantıda olduğu gibi, sürgünden döner dönmez de hemen Bolşevik fraksiyonunun başına geçti.

Daha önce de değindiğimiz gibi, Rusya'da çarlık, Birinci Dünya Harbi'nin tesirleriyle çıkan karışıklıklar sonunda 16 mart 1917'de yıkıldı. Ondan sonra kurulan Kurucular Meclisi Petersburg'da Simolenski İnstitüt'te çalışıyordu. Fakat daha önce de diğer bir vesileyle izah ettiğim gibi, Çar'ın yerine gelen Demokrat Partiler de Çar'ın hatalı yolunu takip ediyorlardı. Her şeye rağmen, harbe devam etmek ve harbi kazanmak davasındaydılar. Kerenski, Mareşal Broşilof'u Galiçya'da, hâlâ imha hücumlarına devam ettiriyordu. İmha

olunan ise Almanlar değil, eriyen Rus ordusuydu. Halbuki çarlık, halkın harpten bıkmış olmasmdan düşmüştü. Fakat çar idaresini devirenler bunu unutuyor, Rus halkının ümitlerini her gün biraz daha kaybettiriyorlardı. İktidar bir an geldi ki artık sokağa düştü. Kışlık sarayda Kerenski'nin idare ettiği hükümet ise, realitelerle her türlü alâkasını kesmişti. Elindeki son kuvvetler de Galiçya'da, hücum dalgaları şeklinde erimişti. Halbuki Rusya halkı, zafer değil, sulh ve ekmek istiyordu...

İşte o sıralarda, Simolenski Institüt'teki Kurucular Meclisi'nde artık hiç bir karara varılamıyordu. Meclisin toplantıları bir gürültü patırdı içinde bütün intizamını kaybetmişti. Gene böyle bir gün, Bolşevik fraksiyonunun şamataları ve meclis iç tüzüğüne uymayan hırçınlıkları yüzünden bütün partiler bıkıp da, daha sakin bir yerde içtima etmek üzere salonu onlara bırakıp başka bir yerde toplanmak üzere çıkınca, Kamenef telâşsızca meclis kürsüsüne yürüdü. Reislik yerine oturdu. Sanki hiç bir şey olmamış, sanki içtima devam ediyormuş, sanki karşısında bütün meclis hazırmış ve kendisi bu kürsüye, sanki onun davetiyle gelmiş bir reis gibi, iktidarın Bolşevik Partisi'ne devrini sükûnetle oya koydu. Partinin tek tük mümessilleriyle, salonu ve koridorları dolduran seyirciler, askerler, bahriyeliler, işçiler ve işsizler lehde ellerini kaldırmış oldular (9 kasım 1917). İktidar Bolşeviklere geçti.

Gerçi şekil biraz karışıktı. Ama ne var ki şartlar olgundu. Tamdı...

O zamandan beridir ki iktidar bu partinin elindedir. Daha sakin bir yerde ve iç tüzük hükümlerine uygun içtimalar yapmak için çantalarını, nutuklannı ve projelerini toplayıp salonu terk eden partiler ise, o gün bugün, hâlâ toplanacaklardır...

*

* *

Acaba şimdi Almanya da mı böyle bir tarihî an içindeydi? Paris'te toplanıp adına Barış Konferansı denilen ve birtakım muahedeler imzalatmış olan her

şeyden habersiz Baylar, Almanya'daki en son iyi niyetleri zaten tüketmişti. Almanya'da doğacak kütlevî bir ümitsizliğin birçok şeyler doğurması mümkündü. O gece ve Kamenef'in nutkunda adını ilk defa duyduğumuz Hitler, gene Kamenef'e göre sadece sokağın psikolojisiyle oynuyordu. AvusturyalI bir onbaşıydı. Ama Birinci Dünya Harbinde Alman ordularının ve Kayser'in genelkurmay başkanı olan Ludendorf, şimdi onun arkasında yürüyordu.

Oturduğum yerde bir an için, her şeyi Kamenef'in dediği gibi cereyan edecek şekilde düşündüm. Yarından itibaren onun tavsiye ettiği gibi, Almanya'yı öğrenme hücreleri, Almanca dersleri, yahut

Almanya için siyasî rehberlik kursları derken, meselâ bir ay sonra belki de Berlin'de olabilirdik. Evet, bir ay sonra Berlin'de olabilirdik. Polonya bize ya köprü, ya geçit olacaktı. Eğer çit olursa ilk savaşımızı belki Vistül'de verecektik!

Hem belki de yarın kıymet, sermaye hazariyeleri derslerine son verilecekti. İlk işimiz şimdi belki de Almanya'yı öğrenme dersleri olacaktı. Evet, Almanya'yı öğrenmek?.. Kafamda şimdi Almanya için ne bilgiler vardı acaba? Hiç! Roma ile savaşan Cermenleri, Golva mı, yoksa Cermen mi olduğunu pek hatırlayamadığım Versenke-Toriski, mukaddes Cermen imparatorluğu deyince Dördüncü Henri'yi, sonra Büyük Frederik'i, Kayser İkinci Vilhelm'i biliyordum. İşte bu kadar. Ama şimdi bize Almanya'ya yol görünüyordu. Hem orada belki de bir siyasî rehber olacaktım. Niçin olmasın?

Artık yeni bir rüzgâr esiyordu. Borodino'dan başlayarak, örneğin Napolyon'un ricat yollarının izinden Polonya'yı yıkıp da sel gibi akınca, artık Berlin'de mi, yoksa Ren'de mi durur, yoksa Atlantik'e mi varırdık, onu kader tayin edecekti.

Svetnoy bulvardaki tefekkür heykeli karşısında ve gecenin geç saatlarında, yarı uyku, yan uyanıklık halinde düşündüklerim bunlardı. Ama şimdi bana siz:

— ***Peki iyi ama, bütün bu olayın, içinde senin işin ne?***

diye sorabilirsiniz. Fakat siz, kayıt ve şart tanımayan ve bulunduğu şartlan, ancak heyecan kudretiyle yoğuran bir yaşın insanını düşünün. Bu heyecan, o gece beni kolayca o basit park sırasının üzerinden almış; Vistül'e, Ren'e, Atlantik'e, Pirenelere, Alplere, Balkanlara sürüklemiş, götürmüştü.

Kamenef'in toplantısından sonraki günler, hareketli birtakım bekleyiş günleri olarak geçti. Her toplantıda Alman meselesi konuşuluyordu. Sabahın erken saatlarında duvar gazetelerinin önüne koşuyorduk. Ondan sonra parkta silah talimleri başlıyordu. Derslerin havası değişmişti. Kulaktan kulağa haberler geliyordu:

— ***Her şey yarın,***

deniliyordu. Fakat yarın oluyor ve Berlin'den hiç bir haber gelmiyordu.

Sonra:

— ***Hayır, diyorlardı, hareket saati geri alındı, bekleyeceğiz!***

Ve bekliyorduk. Son günlerin havası garip bir med ve cezir halinde dalgalanıyordu. Ortada birtakım tereddütlerin, tartışmaların olduğu (1) belliydi. Nihayet bir gün bir profesör:

— ***Burjuvazi, dedi, tarihinde iki defa silahlanır. Birincisi doğarken, Fransız ihtilâli onun birinci silahlanmasıydı. Şimdi de faşizm, onun ikinci ve son silahlanmasıdır. Almanya, belki de faşizme gebedir!***

*

* *

O günlerde yapılan diğer bir toplantı, bu konuda beni daha karışık düşüncelere sevk etti.

Bu defaki toplantı, Moskova çayı ardındaki fabrikalardan birinde yapılacaktı. Evvelâ Kızılmeydan'ı, daha aşağıda Moskova çayı köprüsünü geçtikten sonra, birtakım karışık ve çamurlu yollar dolaşarak toplantının yapılacağı fabrikayı bulmak, hatta biraz güç oldu. Burası sapa ve gösterişsiz bir yerdi.

Büyük ve çinko kaplı kapılardan girilen dar, kasvetli fabrika avlusunda su birikintileri, demir yığınları ve ötede beride yuvarlanan bir sürü hurdalar arasından zorlukla yürünebiliyordu. Gece sisliydi. Avlu kötü aydınlatılmıştı. Önünde birtakım insanlar kımıldaşan tek katlı bir binanın kapısına vardım. Davetiyemi gösterip de içeri girdiğim zaman başıma ilk vuran şey, her tarafa sinen lahana çorbası ve mahurka (bir nevi adi tütün) kokuları oldu. Burası fabrikanın her halde işçi yemekhanesiydi. Anlaşılan aynı zamanda kulüp ve toplantı salonu olarak da kullanılıyordu.

Oturacak yerler uzunca tahta sıralardı. Üzeri çinko kaplı büyük yemek masaları, o günkü toplantı için ortadan kaldırılmış, arkada bir köşeye üst üste yığılmıştı. Sahne boştu. Duvarlarda, bütün fabrika

(1) Bilindiği gibi Almanya bir ihtilâle sürüklenmedi. Moskova'nın, Avrupa'nın kendi içinden gelecek bir Avrupa inkılâbı hakkındaki aktif çabası da, gerçekte o zaman bitmiştir. Bu netice Avrupa sosyalist hareketlerinde bir dönüm oldu. Evvelce Moskova'nın Avrupa'da en yetkili ajanı iken ikinci Dünya Harbinden sonra Avrupa'ya sığınan ve sonra bir otel odasında öldürülen General Krivitski'nin *Ben Bir Stalin Ajanıyım* isimli eserinde, bu tereddüt günleri etrafıyle anlatılır.

yemekhanelerinde görülen harcıâlem resimler, yazılar vardı. Bunlardan biri, sahnenin arka duvarını kaplıyordu ve üç kısımdı. Fon bir sanayi yeriydi. Birinci kısım üzerinde «tahrip» yazılıydı. Her yer yıkık dökütü. Bacaları çökmüş, makineler parçalanmıştı. Ortada kimsecikler yoktu. İkinci kısmın üstünde de «hücum!» yazılmıştı. Ellerinde çekiçler, pergeller, aletler bulunan bir işçi kalabalığının birtakım bayraklarla bu harabeye hücum ettiğini gösteriyordu. Sonra «zafer» sahnesi geliyordu. Bacalar tütüyor, makineler işliyordu. İşçiler tezgâhlarının başında arı gibi çalışıyorlardı. Bu gibi resimler, yazılar, o zamanlar bütün duvarları doldururdu.

Burası; birkaç gün önce Kamenef'in nutkunu verdiği, Alman ihtilâlinin eşiğinde olduğumuzu ilân ettiği aydınlık, yaldızlı salondan ne kadar başka bir

yerdi? Burada toplananlar da orada gördüklerimden daha başka türlü insanlardı.

Hepsi de nispeten daha yaşlıydılar. Aralarında üniversiteliler, askerler, gençler azdı. Bu salonda herkes sakin, sessiz oturuyordu. Aralarında hafif sesle konuşuyorlardı. Burada sıraları dolduranlar daha ziyade, fabrikaların yetişkin işçileri, istihsal yükünü fiilen omuzlarında taşıyanlar, mahallî teşkilâtın söz sahibi öncüleri olsa gerekti.

Vakit gelince prezidyum sahnede yerini aldı. Başkan yaşlıca bir işçiydi. Toplantıyı açtı ve sade bir sesle:

— ***Şimdi Stalin yoldaş konuşacak,***

dedi. Sahnenin önünde mızıka yoktu. Enternasyonal da söylenmedi. Yalnız salonu dolduranlar, oturdukları yerden Stalin'i ağır ağır alkışladılar. O bunları duymuyor gibi yürüdü. Masanın başına geçti ve hemen konuşmaya başladı.

Pantolonun dizleri çizmelerinin üstüne taşacak kadar boldu. Sırlında dik yuvarlak yakalı, yaka ve göğüs düğmeleri yandan, siyah bir seten gömlek vardı ki, belden bir kayışla sıkılmıştı. Gömleğin etekleri pantolonun üstüne dökülüyordu. Ceketi yoktu. Sahneye girerken kasketi başındaydı. Bu siyah meşin kasket, başının üzerinde, gür saçlarını iyice toplayamayacak kadar küçük kalıyordu. Söze başlamadan önce kasketini çıkardı. Masanın kenarına koydu. Kaim kaşları, soğuk ablak yüzü, pos bıyıkları altındaki kısık dudaklarıyle bu orta boylu adam, partinin genel sekreteriydi. Az görülen, az konuşan kapalı ve daima arka planda bir şahsiyetti. Rus ihtilâlinin ön plana sürdüğü, isimleri o resimleri sokakları dolduran canlı, hareketli, taşkın insanlardan başka bir tipti.

Ağır, fakat tereddütsüz konuşuyordu. Çehresi asık, sesi alçak ve monotondu. Hatta arka sıralarda kalanlar, söylenenleri pek de iyi işitmiyor olacaklardı ki, Rusya'da bu gibi hallerde âdet olduğu gibi zaman zaman:

— ***Gromçe! Gromçe! (daha yüksek, daha yüksek).***

diye bağırıyorlardı. O sesinin tonunu değiştirmedi. Fakat arkâdakilerin gürültüleri de uzayınca, gene sesini yükseltmeden:

— ***Eğer susarsanız işitilir,***

dedi ve devam etti. Bu sözlerini de arkada sıralarda oturanlar galiba duymadılar ama, yavaş yavaş gürültüler sindi. Konferans başladığı gibi, sessizlik içinde bitti.

Stalin de Alman ihtilâlinden bahsedecek diye bekledim. Halbuki günün bu ön plandaki meselesine hiç değinmedi. Sözleri arasında ne Alman ihtilâli, ne dünya ihtilâli sözleri bir defa bile geçmedi. Onun için galiba böyle bir dava yoktu.

O, nutkunda belli ve elle tutulur meseleler ortaya koyuyordu. Sualler atıyor ve arkasından bunları gene kendisi cevaplandırıyordu. Cevaplar kısa, açık ve hudutları belli şeylerdi. Kamenef'in nutkundaki cinsten heyecan unsurları, onun nutkunda yoktu. O, başka sularda yüzüyordu:

— ***Bizim memleketimiz büyük, ama geri,*** diye başladı:

— ***Bize çok çalışmak lâzım. Evet gevezelik etmek değil, çalışmak. Planlı ve disiplinli çalışmak. Sayısız servetlerimiz var, doğru. Ama bundan ne çıkar? Hepsi de el değmemiş duruyor! Laf ebeliği, tembellik ve kayıtsızlık! İşte bizim, kapitalistlerden daha korkunç düşmanlarımız bunlardır...***

Bu inkılâbı yaptık. Ama memleket hâlâ kapitalizm öncesi bir iptidaîlikte yaşıyor! (Burada Lenin'den bazı cümleler okudu). O halde ne lâzım? Çalışmak ve tekniğe sahip olmak? Niçin? Memleketi evvelâ kapitalist memleketlerin seviyelerine çıkarmak, onlara ulaşmak, sonra da onları geçmek için! Bu nasıl olur? İş randımanlarını yükseltmekle...

Pek iyi, bunları kim yapacak? Parazitler mi? Gevezeler mi? Bozguncular mı? (Burada Lenin'den gene bazı cümleler, okudu).

Sonra bir sıra istihsal rakamları, randıman rakamları saydı. Ona göre bu rakamlar, dünyanın karşısında utanılacak şeylerdi...

— ***O halde, dedi, memleketi makineleştirmen, elektriklendirmeliyiz. Bugün memlekette makine***

var denilebilir mi? Hayır! Halbuki dava, makine ve elektrifikasyondadır. (Burada Lenin'den yeni parçalar okudu). Bizim, için mesele, Batı memleketlerindeki randımanları ve istihsal normlarını aşan rakamlara ulaşmaktır...

Nihayet:

— ***İşte yoldaşlar! dedi, bizim bütün vazifemiz bu normlara ulaşmaktır. Bütün dünyada üstün ve ileri olmaktır! Ulaşmak ve geçmek! vb...***

Konuşurken hiç bir jest yapmadı. Yüzünün her zaman kapalı kalan ifadesi hiç değişmedi. Yumruğunu masalara vurmadı. Nutkunun hareketli yerlerinde zaman zaman parlayarak dinleyicilere alkışlama kumandası verir gibi tertiplere müracaat etmedi. Marx'ın, Lenin'in cümlelerini aynı monoton ifadesiyle, fakat ezberden ve tam sadakatle nakletti: Her haliyle, kararlarında ve inandıklarında münakaşa kabul etmez mutaassıp bir mümindi. Kasketini başına geçirip masadan ayrılırken de galiba biraz gülümsedi...

Dinleyiciler onu her halde anladılar. Zaten görünüşe göre bunlar, onun dilini anlayan adamlardı. Onun da, yaldızlı tiyatro salonları yerine bu sapa fabrikaları seçmesi her halde sebepsiz değildi. Nutku bitince dinleyiciler onu alkışladılar. Hatta bunların bir kısmı da ayağa kalkarak alkışladı. Fakat bu alkışlarda, mübalağalı bir taşkınlık yoktu.

* *

O sıralarda, parti genel sekreteri Stalin, Milliyetler Komiseri olarak da icra komiserleri heyetine (kabineye) dahildi. Orada parti demek her şey demektir. Sonra da ikinci vazifesi dolayısıyle muhtar cumhuriyetlerin, bilhassa Asya ve Kafkasya'daki toprakların ve ülkelerin işleri onun elinde toplanıyordu. Bu cumhuriyetler üzerinde hem parti, hem idare bakımından direkt temas ve kontrol, bu suretle Stalin'e geçmişti.

O günlerdeki ihtilâl liderlerini, önde gelen davaları itibariyle birbirlerinden farklı iki grup halinde mütalaa etmek, hatalı olmasa gerektir:

Birinci grupta Trotski, Zinovyef, Kamenef, Rikof, Buharin, Radek gibi klasik

aydınlar vardı. Hepsi de canlı, mücadeleci, ateşli, hareketli insanlardılar. Belki de fazla bir mana taşımamakla beraber, bunların hepsi de ırkan Yahudiydiler. Hepsi yabancı memleketlerde yaşamışlardı. Avrupa ve Amerika'yı tanıyorlardı. Başlıca Batı dillerini, kendi kültür dilleri olan Rusça gibi biliyorlardı (1).

Avrupalı ve Amerikalı komünist liderleriyle düşüp kalkmaktan, o memleketlerin meseleleriyle uğraşmaktan, konferanslarda, gazetelerde, kongrelerde daima bu meseleler ve dünya davaları üzerinde tartışmaktan zevk alıyorlardı. Yabancı memleketlerin komünist partilerinin ve organlarının başında, bunların dostlan ve arkadaşları bulunuyorlardı.

Bunun için de kendilerinin Rusya dışındaki şöhretleri, Rusya'daki kadar büyüktü. Onlar daha ziyade, dünya ihtilâlinin adamlarıydılar. Bu ihtilâlin merkez teşkilâtı olan komintern ellerindeydi, Onlar kaderlerini daha ziyade dünya ihtilâline bağlamış gibiydiler. Onlara göre dünya ihtilâli olmazsa Rusya yaşayamazdı (2). Rus ihtilâli, dünya ihtilâlinin ancak bir basamağıydı. Hatta bu ihtilâle rehberlik rolü yakında Rusların elinden Almanların eline geçecektir (3). Bu fikirler, bunlar tarafından her vesileyle ve açıkça ifade olunuyordu.

(1) Daha önce de kaydettiğim gibi, bunların hepsi de Stalin zamanında öldürülmüşlerdir.

(2) Son yıllarda bu mevzuda Trotski daha telifçi bir görüşe varmıştı.

(3) Lenin'in bir sözüne dayanan bu görüşü savunanlar, bu grup tarafından hiyanet suçu ile temizlendiler. Bu kadronun şu anda ortada kalan yalnız Mikoyan'dır.

İşçi birliklerinde, işletmelerde, parti komitelerinde ve muhtar cumhuriyetlerdekilerle, yani Rusya'da asıl işbaşında olanlarla bunlar arasında direkt temas yok gibiydi. Zaten onlarla bunlar arasında büyük bir kültür farkı vardı. Bu grup, bu dahilî teşkilâtın çok üstünde, daha doğrusu hatta belki de dışındaydı.

Stalin ise Kafkasya'daydı. Rusça'dan başka yabancı dil bilmiyordu. Dış memleketlere bazı kısa seyahatleri olmakla beraber hiç bir yabancı memleketi

esaslı tanımıyordu. Orjanikidje, Mikoyan, Kaganoviç, Karahan, Yenokidze, Serkis ve daha sonra Teosyan ve Beria gibi arkadaşları da hep kendi gibi KafkasyalIlardı. Gürcü veya Ermeniydiler. (Kayınpederi Kagonoviç Yahudi). Bunlar da onun gibi halkın kalabalığından gelmişlerdi. Ne yabancı memleketleri, ne yabancı dilleri biliyorlardı. Bunun için de kominternin etrafında toplanan Batı kültürlü liderlerle bunlar arasında müşterek dil yoktu. Mizaç ve yetişme ayrılıkları belliydi.

Bu ikinci grup, daha ziyade kendi sosyal kaynaklarından yani sokaktan gelen, fakat bütün iç teşkilâtı ellerinde tutan, tabiat, lisan ve formasyonları kendilerininkine benzeyen Rus veya yerli unsurlarla bağdaşıyorlardı.. Bunların kaderi de, Rus inkılâbının kaderine bağlıydı. Öyle denebilir ki Rusya ve Sovyet hükümeti bunlar için her şeyin başında geliyordu. Bunlar için dava, artık Rusya'nın inşasıydı. İhtilâl olmuş bitmişti. Şimdi tesviye edilecek zemin üzerinde hemen yeni nizamın kurulması lâzımdı. Halbuki birinci grup için dava, Avrupa ve dünya ihtilâliydi. Rusya, sadece bir basamaktı.

Daha önce adı geçen aydınların ekserisi, çarlığın zulüm ve şiddet yıllarını Avrupa ve Amerika'da geçirirken, bunlar Kafkasya'da, çar polisinin baskısı altında pişmişlerdi. Karakollarda, hapishanelerde, Sibirya'da sert imtihanlar geçirmişlerdi. Ölmüşler, öldürülmüşlerdi, suikastler, baskınlar meydan dayaklan içinde yuvarlanmışlardı. Hatta münevverlerin Sibirya sürgünlükleri bile bu sokak adamlarına göre farklı muamelelere tabi idi.

Bunlar, yabancı mümessillerle yabancı diller konuşarak Marksizme ait sonu gelmez nazariye münakaşaları yapmaktan ziyade ihtilâlden sonra kendilerini, çarlığın tasfiyesi ve teşkilât meselelerine, istihsalin tanzimi, parti disiplini, inşa işleri gibi çetin davalara vermişlerdi. Memleketin manivelaları, fiilen bunların ellerindeydi.

*

* *

Görünüşe göre Lenin, bu grupların başındaydı. Fakat gerçekte belki de ortasında duruyordu. Hem dünya görmüş bir aydın hem uzlaşmaz bir ihtilâlci, hem bir teşkilât ve devlet adamı. Aynı zamanda biraz Tatar asıllı olsa bile bir Rustu.

Fakat ne var ki,, artık hastaydı. İhtilâlden sonra bir gün, bir fabrika mitingine giderken (1920) Kaplonova isimli bir kadının ateşlediği tabancadan vücudunda kalan bir kurşunun tesiriyle gittikçe artan bir damar sertliği içinde mefluç yatıyordu. Hele son zamanlarda sesi de kaybolmuştu.

Eğer ayakta kalsaydı, bir devlet adamı olmak vasfı belki daha da gelişecekti. Rusya, hiç şüphesiz sosyalizm yolunda, fakat makul ve daha az kanlı, tekâmülünü (evrimini) takip edecekti. Hatta bir aralık hasta yatağından çıkabildiği kısa günlerde, kominternin bir kongresinde söz aldı. Bu kongre ondan dünya ihtilâline dair haberler bekliyordu. Halbuki o, devlet bütçesinden, devlet gelir ve giderlerinin nizam altına alınmasından, tasarruftan, plandan ve sağlam paraya dayanan bir finansman sisteminden bahsetti:

— ***Planlı bir iktisat, ancak sağlam bir finansman planına dayanır,***

dedi. Halbuki o güne kadar ihtilâl edebiyatında moda, para ile alay etmekti. Para artık tarihe karışmıştı! Para ile alay edildiği zaman kapitalizm de küçültülmüş sayılırdı. Bu suretle kapitalizm, en gülünç tarafından vuruluyor zannedilirdi.

Dergilerdeki resimlerde yayınlandığına göre Stalin, Lenin'in hastalığında daima onun yanında göründü (1). Lenin'in yatağı başında, yahut sade bir bahçe kanepesinde yerleşen Lenin'in yanında Stalin bazı öne doğru eğilmiş elleri dizlerinin üstünde birleştirilmiş mütevazi ve saygı halinde görünürdü.

(1) Meksika'da öldürülmeden önce Trotski, Stalin hakkında yazdığı bir kitapta, Lenin'in hastalığı zamanında sıhhî kontrolünün, âdeta Stalin'in inhisarına geçtiğini söyler. Hatta bu yazılara, Lenin'in ölümünü şüpheli gösteren ithamlar da ilâve etti. Trotski, bir ajan taralından, ama işte bu kitabı yazarken, başına vurulan bir demirle öldürülmüştür. Hatta kitabın son sayfalan eksik kalmıştır. Ajan hiç bir şey itiraf etmedi.

Bu resimler, broşürler, her tarafa dağılıyordu...

Nitekim bir müddet sonra Lenin hayata gözlerini yumunca (1923) Stalin hemen bir adım daha ileri atarak, onun yerini doldurdu. Çünkü bu adımı atmak için basacak taşlar, sessizce ve evvelce hazırlanmıştı. Öyle bir yer tutmuştu ki, bu basamaklara herkesten önce; ancak o adım atabilirdi...

* *

Büyük kongrelerde, başkanlık divanı masasında yanyana ve hep bir sırada oturan liderlerin gerçekte aynı platform üstünde bulunmadıklarını, ilk defa Moskova çayı ötesindeki fabrikanın ağır kokulu yemek pavyonunda, Stalin'in nutkunu dinlerken sezinledim zannediyorum. Büyük devlet tiyatrosunun yıldızlara boğulmuş salonunda, mızıkalar, hurralar ve enternasyonal sesleri arasında Kamenef, Moskova'nın her maceraya atılmaya hazır genç kadrosuna:

— ***Çocuklar! Almanya, ihtilâlin eşiğindedir. Sizin birinci vazifeniz, Almanca öğrenmek, Almanya için siyasî rehberler hazırlamak ve silah talimleri yapmaktır,***

derken, Stalin Moskova sanayi mahallesinin kasvetli bir fabrikasında, fakat sanayii fiilen elinde tutanlara şöyle şöyle konuşuyordu:

— ***Sizin birinci vazifeniz istihsali artırmaktır. Kapitalist memleketlerin istihsal normlarına yetişmek ve onları geçmektir. Parazitler, gevezeler, laf ebeleri, bizim kapitalistlerden daha daha tehlikeli düşmanlarımızdır. Bütün dünyada en ileri ve en kuvvetli olmak... Bizim işimiz budur,***

daha sonraları birçok belirtiler, maceracı bir dünya ihtilâlciliği ile yapıcı bir iç politikanın, bu yeni devletin kuruluşu çarklarından birbirine çarptığını gösteriyordu.

Aynı platformda gibi görünüp ayrı diller konuşan grupların, her ikisi de kendi tezgâhını, kendi dükkânında, kendi bildiğine göre işletmeye çalışıyordu.

* *

Zaten Almanya bahsinde Rus ihtilâlcileri, öyle denilebilir ki, daima iki zıt eğilimin, iki zıt kompleksin tesiri altında kaldılar. Bu kolmplekslerin biri, Almanya'nın silahlanması ve Rusya'ya hücumu korkusu idi. Diğeri de, Alman ihtilâli, Almanya'nın komünistleşmesi ve dolayısıyle gelecekte Almanya'nın üstünlüğü kuşkusuydu.

Birinci korku daima ve herkes tarafından açık olarak ortaya atılıyordu. Hemen her nutkun başında, batı devletlerinin Rusya'ya müdahale arzularından bahsedildiği zaman, bunun altında, arkasını batı devletlerine dayayarak silahlı bir Almanya'nın korkusu vardı. Yoksa Fransız ordusunun, İngiliz ordusunun silahlı müdahalesi kimseyi ürkütmüyor ve bu gizlenmiyordu. Bunlar denenmiş kıymetleri teraziye vurulmuş, hükümleri verilmiş şeyler sayılıyordu. Batıdan Beyaz Deniz'den, Karadeniz'den, hatta Sibirya üzerinden harekete geçirilen fakat sonra hepsi de yeniden Yudeniç, Denikin, Kolçak, Vrangel maceraları, onlara bu kanaati veriyordu (1). Fakat arkasını Batı devletlerinin imkânlarına dayayacak bir Alman faşizmi Rusya'ya çullanırsa, c zaman iş değişebilirdi...

İkinci komplekse gelince? Bu pek söylenmez, fakat sezdirdi. Bu da, teknikçe üstün bir Almanya'nın komünistleşmesi tehlikesiydi. Çünkü o zaman, Lenin'in dediği gibi «dünya inkılâbına önderlik etmek rolü, Rus proletaryasının elinden, Alman proletaryasının eline geçecekti...

Böyle bir netice, Lenin'i, yahut da, Berlin'de Almanca, Paris'te Fransızca, Londra'da İngilizce nutuklar vermek için hazır bulunan; o memleketleri ve onların meselelerini ezbere bilen ve oralardaki teşkilâtın başında hep kendi arkadaşları bulunan aydın Rus liderlerini ancak sevindirirdi. Ama, bir kelime yabancı dil, bir ülke yabancı toprak bilmeyen ve Batı memleketlerindeki yabancı teşkilâtın başında bulunanlarla, ne kültür ve sosyal formasyon bakımından müşterek tarafları bulunmayan insanları, hakkıyle tedirgin etse gerekti. Gerçi Alman proletaryasının dünya rehberliğini almak hakkım ona, Alman tekniğinin ve teşkilâtçılığının, Rus tekniğine ve teşkilâtçılığına üstünlüğü veriyordu. Ama Rusya'nın bütün servetlerini

(1) Bunlar, birtakım Beyaz Rus, yani kızıllara muhalif generallerin isimleridir. Bunlar Batı, Şimal, Cenup ve Şark'ta ihtilâle karsı taarruz cepheleri kurdular. İngiliz, Fransız, hatta Yunan

devletlerinden malzeme ve asker yardımı görerek dahilî harbi açtılar. Neticede bu karşı cepheler tasfiye edildi (1918-1920).

kıymetlendirmek, yeni «tekniğe sahip olmak», «İleri memleketlerin üretim normlarına yetişmek ve onları aşmak» suretiyle bu üstünlüğü ortadan kaldırmak neden mümkün elmasındı? (1).

Demek ki, gecelerin bağrında büyük problemler yatıyordu. Belli idi ki, Olimpik'teki ilâhlar birbirleriyle anlaşamıyorlardı. Konuştukları dil birbirlerinden ayrıydı. Bu ilâhları birbirleriyle bağdaştıracak ve onları kendi tahtı etrafında toplayabilecek olan tek şef, tek kudret, yani ***Zeus*** ise; artık tahtında değildi. Sertleşen damarları, bozulan tansiyonu, inmeli dili ve artık durmaya yaklaşan kalbi, etrafım kollayan ve ölümünü bekleyen devleri dizginleyecek kudretten onu, artık mahrum bırakmıştı.

Nihayet zaman içinde düğümler birer birer çözüldüler.

Çin'de işler öyle gitti ki, Kominternin geniş icra komitesinin kararlarına, Karahan'ın, Borodin'in Pekin üniversiteleri üstündeki prestijlerine rağmen; 1926'da başlayan iç savaş bir sosyalist ihtilâline değil, bir millî kurtuluş hareketine dönüştürdü. Son ihtilâlcilerle Çan-Kay-Şek arasındaki antiemperyalist işbirliği, yahut yol arkadaşlığı, birden sona erdi. Milliyetçi cephe, sol kadroyu, en kanlı bir şekilde tasfiye etti. Moskova'dan yolcu ettiğimiz genç mektep arkadaşlarımızın çoğu, bu tasfiyede ve en insafsız şekillerde yok edildiler. Bunun sonucu olarak da, Çin'de liderlik rolü, bilindiği gibi, İkinci Dünya Harbi sonuna kadar Komintang Partisinin, yani Sun-Yat-Sen'in liderlik ettiği Çin Milliyetçi Partisinin eline geçti. Bu durum, İkinci Dünya Harbinin sonuna, hatta 1949 yılına kadar sürdü. Ama bu arada millî cephenin, bir taraftan kendi iç çöküntüleri, diğer taraftan Amerika' nın, bir bakışta komünizmi önleyici gibi görünen, gerçekte Asya'yı ve

(1) Stalin ve arkadaşlarının bu Alman korkusunu ve Almanya'nın teknik üstünlüğünden gelen korkulu kıskançlığını; Çörçil, Rozwelt ve diğer müttefikler, Faşist Almanya'yı kayıtsız şartsız sulha mecbur etmek yolunda aldıkları sonuna kadar tahrip kararıyle, İkinci Dünya Harbi içinde gidermeye yardım ettiler. Nitekim Almanya yenilince Postdam Konferansında Truman, Atlee ve arkadaşları; Postdam anlaşmasının üçüncü maddesi ile Alman sanayiini Sovyetlere verdiler. Batı Alman fabrikalarım da ya kendileri yıkacak, yahut da % 15'ini Rusya'ya tahsis etmekle bu yardımlarını ikmal edeceklerdi. Öyle de oldu.

milletler psikolojisini anlayışsızlıktan gelen davranışlarıyle 1949'da iktidar Çin ihtilâlcilerinin eline geçti.

Fakat ihtilâlin, asıl Almanya'da başarılamayışıdır ki, Avrupa'nın kaderini değiştirdi. Bu netice, Rusya'da hem kominterni, hem de onun etrafında toplanan ve bütün ümitlerini dünya ihtilâline bağlayan aydın grubu süratle arka plana attı. Ve bu münevver grubun akıbetini de tayin etti (1). Bütün dış teşkilâtta ve yabancı ülkelerdeki komünist partilerinde aydınların çözülüşü başladı. Çünkü bunların bütün beklediği, çabuk tahakkuk edecek bir Avrupa ihtilâliydi. Nitekim o sıralarda, İngiliz parlamentosunda komünist mebusu olarak bulunan ve hemen cephe değiştiren bir İngiliz'in dediği gibi, onlar «en az yirmi yıl geriye kalan dünya ihtilâlini beklemeyecek kadar sabırsız» idiler.

Her tarafta sol aydınlar, kendilerini ihtilâlci saflardan büyük ölçüde çektiler. Almanya'da faşizm, hızla gelişmeye başladı. İtalya'da ise faşizm rakipsiz yerleşti ve her ikisi de Avrupa'nın ve Avrupalılığın alın yazısına kendi damgalarını vurdular. Bu damga, İkinci Dünya Harbi oldu.

Böylece dünya yüzünde, Trotski'nin bulduğu tabirle, bir süper kapitalizm devresi açıldı.

Lenin'in ölümü, ihtilâlin romantik devrini de sona erdirdi. Rusya'da Stalin'in temsil ettiği iç cephe, işbaşına yerleşti. Stalin, partinin umumî istikametinden ayrıldıkları formülü ile rakiplerine şiddetle saldırdı. Çünkü parti elindeydi. Partinin umumî istikametini de tabiî, o tayin ediyordu. Onun, macera adamları adını taktığı aydınların, evvelâ işten uzaklaştırılmaları, daha sonra da sürgün ve yok edilmeleri devri açıldı. Trotski hudut dışı edildi ve orada, hâlâ aydınlanamayan bir şekilde öldürtüldü. İçeride bu tasfiyeler yavaş, fakat sistemle devam etti. Aynı suretle de, Moskova'da bulunan ve kominternin etrafında çevrelenen yabancı kominstlerin, casusluk, ajanlık suçlamaları ve bir istisna ile birden ve sert bir şekilde temizlenmesi tamamlandı.

Görülüyordu ki, Rusya'da artık Stalin tek liderdi ve ön planda gelen hedef, Rusya'nın kalkınması idi. Dünya ihtilâli edebiyat devri

(1) Daha önce de şerh verildiği gibi —belki Stalin'in gizli mukavemetiyle uyandırılan— bu tereddüdün romanı, General Krivitski'nin eserinde ve kronolik safahatıyle işlenmiştir.

sona erdi. Araştırmalar kalkınma planları, üretimi artırmak, randımanları yükseltmek, tekniğe sahip olmak vb. (1). Böylece, dünya ihtilâli sloganı, artık arka planda kaldı.

Halbuki Ruslar, doğru veya yanlış, kendilerini hiç bir zaman yalnız Rus topraklarının çerçevesi içinde saymazlar. Daha geçen yüzyıldan beri nice aydınlar Rusya'yı, bir Ör-Azya memleketi ve Ruslan Öz-Azyen bir toplum olarak aldılar. Aslında «Büyük Rus şovenizmi» denilen zihniyet de bundan başka bir şey değildi. Unutmamalı ki, hayatının sonlarında Dostoyevski bile bu şovenizme .kendisini kaptırdı. Ancak Ruslar, büyük Rus şovenizminin bu inkişafına rağmen kendilerini, «üstün ırk» formülünden ziyade «geniş saha» heyecanına vermişlerdi. Bunun içindir ki, Ör-Azya jeopolitiği onlara daima çekici göründü. Onlar için Ör-Azya, bir Avrupa ve Asya birliğidir. Yani bu fikirde olanlar için Rusya; ne yalnız Avrupa, ne de yalnız Asya memleketidir. Her ikisinin birleşimidir. Avrupa; Asya'nın sadece bir parçası, Batıya doğru uzanışıdır. Aslolan Asya'dır. Ör-Azyen millet deyince Rus şovenizmi, bu kavramın İçinde bir üstün ırktan ziyade, oldukça hoşgörülü bir ırk mihveri etrafında, bir ırklar karışımını tasavvur eder. İktisadî ve siyasî sebeplerle cereyan eden iç yayılmalar, isteyerek veya istemeyerek düzenlenen göçler, nüfus karıştırmaları, «Irkî koyuluğu sulandırmak için yapılan planlı yerleştirmeler», bu gaye için doğru sayılır (2).

Zaten Rus ruhu, Avrupalı olmaktan ziyade Asyalı vasıflar taşır. Asya ruhu ile kolayca bağdaşır. Mistisizm, Rus ruhunun, Amerikalıların zerrece anlamadığı ve değerlendirmediği Asya mistisizmi, Rus, hatta Komünist Rus için bir müşterek ruh yapısıdır. Bugünkü Rus insanında bu mistisizm, bir bakışta çok geri itilmiş gibi görülür. Fakat onun sert materyalizminde hâkim olan ruh gene de mistik bir ruhtur, öncülük fikrine, teknikte üstünlük fikrine, dünya ve feza ölçüsünde üstünlük fikirlerine bugünkü Rus'un inanış ve bağlanışında hâkim

(1) Birinci beş yıllık **plan 1927'de tatbike kondu.**

(2) Bugün Asya Rusyasında ve bilhassa Sibirya'da cereyan eden iskân ve nüfuslandırma hareketleri bu bakımdan dikkate değer usuller göstermektedir.

olan heyecan, bunun ifadesi olsa gerektir. Garip bir sırrîlik, dünkü Rusya gibi, bugünkü Rus cemaatının da ruhî vasfı olarak göze çarpmaktadır. Rus'un ve Rus komünizminin, yabancılar tarafından anlaşılamayan temel unsuru budur.

Gerçi Rus liderleri, bu ruh heyecanlarında, standart bir vasıf ararlar. Nitekim bugünkü Rus toplumun da, bir taraftan da diğer bir temel akım olarak geliştiği görülen bireyciliğe, yaşayışta, sanatta, fikirde her gün kendisini gösteren bireysel eğilimlere şiddetle cephe alırlar. Ama öyle görünüyor ki, bugün liderlerin, Rusya'da en az muvaffak oldukları mücadele, ferdin, bireysel eğilimlerin aleyhinde yürütülen mücadele olsa gerektir. Çünkü standart adam, topluma hiç bir zaman ebedî olarak hâkim olmamaktadır.

Hulâsa 1923'te Almanya'da ihtilâlin olmayışı ve bu suretle Avrupa ihtilâli yolunun kapanışı, Çin'de olayların evvelâ millî kurtuluş hareketi lehine gelişmesi, dünyanın kaderinde bir dönüm noktası oldu. Ondan sonra işlerin neticesi, yalnız Rusya'daki sosyalist kalkınma hareketi ile, Batıda ve özellikle Amerika'daki süper kapitalizm arasındaki gelişme yarışının temposuna, yani sadece teknik meseleye bağlı kaldı.

Bunun ise, romantik bir dünya ihtilâli davasıyle hiç bir ilgisi yoktu. Artık ihtilâlcinin yerini teknokrat alacaktı (1). Öyle de oldu.

Bu netice, Rusya'da ihtilâlcilikle geçinen aydınlar kadar, Rusya dışındaki komünist aydınların ve bunların temsil ettikleri akımların da kaderim tayin etti.

Bu suretle, 1919 tipi ihtilâlciyle beraber, 1919 ihtilâlinin havası da tarihe karışıyordu. Bundan sonra sosyalizm, eğer harp ve istilâyı

(1) Bugün Rusya'da ve zirvede zaman zaman cereyan eden siyasî çekişmelerin manası, öyle görünüyor ki politikacının politikacıyı, yani sadece politika mektebinden yetişen eski kadronun kendi kendini tasfiyesi olsa gerektir. Bu mücadelede eski kadro artık tamamen yıpranmış, hatta tükenmişti. Şimdi onun ayakta kalan son müessillerinin arkasında, kuvvetli bir teknokrasi, aynı

tekniği bilen ve elinde tutanlar kadrosu eski neslin son döküntülerini de tasfiye ederek, kendi devrini açmak mücadelesine girişmiş görünmektedir. Hatta bu mücadele kazanılmıştır bile...

saymazsak, ancak onu doğurabilecek ve yaşatabilecek alâmetler gösteren (meselâ İtalya ve Fransa) memleketler için ve o da bir millî ve dahilî siyaset meselesi olarak gelişecekti. Hatta bu memleketlerin bile, imkânları bakımından Rusya ile mukayese edilecek tarafları yoktu.

Yahut da, iktisaden az gelişmiş memleketlerde ve kendi şartlarına göre gelişecek bir ***memleketçi sosyalizm*** tipi, az gelişmiş memleketlerde, dünya sosyalist hareketine yeni unsurlar getirecekti.

Hulâsa Rusya'nın yeni efendileri, Avrupa inkılâbı ve o yoldan bir dünya ihtilâli tarihe karıştıktan sonra, Ör-Azyen jeopolitiği bir «büyük saha» anlayışı olarak yadırgamadan benimsediler. Bu sahayı kendileri için «vadolunmuş ülke» saydılar. Rus tarihinin, Rus sanat ve edebiyatının izah edebileceği bu kompleks, Batı âlemi için daima, anlaşılmayan bir sır olarak kaldı... Ama anlaşılması gereken bir sır...

*

* *

Şimdi kendi hikâyeme dönebilirim:

Rusya'da nihayet Lenin'in ölümü ve Stalin'in süratle vaziyete hâkim olarak Ortodoks Marksizmin yerine revizyonist bir devlet siyasetini koyuşu, hayatta kalan liderler arasında kanlı bir ölüm-kalım savaşını geliştirdi. Netice, gerçek Marksistlerin ve ümitlerini dünya ihtilâline bağlayan aydın kadronun tasfiyesi oldu. İnkılâp hareketi topyekûn bir yapıcılık ve kalkınma davasına döndü. İnkılâp heyecanı, totaliter bir disiplin şeklini aldı. Arada, istenilen zamanı kazanmak için de «Kapitalist memleketlerle yanyana ve barış içinde yaşayış» gibi «Sosyalizmin yalnız bir memlekette tesisi mümkündür» gibi sloganlar, dış memleketlere karşı bir stratejik uygulama alanı buldu. Ta Hitler'le ittifaka varıncaya kadar!..

Gerçi Rusya daima yayılıcı kaldı. Fakat bu ekspansiyonda ideolojik unsur arka plana itildi. Coğrafî faktör ve fırsat çıktıkça territoryal yayılış ön plana geçti. Rusya'da ihtilâl romantizmi sona erince, bu hadiselere katılan ve bir sınıf şuurundan ziyade asi bir romantizmin heyecanıyle veya tesadüflerle bu kervana karışan yabancılar için de, kendilerine birer yol seçmek göründü. Bunlar arasında geniş bir çözülme başladı.

Ben de bir yabancıydım. Kendi küçük ölçüsünde bir şeyler düşünen, bir şeylere hazırlanan küçük bir yabancı... Ya ben ne olacaktım? Fakat bu soruyu kendi kendime sormak, onun cevabını araştırmak, kendi hakkımda kendim bir karar vermek için zaman, henüz çok erkendi. Benim, bu katıldığım kervanın peşinde, aşacağım daha nice yollar, nice nice çöller ve aşamalar vardı...

O t o m a t

Otomat, ruhsuz bir yaratıktır. Ama, ihtilâllerin icra organlarında onun geçici olarak, bir yeri ve bir fonksiyonu olabilir...

Ama, aydın bir insan, bir otomat olursa, bu onun, evvelâ kendi kendini inkâr edişidir ki, toplum yapısında onun varlığı, artık toplum için de bir kayıp demektir...

1923 sonunda Odesa'dan kalkan Krosnodar vapurunun ambarları, Fransız limanlan için buğday yüklüydü. Karadeniz'de, sert bir hava içinde İstanbul'a doğru yol alan bu eski vapurun, her dalgada her çivisi ayrı ayrı çatırdıyordu. Hele geceleri bu sesler, korku veren, ürküntü veren iniltiler halini alırdı. Ama geminin komiseri, gemi halkını her gece tayfa yemekhanesinde toplardı.

Komiser, bir gemi işçisiydi. İyi de konuşamıyordu. Ama bu hal onun her gece aynı şeyleri tekrar etmesine mâni olmuyordu:

— ***Unutmayın hal diyordu, Fransa'ya buğday ihraç ediyoruz. Geçen seneler açtık. Bu yıl ihracatçıyız. Buğdayımızı Fransızlara vererek Fransa'dan makineler ve yedek parçalar alacağız.***

Geminin yemekhanesi de, Rusya'daki bütün yemekhaneler gibi, lahana

çorbası ve mahurka kokuyordu. Siyasî komiser her defasında yumruğunu yağlı masaya vurup sözlerini tekrarladıkça, gemi kaptanları, çarkçılar, gemi subayları ve bütün tayfalar, başlarım hafif hafif öne doğru sallıyorlar, sanki bu sözleri unutmayacaklarına söz veriyorlarmış gibi, hatibi tasdik ediyorlardı.

Nihayet uzaktan Türkiye karalan göründü. Benim için de bir tur tamam oluyordu. Güvertede bir yere iliştim. Bu yolun başım ve sonunu, heyecandan ziyade, başımı omuzlarıma çökerten bir yorgunluk içinde düşünüyordum:

Dört yıl kadar evveldi. Gene bir vapurun güvertesinde İstanbul'dan ayrılmıştım. Gene Karadeniz'in suları üzerinden Batum istikametinde yol alırken ne kadar hafiftim. Ne kadar zindeydim. Her şey bana ne kadar kesin, aydınlık görünüyordu.

Bir dünya harbinin daima ön siperlerde geçirdiğim ateşleri içinden çıkmıştım. Bu harp, bizim memleketimiz için bir yenilgiyle bitmişti. Ama o zaman ben, bu yenilgiyi kabul etmiyordum. İçimden de bir yorgunluk, ne bir hayal kırıklığı duyuyordum:

— ***Bu bir geçici kader! diyordum, Türk vatanı daha ne kadar uçsuz bucaksız... Türk'ün tarihinde daima, saltanatlar yıkılmış, saltanatlar kurulmuştur... Gene öyle olacak. Devletimiz kurtulacak, hatta yeni devletler kuracağız. Hem belki ben de...***

İşte bu ülkü için yola çıkmıştım. Uzak Türk illerine varacaktım. Ve bir gün Büyük Turan kurulacaktı. Evet, «esir millet kurtulacak, yoksul millet zenginleşecek, azlık millet çoğalacak»tı...

Binlerce ve binlerce akranlarım, silah arkadaşlarım Anadolu'da canlarını dişlerine takarak öz toprağımız için çarpışırken ben, hatta tek başıma olsam bile, bu uzak ve meçhul ülkelerde, ülkünün, bayrağını açacak, Anayurda yeni yurtlar katacaktım. Bütün bunlar bana kolay, kesin ve doğru olarak görünüyordu. Kendimi, bahtını arayan bir adsız (1) bir yıldız şehzade sayıyordum:

— ***Ya devlet başa, ya kuzgun leşe, (2)***

diye yola çıkmıştım. Devletin başıma konacağına da inanıyordum.

Halbuki sonra ne oldu? Ergenekonu, Kızılelmayı arayış, mektepte, medresede, şehirde, köyde bir havari çalışması... Sonra şüpheler, hayal kırıklıkları, harp, daha sonra Kafdağı ötesinden bütün bozkırların harekete gelişi, Derbent kapılarını çalan Yecüc-Mecücler...

Ejderhan balıkçısını da, olduğu gibi hatırlıyordum: Ben, ocağının duvarlarında çeşidi mozayiklerle, renkli İran motifleri bulunan bir salonda, üzerine sırma cepkenli ipekli elbiseler ve mavi çiçekli bir şalvar giyen ay yüzlü sevgilimi beklerken ayağında hantal keçe çizmeler taşıyan bir kazak, ayağının bir itişiyle salonun kapısını nasıl açmıştı? Yerlere serilmiş kat kat Acem halılarını çiğneyerek nasıl yaklaşmıştı? İlk göze çarpan şey, kirli meşin kasketinin önündeki madalyondu. Bu madalyonun ortasında, etrafım meşe dallanyle buğday başaklarının çevirdiği bir dünya yuvarlağı vardı...

(1) Eski bir Türk ananesine göre adsız, mülkü büyük kardeşine, davarı küçük kardeşine bırakıp babasının atım ve silahını alan ve bahtım aramak, yeni bir yurt kurmak için yola çıkan en küçük kardeş.

(21 Kuzgun = karga.

Sonra bir sıra olaylar? Toplumun hiyerarşisi birden çöküyor. Bakû'da toplanan Şark Milletleri. Kurultayı. Çekilen hançerler, sıyrılan kılıçlar. Yolumuz Şap Denizi'ne mi, yoksa hadiseler, tehlikeler, masallara yakışan bir aşkın sonu. Ve nihayet şimale çıkan yol!..

Dağıstan'dan, Kuban'dan, Don Havzası ve Ukrayna'dan geçerken Volga'da otuz milyon insan açlıktan ölüyordu. Ne bir buğday tanesi, ne gökte bir ümit. Halbuki Moskova kenarındaki ormana vardığımız zaman, bir büyük ateşin etrafında toplanan arkadaşlarına bîr çocuk, İngiltere'deki işçi meselelerinden, Fas'ta Abdülkerim'in isyanından, Hint'ten, Çin'den bahsediyordu. Sonra artık, toplum muammasını her taraftan tırtıklayan binlerce meseleleriyle dimağı durduracak kadar dolu geçen günler. Pamir'de, Sin-Kiyang'da yükselen istifham, Çin meseleleri. Almanya'nın ihtilâlin eşiğinde oluşu ve yolumuzun Ren'e mi, Atlantik'e mi çıkacağını düşündüğüm gece? Ve

tefekkür heykeli...

Fakat Olimp’te ilâhlar birbirleriyle anlaşamıyorlar. Zeus, yahut Jüpiter ise hasta yatağında inmeli...

Moskova Çayı ardındaki kasvetli fabrika yemekhanesinde lahana çorbası ve mahurka kokuları arasında konuşan adam ise, boyuna istihsallerden, normlardan, makinelerden ve yedek parçalardan bahsediyordu. Tıpkı bizim geminin siyasî komiseri gibi...

Ben bu gemiyi, İstanbul limanında terkettim...

*

* *

İstanbul’u ne kadar yadırgadım?.. İstanbul’da kendimi ne kadar yabancı buldum? Gemideyken, Boğaz uzaktan görününce, karaya ayak basar basmaz az çok eski benliğime döneceğimi sanmıştım. Fakat şehirde etrafımı saran şeyler, beni heyecanlandırmadı. Ne birtakım hatıralar, ne manzaralar, ne bazı tanıdıklar, hiç biri içimde artık ölmüş olan o eski basit, fakat duygulu insanı uyandıramıyorlardı.

Burası sanki, şu benim bildiğim İstanbul değildi. Denizinin rengi o kadar cana yakın, görünüşü o kadar ilham veren, kubbeleri, minareleri, surları bizi mazimize bağlayan ve böylece kendinden bir parça yapan şu bizim İstanbul’umuz değildi. Her şeyi garip bir gözlük arkasından görüyor gibiydim. Beni getiren gemiden karaya ayak basıncaya kadar bunun böyle olacağını düşünmemiştim. Fakat pek çabuk anladım ki ben, ne artık eski ben, ne de bu sokaklarda dolaşanlardan biriyim.

Kafamda her şey, sanki formülleşmişti. Kalıplara, şablonlara uydurulmuştu. Bütün kavramlar klişeleşmişti. Ben dünyayı ancak bunların perdesi arkasında görüyordum. Ne kadar değişmiştim.

Şimdi bana göre İstanbul, sadece bir yarı sömürge şehriydi. Şanghay gibi, Hong-Kong gibi, Bombay veya Kolombo gibi kozmopolit bir şehirdi. Benim için bu şehrin onlardan farklı hiç bir tarafı yoktu. Sonra İstanbul da o şehirler gibi, bir İktisadî hinterlanda açılırdı. Bu hinterland üstünde «dünya kapitalistleri» hiç durmadan birbirleriyle çarpışıyorlardı. Bu şehirler gibi İstanbul'da da yabancı sermayedarlarla işbirliği yapan kompradorlar, tatlı su Frenkleri otururdu. Bunlar, yerli burjuvalarla elbirliği yaparak sömürdükleri kıymetleri birbirleriyle paylaşırlardı. Hulâsa artık dünyayı, hep bana okutulan ve öğretilen şeylerin gözlüğü arkasından görüyordum. Nereye baksam, bü yarı sömürge şehrini kapitalistlerin soyduğunu, yağma ettiklerini görüyordum:

— ***Evet, tamam. Metropollerde, büyük, sanayi memleketlerinde biriken sermayenin bir kaynağı da budur,***

diyordum. Her rastladığım Rum, Ermeni mağaza sahiplerine «kapitalistlerin uşağı» daha kalantor ve şapkalı yabancılara da «kapitalist» diye sıfatlar yakıştırıyordum.

Onların dışında kalan insanlar da «proleter» yahut «yan proleter»lerdiler. Bir güzel evin penceresinden bir piyano sesi gelince, yahut önünden geçtiğim temizce bir köşkün terasında bir sofra kurulmuşsa:

— ***İşte, hain sermayedarlar, çalınmış haklarımızı tıkınıp duruyorlar,***

diye bağırasım geliyordu. Limandaki yabancı ticaret gerilileri bana, dünyanın soyulmasını, gümrük rıhtımlarındaki mal yığınları, kapitalistlerin dünya pazarlarını istilâsını hatırlatırdı. Hele bankalar «finans kapitalizmin karargâhları» idiler. Boş bir gaz tenekesi, hatta bir çöp tenekesi bile bana «dünya yüzündeki petrol mücadelesini» düşündürürdü. Hemen dünyanın petrol magnatları, büyük şirketler birer birer isimleri ile hafızamda sıralanırdı. Petrol istihsal rakamları, pazarlar, rekabetler hemen kafamda harekete gelirdi. Bir salaşpur parçası bana, Mısır'ın pamuk fellâhlarını, Hint'in paryalarını, Virjinya'da, Georgia'daki zenci pamuk işçileri meselelerini hatırlatırdı. Sonra bunların etrafında Mısır meselesi, Hint meselesi, Amerika'daki işçi

birliklerinin el altından kapitalistlerle birleşip ameleye ihanetleri ve sonra birbirini tutmaz nice tedâiler kafamı doldururdu. Hele her zabıta vakasını mutlak bir «sınıf kavgası» sayardım...

Sanki hiç aksamadan işleyen bir çarkın, ona bağlı bir çivisi gibi kafam, kurulu bir makinenin içinde durmadan dönüyordu. Bu kompleksin dışına çıkmam kabil değil gibi görünüyordu...

Artık bir otomat olmuştum...

*

**

Tanıdıklarım bana şaşıyorlar, hatta benden kaçıyorlardı. Her açılan konuşmanın sonunu, mutlaka dünya ekonomisine bağlıyordum. Bu ekonominin üstünde ise, mutlaka çelişkiler, sömürge veya sınıf kavgaları hâkimdi. Beni millî meselelere, günün olaylarına ve bu olayların alelade mütalaasına hiç kimse sürükleyemiyordu. Her konuşmayı daha başlarken, kendi mantığıma çeviriyordum. Çabuk okunan, kısa zamanda bellenilen ve iyi tertip edilemeyen nazariyelerden etrafımı bıktırmıştım. Kendimi bir türlü bulamıyordum. Ne yapacağımı da bilmiyordum.

Gündüzleri, Beşiktaş'ın harap bir ilk mektebinde (1) hocalık yapıyordum. Bir sıra seyahatler, maceralar benim resmî evrakımı her tarafa savurmuştu. Bunların düzenlenmesi zaman isterdi. Ama maarif idaresinde, evvelce aynı mektepte muallim olarak tanıştığımız biri bana bu ilk mektepte bir muallim vekilliği verdirebilmişti. Mektepten çıkınca da doğru bizim derginin (2) idarehanesine koşardım. Dergiyi asıl Dr. Şefik Hüsnü ile pedagog Sadrettin Celâl çıkarıyorlardı. Ben onlara katıldım. Mecmuada Marksı, Marksizmi anlatan yazılar,, yazar, yahut tercümeler yapardım. Bunları okuyan bazı gençler, mektep ve üniversite öğrencileri, yazıhaneye gelip benimle konuşurlardı.

Geceleri kenar mahallelere koşardım. Eskice bir elbise, bakımsız bir fesle, kuytu işçi kahvelerinde otururdum.

(1) Barbaros Hayrettin İlkokulu (1924).

(2) Aydınlık mecmuası.

Kendimce, memleketin içtimaî hayatını tetkik ederdim. Kitlenin içine karışmış olurdum. Yahut da daha ziyade üniversite gençlerinin devam ettikleri kahvelere gider, onların hayatım görürdüm. Ama bu garip ve özenti ilgilerin, beni havada bir fikir fonundan, günlük hayatın işlerine ve meselelerine doğru yaklaştırdığım da söylemem yerinde olur.

Üniversitede okuyan gençlerin en büyük derdi, işsizlik ve kitapsızlıktı. Bunlara yabancı dil öğretilemiyordu. Türkçede ise hemen hemen kitap yoktu. Hemen hiç bir Hoca, bir telif eser vermezdi. Yahut da verenler, yok denecek kadar azdı. Bazı fakültelerde hocalardan çoğu, derslerine muntazam gelmezlerdi. Yıllar, eski püskü bir avuç not üstünde eriyip gidiyordu. Üniversitede hayat, neredeyse bir vakit kaybından ibaretti... Vilâyetlerden gelenlerin çoğu, perişan birtakım han veya medrese odalarında, yahut pis tavan aralarında yatarlardı. Ne okuyacakları kitap, ne gidecekleri bir yer vardı. Gün, bir türlü dolmuyordu. Geceler, kâbus gibi çökerdi. Hele yağmurlu ve soğuk günlerde ve eğer kahveciye olan borç da ödenmemişse, o izdihamlı ve kasvetli odalarda yorganın altına girip, gözleri tavanın çatlaklarına dikerek saatlarca düşünmekten başka yapacak işleri kalmazdı.

O zaman da bu gençlerin bazı demekleri, cemiyetleri vardı. Ara sıra mitingler, tartışmalar da olurdu. Bunların başında, derslere alâka duymayan birtakım atılgan gençler bulunurdu. Ve dedikodusu birkaç gün sürer, sonra han ve medrese odaları gene eski durgunluğuna dönerdi. Oysaki, bu gençlerin hepsi de kitap, fikir, iş ve hareket istiyorlardı. Bunların hakkıydı. Bunları sağlamak ise, onların yapabilecekleri şeyler değildi. Bu gençlere ağımın gelecek avları diye bakıyordum.

İşçi çevrelerindeki insanlara gelince?

Evvelâ bunlar, işçi değildir. Eski sosyal köklerinden kopmuşlar, fakat yeni zümreleriyle bağdaşmamışlardı. Çoğu iyi aile çocuklarıydı. Hepsinin gözünde «efendilik» «memurluk» tütüyordu. Evlerinde yalnız eski hayatın

özlemi vardı. Terbiyeli annelerin, henüz harap olmamış kız kardeşlerin ruhlarında, eski babaların, aile reislerinin tesiri hâlâ yaşıyordu. Bu babalar ya bir memur, ya bir subay, yahut mazbut, geleneğe bağlı birer esnaftılar. Hepsi de hayatlarında, çalışabildikleri yıllarda, çocuklarının kendileri gibi olmalarını istemişlerdi.

Fakat toplumun bütün nizamını sarsan bir harp, çöken bir imparatorluk, bütün eski nizamın değişmesi, her şeyi bozmuştu. Gelir daralmış, para kıymetsizleşmişti. Babalar ölüp, yahut bir köşede kötürümleşince, bu ailelerin hepsinde çözülüş başlamıştı. Evde kalanların gözlerinde eski kilerler, ramazan sofraları, kapalı, fakat etrafındakileri de düşünen eski İstanbul hayatı tütüyordu. Halbuki şimdi, çocuklar da ister istemez sokağa dökülüyorlardı. O zamana kadar cemiyetin bünyesinde yeri olmayan bir işçi kalabalığının ilk unsurları böyle doğuyordu. Bunlar gelecekteki, fakat henüz görünmeyen millî sanayiin canlı sermayeleri olacaklardı.

Ben, dokuyacağım ağları bu şekilsiz kalabalığın üzerine kolayca atabileceğimi sanıyordum. Makaleler, dergiler, gazeteler, kitaplar derken dernekler, sendikalar, grevler... İşte bu sosyalist hareketi, niçin olmasın diye de düşünüyordum.

Gerçi bunun için önce bir sanayi lâzımdı. Modem bir sanayi hareketi için ise ortada pek belirtiler yoktu. Hükümet ilk İktisadî şartlarını İzmir iktisat kongresinde atmıştı (şubat 1923). Ama bu şartlar, esasında gümrük himayesine dayanmakla beraber, tam bir liberalizmi temsil ediyordu. Geç doğmuş ve geç kalmış bir liberalizm! Vaktinde doğmamış bu çocuğun, yani bu geç kalmış liberalizmin gelişeceği şüpheliydi. Çünkü harp dünyayı artık ikiye ayırmıştı. Dünyada serbest pazar parçalanmıştı. İzmir kongresinde atılan sloganlar, örneğin Mithat Paşa zamanında tatbike konulmaya başlansaydı, o zaman her şey yerinde ve vaktinde sayılırdı. Osmanlı İmparatorluğu, hiç olmazsa çar Rusyası kadar sanayileşebilirdi. Fakat Birinci Dünya Harbi sonunda kapitalizm, dünyanın ikiye parçalanışıyle, zaten kendi krizi içine girmişti. Bir tarafta sosyalist, bir tarafta kapitalist ekonominin çarkları daha şimdiden birbirine çarpıyordu.

Avrupa, dünyanın İktisadî merkezi olmak vasfını kaybetmişti. Hulâsa dünya enteresan bir çağ dönümü yaşıyordu. Ben, bütün bunların içinde, elbette kendi yerimi bulur, ağlarımı dilediğim gibi örerim diyordum.

Fakat tam o sırada Ankara'dan gelen bir emirle dergimiz kapatıldı. Birkaç gün sonra da tevkif olunacağımızı öğrendik.

Ağını geren avcının, şimdi kendisi bir ağa düşmüştü.

Eriyen Bir Mum Gibi

Hüküm gecelerinden önce biz, kendimize döneriz, iç âlemimizde karşılaştığımız benliğimiz, artık, bildiğimiz, daha doğrusu, zannettiğimiz benliğimiz değildir. Bu bildiğimiz veya zannettiğimiz benliğimiz, bir eğreti giysi gibi, üstümüzden sıyrılır. Ama eğer bu imtihandan, muzaffer çıkabilirsek, toplum içinde fonksiyonumuz, devam edecek demektir...

O gece tevkif edileceğimi biliyordum. Aydınlık dergisinin sahibi ve bazı yazarlar (1) memleketi terk ediyorlardı. Bir karar karşısındaydım. Kararımı verdim: Memlekette kalacaktım. Benim kaderim artık bu toprağa bağlıydı.

Büyükdere'de ve bu Boğaz köyünün tenha bir kenarında, bakımsız bir bahçe evinde oturuyorduk. Ev halkını zaten daimî bir endişe içinde yaşatıyordum. O gece eve geldiğim zaman evi ve bahçesini, sivil bir emniyet ekibi tarafından sarılmış buldum. Polisler gerçi görülmüyorlardı. Fakat ben onların yerlerini, her birini kendi elimle yerleştirmiş gibi kesin olarak biliyordum. Birçoklarıyle de sanki eski fakat gizli bir aşinalığım var gibiydi. İyi veya fena havalarda geceleri bu evin etrafında veya bahçenin kuytu köşelerinde yerlerini alırlardı. Beklerlerdi. Bu gece burada son vazifelerini yapıyorlardı. Onlar aldıkları emirleri yerine getirecekler, benim de hürriyetim artık sona erecekti. Ondan sonrası, gecenin bu saatında, şu karşıda serilen denizden daha derin bir karanlığa gömülüyordu.

Ben eve girince polisler harekete geçtiler, onları sükûnetle karşıladım. Tevkif muamelesi tamam olup da, evin bulunduğu sırttan iskeleye doğru inerken, artık hür bir insan değildim. Çıktığım bu yolculuğun sonunun nerelere

varabileceği de bilinmezdi.

O sıralarda İstiklâl Mahkemesi Ankara'da çalışıyordu. Haydarpaşa'dan bir öğle sonu sıralarında hareket ettik. Ertesi sabah tren Ankara'ya yaklaşıp da, şehri uzaktan ilk gördüğüm zaman, mektep sıralarındayken bize okutulan bir «Osmanlı Coğrafyasını hatırladım. Bu kitapta Ankara şöyle tarif ediliyordu:

«Şehrin hariçten, kasvetli bir manzarası vardır ve en meşhur şeyleri şunlardır: Tiftik keçisi, Oğüst mabedi ve bal».

Fakat ilk görünüşüyle Ankara bana pek kasvetli gelmedi. Belki çıplak, belki harap ve fakirdi. Fakat kasvetli değildi. Kale, her şeye damgasını vuruyordu.

(1) Dr. Şefik Hüsnü, Şair Nazım Hikmet vb.

Daha ilk bakışta gözleri üzerine çeken ve görünüşünü eteklerini saran toprak yığınlarının ölmüşlüğünden kurtaran bir cazibesi vardı. Kalenin gölgesi altında şehir bir toz bulutuyla silinmiş gibiydi. Bu bulutun yoğunluğu, kale surlarına doğru çıktıkça azalıyor, açılıyordu. Nihayet yukardaki kale, denizlerin üstüne fışkıran bir kaya gibi temiz azametli yükseliyordu.

Bu kalenin arkalarında yükselen dağların, şehri saran sırtların, tepelerin bütün yeşilliği yolunmuş olmakla beraber, gerek bunların, gerek dalga dalga açılan bozkırların, insanı çeken vahşî bir hali vardı. Ankara'nın çevresi henüz gecekonduların, karışık örtüsü altında çirkinleşmemişti. O zamanki haliyle Ankara, bana, hatta güzel bile göründü. Bu görüntüde insanı İstanbul tabiatının yumuşak gevşekliğinden kurtaran, insanda iradeyi, karar kuvvetini, sert çalışma duygularını kamçılayan bir etki vardı...

Jandarmalarla polisler, bizi trenden en son indirdiler. İstasyon binasından çıkınca da, kafilemize nizam ve tertip verdiler. Yirmi kişi kadar vardık. Çoğu üniversite öğrencileriydiler. Bir kısmımız da hayata atılmış insanlardık. Arka arkaya, fasılalarla tek tek dizilmiştik. Önde polislerin amiri yürüyordu. Aralarında jandarmalar vardı. Sivil polisler, etrafta yer almışlardı.

Ankara istasyonunu şehre bağlayan yol, o zaman iki taraflı sazlıklar, bataklıklar arasından geçiyordu. Güneş kızgındı. Sazlıklarla bataklıklardan pis, miyasmalı bir hava yükseliyordu. Gelen geçen arabaların kaldırdığı tozlar, istasyonla şehir arasında tozdan bir hava gibi uzanıyordu.

Sürüler halinde uçuşan sivrisinekler, bu tozdan bulut içinde bizimle beraber ilerliyorlardı. Yüzümüzü, boynumuzu, saçlarımızı tozlarla sıvıklaşan terler, ince bir çamur tabakası gibi sıvıyordu. Daha uzaktan görünen ve bütün şehri örten toz bulutu içine artık biz de girmiştik.

İlk binalara vardığımız zaman, sokaklarda kaynaşan insanlar iki tarafa çekilerek bizi seyrediyorlardı. Bunlar fesli, sarıklı, pantolonlu, şalvarlı karışık bir kalabalıktı. Yüzlerinde meraktan ziyade, bu gibi manzaralara kanıksamış insanların sakin hali vardı.

İstiklâl Mahkemesi, Hacı Bayram türbesine giden yolun alt sokağında, iki katlı harap bir binada yerleşmişti. Bu binaya birkaç kulaç derinliğinde çamurlu bir avludan girilirdi. Bu avlunun alçak kerpiç duvarları yıkıktı. Sokak kapısının köhne tahta kanatları ardına kadar açıktı. Birinci kattan ikinci kata birkaç ayaklık dik, gıcırtılı basamaklarla çıkılıyordu. Kâtipler, memurlar, komiserler alt katta iki küçük odaya üst üste yerleştirilmişlerdi. Üst katta odanın biri, mahkeme salonu vazifesi görüyordu. Fakat sanıklar biraz kalabalık olunca, oda dar geleceği için, her iki katın dar sahanlıklarına sanıklar, yahut gelen gidenleri oturtmak için tahta sıralar konulmuştu.

Biz mahkeme binasına girince evvelâ alt kat sahanlığında veya odaların aralığında bir yerlerde oturtulduk. Yukarda birtakım hareketler oluyordu. İnenler, çıkanlar, getirilenler, götürülenler vardı. Fakat bir aralık yukarda kopan bir gürültü, bütün hareketleri durdurdu. İri yan, pehlivan yapılı bir mahkeme üyesi, merdivenin başında bağırıyor, tepiniyordu. Başında kocaman bir kalpağı vardı. Hasır şapkalı bir gencin yakasına yapışmış tartaklayıp duruyordu:

— Nedir bu kepazelik? Bu şapka da ne oluyor? Baban da mı şapka giyerdi? Anandan mı şapkalı doğdun?

Sonra sözler, muameleler daha da sertleşti. Arkasından kuvvetli bir tekme yiyen genç merdivenlerden aşağı tekerlendi. Çantası bir tarafa, şapkası bir tarafa gitti. Fakat heybetli üye hâlâ hıncını alamıyordu. Basamakların başında boyuna birtakım küfürler, ağır tabirler savuruyordu. Şapkasını, çantasını güçbelâ toparlayan genç kendini sokağa attı. Artık bu tabirleri işitemeyecek kadar uzaklaşmıştı. Bu genç bir gazeteci idi (Hikmet Şevki). Şapka giymenin henüz kanunlaşmadığı, fakat bazı atılganların şapka giyebildiği günlerdi. Bu genç gazeteci de başına hasır bir şapka geçirmiş ve mahkeme binasına haber derlemek için şapkayla gelmişti.

Mahkeme kaleminde o gün kayıtlarımız yapıldı. Fakat sorguya çekilmedik. Sonra, kafile mahkemeye gelirken tertiplenen sırayla gene yola düzüldü. Ankara'nın beş on adım süren çarşısında, kahvelerin, dükkânların önünden geçtikten sonra Bend Deresine doğru indik. Hisar kayalıklarıyle Timurlenk tepesi arasından geçen bu dere yolu, kıvrıla kıvrıla Hatip Çayına doğru ilerliyor, sonra üzerine cezaevinin kurulduğu sırta yükseliyordu...

Muhakememizin başlayabilmesi için bir zaman geçti. Ayrı odalara verildik ve birbirimizden ayrıldık. Ben, başka sanıkların bulunduğu bir odaya düştüm. Odada beş kişiydik. Bu beş kişinin her biri başka âlemin adamıydı. Birisi bir vilâyet mahkemesinin hâkimiydi. Suçu, bir tarikata mensup olmaktı. Suçundan bir korkusu, akıbetinden de bir endişesi yoktu. Mahkemenin karşısına çıkarıldığı zaman; tarikatını, şeyhini, imanım, intisabını olduğu gibi anlatmıştı. Sonunda kendi kendine:

— ***Görelim mevlâ neyler? Neylerse güzel eyler.***

demişti. Sanki işinden evine döner gibi, sakin ve kaygısız, verilecek hükmü beklemek üzere hapishaneye dönmüştü.

Zaten o bu odada, sanki bir vilâyetten bir vilâyete naklolunurken misafir kaldığı bir han veya otel odasındaymış gibi tabiî ve rahattı. Bir köşeye postunu, şiltesini sermişti. Bize hikâyeler, hikmetler naklederdi. Beyitler, kasideler okurdu. Konuşulmadığı zamanlarda da, tespihi elinde köşesine çekilirdi. Gözlerini kapar, kendinden geçer, bir başka âleme dalardı.

Kendisine mahsus, merasimli, mazbut bir konuşması vardı.

— ***Mirim, dün gece badessalâ (namazdan sonra) hazreti şeyhe teveccüh etmiştim (yönelmiştim). Kendimden geçmişim. Bir aralık mübarek nâsiyeleri (simaları) bedritâm halindeki kamer gibi nümâyân oldu (ayın on dördü gibi göründü). Dergâhı şerifin arz odasındaki postlarının üstünde oturuyorlardı. Simâları nurânî ve mütebessim idi. Gözlerimden sevinç yaşlan akıyordu. Zamirim kendilerine münkeşif oldu (içimden geçeni anladı).***

— ***Ya sükûti, buyurdular, münşehir ol. Malumdur ki hudâ usr'u âsân ey leye (1)...***

Bunları, söylerken vilâyet hâkiminin simasının, sanki mahkemenin hükmünü daha şimdiden, şeyhinin lisanından öğrenmiş gibi mesut ve rahat bir hali vardı.

(1) Sükûti, hâkimin ismiydi. Şeyhi ona rüyasında:

— Kalbini ferah tut. Ümit edilir ki Allah, zorluğu kolaylığa çevirir, diyor.

İkinci oda arkadaşımız bir din âlimiydi (1). O, şeyhine değil Allahına yöneliş halindeydi. Bu teveccüh daimiydi. Zaten ona göre din, bir hayat ve muaşeret kaidesiydi. Onun din anlayışında korkunun, cehennemin pek yeri yoktu. Allahım sevdiğinden tapıyordu.

— ***Hazret, diyordu, İslâm dini iyi ahlâktan ibarettir.***

Bu iyi ahlâkın arkasında da ferdin, ailenin, milletin ve bütün insanlığın mutluluğu için lâzım olan her şeyin var olduğuna inanırdı:

— ***Aslına bakılırsa, derdi, senin dediğin şeylerle benim dediğim şeyler arasında pek fark yok. Senin de, benim de, hepimizin de maksadı bir. Ama bu maksadın rivayeti muhtelif. Fakat hak dilerse, insanların dilleri de dilekleri de, gönülleri de birleşebilir!***

Daimî güleç bir yüzü vardı. O da sanki kendi evinde, kendi insanları arasındaymış gibi sakin ve müsterihti. Bizimle, çocukları, kardeşleri, yakınları gibi meşgul olmak isterdi.

Bir gece geç vakit onunla, birkaç mumu bir arada yakarak bunların alevi

üzerinde bir cezve kahve pişirmeye çalıştığımızı hatırlıyorum. Kendini o kadar bu işe vermişti ve bundan o kadar temiz bir çocuk neşesi duyuyordu. Bir insanın bu kadar pürüzsüz sevinebilmesi için, onun ruh yapısının her halde başka türlü malzeme ile işlenmesi lâzımdır diye düşünmüştüm. Bazı günlerin belirli bir saatında, penceremizin baktığı Boşnak mahallesinin dar bir sokağının başında eşiyle çocukları görünürlerdi. Aradaki mesafe oldukça uzaktı. Onların da daha fazla yaklaşmaları mümkün değildi. Onlar göründükleri zaman, biz hepimiz bir şeylerle meşgul olmaya çalışırdık. Onu, hicranı ve arada mesafeler olsa da, çocuklarıyle başbaşa bırakmak isterdik. Gerçi kalpten gelen göz yaşları utanılacak şeyler değildi. Fakat ne de olsa ağlayış, insanın kendi maddesiyle kendi iç âlemi arasında gizli bir yakarıştır ve öyle kalmalıdır.

Fakat o, böyle anlarda her birimizi kollarımızdan çeker, omuzlarımızdan kucaklar, oda penceresinin kenarına sürüklerdi. Eşine ve çocuklarına uzaktan bizleri, sanki huzur ve sükûnunun birer şahidi gibi gösterirdi. Sanki hepimiz iyi ve mutluymuşuz gibi, uzaktan onlara rahatlık, güvenlik duygulan vermek isterdi.

(1) Diyanet işleri eski reisi Aksekili Ahmet Hamdi Efendi.

O gibi anlarda biz hepimiz, kol kola ve omuz omuza, pürüzsüz bir iç rahatlığı ile güler, gülümser ve karşı duvarın dibinde, kederden ve uykusuzluktan nasıl bitkin büzülen çarşaflı kadınlar çocuklara ümit ve kalp rahatlığı vermeye çalışırdık.

Oda halkından biri de bir eski subaydı. Bir zamanlar önemli mevkiler işgal etmiş kimselerin yaverliklerinde bulunmuştu. Belki de son günlerini yaşıyordu. Fakat metin, ciddî bir insandı. Kendi durumunu bilir, fakat bize ümit, teselli vermeye çalışırdı. Hareketleri ve sözleri itimat telkin ediyordu (1). Ama bir gece, daha güneşin doğmasına epey vakit varken, odamızın kapısı açılıp da onu uyandırdıkları zaman, sanki hiç bir fevkalâdelik yokmuş ve tek üzüntüsü, onun yüzünden gecenin bu saatında bizim de rahatsız edilmemizden ibaretmiş gibi bizden özür dileyerek giyindi. Hazırlandı, Hepimizle ayrı ayrı ve sükûnetle vedalaştı. Son hükmün yerine getirilmesi

için onu almaya gelen müfrezenin ayak sesleri daha uzaklaşmadan, tarikat mensubu hâkimle din âlimi, birer bardak suyla oracıkta abdestlerini tazeleyerek namaza durdular. Sonra tekbir aldılar. Bir ruhun bedeninden sükûnetle ayrılması ve bu ruhun istirahati için, köşelerinde mağfiret dualarına daldılar.

Fakat bu olay, eski bir hariciyeci olan dördüncü oda arkadaşımızın sinirlerini yeniden bozdu. Yeniden her tarafı titremeye, gözlerinden korku yaşlan dökülmeye başladı. Bu adam saltanat devrinde, bir zaman mühürdarlıkta, yahut da hükümetin haricî ticaret işleriyle alâkalı servislerinde müdür veya umum müdür olarak bulunmuştu. Babıâli kapılarını kapayınca, eski ecnebi dostları ona, belki de eski hizmetlerinin karşılığı olarak, dış memleketlerdeki bir şirketin Türkiye'de mümessilliğini bulmuşlardı. Kendi anlattığına göre bu iş için Anadolu'ya «komi voyyajörler» göndermişti. Fakat işte bu komivoyyajörler, her halde pek sağlam ayakkabılar değillerdi ki, gittikleri yerlerde birtakım fesatlar kanştırınca yakalanmışlar, arkalarından mahkeme, ister istemez onu buraya sürüklemişti.

Ona göre dünyanın mihveri kendisinden ve hayatın manası kendi rahatından ibaretti. Ne eşi ne evlâdı vardı. Bütün kaygısı kendi şahsıydı.

Hayatı boyunca da yalnız kendi şahsı için yaşamıştı. Ecnebi, hiç olmazsa tatlı su Frengi olmayan kimse, onun için enteresan olamazdı.

Bütün hatıraları, Düyun-u Umumiyye (1) ile Osmanlı Bankası arasında toplanmıştı. Türkiye'nin en mühim adamı da onun için Metr Salem'di (2):

— ***Monşer, derdi, Metr Salem, bendenize daima iltifat buyururlardı. Ekselânsm kabullerinde daima bulunurdum. Sizler, tabiî bu yüksek âlemleri bilmezsiniz. Ama o çevreler bensiz olamazdı...***

Gözlerinde bu resmî kabuller ve bir de Avrupa otellerinin servisleri, yemek salonları, yatak odaları tüterdi. Bir taraftan başında takkesi, sırtında koca nineler gibi sarıldığı ropdöşambırıyle hasırının üstüne çöküp, dışardan öteberi taşıyan jandarmanın kapının altından uzattığı günlük ekmeğini, peynir zeytinle katık etmeye çalışırken, diğer taraftan dili dolaşarak anlatırdı:

— ***Monşer! Bendeniz şarapla hazırlanmış mantar sotesine bayılırım. Bunun içine küçük güvercin ciğerleri katarlar,, Sofraya içindeki içki alev alev yanarken getirilir. En iyisini Paris'te Hotel Ritz'de yaparlar...***

Bu hikâyelerin arkası gelmezdi. Konuştukça coşar, coştukça konuşurdu. Derken gene gözleri yaşarır:

— ***Ah birader, ben sizler gibi suçlu değilim ki...***

şikâyetleri arasında başını duvarlara çarpacakmış gibi sağa sola sallar, gözlerinden yaşlar, kuru ekmekle, yağsız peynir ve tuzlu zeytin üzerine akar dururdu.

Aradan bir zaman geçti. Gene mahkemeye çağrıldık... Mahkemeye çağrıldığımız gün aynı yol nizamı tertiplendi. İstiklal Mahkemesinin iki katlı kerpiç binasına girdiğimiz zaman, evvelâ

(1) Osmanlı devleti borçları idaresi. Bir yabancı teşkilâttı.

(2) Diiyun-u Umumiyye idaresini elinde tutan bir Yahudi kozmopoliti.

gene aynı sahanlıkta, aynı tahta sıralara oturtulduk. Yukarıda gene aynı hareketler, getirilenler, götürülenler vardı. Bir aralık üst sahanlığın başında aynı iri yapılı üye göründü. Fakat şimdi başında bir hasır şapka vardı. Mahkeme salonunda çıkarılan bir hükümlü grubunun merdivenlerden indirilmesine nezaret ediyor, bir sıra emirler veriyordu. Hükümlüler arasında sarıklı bir müderris göze çarpıyordu. Müderrisin (Hoca) başında fes ve sarık vardı. Cübbesi ve kıyafeti temizdi. Suçu o sıralarda yayınlanan Şapka Kanununa muhalefet etmekti. Fakat bu suç birtakım ithamlarla da karışınca mahkemeden en ağır hükmü yemişti. Artık son saatlarını yaşıyordu.

Hocanın (1) yüzü sakindi. Metanetini muhafaza ediyordu. Yalnız dudakları kımıldıyor ve galiba bir dua okuyordu. Fakat eskiden kalpaklı ve şimdi hasır şapkalı zat, bu hükümle de kanmamış gibiydi. Bağırıyor, çağırıyordu. Acaba hocayı bir tekmeyle merdivenlerden aşağı yuvarlayacak mı diye bekledim. Fakat olmadı. Müderris, bu sözler kendisine değilmiş gibi bekledi. Sonra

sağanak geçince yürüdü. Muhafızlarının arasında merdivenlerden indi. Önümüzden geçerken dudakları gene kımıldıyordu...

Bizim muhakememiz sırasında da önce her şey iyi gidiyordu. Başkan (2) sakindi, her zaman hiddetli aza sağında oturuyordu. Savcı, daracık mahkeme odasının bir köşesine şöylece ilişmişti. Başkan suallerini soruyordu. Fakat cevaplanın arasında ben, bir milâdî tarih kullanınca birden iş değişti. Başkanın yüzü karıştı. Kaşları çatıldı. Başı kıpkırmızı oldu. Hiddetinden titriyordu.

— ***1923 ne demek? diye bağırdı, 1923 de ne oluyormuş? Babalarımız da bu tarihi mi kullanırdı? Bizim tarihimize ne olmuş ki? Bunları nereden çıkarıyorsunuz?***

Sonra daha birçok şeyler söyledi. Başkanın gazaba geldiğini görünce, sağındaki aza hemen vaziyetini değiştirdi. Kürsüye abandı. Hatta dirsekleri üzerine kalkar gibi oldu. Kendine hemen oracıkta bir iş düşüp düşmediğini sorar gibi başkanın yüzüne bakıyordu. Fakat o sıra sağanak böyle geçti. Bir zaman sonra da Türkiye'de zaten milâdî tarih

(1) Fatih müderrislerinden Atıf Hoca.

(2) Ali Çetinkaya.

kabul edildi. Ve eski tarihi kullanmak yasak oldu. Fakat asıl gürültü celsenin sonunda alevlendi:

Başkanın suallerine cevap veriyordum. Bu cevaplarım arasında bir de «inkılâp» kelimesi geçti. Bu sefer başkan hakikaten kızdı. Kan yüzüne öylesine hücum etti ki, ağzından kelimeler zorlukla ve insicamsız çıkıyordu:

— ***İnkılâp mı? Bu ne mugalâta? İnkılâp bitti! Bu memleket inkılâbını bitirdi! Artık yapacak inkılâp yok! Ne demek inkılâp? Hepsi hayal, hepsi saçma…***

Başkanın kızdığını gören aza yerinde duramıyordu. Yapılacak işlerin hemen oracıkta niçin yapılmadığına bu lafların neye uzatıldığına şaşıyor gibi bir hali vardı.

*

* *

Halbuki o tarihlerde Türkiye hiç şüphe yok ki bir inkılâp yaşıyordu. Bu inkılâp bitmemişti. Fakat görünüyordu ki bazı insanlar bu inkılâbın önünde değil, ardında koşuyorlardı. Çankaya'da yerleşen insan, bu inkılâpların listesini, bu insanlara ne çare ki evvelden bildirmemişti. Öyle görünüyordu ki, Çankaya'da yeni bir inkılâp hamlesinin saati çalınca, bu hamle Mecliste hemen bir kanun haline geliyordu. O zaman her şey kolaylaşıyordu. O zaman, başına kanundan önce şapka giydi diye genç bir gazeteciyi merdivenlerden yuvarlayan adam, aradan kısa bir süre geçince, ünlü bir müderrisi şapka giymedi diye darağacına verebiliyordu...

«Almanya'da inkılâp olamaz. Çünkü kanunen memnudur!» diyen Heine'nin sözünü, biraz değiştirerek bizim için de söylemek kabildir:

— ***Türkiye'de her inkılâp olur, fakat ancak kanun yoluyla...***

Bu bizim millet topluluğumuzun bir vasfıdır. Tarihimizin akışı, bu vasfı böyle geliştirmiştir. Yüzyıllar boyunca içinde yaşadığımız yayla ve ordu hayatı, bizde toplumsal bir kumanda ve disiplin nizamını her şeyin üstüne çıkarmıştır. Bu toplumun vicdanını temsil edecek otorite bir hakan mı olur, bir şef mi yoksa bir kurultay mı? Elverir ki iradesini bütün millete hâkim kılacak bir makam bulunsun... O zaman oradan gelecek kanunlar bütün hayat nizamımızı bile değiştirse bunlar, milletin ruhunda bir su gibi kolayca akarlar.

Hatta yukardan gelen bu iradeyi, bizim evvelden sezmemize, yahut tasvip etmemize de lüzum yoktur, Biz padişaha bağlı görünürken o bize «şapka giyeceksin» derse, biz kadınlarımızı kafes arkasında saklarken o bize «kadınlar bayata karışacaktır!» derse, daima onun dediği olur. Bizde terakkinin, tarihî manivelası, öyle görünüyordu ki budur...

Başkanın kızgınlığı hâlâ geçmiyordu. Fakat kendimi ne sanık, ne de suçlu sayıyordum. Daima bir şeylere inanan ve inandığı şeyler için elbette ki cesur

olan genç bir insanın temiz heyecanıyle konuşuyordum. Sözlerim oldukça uzun sürdü. Fakat başkan sözlerimi kesmedi. Yalnız sözlerim ilerledikçe mahkeme heyetinden ziyade etrafımdaki arkadaşlarımda bir huzursuzluk hisseder gibi oldum. Bunların bir kısmının bana, beni son defa görüyorlarmış gibi, baktıklarından emindim.

Mahkeme kürsüsünün arkasındaki duvara büyük bir portre asılmıştı. Bütün bu inkılâpları yapan ve gene ömrü vefa edip de zaman ruhunu engellemezse, daha nice ve nice inkılâpları yapabilecek olan adamın portresi. Ben sözlerime devam ettikçe, bu tablodaki sima sanki Canlanıyor gibiydi. Gür ve uçları yukarı kalkık kaşlar daha da şahlanıyordu. Güzel yüzünün hatları geriliyordu. Yeşil mavi gözleri açılıyor, harekete geliyor gibiydi. Fakat bu gözlerde hiç bir gazap, hiç bir kızgınlık belirtisi yoktu. Bu sima bana, dinlediklerinden memnundur gibi görünüyordu... Sözlerimi başladığım hava içinde bitirdim (1). Artık geleceği oluruna bırakmak lâzımdı.

Mahkeme heyeti kısa bir ayrılıştan sonra gelip yerini aldığı zaman, başkanın yüzü benim beklediğimden çok daha sakindi. Rengi, tavrı tabiîydi.

Başkan hükmü, hatta biraz da hayırhah, yumuşak bir ifadeyle bildirdi: 11 kişi mahkûm olmuştuk. Ben, on yıl hapis yatacaktım.

(1) Mahkeme azalarından bilâhare dost olduklarım, bilhassa savcı Necip Ali Küçiikağa, benim, mahkemedeki bu konuşmamın üstünde sık sık durmaktan ve onu her vesileyle anlatmaktan zevk duyardı.

Profesyonel İhtilalci

Gerçek idealizm ile, eğreti kahramanlık arasındaki mesafe, bazen, bir adım da alınacak kadar kısadır.

Ondan sonraki günlerde cezaevinin havası gayet gergindi. Hücrelerde ve odalarda hüküm bekleyen birçok insan vardı. Bu hükümler eğer en ağır şekilde çıkarsa, o zaman gecenin son saatlerinde ve henüz sabah açılmadan birtakım jandarma gruplarının tok, ağır ayak sesleri koridorları doldururdu. Bazı kapılar açılıp bazı kapılar kapanırdı. Bazen aşırı hiç bir heyecanlanma,

hiç bir şikâyet sesi duyulmadan; bazen küçük bir hıçkırık, yahut kesik kesik birtakım cümleler, yahut da nadiren itişmeler, koşuşmalar, sinir buhranları arasında birtakım insanların koridorlardan geçirildikleri duyulurdu.

Kastamonu dağlarında yol kesip kervan basan Eğri Ahmet çetesinden, örneğin Avrupa bankalarında istikraz kombinezonları kuran Maliye Nazırı Cavit Beye kadar; şaki, fesatçı, mürteci, yahut kozmopolit, çeşit çeşit insanların, vadeleri gelince çıktıkları bu ölüm yolculuklarının gürültüsüyle hücreler ve odalar halkı ne zaman uyansa, ondan sonra geçen saatler artık tabiî uyku saatleri olamazdı. Hele henüz mahkemesi bitmemiş ve hüküm bekleyen insanlar için bu saatler daha çetin olurdu. Sinirler gerilir, yahut büsbütün gevşerdi. Endişeler uyanırdı. Hayaller, daima menfî ve kötümser bir istikamette işlemeye başlardı. En küçük olaylardan, en basit rüyalardan göz seğirmelerinden, kulak çınlamalarından uğursuz manalar çıkarılırdı.

O zaman mukavemetleri büsbütün bozulanları yatıştırmak, kendilerini kaybedenleri ayıltmak, çeşit çeşit hezeyanlar, tövbeler, vasiyetler dinlemek lâzım gelirdi. Normal ölçülere göre mütalaa, edildiği zaman, bu adamların çoğu elbette ki ölümü hak eden birer suçlu değildiler. Bunlar, birer suçlu olmaktan ziyade, yerleşmek kaygısında olan bir inkılâbın, zarurî ve temsilî birer kurbanıydılar. Hiç bir inkılâp kansız cereyan etmemiştir. Tarihin her safhasında ve dünyanın her yerinde bu gibi hallerde kim ele düşerse o, kendi cinsinin veya kendi benzerlerinin suçlarının veya mukavemetlerinin bedelini, daima kendi hayatiyle ödeyegelmiştir.

Hatta işe bu yönden bakıldığı zaman, başka devirlerin ve başka

inkılâpların sel gibi akıtılan kanlarıyle mukayese edilince, bizde, işin ne kadar hafif geçtiğini görmemek de kabil değildi. Çin'de, İtalya'da, hele Rusya'da olduğu gibi, kitle halinde idamlar bizde görülmezdi. Her şey, müdahale ve tasfiye icabeden yerlere gönderilen, tam yetkili iki İstiklâl Mahkemesinin ne de olsa kararlarına bağlanıyordu. Bu kararlarla hayatlarını kaybedenlerden bir kısmının, kabına sığmayan, hayatın yeni şartlarını kavrayamayan insanlar olduğu görülüyordu. Bunlar, olayların bir dalgayla suyun yüzüne attığı, fakat dalgaların durulmasıyle beraber durulamayan insanlardı.

Örneğin bir aralık cezaevinin bir odasında, mahkemenin hükmünü bekleyen bir mebusla bir arada kalmıştık. Aslında, bir köylüydü (1). İri, heybetli, kara bıyıklı ve iyi huylu bir adamdı. Harp içinde veya mütarekeden sonra ortalık karışıp da her tarafta çeteler, gruplar ve mahallî sergerdeler türeyince, o da kazasında bir kudret olmuştu. Padişahın Ankara valisini kendisinin dağa kaldırdığını, Atatürk'e Ankara'nın yolunu açtığını ve onu Çankaya'ya kendisinin oturttuğunu söylerdi:

— ***Mustafa Kemal ne zaman otomobiline binse, beni yanına alırdı. Şimdi bunlar ne çabuk unutuldu? Bu Dahiliye Vekili, bu Hariciye Vekili de kim oluyorlar ki? Ben silaha sarılıp da filan boğazı kestiğim zaman onlar neredeydiler? Yok efendi yok, bu iş böyle sökmez!..***

Sonra gözleri döner ve ağzına geleni söylerdi.

Hiç bir teselli ve uyarma kabul etmezdi. Bir köy ağasıyken Millet Meclisinde mebus oluşunu, taşlı tarlaların sulu tarla, sulu tarlaların da birer çiftlik haline gelişini ve dağda sıra sıra davar sürülerinin dolaşmasını kâfi görmezdi:

— ***Tabancayı belime takınca,***

derdi —ve belinde tabancayı takacağı yeri de eliyle gösterirdi—

— ***...Dahiliye Vekilini de, Hariciye Vekilim de Allahın inayetiyle cebimden çıkarırım! Sen bana bak efendi! Bu iş böyle hallolur.***

(1) Kırşehir mebusu Rıza Bey.

Bu, aslında basit ve iyi adamın, bu kolay harekete getirilen benlik duygularını birtakım huysuzlar yakalamış ve onu galiba birtakım karanlık işlere sürüklemişlerdi. O mahkemede hâkim sandalyesinde oturanları, Meclis koridorlarında teklifsizce şakalaştığı eski arkadaşlar sayıyor ve onlara mahkemede nasıl ağızlarının payını verdiğini anlatıyordu ama, sonu iyi görünmüyordu ve nitekim öyle çıktı:

Bir gecenin son saatlerinde koridorda gene jandarmaların tok ayak sesleri duyuldu. Bu ayak sesleri daha bizim odanın kapısına yaklaşırken ve jandarma

subayının anahtarı daha oda kapısının kilidinde devrini tamamlamadan mebus yatağından fırladı. Zaten daima tetikteydi. Gecelerini kâbuslar içinde geçiriyordu. İri boyu, heybetli yapılışı ve gecelik haliyle yatağının ortasında bir heykel gibi dimdik duruyordu. Fakat yeisin ve çaresizliğin müşahhas bir timsali gibiydi.

Bu hayatın artık sonu gelmişti. Biraz sonra son nefesini verince, her şey bitecekti. Hırslar, benlik duyguları, korkular sona erecekti. O da böyle düşünmüş olacak ki, duruldu, gevşedi. Kendini kaderinin eline teslim etti, giyindi. Sükûnetle vedalaştık ve gitti.

*

* *

Hücrelerin, odaların sakinleri boyuna değişiyordu. Memleketin, toplum tabakalarının bütün davaları bu koridordan bir sel gibi akıp gidiyordu. İktidar ve siyaset düşkünlerinin, eski nazırların, sabık kahraman ve şimdiki hainlerin, irtica veya saltanat davası güdenlerin, şeyhlerin, mütegallibenin, beylerin ve eşkıyanın bütün zaaflarıyle teşhir edilerek bu geçitten kafile kafile akışlarını görmek, insanda garip düşünceler uyandırıyordu...

Hepsininde üstünden, iğreti şahsiyetlerinin örtüsü kaldırılmıştı. Hepsi de ortada bütün nitelikleriyle çırılçıplaktılar. Muhitlerinin veya şekillerin onları saran iğreti cemiyet kaidelerinden hiç biri kalmamıştı. Ünvanlar, rütbeler, nişanlar, yahut da geleneklerin, hakların verdiği her şeyler birden silinmişti. Herkes hakikî iç malzemesiyle olduğu gibi ortaya serilmişti. Sanki İsrafil sûrunu çalmış ve ruhlar oldukları gibi Hakkın divanına varmışlardı. Toplumun nabzı, sanki bu koridorda çarpıyordu. O günler hakikaten yaşanmaya değer günlerdi...

Bu arada biz de kendi hayatımızı yaşıyorduk. Aynı davadan muhtelif cezalara hüküm giyen on bir kişiydik. Bir bakışta aynı cinsten, fakat hakikatte birbirinden ayrı on bir insan. En hafif hüküm giyenin cezası yedi yıldı. Fakat bir bakışta bunu pek düşünen yoktu. Kendimizi bir dava adamı görüyorduk.

Bir «fikir uğruna» mücadele ettiğimizi sanıyorduk. Cemiyetin çeşitli tiplerinin ve çeşitli meselelerinin kaynaştığı bu geçidin üstünde biz, o cemiyetin geleceğini temsil ettiğimize ve geleceğin davalarını güttüğümüze inanıyorduk.

Kapımızın önünden akan sele, bu sel bir çirkefmiş gibi, biraz da yukardan bakıyorduk:

— ***Her cemiyetin yapısında geçmişin kalıntılarıyle geleceğin ruşeymi, çekirdeği bir arada yaşar. Önümüzden akan bu insanlarla onların temsil ettikleri davalar, geçmişin birtakım artıkları, döküntüleridir ki, bunların tasfiyesi, zaten er geç mukadderdi. Asıl işler, asıl büyük işler, daha sonra gelecek...***

Bunları hem söylüyor, hem de inanarak söylüyorduk. Gerçi bu, ilerde gelecek büyük işlerin ne olacağı hakkında herkesin kafasında canlandırdığı şey, diğerininkini tutmuyordu. Ama hepimiz gene de gelecekte başka bir toplumun kurulacağına inanıyorduk. Bu, bizim kuracağımız toplum nizamında, artık insanı soysuzlaştıran sosyal, ekonomik şartlar — bu iki tabiri çok sık kullanıyorduk — tamamen ortadan kalkacaktı. Artık ihtiraslar, istismarlar, tahakküm davaları da olmayacaktı...

Biz bir cennet kuracaktık ve insanlar da melekler olacaktılar. Sonra da klişeler birbirini takip ediyordu:

— ***Çünkü, diyorduk, insan içinde yaşadığı İçtimaî şartların bir mahsulüdür. İçtimaî şartları ise, İktisadî münasebetler meydana getirir. İdrakimizi ve zihniyetimizi tayin eden bunlardır.***

O halde biz bir defa işbaşına geçip de, İktisadî münasebetleri planlaştırıp tekniğe hâkim olduk mu tamam! Cemiyetin yapısı gibi zihniyeti de kendi kendiliğinden değişir. Cemiyet eski bünyesinden çıkar ve geçmişin bu kalıntıları da kendiliğinden ortadan kalkar, vb... vb...

O zaman artık, ne insanların insanlar, ne milletlerin milletler tarafından sömürülmesi, ne esir, ne hudâvendi, Hepimiz bir olacaktık!..

Ve bu işler bize çok basit, çok kolay görünüyordu. Hatta herkesin de bizim gibi düşünmemesine hayret ediyorduk.

*

* *

Odalarımızda, kendi aramızda toplandığımız zaman tartışmalarımız, konferanslarımız hep bu gelecek güneşin etrafında toplanırdı. Bize kalırsa, okuduklarımız, dinlediklerimiz hep bizi doğruluyordu. Zaman, bizim için çalışıyor diyorduk. Hakikat yolunun tam üstündeydik. Hatta biz sadece, «hakikate eren insanlar» değil, insanüstü kahramanlardık... Fakat bir gün, bu toplantılarımızın birinde geçen küçük bir olay, bizim bu insanüstü vasfımız üstünde beni, hayli şüpheye düşürdü:

O günkü toplantımızın konusu «ihtilâlciliği meslek haline getirmek »ti. Söz, içimizden bir tıp öğrencisinindi. Bu genç, Tıp Fakültesi'ni bitirmek üzereyken yakalanmıştı. Fakat yarın biz işbaşına gelince, hem mektebini bitirecek, hem de kahraman bir sıhhat komiseri olacaktı. «İhtilâlcinin, yahut «ihtilâlciliği meslek haline getiren profesyonel revolusyoner» tipin vasıflarını dinlemek için odalarımızın birinde toplandık. Bu odaya, bir toplantı odası düzeni verildi. Bizim on bir kişiden kimisi portatif karyolalarda, kimisi de duvar diplerinde şilte, battaniye gibi şeylerin üzerinde yatardı. Toplandığımız odada, hem şilteler, hem portatif karyolalar üzerinde yatanlar vardı.

Toplantı başlamadan önce, dinleyicilerin bir kısmı bu karyolaların üstüne bağdaş kurdular. Bir kısmı da duvar diplerine sıralandılar. Küçük bir tahta masa, kürsü vazifesi görecekti.

Doktor namzedi sözcü, bu kürsünün başında yerini alınca, sesler kesildi ve hatip doğrudan doğruya konuya girdi:

— ***Arkadaşlar, dedi, profesyonel revolusyoner, kapitalizmin bir mahsulüdür: Yalnız bizim saflarımızın arasında bulunur. Kendini kayıtsız şartsız inkılâba veren adam demektir!..***

Bu konuda uzun açıklamalar yapan doktor adayı, sonra bu tipin vasıflarını anlatmak istedi:

— ***Onda gelici geçici dünya nimetlerine tam manasıyle göz yumarak, kendisini yalnız dava için***

feda etmek asildir. Esasen davası için hayatını ortaya koyan böyle insanüstü bir mahlukun, günlük nimetler ve insanı o kadar aşağılattıran birtakım menfaat bağlarıyla ne alâkası kalır?

Sözcünün bu konferansı, nefsine güvenen bir mücahidin ateşli heyecanıyle devam ediyordu. Dinleyiciler sözlerini, rahat ve doğrulayıcı bir eda ile takip ediyorlardı. Bazıları bu sözleri unutmamak için defterlerine kaydediyorlardı. Konferansçı, son izahları da yaparak konuşmasını şu soruyla düğümledi:

— ***O halde, dedi, şimdi bütün bu tariflere göre, profesyonel revolusyoner, yahut, ihtilâlciliği meslek haline getiren adamlar kimlerdir? İşte o insanlar bizleriz arkadaşlar! Hakiki, saf ve ülkücü ihtilâlciler bizleriz!***

Konferans bu kadar mıydı bilmiyorum. Belki daha devam edecekti. Fakat bir şey oldu. Araya küçük bir olay girdi. Bu gergin, heyecanlı havayı değiştirdi.

Konferansçı tam sözlerini bitirmişti ki, kapı açıldı. Açılan kapıdan, bizi her zaman ziyarete gelen bir genç göründü. O da bir tıp öğrencisiydi.

Arkasından jandarma onbaşısı ve sonra sırtında bir şeyler taşıyan bir gardiyanla odaya girdi. Oda halkını güler yüzle selâmladı. Arkasındaki gardiyan sırtındaki yükleri odanın ortasına koyduğu zaman, bunların dört tane yeni portatif karyola olduğu anlaşıldı, Herkes sevindi. Artık kimse yerde yatmayacaktı. Demek ki dışardaki mahalle, mektep veya fikir arkadaşlarımız, ne yapmış yakıştırmışlar, buraya her zaman bir şeyler yetiştirdikleri gibi, bugün de eksikliğini bildikleri bu dört portatif karyolayı yollamışlardı. Artık herkes karyola sahibi olmuştu.

Karyolası olanlar ve olmayanlar bir şeyler söylemek ve hele teşekkür etmek için ziyaretçinin etrafını aldılar. Fakat biraz önce konferans veren doktor namzedi, bu halkanın arasından yavaşça sıyrıldı. Kendi karyolasının üzerinden şiltesini, eşyalarını kaldırdı.

Altta kullanılmış kendi karyolası vardı. Onu söktü. Topladı. Odanın ortasına ve yeni karyolaların yanına bıraktı. Sonra yeni bir karyolayı alarak kendi yerine açtı. Kurdu Şiltesini, eşyalarını bunun üzerine yerleştirdi. İşini tamamladı. Ondan sonra da, hiç bir şey olmamış gibi sakin ve tabiî

arkadaşlarının halkasına sokuldu.

*

* *

Herkes susmuştu. Biraz önce profesyonel revolusyonerin, yani kendisinin, feragat ve, geçici menfaatlere yüz çevirmek vasfını o kadar güzel anlatan bu mücahidin hareketini herkes şaşkın bir hareketsizlik içinde takip ediyordu. Biraz önceki ateşli ihtilâlcinin ve başkaları için, hatta hayatını feda eden ve insanı aşağılatıcı menfaat bağlarıyle hiç bir ilgisi olmayan bu insanüstü mahlukun bu feragat tılsımını, esası birkaç liralık bir portatif karyolanın, hatta hepsi de değil, sadece eskisine bakarak yenisinin farkı, bir an içinde bozmuş, parçalamıştı.

*

Doktor namzedi, odaya giren ve bu eşyaları getiren ziyaretçinin etrafını alanlar arasından sıyrılırken, içinde hangi duygular çarpıştı? Birtakım sesler, ona:

— ***Yapma, değmez,***

dedi mi? Eğer böyle sesler duymuşsa, sonra hangi şeytan onu omuzlarından yatağa doğru iterek:

— ***Durma! demişti, bak yerde yepyeni bir portatif karyola! başkası yeni bir karyolaya sahip olurken sen niçin bu eski karyolayla kalasın? İhtilâlcilik başka, karyola gene başkadır. Cihan ihtilâlini gene yaparsın! Demin olduğu gibi yarın da etrafını saran insanlara, hem de binlerce, yüz binlerce insana gene de feragat ve başkaları için nefsini feda etmek dersleri verirsin. Ama şimdi neden sen eski bir karyolada yatarken, arkadaşın yeni bir karyolaya kurulsun? Yürü! Yürü...***

Hatta belki böyle bir nefis mücadelesi bile olmamıştı. Ve o, şeytanın kulağına üflediği oyuna, iradesizce kendini kaptırmıştı. Ya mahkemenin karşısında geçirdiği çetin imtihan? O belki de, bir tehlike karşısında hep beraber olmanın yarattığı bir kolektif ruh cesaretiydi.

Bu müştereken feda olmak hevesini o kadar iyi yarattığı halde; ferdin şahsına, şahsî rahatlığına veya menfaat kaygısına ilişkisi olan hallerde demek ki bütün kuvvetini kaybediyordu. İşe yaramaz bir cihaz haline geliyordu. Ama bu küçük olay nedense beni çok üzdü ve düşündürdü.

Acaba hayat, onun dilediği gibi akar da, bir gün bu kapılar açılır ve ona:

— ***Buyur arkadaş! Artık söz senindir, vaat ettiğin dünya cennetini yap!***

derlerse ne olacaktı? Tabiî o zaman bu küçük karyola büyüyecek, büyüyecekti. Süslü, ipekli yatak odalarına, yaldızlı salonlara, pahalı marka ağır otomobillere, güzel kadınlara, köşklere, saraylara inkılâb edecekti. Bunlardan her biri bir taraftan göründükçe, inkılâpçı etrafını saran yoldaşları arasından hafifçe sıyrılarak, yahut bunları iki tarafa iterek, kendine açılan altın sedirlere mi koşacaktı?

O gece, portatif karyolama uzandığım zaman kaygılarım devam ediyordu. Nihayet kendi kendime, sabah olur, bu doktor adayının yakasına yapışırım ve:

— ***Anlat bam arkadaş! Biz ki senin tabirince insanüstü birer mahluktuk. Bu kadar aşağılık bir menfaat karşısında bizi bu kadar düşüren hangi şeytandır?***

diye sorar, cevabını alırım diye düşünürken, dalmışım.

Fakat bu soruyu hiç bir zaman soramadım. Sabah olup da kalktığım vakit, mahkemeden gelen bir emir, bizim başka başka cezaevlerine dağıtılacağımızı bildiriyordu. Ben, Afyonkarahisar'a gönderilecektim...

Kovadis Yoldaş?

Memleketin ve toplumun nabzı, biraz da cezaevlerinde atar. Bu atışları dinlemeyi ve değerlendirmeyi bilen, aydın insan içindir ki, Cezaevi, bir üniversite olabilir. Eğer bu görüş doğruysa?..

Afyonkarahisarı'nda cezaevine «kale» derlerdi. Bu kale denilen cezaevi, hemen şehrin içindeydi. Ama oraya bir defa girip de avlusundan bakıldığı zaman, bu dört köşe avluyu dört tarafından çeviren binalar ve duvarlar arasından yalnız bir gökyüzü, bir de dışarıdan, cezaevinin yan duvarını aşan büyük bir selvi kavağının yansı görünürdü. Dış kapıdan avluya dar, dolambaçlı bir geçitten geçilirdi. Bu geçidi geçerken bir sıra kapılar açılıp kapanırdı. Nihayet son kapı da ardımızdan çekilip kendinizi cezaevinin avlusunda bulduğunuz zaman, bu. kuyu gibi avluyu bir dam gibi kapatan mavi gök parçasıyle, bu yan duvarın üstünden yarısı görünen selvi kavağından başka, dış âlemden nişan veren her şeyle alâka kesilmiş olurdu.

Bu dört köşeli kuyu gibi avlunun ortasında, cezaevinin şadırvanı vardı. Asıl koğuşlar, giriş kapısının tam karşısına rastlayan bina kısmındaydı. Ortadan bir kapıyla iki kat üstünde dört koğuşa ulaşılırdı. Her birinde yüz kadar hükümlü yatardı. Günün bazı saatlerinde bu koğuşların kapıları açılarak içeridekilere hava aldırılırdı. Hem koğuşlar arasında, hem de her koğuşun kendi içinde mahkûmları kademelendiren, kendi kendine meydana gelmiş bir meratip silsilesi, bir hiyerarşi vardı. Ölüm cezasına çarptırılan, hükmün tasdikini bekleyenler, yüz bir yıllık denilen hükümlüler, nihayet cezası hiç değilse on beş, yirmi yıldan aşağı olmayanlar bizim dördüncü koğuşa verilirlerdi. Diğer koğuşlara da cezalılar ona göre dağıtılırdı. Fakat bir arada bulunmamaları gereken, aynı derecede ağır cezalı hükümlülerin ayrı koğuşlara serpiştirilmelerîne dikkat olunurdu.

Ceza derecesi bakımından koğuşlar arasındaki bu sıralanma, koğuşların kendi içlerinde de vardı. Her koğuşun içinde köşeler, pencere önleri, en ağır cezalılar, yahut en azılılar arasında paylaşılmıştı. Fakat bir suçlunun, ne kadar azılı olsa da, koğuş içinde yerini ve imtiyazını diğerlerine karşı tek başına

korumaya gücü yetmeyeceği için, köşeler birtakım grupların eline geçmişti. Her köşe, bir grubun elindeydi. Köşelerden sonra, bu köşeler arasındaki duvar boylarında yer

sahibi olmak imtiyazı gelirdi ki, bu da önemliydi. Bu duvar boylarının da koğuş kapısından uzaklaştıkça ve köşelere yaklaştıkça önemi derece derece artardı. Koğuşların avluya bakan yalnız ikişer penceresi vardı. Bu pencerelerin altında yer almak da ayrıca çok mühimdi. Çünkü yukarı kata düşen pencerelerden, yalnız havalanmak değil, en mühimi, Afyon'un ortasından fışkırıp, üzerinde Selçuk Kalesi harabeleri bulunan meşhur kayasım ve şehrin yukarı mahallelerini görmek kabildi.

Köşelerde değilse bile, hiç olmazsa duvar diplerinde yer tutabilmek için de, gene birtakım gruplar halinde toplanmak, yahut da şu veya bu gruba dayanmak gerekirdi. Ama gene de bu gruplar arasında tek başına yer tutabilmiş olan ağır başlı ve itibarlı mahkûmlar da vardı. Bunlar, aynı zamanda, grupların sınırları arasında bir fasıla hattı, bir tarafsız bölge kurabilmek bakımından, galiba gruplar için de faydalı sayılarak oralara yerleştiriliyorlardı. Sonra ne köşelerde, ne duvarlar boyunda yerleri olmayan mahkûmları, duvar diplerine istif edilen diğer yorgan, yatakların üzerlerine atarlardı. Gece olunca da, bunları koğuşların ortasına sıra sıra yayarak, orta yerlerde yatarlardı. Bu yataklarda yatanların da, koğuş kapısına veya duvar diplerine yakınlık bakımından hesaplanan itibar dereceleri vardı. Koğuş kapıları arkasında ancak, en itibarsız mahkûmlar yatarlardı.

Gerek koğuşlar arasındaki, gerek koğuşlar içindeki bu meratip silsilesi değişmez değildi. Hapishaneye ilk girince postunu bir tarafa istifleyip, akşam olunca da kapı arkalarında serilip yatanların bütün ümidi, yavaş yavaş ortalara ve nihayet duvar diplerine sokulabilmekteydi. Fakat bunun için yalnız kendi cezasının ağırlığına, yahut kendi kabadayılığına güvenmek yetmezdi. Yerine göre ve eğer gücü yetiyorsa, para harcamak, yahut cezaevinin veya koğuşun iç politikasına karışmak, koruyucular, dostlar, müttefikler, tedarik etmek, kavgalarda gürültülerde kendini taratmak, hatta hapishane idaresine hapishane dışından tesirler yaptırmak da icabederdi. O zaman, evvelâ kapıların arkasına serilerek koğuş hayatına karışan bir yatağın,

diğer yatak sıraları arasından, birtakım yollar bularak adım adım ilerlediği görülürdü. Bir defa yolu açılan bu talihlinin, koğuş içindeki itibarı da, yatağının ilerleyişi nisbetinde artardı.

O yatağın sahibi, artık koğuşun içinde sere serpe dolaşabilirdi.

Duvar diplerinde, yahut köşelerde yeri olanların serdikleri kilimlerin, halıların bir köşesine, biraz daha serbestçe ilişebilirdi. İliştiği yerlerde ona yavaş yavaş yer gösterenler, selâm verenler olurdu. Böylelikle o da koğuşun artık varlığı kabul edilen bir mensubu olur çıkardı. Bu mertebeye erişmiş olanlara, ötekinin berikinin kumanda etmesi, iş

buyurması seyrekleşirdi. Yahut büsbütün kalkardı.

*

Dışardan yeni getirilen bir hükümlünün, bütün bu yerleşmiş nizamı aşarak duvar diplerinde, hatta köşelerde yer alabilmesi de seyrek olmakla beraber, ara sıra görülmüştü. Meselâ uzun zaman dağlarda gezen ve sonra çetesiyle beraber teslim olan tanınmış efeler, hapishaneye getirildikleri zaman bu böyle olurdu. O zaman cezaevi idaresinin birçok şartları hesaplandıktan sonra, açtırdığı ve boşalttırdığı bir köşeye bu tanınmış efe, kızanlarıyle getirilirdi. O da yerini vekar ve gururla işgal ederdi. Bu, az rastlanan kaide, nedense, bir defa da bizim cezaevine getirildiğimiz zaman uygulandı.

Trenden indirilip de cezaevi müdürlüğüne getirildiğimiz zaman, bizim koğuşlara verilmemiz için müdüriyette epey beklememiz lâzım geldi. Nihayet bir şeyler tamamlanıp da bir sıra kapılardan cezaevi avlusuna indirildiğimiz zaman, avluyu dolduran hükümlülerin, geçit kapısıyle karşısındaki koğuşlara girilen büyük kapı arasında iki tarafa yığılmış olduklarını gördük. Biz iki arkadaştık. Arkadaşım bir teknik adamıydı. Önümüzde ve ardımızda gardiyanlar yürüyordu.

Biz bu tertiple iki sıra mahkûmlar arasından yürürken, onların bizi meraklı gözlerle takip ettiklerini görüyorduk. Onlara bizim için ne söylenmiş

olacağını bilmiyorduk. Fakat, onların bizde, yabancı gelen, onlardan olmayan bir vaziyet gördükleri şüphesizdi. Nihayet avluyu geçip de karşı binaya girdiğimiz ve üst kattaki dördüncü koğuşa vardığımız zaman, bizi meydancılar karşıladılar. Yataklarımız ön cepheye ve bir köşenin yanındaki pencerenin önüne serilmişti.

İlk anda bunlar bana basit göründü. Fakat kısa bir zaman sonra cezaevinin iç politikasını öğrenip de, bütün kurulmuş nizamları aşarak baş köşede yer alabilmenin ehemmiyetini kavrayınca, yeni geldiğimiz zaman bile karşı mahkûmların gözlerinde okunan merakın manasını anlamış olduk. Onlara:

— ***Siyasîler geliyor,***

demişlerdi. Bu cezaevi mahkûmları, henüz bir siyasî mahkûm görmemişlerdi. Ama gelenlerin her halde önemli kimseler olmaları lâzımdı. Belki arkasındaki kızanlarıyle ünlü efeler cinsinden bir şeyler beklemişlerdi. Belki de hikâyesi uzun zaman dillerde dolaşacak bir olayın kahramanlarını bekliyorlardı. Fakat kapıdan, önce muntazam giyinmiş, genç ve sakin yüzlü birinin girdiğini görünce, bizi belki de yadırgadılar. Fakat gardiyanların ileride ve geride, bizi itibarlı bir misafirin bir düğün evine buyur edilişi gibi, dördüncü koğuşun hem de baş köşesine yerleştirildiğimizi görünce, bunun sebebini belki kavrayamadılar ama, anlaşılan bunun böylece kabul edilmesi lâzım geldiğini düşündüler. Ve her şeyi olduğu gibi kabul ettiler.

Koğuşların iç hayatı monoton, fakat enteresandı. Burası, bir toplumun, kaynayan kanından mikroskop altına konulmuş bir damla gibiydi. Bu damlada, o toplumun vücudunu sarsan, ona nizamların ve kanunların çerçevesini parçalatan dertlerin, buhranların bütün sebeplerini olduğu gibi görmek kabildi. Anadolu'nun nabzı bu koğuşlarda çarpıyordu:

Kısır toprak, yarı göçebe bir köylülük, birbirleriyle hiç durmadan itişen, kakışan ve böylelikle de sınır çizgileri her gün değişen tarlalar, meralar, çiftlikler üzerindeki kavgalar. Sonra nüfuz ve zorbalık çekişmeleri... Hanedanlar, şeyhler, tarikatler ve nihayet, çarkları birbirine çarparak işleyen bir hükümet ve kanun düzeni. Hepsinin üstünde de, hepsine damgasını vuran

görülmemiş bir gerilik ve iptidaîlik... Görülüyordu ki, adına Türk milleti denilen soy hamur, yüzyıllardan sürüp gelen ve adına düzen denilen bir düzensizlik içinde eziliyor, bozuluyor, şekilden şekile giriyordu. Toprak kanunları eskimişti ve uygunsuzdu. Aile nizamı karışıktı. Şeriat köyde köy ağasının ücreti uşağı olan mollanın, kasabada cahil müftünün oyuncağı haline gelmişti. Tekkeler, tarikatler zaten tefessüh etmiş, bitmişti. Hükümetle halk henüz kaynaşmamıştı. Bu cemiyet, bir inkılâba muhtaçtı. Yıkan ve altüst eden değil, fakat temizleyen ve düzenleyen bir inkılâba...

Koğuşlarda toplumun bütün tabakalarının mümessilleri vardı. Köylerin, kasabaların sokaklarında yeni kanat çırpmaya başlayan toy delikanlılardan, iş ve ocak kurmuş, ev bark sahibi adamlara; çobandan, işçiden, esnaftan, köy ağasına, şehir eşrafına kadar her çeşit insan, bu dört kale duvarının loş koğuşları veya kuyu gibi avlusu içinde kaynaşıp duruyorlardı. Uysal, asi, ahlâklı, ahlâksız, imansız veya dindar bütün bu insanların hepsinin kısa, fakat her birinin bizim cemiyetimizin bir cephesini bir başka taraftan aydınlatan birer macerası vardı. Bu maceraların hepsi de ayrı ve dinlenmeye değer şeylerdi.

Sabahın ilk karışıklığından ve küçük bir teneffüs süresinden sonra, koğuş kapıları kapanırdı. Koğuşlar halkı kendilerini, zamanı mümkün olduğu kâdar çabuk öldürmekten ibaret olan günlük alışkanlıklarına verirlerdi. Bu, aynı damın altında ve kilitli kapıların arkasına tıka basa doldurulan insanlar, bütün zahirî benzeyişlerine rağmen hakikatte, aynı kalıba uyan insanlar değildiler. Her gövdenin içinde ayrı bir kalp çarptığı gibi, her kafanın içinde ayrı şahsiyetler yaşıyordu. Kimisinin ruhu, kendini yenen hayat karşısında tam bir teslimiyetle çökmüştü. Kimisini, ümitler, sevgiler, yahut kin ve intikam duyguları hayata bağlıyordu. Günün tabiî akışı başlayınca evvelâ herkes veya her grup, duvar diplerinde veya köşelerde, kendi hükümranlık ülkelerinin sahalarını teşkil eden hasırları, kilimleri, halıları üstünde oturur, yerleşirlerdi. Ondan sonra ziyaretler başlardı. Bir grubun yerinden kalkıp bir veya birkaç metre ötede, yahut karşı duvar veya köşedeki diğer bir grubun ziyaretine gitmesi için öyle derlenip toparlanması lâzım gelirdi ki; karşıdakiler, onların bu ziyaret niyetlerini tutumlarından, davranışlarından sezer, anlarlardı. Fakat misafirler, aradaki birkaç metre mesafeyi ağır aksak

ve kendi çalımlarınca geçip, tâ kendi hasırlarının, kilimlerinin kenarına ayak basıncaya kadar anlamamış görünürlerdi. Sanki bu gelenler, kendilerine değilmiş gibi davranırlar, başka taraflara bakarak sigaralarını tüttürürlerdi. Fakat misafirler ülkenin sınırına ayak basınca, herkes birden yerinden fırlardı. O zaman mübalağalı bir karşılama ve ağırlama faslı başlardı. İşin en nazik safhası da buydu. Çünkü cezaevi koğuşlarında hiyerarşi, her şeyin üstündeydi. Herkesin diğerine bakarak bir mevkii, bir ehemmiyet derecesi olmak lâzım gelirdi. Bu mevkiinden hiç kimse, hiç bir suretle fedakârlık etmek istemezdi.

Sıra ve önem derecesi nasıl tayin olunurdu. Bunu anlamak pek kabil değildi. Fakat gene de herkes kendi yerini ve sırasını bilir, onu kollar ve bunu karşılarındakilere de kabul ettirirdi.

Evvelâ herkesin; köyündeki, kasabasındaki mevkii, serveti, işi, gücü hatta kılığı ve kıyafeti bu derece tayininde tesir yapardı. Sonra işlediği suçun, karıştığı olayın, yahut giydiği cezanın büyüklüğü; hulâsa karışık, fakat herkesin, hiç şaşırmadan hesapladığı sayısız şartlar, hu hiyerarşinin meydana gelişinde müessir olurdu. Bu suretle dağların, köylerin kasabaların İçtimaî nizamı, bu kilitli kapıların, bu demir parmaklıklı pencerelerin arkasında aynen yaşardı. Efe, gene kızanlarının ortasında kurulurdu. Gözler gene dağları gözetliyor gibi tetikteydi. Efe, daima koltuklar kabarık ve bir Buda heykeli gibi ağır, sessiz, hareketsiz baş köşede yerini alırdı. Etrafındaki kızanların da kendi aralarında bir itibar sırası vardı. Köy ağalarının yeri de gene köydeki gibi, halkanın başında olurdu. Köy imamı gene onun gölgesine sığınırdı. Edeple, terbiyeyle oturur, sorulmadıkça söylemezdi.

Büyükçe veya orta toprak sahibi köylüler, yarıcılar, topraksızlar, yanaşmalar, çoban, sığırtmaç gibi kimseler de bu halkalarda gene asıl sıralarına göre sıralanırlardı.

Kasaba eşrafının yeri, esnafın, ayak satıcısının, yahut kalfa, çırak gibi insanların yerleriyle karışmazdı. Gerçi halkaya misafir gelenlerle, misafir kabul edenler bu sıraların tertibinde bir hadde kadar hoşgörürlük gösterirlerdi. Fakat bunun bir sınırı olurdu. Ya gelen misafirlerden, yahut

onları kabul edenlerden biri, kendisine düşen yerin, derecesine uymadığını zannederse, o zaman güya nerede olursa olsun, oturabilirmiş gibi yapmacıklar yapardı. Ama bir türlü bir yere çökemezdi. Oturmazdı. Gözü daima, kendine en uygun saydığı yerde olurdu. O zaman, hatta bazen ağaların, efelerin işe müdahalesi icabederdi. Halkanın şurasına burasına, şunun, bunun yerleştirildiği, bazılarının ileri, bazılarının geri alındığı görülürdü. Yerleşme tamam olunca, uzun bir sükût devresi geçerdi. Sonra selâmlaşma faslı başlardı. Bu fasıl, herkesin ayrı ayrı ve sırayla herkesi selâmlayıp, herkesin hal ve hatırını sorduğu uzun, sıkıcı, merasimli bir fasıldı. Fakat zamanı öldürmek için işe yarayan bir şeydi. Selâmlaşma merasiminden sonra misafir kabul edenlerin ikramı gelirdi. Grubun ayak hizmetlerini görenler, gelenlere sigara, leblebi şekeri, fındık, üzüm gibi şeyler tutarlar, nadiren çay, kahve hazırlarlardı. Sonra fincan, tuğra oyunlarına sıra gelirdi. Misafirliğin sonu bazen de şarkı, hatta oyunlarla biterdi...

Zeybeklerin oyuna kalkması çok seyrek olurdu. Bu, ara sıra, en sonra ve efenin bir işaretiyle olurdu. Ama efe, hiç bir zaman oyuna kalkmazdı. Bu oyunların en güzelini cezaevinde gördüm. Ortaya çıkan zeybekler, sazın ağır gelişen ahengine ayak uydurarak oyuna başlarlardı. Zeybekler daima dinç, yağız ve yakışıklı insanlardı. Başlarına sardıkları yemenilerden renk renk oyalar sarkardı. Bu oyaların renklerinin, biçimlerinin ayrı ayrı gönül manaları vardı. Göğüslerine ve yenlerine kaytan ilikler işlenmiş mintanları temiz, kısa ve vücutlarına yapışık olurdu. Bellerine sardıkları şallardan renk renk sırmalı mendilleri sarkardı. Çuha şalvarları, şal kuşağın altından beyaz bir fasıla verdikten sonra kat kat körüklenerek dizlerine doğru iner ve orada biterdi. Dizler çıplaktı. Çiçekli uzun çoraplarının konçlarından renkli bağlar, püsküller dökülürdü. Bu renklerin, şekillerin de kendilerine göre manaları olurdu.

Oyuna başlayan zeybekler, evvelâ başlarını birer kartal gibi hafifçe bir yana yıkıp, vücutlarının ağırlığını birer ayakları üzerine vererek, kollarını şahin kanatları gibi yanlara açarlardı. Sonra dağlar yerinden kımıldıyormuşcasına ağır, hesaplı ve sürükleyici hareketlere geçerlerdi. Hem tevazulu, hem mağrur, fakat muhakkak ki seçme insanlardilar. Bir bakışta mahcup ve terbiyeli bir halleri vardı. Fakat hepsi de omuzlarının üstünde, bir sıra tüyler

ürpertici olayların, cinayetlerin sorumluluklarını taşıyorlardı. Bunlar, kökleri belki de tâ eski Ege ve İyonya devirlerine varan başka türlü bir geleneğin son mümessilleriydiler. İnsan, renkleri, süsleri ve olayları içinde her biri bir heykel gibi görünen bu gösterişli mahlukların, yanan güneş altında belleri bükük, tarlalarda çift sürüp bostan çapalayışlarını, yahut eşeklerin, develerin peşinde sürücülük, köylerde, kasabalarda kahvecilik, berberlik, terlikçilik yapmalarını düşününce, hayalinde canlanan manzarayı hakikaten yadırgıyordu. Bunlar, bu işler için doğmamış gibiydiler. Onları seyrederken insan, onların yaşadığı yerlerdeki esir jimnazlarda, stadyumlarda, vücut güzelliğinin ve insan kuvvetinin kutsallaştırıldığı devirleri ister istemez düşünüyordu. Ve bu düşünce bunların, şehirlerin ve köylerin günlük nizamına uyamamalarını ve kaplarına sığamamalarını biraz da haklı gibi gösteriyordu.

Bir köyde ahır temizler veya bir toprak dam altında sıtma nöbetleri çekerken böyle bir delikanlının, bir gün başında kavak yelleri esip de, sırtına en süslü elbiselerini takıp omuzuna bir mavzer atınca Kazdağında, Kozak yaylasında, Bozdağında birtakım Köroğlu maceralarına atılışını insan, hoş görür gibi oluyordu. Bu sert ruhlu adamların, bu kudretli vücut yapıları içinde acayip bir çocuk ruhu yaşardı. Günleri geceleri masallar, fallar, rüya tabirleri içinde geçerdi. Sanki ruhları daima bu kale duvarlarının dışındaydı. Başları dumanlı dağlarda, yaylalardaydı.

*

Bir gün gelip de bu zeybeklerin, efelerin, parmak kadar kurşun kalemlerinin ucunu bir taraftan boyuna dudaklarında ıslatıp, bir taraftan da beş kuruşluk defterlere, kan ter içinde Alar, B'ler döktürmeye çalıştıklarını görmek, bana çok zevk verdi. Efeler artık derse çalışıyorlardı. Cezaevinin hiç okuma-yazma bilmeyen sakinlerinden bazılarına bir şeyler Öğretmeye çalışması, evvelâ, avlunun duvar diplerinde rasgele bir iş olarak başladı. Fakat sonra teşebbüs genişleyip, cezaevi müdürlüğü tamir ettirdiği bir yerin dershane haline konulmasına izin verince, iş değişti. Mahkûmlar okuma-yazma öğrenmeyi, önce çetin ve yıllarca süren bir iş sanıyorlardı. Fakat ömründe köyüne mektup yazacak kadar değilse bile, neredeyse ona yakın bir şeyler öğrenip ortaya çıkınca, okuyup yazma denilen işin korkunç tılsımı bozuldu.

Artık birçokları bu işe heveslenmişlerdi. İnce kutulardan, tütün, sigara kutularının kartonlarından birçok harfler kesiyor, sonra bunları karmakarışık ortaya döküyorduk. İş önce harfleri seçmek, sonra sesli, sessiz harfleri yerine göre yanyana sıralayarak basit kelimeler, hatta cümleler teptip etmekle başlıyordu. Bunları deftere yazmak daha sonra geliyordu.

İlk okuma-yazma öğrenen çobanın şahadetnamesi ve mükâfatı olarak, kendi makinemle fotoğrafını çektim. Kartpostalda tertemiz bir delikanlı görünüyordu. Kıyafetini değiştirmiştik. Başında bir fötr şapka vardı. Boyunbağını kendi bağlamak istedi ve bunu kolayca öğrendi. Ceketi ütülüydü ve kartpostalın altına, güzel sözler arasında onun ismi yazılmıştı. Köye giden bu kartpostalı, köylülerin kahveye astıkları duyulunca, çobanın hem hali, hem itibarı değişti. İş şunun bunun derken nihayet zeybeklerin ve en sonra da, köşesinde bir Buda heykeli gibi kurulup, dünyaya sanki yukardan bakan efenin defter, kalem edinmelerine vardı. Fakat kızanlar, efeden daha çabuk öğrenince, o zaman dağların nizami bozulur gibi oldu. Fakat efe, bu işte de altta kalmak istemedi. Geceyi gündüze kattı. O günlerde, herkes yataklarına serilip de ses seda kesilince koğuşun bir köşesinde bir gölgenin, kör bir lambanın, hatta bazen titrek bir mumun ışığı altında, gecenin geç saatlerine kadar, birtakım sayfalara birtakım işaretler karaladığı görülüyordu. Nihayet bir gün iş, belge ve mükâfat safhasına gelince, efenin bir türlü bağdaşamadığı bir zorluk meydana geldi: Efe, fötr şapkayı giyiyordu. Boyunbağını bağlatarak ütülü pantolonu, ceketi sırtına geçiriyordu. Fakat tam resim çekileceği zaman:

— ***Efe hazır mısın?***

deyince, dirseklerini vücudundan büsbütün ayırarak koltuklarını kabartmaktan vazgeçemiyordu. Bu, bir efelik şanıydı. Nihayet bir taraftan makineye basılırken, bir taraftan efenin bu âdetine biraz takılacak oldum. Hemen cevabını verdi:

— ***Efendi! Olan oldu gâri bize! Bizi yolunmuş tavuğa döndürdün? Ko bari hiç olmazsa kanadımızı dilediğimiz gibi oynatalım. ..***

Herkes gülüştü. Efe dirseklerini dilediği kadar açtı. Koltuklarını dilediği kadar kabarttı. Bizim arkadaşın ona dar gelen elbisesi içinde efe, köy meydanında yağlı güreşe çıkmış bir pehlivan gibi iki tarafından kolları yarımşar ay şeklinde, dimdik, sere serpe duruyordu. Fotoğraf makinesinin optoratörü açıldı, kapandı. Efenin gözlerinin içi gülüyordu. Bozdağ köylerinden birinin kahvesine şimdi, her tarafı Oyalar, silahlıklarla süslü, çapraz fişeklikli ve kabzası gümüş mavzerli zeybek resimleri araşma, fötr şapkalı, boyunbağlı ve ütülü elbiseler giymiş bir efenin resmi de asılacaktı. Cezaevi dershanesinde bu efe, okuyup yazma öğrenmiş diye...

Bazı günler bizim koğuşun meydancıları (koğuşbaşları) gelirler:

— ***Yarın, filan saatta filan koğuşa bir kahve içmeye gitsek nasıl olur efendi,***

gibi sözlerle birtakım ricalar gevelerlerdi. Daveti kabul edip de istenilen koğuşa gittiğimiz zaman, o koğuşu silinmiş, süpürülmüş, yıkanmış, temizlenmiş bulurduk. Koğuş halkı duvarların diplerine sıralanmış, oturmuş olurlardı. Biz içeriye girince, birden ayağa kalkarlardı. Bir köşeye, biz misafirler için halılar, kilimler serilmiş, bir divan hazırlanmış bulunurdu. Konuşma, günlük konulardan, süratle onların bekledikleri mevzulara dökülürdü. Örneğin, kanunlara uyarak yaşamanın, kanunlarla çatışarak yaşamaktan daha rahat olduğunu anlatmak için:

— ***Dağlarda yaylalarda ava çıkmak, oralarda pusu kurup yol kesmekten hem daha eğlenceli, hem daha kârlıdır,*** dediğim zaman, birbirlerine bakar, gülüşürlerdi. Nasihatten ziyade misalleri, hikâyeleri anlarlardı. İleri memleketlerde çiftçiliği, fabrikaların oralar halkına sağladığı rahatlıkları, tıpkı güzel bir masal gibi dinlerlerdi. Padişahlıkla cumhuriyetin farklarını anlatınca anlıyor, fakat bu söylenilen şeylerin olabileceğine galiba pek inanmıyorlardı.

Genel bilgilerin onları hiç ilgilendirmeyeceğini sanmıştım. Halbuki öyle olmadı. Bir gün sözün gelişi arasında, yağmurların nasıl yağdığını anlatıyordum. Göllerin, denizlerin, akarsuların buhar haline gelişini, buharların bulut oluşunu, güneşin, rüzgârın türlü etkilerini ve sonra bulutların yağmur, kar, dolu şeklinde toprağa düşüp asıllarına dönüşünü hayallerinde

canlandırmak istedim. En yakınlarda oturan birinin, evvelâ gözlerinin yaşardığını, sonra birkaç damla gözyaşının, çileli, yıpranmış bir yüzün hatları arasında akacak yollar aradığını gördüm. Konu ağlanacak bir şey değildi. Ve bu ağlayan, yıllar boyunca belki hiç ağlamamıştı. Hüseyin Çavuş derdik. Hakikaten de eski bir çavuştu. Dağ gibi bir insandı. Sonu gelmeyen askerliklerde rütbe, nişan almıştı. Sonra harpte Irak'ta esir düşünce, Hindistan'a, Birmanya'ya gönderilmişti. Gördüklerini anlatmayı severdi. Gerçi anlatabildiği şeyler, birer hiçti. Burma kadınlarının donsuz gezindiğini, İngiliz askerlerinin kısa donla dolaştıklarını, Burmalıların çok domates yediklerini anlatır ve bunlara şaşardı. Bir defa da Birmanya'daki esir kampından, Anadolu'nun Sandıklı ilçesindeki köyüne gelmek için kaçmıştı, fakat daha ilk adımda yakalanarak gene tel örgülerin arasına tıkılmıştı. Ama o, eğer yakalanmamış olsaydı, Birmanya'dan Anadolu'ya ulaşacağına hâlâ inanıyordu. En son hatırası da iki ay kadar süren bir deniz yolculuğuydu...

Suçu, cinayetti. Karısını bir kağnının tekerleğine bağlamış, sürüyerek, döverek öldürmüştü. Bu cinayetine esaslı hiç bir sebep de bulamazdı:

— ***Altımızın yazısı, efendi! Ne dersin? Onun tecellisi oymuş, benim kaderim de bu!***

der geçerdi...

Koğuş toplantısı dağılırken çavuş yanıma sokuldu. Ben, bir şey sormadım. Fakat o söyledi:

— ***Efendi, dedi, bize niçin böyle konuşmazlar? Niçin böyle anlatmazlar? Bu milletin bütün derdi cahilliktir efendi. Bunu bil. Bunun suçu ise bizim değil, hükümetindir. İmam o. Biz cemaatiz. İmam öğretmeyince cemaat nereden bilecek?..***

Bu sözleri hiç unutamam. Hatta öyle sanıyorum ki, bu sözler, ben farketmeden şuuruma gittikçe yerleşen ve belki de hayatımın akışına bazı yönler veren sözler olmuştur. Orta Anadolu çoraklığında yetişip, Balkanlar'da, Yemen'de, yıllar yılı askerlik ettikten sonra Irak'ta İngilizlere esir düşen, Hindistan'da, Birmanya'da esir kamplarında kalan ve sonra bir gün anavatana dönünce, akıl almaz bir cinayetin faili olarak Afyon kalesine

tıkılan bu çilekeş insanda, kıymetlendirilmesi gereken bir şeyler dile geliyordu... Çavuşun söylediği, doğruydu. Buna benzer sözleri her gün her mahkûmdan dinliyordum. Evet, imam hükümetti. Cemaat de millet. Bu iki varlık ise, dünyanın hiç bir yerinde, Türkiye'de olduğu kadar birbirinden ayrı, birbirine uzak kalmamıştı. Bizim gardiyanların hemen hepsi eski jandarmalardı. Bunların anılarını zaman zaman dinlerdim ve dinlediklerime neredeyse inanmazdım. Bu anıların bazıları eskiye, hatta örneğin Konya ile İstanbul arasında bir demiryolunun bulunmadığı zamanlara kadar uzanıyordu.

Halbuki millet, hükümet istiyordu. Bu milletin inancına göre hükümet, «her şey»di. Her şey hükümetten bekleniyordu. Her şeyi hükümet verecekti. Bir bakıma halk bu inanışında haklıydı. Çünkü hükümet, yüzyıllar ve yüzyıllar boyunca sadece hep almıştı. Şimdi ise bu aldıklarını, anlaşılıyordu ki artık Ödemesi lâzım geliyordu. Asayiş şeklinde, yol şeklinde, mektep şeklinde, iş sahaları ve refah şeklinde...

Fakat bütün bunlar nasıl olacaktı? Bu bozkırlar nasıl şenlenecekti? Bu boş toprak nasıl uyanacaktı? Hiç sönmeden ocaklar nasıl tütecekti? Anadolu neredeyse boş ve sahipsizdi. Fakat cezaevi mahkûmlarının yansını, gene do bu toprağa sığamamak, yerleşememek yüzünden çıkan suçlar buraya sürüklemişti. Bir gün bir savcı, dostça bir yakınlıkla:

— ***Anadolu'da toprakla kadının, sanki sahibi belli değilmiş gibi, kavgalar hep bunlar etrafında çıkar. Bu da bizim henüz yerleşememiş olmamızdan gelir,***

demişti. Evet, biz bin yıldır sahiplendiğimiz bu topraklara galiba henüz yerleşememiştik? Fakat artık bu toprağa yerleşmek, onu şenlendirmek lâzımdı. Boş, bakımsız, harap ve son defa bir de düşman ayağıyle çiğnenmiş olan bu son kalan vatan parçasının baştanbaşa inşası lâzımdı, Bu nasıl olacaktı? Bu sualin cevabım, kendi küçük ölçümde ve sadece bir fert olarak düşünüyordum. Evet, düşünmek, okumak ve araştırmak lâzımdı. Artık bu toprağın üzerine eğilmek ve aradığımız

bu toprağın üzerinde aramak gerekti.

* *

Moskova'dan İstanbul'a dönen otomat, artık ölmüştü. Anadolu gerçeği, Anadolu realitesi, bu dört kale duvarı içinde olsa bile beni sarıyor, yoğuruyordu. O sırada, bir imkân bulunup da, cezaevi idaresi bize, kapısı orta avluya açılan iki kişilik ayrı bir oda sağlayınca, çalışmak kolaylaştı. Zaten bir süreden beri bir şeyler hazırlamaya gayret ediyordum. Nihayet, bir yılı aşan bir uğraşmadan sonra, büyükçe hacimli bir kitabın ilk şekli meydana çıktı. Bu kitabın ismi şuydu:

«Muasır Türkiye'nin İktisadî İnkişaf İstikametleri» (1).

Bu kitapta derlenebilen malzemeye göre, memleketin içinde bulunduğu devrenin ekonomik karakteristiği tasvir edildikten sonra, millî iktisat faaliyetlerinin başlıca cephelerinin işleyiş şekli ayrı ayrı ele alınıyor ve sonunda:

«Devletçilik esasına dayanan bir millî iktisat» sisteminde duruluyordu (2),

(1) Çağdaş Türkiye'nin ekonomik gelişme yönleri.

(2) 1926'da biten ve 1927'de Maarif Vekâletince İstanbul darülfünununa tetkik ettirilen bu kitap basılmamıştır.

Araştırmaların ve düşünüşlerin beni, cezaevi duvarları arasında daha iyi değerlendirebildiğim çeşitli şartların ve gerçeklerin aydınlığı altında, komünist bir nizamdan ve bu nizamı getirecek ve elbette ki bizim imkânlarımızla getirilemeyecek, yani elbette ki bizim imkânlarımızla başarılamayacak komünist usullerden, ***Devletçi*** bir iktisat görüşüne götürmüştü, bir ihtilâl bağlılığından ayırmıştı, Ama bu, o kadar kolay olmadı. Nice tereddütler, nice iç burkuntuları yaşadım. Evet, Türkiye'de başka bir devlet kurulmalıydı. Belki gene halka rağmen, ama halk için bir devlet. Belki güdümlü bir Demokrasi. Artık devlet, imam ve millet cemaat olmalıydı. Bu imamın da cemaate vereceği her halde bir şeyler vardı.

Fakat kitap, daha ilk bakışta ne kadar eksikti. Evvelâ Türkiye'nin ne

yüzölçümü, ne de nüfusu doğru olarak biliniyordu! Çünkü bunlar, henüz ölçülmemiş, yazılmamıştı. Toprağın bölünüşü, ziraat kültürleri, hayvan sayısı, ormanlar, çiftçi veya şehirli aileler sayısı, sanayi kolları, yeraltı servetleri, deniz servetlerinin vaat ettiği imkânlar, nihayet millî gelir gibi hususlarda, ya hiç resmî rakam yoktu, yahut da olanlar birbirlerini tutmuyordu. Okuyanlar, okumayanlar, mekteplerin sayısı da belli değildi. Dış ticaret rakamları, daima fiyatı değişen bir kâğıt paraya göre ve beynelmilel olmayan usullerle hesap edildiği için, tam bir fikir vermiyordu. Nihayet bütün bunlar, ancak derme çatma tedarik edilebilen malzemeyle ve dört taraftan kapalı kalın duvarlar arasında işlenmişti.

Fakat her şeye rağmen şu gerçek ortaya çıkıyordu ki, bu toprağın imkânları, üstünde yaşattığı şu bir avuç insanı, dünyanın bütün diğer millî ekonomileriyle normal bağıntılar içinde, fakat gerçekten millî bir düzende, olağanüstü değişikliğe ve kanlı bir ihtilâle lüzum kalmadan refah içinde yaşatmalıydı. Ferde serbestçe hayat ve çalışma imkânı verecek, fakat milletin menfaatini hızlı bir sermaye terakümü yapabilmek için

Darülfununun hukuk fakültesi müderrisleri meclisi namına vekâlete verilen 23.1.1929 tarih 25 numaralı raporunda: «Kitabının tez kısmında tarihî maddiyatçılık mesleğini takip edeceğini söyleyen müellif, bu fikri ilmî bir usul ile tatbik ve bazı mesaili izah ve Türk İktisadî tekâmülünün ana hatlarını tespit edebilmiştir. Fakat birçok yerlerde tarihi maddiyatçılığın müfrit netayicine düşmekten kurtulamamıştır», denilmektedir.

devletin teşebbüsleriyle kuvvetlendirecek, devletçi bir iktisat nizamı, Türkiye'yi en kısa zamanda refaha ulaştırabilirdi. Bu suretle de, memleket içinde, büyük sosyal çatışmalar doğmasına, aşırı servetlerle aşırı sefaletlere, yani sınıf mücadelesi unsurlarının belirmesine önceden mâni olunmalıydı. Hulâsa, memleketi kısa zamanda, ileri bir teknik seviyeye, temelleri sağlam bir siyasî ve iktisadî istiklâle ulaştırmak pekâlâ mümkündü (1).

O halde, Birinci Dünya Harbinden sonra Türkiye'de cereyan eden şeyler, yalnız askerî nitelikte bir kurtuluş savaşından ibaret kalamaz. Bu askerî zaferden sonra, yalnız ferdî teşebbüse dayanacak klasik bir liberal iktisat ülküsü de bir gaye olamaz. Bütün bu işler için ise, gizli bir ihtilâl partisine değil, normal yollarla gelişecek millî bir fikir hareketine, yapıcı bir iktisat zihniyetine ihtiyaç vardı. Bu, disiplinli, millî devrimci ve aynı zamanda

teşkilâtçı bir görüştür. Millî bir fikirdir. Bu millî fikir hareketinin temelinde, Türk Millî Kurtuluş Hareketi'nin, bütün kapsamı ile incelenmesi ve izahı yatmalıdır. Bu öyle bir harekettir ki, onun bütün olgunluğu ile tahakkuk ettirilmesi, yalnız bizim için bir gaye olmakla kalmaz. Aynı zamanda bize benzer bütün yarı sömürge ve sömürgeler için de bir örnek olabilir. Çünkü bütün İktisadî ve sosyal gelişmeleriyle bir Millî Kurtuluş Hareketi, gerek Türkiye, gerek bize benzer memleket için «yeni bir çağ açan» tarihî bir nizam ifade eder. Bu hareket, ilk defa Türkiye'nin giriştiği ve ilk zafer misalini verdiği büyük ve manalı bir harekettir. Dünya tarihinin Birinci Dünya Harbiyle başlayan, dünya ölçüsünde ve müstakil bir hareketidir. Böyle bir harekette rehberlik rolü ise, millî kurtuluş hareketlerini dünya ihtilâlinin bir peyki sayan komünist partisine değil, inkılâpçı, disiplinli, teşkilâtlı, milliyetçi bir cumhuriyet partisine düşer. Afyon cezaevinde adım adım ve parça parça beliren bu fikrî sentezlerin, ilk sezişlerini gerçi İstanbul'da ve daha tevkif ve mahkûm edilmeden önce de az çok görmüş ve yazmıştım (2).

(1) Bu fikir, bilâhare Ankara'da 1932 yılında neşrettiğim *İnkılâp ve Kadro* isimli eserler (Ahmet Halit Kütüphanesi tarafından basıldı) Kadro mecmuası neşriyatında işlenmiştir.**

(2) Kitabın adı: *Lenin ve Leninizm.* **Yazanlar: Şevket Süreyya ve Sadrettin Celâl. Aydınlık külliyatı No. 10, yıl. 1924.**

Hulâsa, yaşadığım hadiseler ve hele Afyon cezaevinde tedarik edebildiğim malzeme ve neşriyat üstündeki incelemelerle, gene orada Anadolu insanı ve meseleleriyle olan temaslarım, bende bu fikirlerin gittikçe belirli şekiller almasına müessir oldular. Her gün biraz daha kuvvetli inanıyorum ki, şimdiki Türkiye, dünya ölçüsünde ehemmiyetli ve müstakil bir hareketin içerisinde yaşamaktadır. Bu hareket, bütün istidat ve inkişaflarıyle, derinleşmesi mukadder bir inkılâptır. Bu inkılâbın yönlerini, ona katılanlann hepsi ayrı ayrı kavramayabilirler. İnkılâbın daha bu safhasında bile idrak ufku sona erenler, yorulanlar bulunabilir. Fakat onun, yorulmamış ve idrak ufku geniş bir liderin elinde bulunduğu ve bu liderin, kendi görüş ve varışlarını adım adım kendi kadrosuna kabul ettirmekte olduğu da bir gerçekti. Fakat bu inkılâbın gelişmelerini ben belki daha uzun yıllar, hep bu dört duvar arkasından izleyecektim. Bu hazin bir talihsizlikti.

* *

Cezaevinde hayat, kendi akışı içinde yürüyordu. Akşam koğuşlar kapanıp da hapishane avlusu karanlık bir sessizliğe gömülünce, benim için odamda daha sakin çalışma zamanı başlardı.

Bu kitabın benim tarafımdan yazılan kısmının 42'nci sayfasında bu fikir şöyle ifade edilmişti:

«Bize gelince; bizde imparatorluk zamanlarında memleketimizin hakikaten fena idare edilmesi, lüzumsuz muharebeler, kapitülasyonlar, memleketimizi bir yarı müstemleke halinde bırakmış ve iktisaden inkişafımıza mani olmuştur. Bütün bunların ve bilhassa harbiumumî ve Yunan harplerinin tahribatı neticesinde, şimdi memleketimizdeki İktisadî gidiş, menfî bir seyirdir. Yani memleketimiz şimdi bir «sermaye birikmesi» devri yaşamıyor. Memleket umumî bir fakirleşme ve sefilleşme halindedir. Bizde henüz proletarya değil, işsizler, ihtisassızlar, hulâsa «Lümpen proletarya» artıyor. Nasıl ki İktisadî inkişaf dediğimiz hallerde, hakikî sanayi ve ticaret değil, ihtikâr (spekülasyon) hâkim olmaktadır. Binaenaleyh bizde ne sosyal demokrasi, ne de diğer şekil kütlevî hareketler için lâzım olan İçtimaî zemin henüz ve tabiatıyle teşekkül etmemiştir. Memleketin zengin, sermayeli, ileri bir hale gelmesi şimdi günün tarihî bir vazifesidir. Bu vazife ise, disiplinli ve müteşekkil bir Cumhuriyet partisine düşer... Cumhuriyetin idame ve muhafazası için yapılacak her hareket, hatta ne kadar şiddetli bile olsa, doğrudur. Terakkiperverane, ileri bir harekettir».

Gardiyanlar, bu odanın avluya açılan kapısını kapatmazlardı. Odamdaki petrol lambasını da dilediğim saate kadar yakabilirdim. Kitabımın üstünde, durmadan çalışabiliyordum. Bazı sayfalar ekliyor, bazı parçalar çıkarıyordum. Hele ekonomik siyaset ve ***inkılâbın ideolojisi*** üzerinde birtakım sezgileri, birtakım görüşleri, ne kadar şekilsiz olsa da durmadan yoğurmak lâzım geliyordu. Dünyada bir İktisadî buhranın ilk alâmetleri daha o günlerde belirmişti. Ben bu alâmetlere nedense fazla kıymet veriyordum (1). Ve kendi kendime şöyle diyordum:

— Eğer dünyada bir de İktisadî buhran patlak verirse, memleketimizin, yalnız özel teşebbüsü ve liberalizme dayanan (2) İktisadî gelişme ümidi ve siyaseti tamamen suya düşer. Devletin yeni ve devletçi bir tanzim ve inşa rolü derhal ön plana geçer. Bu da devletçiliktir.

Böylece, planlı ve millî bir ekonomik kalkınma fikri kaçınılmaz bir zorunluk halini alırdı. Neler düşünüyordum: Kavgasız, ihtilâlsiz, sınıfsız, imtiyazsız bir Türkiye? İleri, hür ve çatışmasız bir Türkiye. Ne siyasî zulümler, ne sosyal sefaletler... Bu hareketin tarihte ilk mümessili Türkiye olacaktı. Bütün bize benzer memleketler bizi misal alacaklardı. Tâ Kuzey Afrika'dan, Hint, Çin

denizlerine kadar. Bu ne baş döndürücü bir düşünceydi ve ne sürükleyici bir hayaldi. Bu bir arayıştı. Hatta biraz hayal olsa da...

Nihayet, fazla yorulup da uyumaya karar verdiğim zaman, yatmadan önce karanlık avluya çıkardım. Yüksek dört duvarın üstünde, dört köşe bir gök parçası görünürdü. Bazen yıldızlı, bazen karanlık ve esrarlı. Yalnız avlunun ortasındaki şadırvandan, gecenin sessizliğine taze bir su şırıltısının tatlı sesi hiç durmadan dağılırdı. Zaman geçtikçe bu gecelere öyle alışmıştım ki, bir duvarın dibinde gözlerimi kapayıp da kendi düşüncelerime dalınca kendimi bir tekkenin çilehanesinde ruhunu işleyen bir derviş gibi hissederdim. Bu çileye ne kadar muhtaçtım. Kanunlar ve cezalarla değil, kendi ölçülerimle kendim hesaplaşmam lâzımdı.

(1) Bu buhran 1929'da patladı.

(2) İzmir İktisat Kongresi kararlan bu istikamettedir (1923). ***Tek Adam,*** **cilt. III.**

Her geçen gün içimde bir şeylerin boşaldığını ve içime bir şeylerin dolduğunu duyuyordum. Artık kendi nefsime, hiç çekinmeden;

— ***Kovadis yoldaş?***

diyebilecek kadar cesurdum. Bunun cevabını hemen vermeye elbette ki lüzum yoktu. Bu cevap ruhumda, uzun yıllar boyunca şekilleşse dahi, bu duvarlar arasında onun aydınlığını yıllarca bekleyecek kadar zamanım vardı.

*

* *

Fakat bir akşamın ilk saatlerinde Ankara'dan gelen bir emirle hayatımın akışı gene değişti. Bir Cumhuriyet Bayramı yıldönümüydü (1926). Şehirde atılan hava fişeklerinin kandilleri, cezaevi avlusundan görülen gökyüzü parçasında parlıyordu. Bunların gökte açtığı izleri takip ediyordum. Yerden atılan ve kale duvarının üstünden belirdikten sonra bu fişeklerin bazıları, kıvrıla kıvrıla

varacağı yüksekliğe varıyor ve hiç bir iz bırakmadan sönüyor, kayboluyorlardı. Vardıkları yerlerde sönmeyen ve izi kaybolmayan fişeklerden ise, renk renk kandiller saçılıyordu. Gök aydınlanıyordu. Sonra salkım salkım yere kıvrılan bu kandillerden, yeni yeni ışık yıldızları doğuyordu.

O sırada müdür odasına istendim. Halbuki bu saat, cezaevinin ölü saatiydi. Müdürün odasında Cumhuriyet Savcısı, bana İstiklâl Mahkemesinden aldığı bir telgrafı gösterdi. Hükümetin, bazı mahkûmların cezasını kaldırdığını ve benim de artık serbest bulunduğumu bildirdi.

Böyle bir karar beklemiyordum. İlk tevkif edildiğim günün üzerinden bir buçuk yıl geçmişti. Ceza hükmünün tamamlanmasına, daha sekiz buçuk yıl vardı. Savcının güler yüzle ve iyi dileklerle bildirdiği haberi sükûnetle dinledim. Aşırı heyecanlara karşı ruhumda artık bir tıkanıklık var gibiydi. Haber, kapılar kapalı olmakla beraber bütün koğuşlarda süratle duyuldu. Fakat savcıya göre, benim derhal çıkmam lâzım geliyordu. Onlarla vedalaşmayı ertesi güne bıraktım.

Otellerden birinde bana bir oda tutulmuştu. O gece için oraya yerleştim. Şehir hakikaten hareket içindeydi. İlk işim, kendimi kalabalığın başıboş akıntısına bırakmak oldu. Evvelâ hava fişeklerinin atıldığı yere sürüklendim. Küçük bir parkın içinde birtakım belediye çavuşlarıyle, onlara katılan delikanlılar, bunları ardarda ateşliyorlardı.

Durdukları yerde kaynaşan afacan mahalle çocukları, bunların etraflarında bir halka çevirmişlerdi. Her fişek evvelâ bir direğe çakılan bir yuvaya geçiriliyordu. Sonra fitile ateş verilince bir kıvılcım sağnağı yeri yalıyordu. Daha sonra fişeğin harekete geldiği, yükseldiği görülüyordu. Vardıkları yüksekliklerde kandillerini saçan fişekler olduğu gibi, havalanan, fakat açılamayan, hatta ateşlendiği yerde sönüp de, takıldığı halkadan çıkarılan, bir kenara atılan fişekler de vardı. Küçük parkın kenarında bir sıraya oturup bunları seyrederken bana, bu fişeklerin talihiyle insanların kaderi arasında bir benzerlik var gibi geldi...

*

* *

İstanbul'da geçirdiğim aylar, birtakım mücadele ve tasfiye ayları oldu. Eski hareket ve fikir arkadaşlarımla aramızdaki müşterek bağların nasıl çözüldüğünü ve yollarımızın her gün nasıl biraz daha ayrıldığını görüyordum. Arada bir şeyler olmuştu. Geçen zaman bizi, hem müşterek fikirlerimizden, hem de birbirimizden ayırmış, uzaklaştırmıştı.

Rusya'da ise Parti, ilk beş yıllık planın uygulanmasına hazırlanıyordu. Bu hareket, o memleket için de, dünyanın gidişi için de bir mana taşıyordu. Bana göre artık dünya ihtilâli yoktu. Rusya'daki inkılâp, artık kendi sınırları içine kapanarak, bir nevi devlet kuruluşu, bir nevi millî hareket haline çevriliyordu. Artık dava teknik bir davaydı. Sosyalizm ile kapitalizm arasında başlayan teknik inkişaf yarışı ile temposunu vurmaya başlamıştı. Bundan sonra her ülke kendi çıkış yolunu artık kendi aramalıydı.

Dünyada artık, özgür ülkeler devri başlıyordu. Her millet, her memleket kendi nizamını, kendi içinde ve kendi usul ve imkânlarına göre kurarak, kendisini dünyanın hür ve müstakil bir parçası haline getirecekti. Bu millî ve özgür ülkeler arasında zamanla yakınlaşmalar, gruplaşmalar başlayacak ve dünya yeni çağını, sulh içinde bir arada çeşitli nizamların bir ahengi içinde geliştirecekti.

Böylece şimdi her memleket, kendi gelişme yolunu, kendi manzumesini kendisi bulması lâzımdı. Türkiye de, kendi terakkisini kendi iradesiyle sağlayacaktı. Bu harekette, kaderini bu memleket kaderine bağlamak isteyen herkese, her halde hem yer, hem vazife vardı. Bir kısım eski arkadaşlarım ise aynı fikirde değillerdi ve herkesin kendi yolunu artık kendi seçmesi zamanı gelmişti.

Fakat ikinci bir tevkif, tanıdığım veya tanımadığım birçok eski yoldaşlarla bizi, gene bir mahkeme önünde ve aynı sanıklar sırasında, ama bu defa görüşleri ve yolları birbirinden ayrılmış insanlar olarak birleştirdi.

Moskova'daki komüntern ise, tutum, davranış ve telkinleri ile artık, bütün mantığını ve rehberlik vasfını yitirmişti. Ona karşıydık. Bu sefer ağırceza savcısının ileri sürdüğü madde ile, benim için mahkemeden istediği ceza ise, idamdı.

Kendi kendime, bir defa daha:

— *Kovadis yoldaş?*

dedim. Fakat içimden gelen cevap beni ürkütmedi. Çünkü kendi nefsime karşı, ne sanık, ne de suçluydum. İstanbul tevkifhanesindeydik.

Mahkeme, dört ay sürdü. Yapabileceğim hiç bir şey yoktu. Hiç kimseyi itham edemezdim. Hiç kimseyi ele veremezdim. Öyle iki yol ağzında bulunuyordum ki, burada her şeyi artık yalnız kadere bırakmak lâzımdı. Ben de öyle yaptım. Yalnız suçlu olmadığımı söyledim ve başka hiç bir şey söylemedim.

Ağırceza mahkemesinin başında hem bir hâkim, hem büyük bir insan ve bir şahsiyet vardı (1). Mahkeme dosyalarıyle onun, bir çölün Bütün kumlarını elden geçirip, her kum tanesini güneşte ayrı ayrı tanımak isteyen bir masal kuyumcusu sabrıyle uğraştığım görüyordum.

Kader, hükmünü yürüttü. Hüküm, savcının isteğinden başka türlü çıktı. Hâkimler, hem savcıyı, hem kendi içlerinden gelen sesi dinledikten sonra hükümlerini verdiler: Beraat ettim ve serbest bırakıldım. Eski arkadaşlarımla sükûnetle vedalaştık. Yollarımız artık ayrılıyordu.

İstanbul tevkifhanesi kapısından çıkarken, artık kararımı vermiştim: Anadolu'ya gidecek ve orada çalışacaktım...

(1) 1927'de İstanbul Ağırceza Mahkemesi Reisi Sabri Bey, aylarca süren ve kırka yakın sanığı olan bir davanın, tavanlara varan dosyalan içinde, bir peygamber sabrı ile uğraşan ve hisleri hakkında en küçük bir belirti vermeden, en kritik anlarda bile karşısmdakinde, ancak itimat *ve* saygı uyandıran bir olgun insandı.

İnkılâbın Emrinde

<<— Herkes, dağarcığında ne varsa ortaya dökecek!..>>

Dinlediğim bu sözler, yalnız düşündürücü değil, galiba hatıramda bir dönüm noktası da oluyordu. Evet, herkes, dağarcığında ne varsa ortaya dökecek!.. Hem, hangi memleket çocuklarına, bizimki kadar muhtaçtı?..

Bu defa Ankara'ya giderken artık serbest bir insandım. Ne polisler, ne jandarmalar. Ne ellerim kelepçeli, ne omuzlarımda bir ağırlık...

İlk vagonlardan birinde, bir pencerenin kenarına yerleştim. İçimde bir çocuk ruhunun hafifliği vardı. Tren bozkırlara dalınca bu hafiflik arttı. Kırlar gene kıraçtı. Gene susuzluktan kavruluyordu. Fakat bunlar, bana gene de güzel görünüyordu. Gök maviydi. Hiç bir duvarla çevrilmeyen boş ve engin ufuklar, bir hürriyet duygusu veriyordu. Gideceğim yerlerde kimseyi tanımıyordum. Nerelere gidip, nerelerde kalacağım da belli değildi. Hiç kimsenin iltifat etmesi için bir sebep olmayan kitabımın müsveddelerini daha önce Maarif Vekâleti'ne göndermiştim. Çantamda da, para kıymetlerini ve kıymet dalgalanmalarını ayarlama bakımından bir merkez bankasının fonksiyonu (1) hakkında hazırladığım bir rapor vardı. Bu raporda, paralar, altınlar, emisyonlar, milyonlar filan etraflıca işlenmişti ama, benim cebimdeki para, Ankara'da ancak bir gece kalabilecek ve en kötü bir aşçı dükkânında, yalnız bir defa yemek yiyecek kadardı.

Fakat bundan üzgün değildim. Sanki gideceğim yerlerde beni bekliyorlarmış, hatta varacağım yerlere geç kalmışım gibi rahat ve emin, trenin daha hızlı koşmasını istiyordum. Hiç bir kaygı beni rahatsız etmiyordu (2).

Ne yapacağımı bilmiyordum ama, örneğin hemen bir ilkokul hocalığı isterim diyordum. Niçin vermesinler? diye de düşünüyordum. Sonra, bu ilkokul hocalığı sanki olmuş gibi acele, hatta biraz telâşlı bir sıra hayallere dalıyordum.

(1) O zaman Cumhuriyet Merkez Bankası yoktu. Raporun başlığı şöyleydi:

«Türk parasının periyodik temevvücat karakteri».

(2) Bu arada, kendisine çok şeyler borçlu olduğum hocam Ahmet Cevat Emre'nin, Ankara'da da bana gösterdiği insanlık ilgisini anmahyım.

Mektebim örneğin, Bolu ormanlarındaki bir köyde olabilirdi. Örneğin Köroğlu dağlarında?.. Evim tabiî beyaz badanalı olacaktı. Yeşil bir yamaca yerleşmiş bulunacaktı. Vadileri saran sisler, dağlara inen bulutlar daima yer değiştireceklerdi. Hatta zaman, zaman evim bulutların altında kalacaktı. Bu beyaz badanalı evin kırmızı kiremitli damının bir tarafında alçak bir bacası bulunacaktı ki, tepesinden daima mavi dumanlar tütecekti. Yazın çamların, köknarların altındaki yeşil çimenlere uzanacaktım. Kitap okuyacaktım. Kışın çizmelerimi çekecek, kar tipileriyle boğuşarak dağdan dağa, kayadan kayaya dolaşacaktım. Böylelikle orman hasretim de dinecekti.

Afyon cezaevindeyken, köyünün civarında orman olduğunu öğrendiğim bazı mahkûmlar üzerinde garip bir hile tatbik ederdim. Böyle bir mahkûmun yanma gider, onu lafa tutardım. Hatta sohbetin uzaması için, kendim içmediğim halde sigara alır, ikram ederdim ki o, köyünden çıksın, dağ yollarını anlatsın. Rastladığı pınarlar başında duralım. Nihayet orman yaklaşsın. Ormana varalım. Ama ormana girerken her taşın, her ağacın gölgesi, her dal, her çimen parçası ayrı ayrı anlatılsın. Ben ormanın manzarasını, kokusunu, gölgesini, serinliğini içime sindireyim.

Halbuki konuştuklarım, bu hileyi anlamazlardı ama, ormandan boyuna kaçmak isterlerdi. Lafı hep başka şeylere çeviririlerdi. Kanun maddelerini sorarlar, mektup yazdırmak isterlerdi. Onlar için orman, sanki yoktu. Halbuki benim hasretim ormanaydı. Onları söyletirken hayalen ormana dalmış gibi olur ve sonra saatlerce ormanı düşünürdüm. Şimdi Bolu ormanlarında bir köy mektebine hoca olunca, ormana da kavuşacaktım.

Ya çocuklar? Ya mektep çocukları?.. Sanki her birinin yüzünü şimdiden ayrı ayrı tanıyormuşum, her birinin adlarını, sanlarını ayrı ayrı biliyormuşum gibi, her-birine tabiatler, karakterler, kabiliyetler yakıştırıyordum. İçlerinden neler yetişmeyecekti?.. Tabiî bir kısmı kız, bir kısmı erkek olacaktı. Hepsinin de anaları, babaları zaman zaman gelecekler:

— ***Muallim Bey, çocuklarımız ne iyi, ne güzel oldular? Ne kadar çok şeyler biliyorlar!***

diye övüneceklerdi.

Fakat bazen bu hayal birden kesilirdi. Tren, harap, tenha bir kır istasyonunda durmuş olurdu. Birkaç toprak dam yere gömülmüş gibi görünürdü. Toz toprakla gübre kokuları savuran bir rüzgâr, taşıdığı süprüntüleri vagonun açık penceresinden üzerimize atardı. Ne bir katre su, ne bir damla yeşillik görünürdü. Elleri böğürlerinde, karınları sıtmadan şişmiş, yüzleri sapsarı, lime lime partallar içinde birkaç çocuk, durdukları yerden, hareketsiz, manasız gözlerle bize bakarlardı. O zaman kendi hayalimde canlandırdığım şeylerden kendim utanırdım. Bu bozkır bu kadar boş, bu kadar perişanken, yeşil bir yamaca dayanmış beyaz badanalı bir köyde hocalık yapmaya ne hakkım var? diye düşünürdüm. Kafamda kurduğum güzel şeyler yıkılırdı. Yaylanın çorak ve ücra bir köyünde, hatta belki de şu toprak yığını yerde yerleşmeyi tasarlardım.

Birbirini yapan, birbirini yıkan bu hayal oyunları içinde nihayet uzaktan Ankara Kalesi göründü. Kale, gene her şeye hâkimdi. Şehir gene bir toz bulutu içindeydi. Kalenin ardına düşen dağların, dalga dalga açılan bozkırların, gene insanı çeken vahşî bir hali vardı.

Bizi ilk defa Ankara'ya getirdikleri zaman, tren buralardan geçerken gördüğüm şeylerle şimdiki görüşler arasında bir fark yoktu. Fakat şu değişiklik olmuştu ki, şimdi artık serbest bir insandım. Kendisi için kendi karar veren, kendi hayatı için kendi mücadele edecek bir insan. Gerçi yalnızdım, işsizdim, vasıtasızdım. Ama ümitliydim. Seçtiğim yolun doğruluğuna inanıyordum. O kadar ki, tren şehre yaklaştıkça, kafamda daha önce kurduğum hayalleri, Köroğlu dağlarını, yahut step ve mağara köylerini bile unuttum. Hayır, benim yerim, bu kalenin çevresiydi:

— ***Bu gök kubbenin altında elbette bana da bir yer bulunur, diyordum. Bu kalenin gölgesinde yerleşirim. Şu karşı sırtlarda dolaşan çoban, şu tarladan el sallayan çocuk kadar hür ve serbest dolaşırım. Hatta bir gün belki şu karşıki sırtlarda benim de bir bağım olur. Cins cins üzümler, Ankara armutları, vişne, kiraz yetiştiririm. Hatta belki de bal? Meşhur Ankara balı. Arılar, daha gün doğarken kovanlarından çıkarlar. Kekik, sarı yonca, yabanî gül çiçeklerinden topladıkları altın tozlarım peteklerine getirirler. Hatta şu çıplak vadi de yarın belki yeşillenir. Şu kayaların altına***

ben de bir bahçe dikerim. Akan suları biriktiririm. Yahut yeraltının sularını yerüstüne çekerim. Fidanlar ağaç olur. Ağaçlar meyve verir. Arkların, havuzların başına salkım söğütler diker, gölgelerinde dinlenirim. Hem dinlenmekte niçin? Tarlada çift sürmeli, bahçede bel bellemeliyim.

Ya bu toz bulutu ne olacak? Evet, oda açılacaktır. Bu toprağa yerleşen insanların elleri, elbette bu toz perdesini de yırtacaktır. Kalenin etrafını yeşil parklar, temiz yollar, renk renk mahalleler çevirecektir.

Hele şu bozkır. Buralarda niçin evleri ağaçlar arasında kaybolan bir bahçeli şehir kurulmasın? Mevsiminde her sokağından bir başka baharın kokusu gölen bir bahçe, şehir? Evlerinin kapılarını mor salkımlarla hanımelleri sarmalı. Odalarının duvarlarım kitap rafları kaplamalı. Şöminelerinin üzerlerini Ege, Frigya vazocukları süslemelidir. Örneğin bu evlerden biri belki de...

Lokomotifin keskin çığlıkları beni rüyalarımdan uyandırdı. Tren

istasyona giriyordu. Ankara'ya gelmiştik...

*

Maarif Vekâleti Müsteşarı olgun, dengeli bir insandı (1), Az ve ağır konuşuyordu. Hafif bir tebessümle diyordu ki:

— Eğer maksat proletarya davası ise, biz milletçe proleteriz. Hangi memleket çocuklarına bizimki kadar muhtaçtır? Hangi millet bizimki kadar fakirdir? Öyle bir işin içindeyiz ki, herkes dağarcığında ne varsa ortaya dökmelidir...

Müsteşar Beyin odasından çıkarken, artık benim'de işim belliydi. Yalnız, bizim ilkokul hocalığı suya düşmüştü. Şimdi Vekâlet'te, Yüksek ve Teknik Öğretim Umum Müdürü'ne muavinlik yapacaktım.

Ankara'ya gelir gelmez ilk işim, İstanbul'da hazırladığım etüdü, Yüksek İktisat Meclisi Umumî Kâtibi'ne (2) sunmak olmuştu. Umumî kâtip, bana nazik bir ilgi gösterdi.

(1) Kemal Zaim Sunel.

(2) Nurullah Esat Sümer.

Bu etüt, daha önce değindiğim ekonomik araştırmaydı. Konusu, Türk

parasının periyodik fiyat dalgalanmalarının karakteri ve bu dalgalanışların düzenlenmesi için bir tedavül bankasının kurulmasıydı. Bir taraftan da, esasen meslek bakımından bağlı bulunduğum Maarif Vekâleti'ne müracaat etmiştim. Benim her iki taraftaki işlerim de birkaç gün içinde oldu. Yüksek İktisat Meclisi'nde umumî kâtip yardımcısı olacaktım. Bu kararı öğrendiğim zaman ise, Maarif Vekâleti'ndeki işime artık başlamış bulunuyordum. Sanki havada, güçlü, ama görünmeyen bir el, benim garip yalnızlığımın üstüne kanat germiş gibiydi.

Adına hükümet denilen kuruluşun ve idare denilen işin artık ben de içindeydim. Bir gün bir hükümet memuru olacağımı düşünmemiştim. Fakat önümde, devlet hizmeti denilen kapının açıldığı ilk gün beni bu kapıya ulaştıran yolun dönemeçlerini, zikzaklarını, kafamda bir daha canlandırdım.

Çocukluk yaşlarımda hedefim subay olmaktı. Bir subay ve belki de bir gün paşa?.. Bence subay, büyük ve kahraman bir varlıktı. O, başka bir insandı. Hiç kimse ondan üstün olamazdı.

Balkan Harbinden sonra hedefim, köy öğretmenliği oldu. Muallim Mektebinde bunun için hazırlanıyordum. Yenilen ve tılsımını kaybeden devlet varlığımızı, yaralı milletimizi, ancak ilkokul hocaları kurtaracak, diyordum.

Fakat, daha bir ilkokul hocası yaşına ulaşmadan, Dünya Harbi patlayıp da cephelere koşunca, benim için mefkûrenin sınırları daha da genişledi. Artık yalnız kendi toprağımız ve kendi halkımız için değil, Türk milletinin bütün boylan, bütün kolları için çalışacaktık. Geniş ve ebedî bir ülke olan büyük Turan için çarpışacaktık. Fakat hayat yolu, bizim çizdiğimiz yol değil ki? Onun istikametini çizeri başkası. Nitekim önce bir kaos. Sonra inkılâplar, fırtınalar, savrulmalar. Nihayet bir gün, kendimi bir ihtilâl safında bulmuştum. Dünya nizamını baştanbaşa yıkacak ve bu harabenin üstünde kendi nizamımızı kuracaktık...

Önceden beklenilmeyen, önceden sezilmeyen bin bir garip olaydan sonra İstanbul'a döndüğüm zamanı hatırlıyorum. İstanbul sokaklarında,

memleketin her davasına yabancı, her davasının dışında bir otomat gibi gezerken, devlet benim için, biraz korkular, biraz yadırganan ve hele yabancı bir varlıktı.

Devlet deyince, hükümet deyince birtakım hazır formüller, doldurulmuş bir plaktan gelen soğuk ve madenî sesler gibi içimde aksedip duruyordu:

— ***Devlet; kapitalist hâkim sınıfın zâlim bir icra organı vb.***

Sonra mahkemeler, hapisler, kaleler... Ve hepsinden önemli olarak cezaevinde kendi toprağımızın insanları içinde geçen çetin, fakat manalı günler. Anadolu toprağı ve Anadolu insani. Çileli, mustarip, fakat yenilmemiş, bozulmamış insan. Bilgisi belki kıt, fakat sezen ve duygulu insan. Muvazeneli ve vaat eden insan. Kendi toprağına bağlı ve kendi mutluluğunu, yalnız kendi toprağının imkânlarından ve kendi gücünden bekleyen tahammüllü, sabırlı ve umutlu insan. İşte şimdi artık ben de, bu insanın hizmetindeydim. Memur olarak, müdür, şef veya sadece bir adsız olarak kendi insanımızın hizmetinde. Evet, bu topraktan daha bakımsız, neresi vardı? Bu insandan daha fakir, daha hizmete muhtaç kim vardı? Her birimiz dağarcığımızda ne varsa ortaya dökmeli ve onun hizmetine koşmalıydık.

Umum müdürlük dairesinde, ilk defa bir devlet masasının başına geçip de, bana vazifemi tebrike gelenler odadan ayrılınca, koltuğuma yaslanarak kendi kendime bunları düşündüm.

Kendimi yeniden bizim olan bir toprak üstünde ve bizden olan insanlar arasında hissediyordum.

O gün, ne güzel bir gündü?..

★

O sıra umum müdür Ankara'da değildi. Anladığıma göre birtakım projeler, planlar, programlar peşinde Avrupa'nın bir tarafından bir tarafına

dolaşıyordu. Bir süre sonra döndü.

Bir bakışta anlaşılmaz bir adamdı (1). Onu masasının başında ilk gören, işlerinin arasında bezgin, şikâyetçi ve nereden başlayacağını şaşırmış bir memur zannedebilirdi. Fakat onun gerçek şahsiyeti, o büroların, o evrak kartonlarının arkasında işlerdi, Klasik bir devlet memurunun elini kolunu bağlayan şeylere kafasında yer vermezdi. O kendini bir cezbeye, kendisini bütünü ile verdiği bir ülkünün çekiciliğine yaptırmıştı. Bu memleketin üstünde bir çelik çatı gibi yükseleceğini düşündüğü teknik bir kalkınma sisteminin cezbesine...

(1) Türkiye'de bugünkü teknik öğretimin kurucusu: Rüştü Uzel.

Anlaşılmazlıklar, çelmeler ona hiç geliyordu. Düşündüğü sistemin içinde; köylerde dolaşacak seyyar demirhanelerden, gezginci biçki dikiş atölyelerine, yahut balıkçılık, otelcilik kurslarından, sanat enstitülerine, teknikumlara, iş darülfünununa kadar her şey, kademe kademe sıralanmıştı. Bu çatı kat kat kuruldukça memleket, her sahada bütün teknik elemanları, bu teknik öğretim sisteminin içinden istediği kadar çekip alabilecekti. İsviçre'deki el sanatçılığından, Japonya'daki makineli ev dokumacılığından motor, lokomotif ve gemi yapıcılığına kadar, bizde olmayan her sanatın bir gün yurtta yerleşeceğine inanır ve bunun için çalışırdı. Bütün bunlar için hesapsız raporlar projeler yaptırmıştı. Kafasında bu işleri, geniş tetkiklere, malzemeye dayanan birtakım sıralara, usullere bağlamıştı.

Bakanlığın penceresinden bakardı. Ankara istasyonunun arkasında, o vakit her rüzgâr estikçe toz bulutlarının kabardığı sahada, gelecek için tasarladığı iş darülfünununu, enstitüleri, teknik araştırma merkezlerini bütün teferruatiyle kafasında canlandırırdı. O zaman, sanki bunlar hakikaten mevcutmuş ve kendisi bu muazzam binaların hollerinde, koridorlarında, tecrübe salonlarında dolaşıyormuş gibi en küçük teferruatına kadar her şey tasvire girişirdi. Sandıklar ve sandıklar dolusu avan projelerin, planların, tesisat şemalarının her çizgisi ezberindeydi.

Hepsi de Avrupa üniversitelerinde, teknik danışma bürolarında hazırlatılmış

olan bu detayların bazen bir noktasına zihninin takıldığı olurdu. Ya bu. cihazı birkaç metre o tarafa, ya bir tezgâhı birkaç metre bu tarafa nakletmek için gerekli sebepler bulmuşsa, mimarları, mühendisleri kan ter içinde uğraştırmak ister ve sonunda bu tadillerin gerekliliği hakikaten meydana çıkardı.

Bir köyden gelmişti, bir Avrupa üniversitesini bitirmişti. Bir teknik adamı ve zaman ölçüleriyle bir Avrupalı olmuştu. Tesis ve inşa fikri bütün benliğine hâkimdi. Gücü yetse, memleketi yeni baştan ve birden inşa etmek isteyebilirdi.

Bu toprağın beklediği adamlardan biriydi. Ama, bu toprağın alıştığı adam değildi...

Maarif Vekili Necati Bey, genç, hareketli bir insandı. Ona göre zamanın gecesi, gündüzü yoktu. Bizim vekâlette iş, bütün dairelerin kapılarını kapadığı zaman başlardı. Akşam saatına kadar ancak günlük muamelelerle uğraşılırdı. İş saatları sona yaklaşıp da vakit gelince, daireler boşalırdı. Fakat yüksek kadronun çalışması asıl o saattan sonra başlardı. Müdürlerin, umum müdürlerin odalarında lambalar gecenin geç saatlarına kadar yanardı. Asıl mühim işler için kararlar bu şatlarda çıkarılırdı.

Bu geç saatlarda vekil hemen daima arkadaşlarının arasında olurdu. Gecenin sonu çok defa onun bir davetiyle şurada veya burada bir sofranın başında biterdi. Bakana göre lâzım olan şey «büyük işler» yapılmasıydı. Fakat bu «büyük işler»in teferruatı onu ilgilendirmezdi. O yalnız kendisinden, büyük işlerin istenilmesini beklerdi. Küçük ölçüler, küçük tedbirler onu sıkıyordu. Bir güreş meydanında karşısına eş bekleyen bir pehlivan gibi dolaşıyordu. Ya yenmek, ya yenilmek istiyordu.

Eski bir muallim mektebi binasında yerleşen, koğuşları, dershaneleri hatta bazen çuval kaplı karkasla bölünüp kalem odası, büro haline getirilmiş olan maarif vekâleti binası (1) içinde sessiz, fakat kuvvetli bir havanın estiği zamanlardı, Layik tedrisat, muhtelif tedrisat, tek tedrisat (tevhidi tedrisat) gibi birçok ileri memleketlerin hâlâ münakaşasını yaptığı cesur ve ileri hamleler,

bu mütevazi dairelerin insanları tarafından başarılmıştı.

Necati Bey, büyük ölçüde saydığı bir iş yaptığı zaman çocuk gibi sevinirdi:

— ***Bugün millet mektepleri açılması emrini verdim!***

— ***Bugün, yeni Türk harfleriyle tam yüz bin alfabe basılmasını emrettim!***

— ***Bugün filan enstitünün inşaat hesabına tam yüz elli bin liralık havale gönderelim!***

derken-sevincinden yerinde duramazdı. Ah ne olur, benden daha fazla bir şeyler isteseler, der gibi, etrafındaki arkadaşlarım tartaklar dururdu.

(1) İstiklâl Harbi sırasında bu bina ilk Millet Meclisi mebusları için misafirhane vazifesi görmüştü.

Zaman, mekân ve imkânlar onun ölçüleri arasına girmezdi. En büyük işleri, elinden gelse bir nefeste başarmak isterdi. Bazen bir rüzgâr gibi odaya girerdi. Bir gün önce karar verilen, fakat aylarca sonra tamamlanacak olan bir işin bitip bitmediğini, yahut ne safhada olduğunu sorardı. İşler değil, işlerin sonu onu ilgilendirirdi. Örneğin etrafındakilere sorardı:

— ***Neydi şu Ankara'da yapılacak şeyin adı?***

— ***Teknikum.***

— ***Başka?***

— ***Politeknik...***

— ***Daha ne duruyorsunuz yahu? Yapsanıza. Ama bu binalar büyük olmalı. Çok büyük. Ta İstanbul'dan, Sivas'tan, Hint'ten, Çin'den görünsün vesselâm...*** der, gene bir rüzgâr gibi çıkar giderdi.

O zaman Ankara'da yeni devletin bütçesi çok mecalsizdi. Türkiye'nin hemen

hemen hiç bir müttefiki yoktu. İstikrazlara, yabancı sermayeye karşı haklı bir çekingenlik vardı. Bütün kaynakları kurutan iki büyük harpten henüz yeni çıkılmıştı. Her şeyi yeniden ve temelden yapmak lâzımdı. Halbuki bütçe, karşılıksız bir paraya dayanan nazarî bir muvazeneden ibaretti. Cihan iktisat buhranı ise bütün ihracat maddelerini birden vurmak üzereydi.

Fakat Ankara, bu mecalsiz ve takatsiz bütçeye kendi ruhundan bir şeyler katan, onu böylece zenginleştiren idealist insanlara malikti. Ben, devlet dairesi ve devlet işi deyince soğuk, şahsiyeti öldüren ve sinsi bir ortam, bir çevre düşünürdüm. Halbuki gördüğüm bu manzara kalbe şevk veren bir şeydi.

Maarif Vekâleti bu hava içinde çalışıyordu. Necati Beyin arkadaşları kendinden birer parça gibiydiler. Fazla olarak onun sınır tanımaz arzularını kâğıda dökecek, hesaba vuracak ölçüde insanlardılar. Vekil onlara çok bağlıydı. Onlara takılmayı severdi. Beni de ilk tanıdığı zaman elini omuzuma koydu:

— ***İstediğini yap arkadaş, dedi, ama bizim mektep çocuklarım sakın komünist yapma!***

Cevap verdim:

— ***Mektep çocuklarıyle işim yok Vekil Bey, ama siz kendinizi koruyun...***

Hem kendi güldü, hem hepimizi güldürdü.

Altına çizilmiş yolda, ağır bir treni çeken bir lokomotif gibiydi. Yazık ki henüz çok genç girdiği yolun, başındayken öldü(l)...

*

*

İşte benim memurluğum Ankara'da o zaman, bu hava içinde ve bu insanlar arasında başladı. Onun için hiç bir zaman kapalı, çekingen ve kararsız bir

memur olamadım. Bu hal sonuna kadar devam etti. O zaman etrafımda gördüğüm insanlar, Ankara'nın, bir devrini ve bir neslini temsil eden insanlardı. Hepsinin başı Çankaya'ya bağlıydı. Çankaya ise Ankara'dan kopmuş bir yer değildi. Çankaya'daki basit bağ köşkünde, her şeyden önce genç, dinamik bir insan yaşıyordu. Hayata doymamış, hayata ve insanlara bağlı ve bütün İnsanî kompleksleri olduğu gibi yaşayan bir insan. Bu insan, bütün günlük hayatiyle sanki hepimizin arasında yaşıyor gibiydi. Ondan taşan dinamik bir hayatiyet havası bu kıraç ve harap Ankara'ya durmadan yayılıyordu, ruhları besliyordu.

Çünkü Ankara'da sular henüz yosunlanmamıştı. Dalgalar, suların yüzüne birtakım yeni davalar, yeni unsurlar, yeni insanlar atabilir yordu.

Maarif vekâletinde olduğu gibi, nafia vekâletinde, maliye vekâletinde, iktisat vekâletinde ve bütün diğer vekâletlerde iş başında olanlar, yeni kanunlar, yeni projeler peşindeydiler. Genç bir hayat hamlesi işlere, hatta bu işler başarılmasa bile hâkimdi. Bürokrat, aksiyon ve icraat adamını henüz yenememişti.

Birtakım basit kazmalar, küreklerle dağlar deliniyor, tüneller açılıyordu. Ve derme çatma vasıtalarla taşman raylar, bozkırın göğsüne döşene döşene, bir yerlerden bir yerlere ulaşılmaya çalışılıyordu. O zaman, herkese bir dev gibi görünen birtakım basit silindirlerle, dağlardan dağlara, ömürleri nihayet bir yağmur mevsimini geçmese bile birtakım yollar açılmaya çalışılıyordu. Ele geçen bir avuç çimento ve bir parça demirle, nihayet bir istasyon ambarlarından daha büyük olmayan bir mektep,

(1) Ölümünün dördüncü yıldönümünde mezarının başında, arkadaşlar benim konuşmamı istemişlerdi. Kendisini kendi anladığım gibi anlattım. Sanıyorum ki ruhu bunları tasvip etmiştir.

bir hastane, bir devlet binası yapılıp nutuklarla açıldığı zaman, bunun şevki ve heyecanı günlerce hepimizin yüzünde parlıyor, yaşıyordu. Halbuki arzulanan şeyler ve görüş ölçüleri her gün artıyordu. Fabrikalar, madenler, vatanın demir ağlarla örülmesi, yabancılar elindeki maddelerin, demiryollarının millileştirilmesi, iki misli mahsul... Bürokrat henüz arka planda geliyordu. Ve söz henüz inkılâpçınındı.

Hulâsa Ankara, yaşayan bir yerdi. Ve kaldı ki burası, yalnız bir yeni devletin başkenti değil, etkileri dünya ölçüsünde bir inkılâbın merkeziydi. Bir bakışta dağınık, harap, küçük ve hareketsiz görünen Ankara'nın basit günlük hayatı arkasında, büyük manalı bir inkılâbın nabzı atıyor diyordum. Gerçi inkılâp sözü her nedense az kullanılan bir sözdü. Hatta inkılâpçılık parti programında ve anayasada altı esas prensipten biri olarak yer aldıktan sonra bile. İnkılâp kelimesi ve inkılâpçılık vasfı resmî edebiyatta hatta hiç benimsenmedi. İnkılâpçılık anlamına karşı bazı çevreler daima çekimser kaldı. Bu kelime, kullanıldığı yerlerde ise, örneğin, şapka inkılâbı, dil. inkılâbı gibi, kapsadığı manalarla ilişkisi olmayan hususlarda daha çok kullanıldı. Fakat bütün bunlara rağmen, Ankara'da inkılâp ruhu canlıydı.

Yalnız şu kaygı da vardı: İnkılâp prensipleri önceden incelenmiş derlenmiş, sınırları belli bir dünya görüşüne ve bir hedefe dayanmadıkça, onun ekseriyet için belirsiz ve anlaşılmaz kalması tabiîydi. Ve biraz dikkat edilince görünüyordu ki, Ankara'da da bir kısım insanlar, hatta önemli bir çoğunluk için inkılâp, kabul edilmiş, fakat izah ve idrak edilmemiş bir şeydi. Hatta onu bir slogan olarak kullananların her biri için de manası başka başkaydı. Onu yürütmek mevkiinde olanlar arasında bile geniş anlayış farkları vardı. Bunların bir kısmına göre, inkılâp vardı ve devam ediyordu. Diğer bir kısmına göre ise, Türkiye bir inkılâp yaşamış, fakat bu inkılâp artık sona ermişti. Türk inkılâbının, yalnız devam etmekle kalmayıp, onu dünya tarihi için ve dünya ölçüsünde bir manası olduğu, inkılâbımızın, bütün bize benzer memleketler için müşterek esaslar taşıdığı fikri, herkeste bazı şüpheler uyandırıyordu.

İnkılâbın böyle geniş manada alınmasında onlar, uluslararası (beynelmilel) bir nitelik seziyorlar ve bundan korkuyorlardı. O zaman, uluslararası vasıflı her şeye karşı Ankara'da, büyük bir ürküntü vardı. Hatta din bile, «gayri millî» olduğu, «uluslararası» bir nizam ifade ettiği için yadırganıyordu. Uygarlığın, bütün ileri memleketler için müşterek vasıflarında bile şüpheli noktalar seziyorlardı.

Daha sonraları bu kompleks:

— ***Biz bize benzeriz,***

şeklinde bir formül de buldu. Bu slogan, şenlik, bayram günlerinde büyük kırmızı bezler üzerine beyaz harflerle yazılır, sokaklara asılırdı. Bir gün Halk Partisi Genel Sekreteri(l), bizim bize benzeyişimizi daha elle tutulur bir şekilde şöyle anlattı:

— ***Azizim! Türkiye bir yumurtaya benzer. Her şeyimiz bu yumurtanın içindedir. Bu içerideki şeylerin dışarıdakilerle hiç bir ilişkisi yoktur. İnkılâplarımız, davalarımız hep bu yumurtanın içinde!..***

O bunları söylerken samimîydi ve şeflerinin inandığı bir insandı.

Fakat sanıyorum ki, inkılâbın yalnız hayatı değiştirmekle kalmayan ve hiç olmazsa inkılâpçı bir azınlığın şuuruna inen bir fikir sistemine dayanması zarurî olsa gerekti. İnkılâbın ideoloji sistemi, fikir prensipleri ortaya atılmalıydı. İnkılâbımız izah olunmalıydı. Kaldı ki, inkılâbımızın yalnız Türkiye'ye has ve onun sınırlarıyle çevrilmiş bir hadise olmadığına gittikçe daha kuvvetle inanıyordum. Onun yalnız bizim için değil, bütün bize benzer memleketler için bir misal ve bir örnek olmak vasfı aşikârdı.

İnkılâbımızın mana ve mahiyetini, çeşitli anlayışlardan, hele birbirine zıt görüşlerden kurtararak, ona tarih içinde yerini vermeliydi, Bu, Türk aydınının, kendini inkılâba veren her duygulu Türk'ün görevi olsa gerekti. Yani bize, bütün tarihî ve teorik şartlarıyle işlenmiş bir inkılâp ideolojisi, bir inkılâp doktrini ve bunlara dayanan bir inkılâp heyecanı lâzımdı. Yoksa her şeyin bir süre sonra halsizleşmesi mümkündü. Bir süre sonra, bütün hamlelerin gevşemesi, bütün fütuhatın kolaylıkla inkâr edilmesi ve nihayet ya gericiliğin yahut da kozmopolit ve müsrif bir oligarşinin, bir para hiyerarşisinin, şüpheli ellerde bir din ticaretinin her şeyi soysuzlaştırması akla gelebilirdi.

(1) C.H.P. eski Genel Sekreteri Saffet Ankan.

Kaldı ki o sıralarda patlayan 1929 dünya iktisat buhranı, cumhuriyetin ilânından beri memleketin bel bağladığı liberal inkişaf ümidini tamamen

durduruverdi. Ankara'da bir depresyon havası esmeye başladı. İktisadî durgunlaşmaya ve fakirleşmeye paralel bir ruh ve fikir halsizleşmesi gittikçe beliriyordu. Bu halsizlik, bütün idare ve kalkınma alanlarında işleri aksatıyordu. Hepsi de tarımsal hammaddeler veya gıda maddeleri olan ihraç mallarımızın fiyatları sıfıra yaklaşıyordu. Yeni vergiler, nazarî gelirlerdi. 1923 ve 1929 arasındaki iç sermaye birikmesi —eğer böyle bir birikme varsa — erimişti. Memleketin İktisadî temeli sarsılmıştı. İktisadî prensiplerimizi yeniden gözden geçirmek, İktisadî davalarımızı yeniden ortaya koymak ve işe yeniden başlamak lâzımdı. Ziraî rant, ziraatta bir birikmeye imkân verecek toprak geliri sıfıra düşmüştü; dahilde toprak müstahsili bedavaya, hatta zararına çalışıyordu. Türkiye'de sanayi ve inşa işleri ise ancak ziraatin kaynaklarına dayanıyordu. Ve adına sanayi dediğimiz varlık, Haliç sahillerindeki harap hanlarla, Galata harabelerinin küflü bodrumlarına dağılmış iptidaî ve perişan bir enkaz yığınından ibaretti. Ve bu hal, inkılâp davası güden bir ülke için yüz kızartıcı bir şeydi (1).

Yeni bir yol, yeni bir ekonomi siyaseti, daha doğrusu yeni bir nizam bulmak lâzımdı. Millî emeği ve tasarrufu koruyacak, millî esaslara dayanacak, fakat memleketin kalkınma hamlesini sağlayacak, devam ettirecek bir nizam. Yoksa İktisadî sefaletle beraber, inkılâbın fütuhatı da zayıflayabilirdi. O günkü İktisadî siyaseti bir cümleyle ifade etmek mümkündü: Himayeci bir gümrük siyaseti arkasında liberal bir iktisat nizamı. Bu siyasetin ilk ve safiyane esasları 1923'te İzmir'de toplanan iktisat kongresinde atıldı. Bu esaslar, ferdin ve özel teşebbüsün, konulan gümrük himayesi arkasında ve serbest münasebetler dahilinde millî bir sermaye biriktirmesi esasına dayanıyordu. Biriken ticarî sermayeler sanayi sahasına akacaktı. Türk hammaddesi Türk sanayiinde istihlâk edilerek memleket kendine yeter hale gelecekti. Bu fikirler samimîydi. Fakat tarihî şartların ve sermaye birikmesi imkânlarının tetkiki bakımından yetersizdi. Bu sistem, millî gücü harekete getirecek ve memleketi en kısa bir zamanda, büyük ölçüde

yatırımlara götürecek ruhtan ve vasıtalardan mahrumdu. Millî gücü ve millî tasarrufu korumakla beraber, memlekette ileri tekniği ve geniş ölçüde yatırımları planlı bir şekilde sağlayacak bir İktisadî nizam aranması lâzımdı. Bu İktisadî nizam, hem bir inkılâp dinamizminden kuvvet almalı, hem de

dünyanın gidişi içinde, memleketin bir an önce kalkınmasına imkân vermeliydi».

* *

Zaten dünya, artık eski dünya değildi. Dünya iki ayrı karargâha bölünmüştü. Bir tarafta liberal demokrasi, tarihinin en büyük buhranını yaşıyor ve bu buhrandan bir çıkış yolu arıyordu. Diğer taraftan sosyalizm, planlı bir kuruluş ve kalkınma tecrübesine girişmişti. Bundan başka liberal nizamın içinde de totaliter gelişmeler vardı. Her şey, liberalizmin revizyonu zorunluğuna doğru gidiyordu. Bu nizam ya planlı ve güdümlü bir kapitalizme, milletlerarasında bir entegrasyona, daha anlayışlı bir işbirliğine varacaktı. Ya sosyalizmin karşısında fikirsiz, parasız ve nefessiz kalarak bir gün mahvolacaktı. Bir çıkış için ise, sömürgeci usullerin ortadan kalkması, geri memleketlerin geliştirilmesi lâzımdı. Bu suretle dünya ölçüsünde değilse bile, demokratik memleketler arasında kurulacak iş. ve pazar birlikleri, serbest dünyayı kurtarabilirdi (1). Biz ve bizim gibi memleketler bu arada aktif bir iktisat görüşüne ulaşabilirsek, dünya buhranı belki de bizim lehimize çalışmış olacaktı.

Kısacası, Batı tekniğinden ayrılmamak, ondan faydalanarak onun seviyesine ulaşmak için, liberal bir inkişaf ümidinin uyuşturucu tesirinden çıkmak, kurtulmak lâzımdı. Bu sistemin bizde bir inkişaf şansı yoktu, çünkü, bu sisteme katılmak için geç kalmıştık.

Şimdi öyle bir noktaya varmıştık ki, önümüzde ancak iki yol vardı: 1. Manevî bakımdan Türk inkılâbının heyecanını harekete geçirmek,

(1) Bu görüşe dayanarak yazdığım ilk küçük broşür, bir propaganda yayımı şeklinde, o sırada açılan Laypzig milletlerarası panayırındaki Türk sergisinde dağıtıldı. Broşürün ismi: «Türk-Alman Pazar İttihadı» idi. Alman ilgilileri arasında bir aksiseda yaptı ve bu görüşün savunulması için sergi idaresince mümessilimize imkân verildi.

2. Maddî bakımdan, hem millî gücü seferber etmek, hem cihan buhranının sudan ucuz hale düşürdüğü teknik vasıtaları ve personeli vadeli olarak çekerek, kendi teknik gelişmemizi sağlamak.

Bunun için de, herkesin kendi görüşünü ve düşündüğünü yazması, söylemesi lâzımdı. Yani kendi dağarcığında ne varsa ortaya koyması gerekti.

Doğru olan, faydalı olan yol buydu... Ben de bunu yaptım.

Dünyanın bölündüğü zıt karargâhlar arasındaki çatışma gittikçe derinleşiyordu. Batı ve Doğu âlemi her gün biraz daha birbirlerinden ayrılıyorlardı. Bundan başka Batı âlemi içinde ayrıca faşizm, asi bir akım, yeni ve geç kalmış bir emperyalizm halinde kendi nifaklarını hazırlamaktaydı. Türkiye ise dünya iktisat buhranının gittikçe daha çok tesiri altına giriyordu. Memleket her gün daha derin bir İktisadî halsizliğe gömülmekteydi. Hadiseler öyle gelişiyordu ki, bu konularda herkesin kendi düşüncelerini cesaretle söylemesi lâzım geliyordu. Hatta bu görüşler ve düşünceler yetersiz olsa bile...

Ankara'yı daha yakından tanıdıkça, dünya gidişinin ve iç ekonominin halsizleştirici tesirlerine rağmen memleketin çıkış ve yükseliş imkânlarına olan inanım artıyordu. Milletimiz bir inkılâp heyecanından faydalanarak, memleketin henüz dokunulmamış, henüz uyuyan kaynaklarını ve kuvvetlerini harekete getirebilirdi. Yabancı memleketlerin bize verebileceği pek çok şeyler vardı. Dünya buhranı bu memleketlerde mütehassıs insan gücünün ve üretim vasıtalarının bedelini âdeta sıfıra düşürmüştü. Bu vasıfların yok pahasına ve çok uzun vadeli olarak tedariki kabildi.

İnkılâp heyecanını, inkılâbımızın esaslarından çıkarabilirdik. Bu sonsuz bir kaynaktı. İktisadî kalkınmamızın itici kuvvetini de planlı bir iktisat siyasetine bağlayabilirdik. Bu iktisat siyaseti, elbette ki artık tarihî ömrünü yaşamış liberal bir iktisat nizamı olamazdı. Bu nizam, dünyanın beşte dördünün müstemlekeleştirilmesi pahasına da olsa verebileceğini vermiş ve artık tükenmişti. Büyük sanayi memleketlerindeki teknik ilerleme, mübadelenin dünya ölçüsünde gelişmesi ve bir malî kapitalizm onun esiriydi. Fakat, sanayi memleketlerinde sınıf kavgalarını, sanayisiz memleketlerde sömürge esaretini doğuran nizam, gene bu liberal kapitalizmdi. Bu çatışmalar şimdi artık meyvesini veriyordu. Dünya, İktisadî buhranlar ve siyasî ihtilâller içinde yüzüyordu. Bu hengâmede Türkiye ve Türkiye'ye benzer memleketler,

liberal kapitalizmin, artık taklitçileri değil, ancak mirasçıları olabilirlerdi.

Müstemleke ve yarı müstemleke şartlarından kurtuluş saatları çalıyordu. Bizim gibi memleketlerle, kapitalizmi tamamen tasfiye etmek isteyen ihtilâlci sosyalizm arasında, yalnız bu noktada ve geçici bir kader birliği de vardı (1).

Biz, hem Batı ekonomisinin, hem sosyalist ekonominin sınır çizgisi üstünde, her iki nizamdan faydalanarak ve her iki nizama karşı müdafaa edecek davaları olan bir memleket olarak bir çıkış noktası aramak zorundaydık. Öyle bir çıkış noktası ki, yalnız bize yeni bir hamle vermekle kalmasın, başarımız bize benzer memleketler için de numune ve misal olsun. Türkiye'nin Millî İstiklâl Mücadelesindeki başarısı ve bu başarıyı tahakkuk ettiren büyük bir lider, memleketimize böyle bir hamlenin ve Önderliğin büyük şanslarını veriyorlardı.

Ne kadar mütevazi olsa da, inkılâbımızın esaslarını izah yolunda bazı araştırmalar yapıyordum. Esasen bu çalışmaların küçük bir mazisi de vardı:

Daha önce değindiğimiz ve 1926 yılında Afyonkarahisar cezaevinde iken başladığım kitabımı, cezaevinden tahliye edildikten sonra tamamlayıp, daha Ankara'ya gelmeden Maarif Vekâletine sunmuştum. O sıralarda Maarif Vekâleti, bu şekilde gönderilen eserleri tetkik ederek faydalı bulduklarını bastırıyordu. Gönderdiğim:

«Muasır Türkiye'nin İktisadî İnkişaf İstikametleri»

isimli eseri vekâlet tetkik olunmak üzere İstanbul darülfünununa yollamıştı.

Ankara'ya gelişimden ve maarif vekâletinde vazife, alışımdan sonra İstanbul darülfünunu hukuk fakültesinin bu kitap hakkında ve daha önce değindiğim raporu da vekâlete gönderilmişti. İşte bu raporda «Kitabın tez kısmında tarihî maddiyatçılık mesleğini takip edeceğini söyleyen müellif, bu fikri ilmî bir usul ile takip ve bazı mesaili izah ve Türk İktisadî tekâmülünün büyük ana hatlarını tespit edebilmiştir.

(1) Uzakdoğudan Mağrip ülkelerine kadar, millî istiklâl savaşına giren bütün geri memleketlerle sosyalist ülkeler arasında (Millî mücadele Türkiyesi de dahil olmak üzere) görülen yaklaşmaların sebeplerini bu noktadan hareket ederek aramak' yerinde ölür. Bu yaklaşmaların müşterek zemini, bazen Türkiye'de olduğu gibi geçici kalmıştır. Bazen de Çin'de olduğu gibi ve Batı âleminin tam bir anlayışsızlığıyle desteklenerek, başka bir istihale seyri takip etmiştir.

Fakat birçok yerlerde tarihî maddiyatçılığın esasen şayanı kabul olmayan netayicine düşülmüştür», denilmekte idi. Rapor, devrin modasına uyarak bir tarih felsefesini, iyi veya fena olması gibi sübjektif bir neticeye bağlamakla beraber benim için cesaret verici idi. Zaten bu kitap, nihayet bir monografi mahiyetini elbette ki geçemezdi. Çünkü onun yazıldığı zaman, örneğin Türkiye'nin nüfusu bile henüz bilinmiyordu (1).

*

* *

Ankara'da ilk konferansımı Türkocağı merkez salonunda verdim (2). Bu konferansta mihver fikir Türk inkılâbı idi. Sözlerime:

— ***Türkiye bir inkılâp içindedir. Bu inkılâp durmadı,*** diye başladım ve şöyle devam ettim:

— ***Bugüne kadar yaşadığımız hareketler, şahit olduğumuz kıyam ve inhidam manzaraları, onun yalnız bir safhasıdır. Bir ihtilâl geçirdik. Bu ihtilâl, inkılâbın gayesi değil, vasıtasıdır. Bu ihtilâl safhasında dursaydık, inkılâbımız kısır kalırdı. Halbuki o genişliyor, derinleşiyor. O henüz son sözünü söylemiş değildir.***

Bu görüşlere göre inkılâbımızın genişlemesi lâzımdı. İnkılâp tarafsız bir nizam değildi. Onun içinde yaşayanların, taraftar olsun veya olmasınlar ona uymaları lâzımdı. İnkılâbın derinleşmesi demek, bir inkılâp şuurunun, o inkılâbı yürüten azlık kadronun dimağından, genç neslin, köylünün, şehir halkının dimağına yayılması, yerleşmesi demektir. Bu şuur, ancak, inkılâbın şartlarından ve istikametlerinden çıkarılan bir inkılâp ideolojisine dayanabilirdi. Bu şartları ve istikametleri izah ve bir inkılâp ideolojisini tespit işi ise, o inkılâba rehber olan azlık, fakat idealist aydın kadronun işi idi. Bu nazarî ana hatları terkibinden baş prensipler etrafından, taktik veya stratejik

zikzaklar yapılabilir, fakat ricatlar yapılamazdı.

(1) İki kısımdan oluşan bu kitabın tez kısmı, sonradan kaybolmuştur. İktisadî durum ve malzeme kısmı mevcuttur.

(2) 29 ocak 1929 ve No. 25.

Bu konferanstaki görüşlere göre «inkılâbımız, onu yürüteceklere prensip ve şuur olabilecek bütün nazarî unsurlara maliktir. Ancak bu nazarî ve fikrî unsurlar, inkılâbımızın ideolojisini teşkil edebilecek bir fikir sistemi halinde terkip edilmiş değildir. Şimdi inkılâpçının vazifesi, bilhassa genç nesle rehber olacak bu fikir sistemini nazari ölçüler, kriteryumlar halinde izah ve tespit etmektir. Yoksa zaten mevcut olan fikir karışıklıkları, ruh düşkünlükleri ve bozgunculuklar, inkılâbımızın akışını bir gün oportünist bir telifçiliğe sürükleyebilir. Onu pekâlâ soysuzlaştırabilir. Ve o zaman teşebbüs, inkılâpçının elinden çıkarak, demogogun, mürtecinin veya müsrif bir sermaye ve para oligarşisinin eline düşebilir».

«İnkılâbımız, ne bir reform; ne de idarî bir değişikliktir. O, tam, orijinal ve tesirleri itibariyle dünya ölçüsünde ehemmiyetli ve bize benzer bütün memleketler için misal ve örnek olacak bütün şartları haizdir. Bütün Ortadoğu, bütün Uzakdoğu, bütün istiklâlci Afrika için bir misal ve bir önderdir. İnkılâbımız bir millî kurtuluş hareketidir ki bu hareket, yalnız Türkiye şartlarının değil, aynı zamanda çağımızın en büyük çatışmasının da eseri ve bir çözüm çaresidir. Bu çatışma, sanayici ve emperyalist memleketlerle müstemleke ve yarı müstemlekeler arasındaki tezattır. Bu tezat, sahası itibariyle bütün dünyayı içine alır. Neticeleri itibariyle de dünya tarihinde yeni bir çağın başı olacak kadar mühim ve tarihîdir. Tarih, bu tezatın çözülüşünde önderlik rolünü Türkiye'ye vermiş bulunuyor. Bu bizim tarihî misyonumuzdur. Onu benimsemek ve başarmak zorundayız. Yarın Atlas Okyanusundan Pasifik ülkelerine ve daha ötelere kadar, millî kurtuluş arayan bütün milletler için Türkiye'nin yolu ve misali bir örnek olarak alınacaktır...»

Bu konferans sonunda, geniş, planlı bir kalkınma fikrini müdafaa ediyordu. Bu fikrin temeli, bir dilencilik ekonomisine değil, bütün dünya ülkeleri ile bir

işbirliğini gütmekle beraber milletin çalışma gücüne dayanıyordu. Ancak devletin bu tanzim ve inşa işinde rehberlik etmesi lâzımdı. Memleketin bütün imkânlarını harekete getirerek milletin çalışma gücünü verimlendirmek devletin işi olmalıydı. Bu güdümlü bir nizamdı. Ziraatta, sanayide, ticarette hususî teşebbüsün yapabileceği her şeyi hususî teşebbüse bırakmak ve onu korumakla beraber, devletin de kendi yapabildiği ana işleri ele alması lâzımdı.

Bir sosyal devlet, daha doğrusu bir sosyal milliyetçilik nizamıydı. Bu ne bir topyekûn sosyalizm, ne de totaliter bir devlet kapitalizmi idi. Bu sadece planlı ve devletçi bir nizamdı. Dünyanın içinde bulunduğu iktisat buhranı ise, muhtaç olduğumuz teknik vasıtalarla mütehassıs insan gücünü, dünyanın bütün ileri memleketlerinden uzun vadeler ve en elverişli bedellerle temine imkân verecek durumdaydı (l). Nihayet diğer ülkelerle hür esaslarda İktisadî işbirliğine de elbette gidebilirdik.

Bu konferans verilirken Türkocağının Hamdullah Suphi Tanrıöver, Yusuf Akçora, Ağaoğlu Ahmet gibi değerli liderleri orada bulunuyorlardı. Bunlar, o gün orada başlayan tartışmaların, bütün ocak şubelerine yayılmasını faydalı buldular. Konferansın basılmasını ve bütün şubelere gönderilmesini kararlaştırdılar. Fakat konferans üzerinde o sırada gazetelerde yapılan yayınlar ve yorumlar, bana, bunun faydalı olmayacağı kanaatini verdi.

Bu neşriyatın en hafifi, bu fikirleri Cumhuriyet Halk Partisinde yeni bir cereyanın başlangıcı gibi izah ediyordu. Arkasından çeşitli taraftar listeleri yayılıyordu. Bu neşriyata karşılık vermedim. Yalnız bu konferansı etraflıca bir tez halinde genişletmeye karar verdim. Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreteri rahmetli Recep Peker'e de bir mektup yazdım ve hareketin parti içinde bir cereyan yaratmayı gütmediğini anlatmaya çalıştım.

*

*

Çatısı altında zaman zaman hepimize konuşmak ve tartışmalar yapmak

fırsatını vermekle beraber Türkocakları o sırada, son günlerini yaşıyordu. Ankara'da, daha sonra Halkevi olan genel merkez binası tamamlanmıştı. Fakat genel merkez, bu binanın altında ezilmiş ve silinmiş gibiydi. Hamdullah Suphi Tanrıöver, gene bir tarafa koşuyordu. Zaman zaman «Anadolu yaylasının bu şehnişininde» gene söylevler veriyordu. Fakat bu söylevlerin yankısı, içlerinde dalgalanmalar yapmak istediği ruhlara ulaşmadan, hazin bir salon boşluğunun tenhalığında dağılıyordu.

(1) Bu fikirler, daha sonra bir ideoloji dergisi olan *Kadro* mecmuası yayınlarında ve 1932'de neşrettiğim *İnkılâp ve Kadro* isimli eserimde işlenmiştir.

«Aksakallar heyeti» öyle görünüyordu ki; ocağın bütçe açıklarıyle, vadesi gelmiş borç senetleri içinde bocalamaktan, teberru peşinde koşmaktan, yeni devrin davaları ve- mefkure işleriyle uğraşmaya vakit bulamıyorlardı. Bu yüzden hepsi de birtakım dünya gaileleri içinde eriyip gitmişlerdi.

Vaktiyle mektep bizi, ilk hayata ateşli bir Turancı olarak atmıştı. Sonra Turan için ve Turan topraklarında çetin mücadele yılları yaşamıştım. Gerçi bu davanın, benim için şimdi ve bu ocağın onu ortaya koyduğu şekilde, artık bir çekiciliği yoktu. O şekilde Turancılık, bir fantezi, yahut bir ütopya (1) idi. Realitelerin terazisine konulduğu zaman hiç bir sıklet arz etmiyordu. Bu neticeye ve hükme, yıllarca süren madde ve ruh mücadelelerinden ve bir sıra hayal kırıklıklarından sonra varmıştım. Fakat buna rağmen, Ankara Türkocağının çatışının altına ilk girdiğim gün, içimde birtakım genç ürpermeler duymaktan gene de kendimi alamadım.

Hamdullah Suphi Tanrıöver bir arkadaşımla beraber bizi, ocağın Türk salonunun bir sedirinde kabul etti. Dekor mükemmeldi. Tavan, mine gibi işlenmişti. Sedefli hücrelerle billurlar, çeşmibülbüller dizilmişti. Fakat bu defa kendisini dinlerken, artık yalnız Anadolu'yu değil, Turan'ın bir kısım ülkelerini ve onların davalarını da tanıyordum. Bu konuşma sonunda şuna inandım ki, bu binaya ve bu güzel dekora rağmen bu ocağın, hatta büyük Turan'ı bir tarafa bıraksak bile, sadece şu kurtarılmış Anadolu'ya dahi verebileceği çok şey kalmamıştır. Davalar küçülmüş, hayat bu sedirin üstünden çoktan aşmıştır...

Ocağın son günleri, bu tarihî tasfiyenin çıplak gerçeği içinde geçti. Ocak mukadder akıbetine her gün biraz daha yaklaşıyordu. Aksakallar bu tasfiyeyi geciktirecek ve uyuşukluğu giderecek yeni davalar arıyorlar, fakat bulamıyorlardı. Yeni bir mefkûre savaşı, bir yeniden uyanış peşindeydiler. Fakat olmadı.

Çünkü şahsiyetler gibi müesseselerin de davalarını buldukları ve davalarını kaybettikleri zamanlar vardır. Hatta bu, toplumlar, dinler ve inkılâplar için de böyledir. Türkocaklarının yerini alan Halkevleri de, bunların kurucuları arasında bulunmakla beraber, hemen hemen aynı kısır hava içinde doğdu. Bu evlerin kuruluşundan önceki hazırlık toplantılarının bir kısmında ben de bulundum.

(1) Ütopya. Hayal, Mevhum ülke.

Doktor Reşit Galip bu toplantıların başındaydı. Kendisi Türkocaklarından gelmişti. Cesur, karar almaya muktedir ve çalışkan bir insandı. Fakat ne var ki temelde bir boşluk hissolunuyordu. Yapılmak istenen şey, incelenmiş bir fikir sistemine ve bu fikir sistemini besleyecek idealist bir heyecana dayanmıyordu. İnkılâpçı bir heyecanın yaratılışında ise, yalnız akıl ve mantık kifayet etmez. İlk doğum ağrıları daha ilk günlerden itibaren kendini gösterdi. Kaos, daha ilk adımda belirdi.

Ankara merkez kollarından birinin başında çalışıyordum. Bir inkılâp müzesi ve bunun etrafında bir inkılâp enstitüsünün tesisine gitmek istiyorduk. İnkılâbın başlangıcını mümkün olduğu kadar derinlere ve eskiye götürmek ve bu suretle inkılâp hamlemize, daha temele varan bir gelenek sağlamak istiyorduk. Fakat pek çabuk anlaşıldı ki, inkılâbın anlayışı ve tarifi gibi, başlangıcı hakkında da bir görüş birliği yoktu. Bütün bir Osmanlı devri, yok sayılıyordu. Son devir tarihimizle ilgimiz anlaşılamıyordu. Halbuki, İkinci Meşrutiyet, Birinci Meşrutiyet, Genç Osmanlılar Hareketi, Tanzimat, hatta III. Selim'e ve hatta daha gerilere varan bir yenileşme ve garplılaşma mücadelemiz vardı. Bunlar, bizim son inkılâp hareketimizin temelinde yatıyordu. İnkılâbımızın bu habercileri, bizim inkılâp müzemizde pekâlâ yer alabilirlerdi.

Gerçi o günlerde parti ve halkevleri rehberlerinin bu ve buna benzer konular üzerinde duracak vakitleri de yoktu. Rahmetli Atatürk'ün, Türk tarihinin, Türk medeniyetinin, Türk dilinin köklerini aramak ve bu suretle Türk milletinin kıdemini ve kıtalar üzerindeki otoktonluğunu araştırmak heyecanı etrafa yayıldıkça garip şekiller alıyordu. Atatürk'ün bütün çabası dil, tarih, arkeoloji sahalarında araştırmalara yönelten, onlarda, zamanın kalıntıları içinde yoğurulmak ve sentezler yapmak zevkini uyandırmaya çalışan asil bir ilim hasretiydi. Fakat bu çalışmalar muhite yayıldıkça komite ve komisyonlarda başka türlü bir dil ve tarih didinmesine kaptırmış gitmişti.

Günler ve geceler, kelimeler aramak, kelime oyunları yapmak ve tarih yakıştırmaları cinsinden ömürsüz ve tamamen indî denemelerle geçiyordu. Öyle buluşlar, öyle nazariyeler ki, birçoklarının ömrü bazen bir günü bile doldurmuyordu. Örneğin bir komisyonun bir toplantısında bir sabah keşfolunan bir dil veya tarih hakikatinin, aynı günün akşam saatlerinden itibaren düştüğü

ve bunun yerine gene birkaç günlük ömrü olan kelimeler veya tarihî hakikatler konulduğu görülüyordu.

Bir aralık da bizim brakisefal mi, yoksa dolikosefal mi olduğumuz, yani kafataslarımızın biçimine göre hangi cinse ayrıldığımız meselesi, günlük mesele haline geldi. Bazı şahısları, bazı talî komisyonları bütün siyasî, İçtimaî meselelerden daha ziyade sardı. Bir aralık brakisefal olduğumuz keşfolunmuştu. Bazen de, aksi ispat ediliyordu. O zaman yeni ölçmeler, yeni biçmeler ve muazzam bir zaman kaybı...

Dağın başındaki adam

Bütün bu esasından ayrılmış didinmeler, yanlış birtakım ifadelerle hep Atatürk'ün gayelerine bağlanıyordu. Bizim çağımızın en realist insanlarından biri olan, bambaşka bir insan olan, korkmadan sevilen, hâlâ izah edilememiş, hâlâ yazılamamış olan (1) Atatürk'ün gayelerine... Onu görmek ve dinlemek mutluluğuna erdim. Onun yazılı ve çok değerli bir hatırasını da saklarım. Fakat şimdi burada ve bu vesileyle onun adını anarken hafızamda canlanan

manzara, onun bir sonbahar gurubu esnasında ve bir çıplak sırtın başında ufuklara mürtesem düşen heybetli görünüşüdür.

Söğütözü, onun çiftliğine yakın bir yerin ve Balgat köyünün altında küçük bir vahanın adıdır. Bu vahada onun sık sık uğradığı ve bir insanın ancak uzanabileceği kadar bir kulübesi vardır. Kulübenin önünde iki zayıf oluktan su alan küçük bir havuz bulunur. Havuzun üstünü, bir kısım kollan küçük kulübenin sundurmasına dağılan bir üzüm asması gölgeler. Birtakım yüksek kavaklarla, söğüt, dişbudak ağaçları bu manzumeyi her tarafından sarar. Nihayet küçük bir meyve bahçesi ve herkesin serbestçe girebildiği bir çayır parçası manzarayı tamamlar.

Atatürk'ün, ekseriya birkaç otomobillik bir kafileyle, bilhassa akşam üzerleri buraya geldiğini kaç defa görmüşümdür. Çünkü Balgat köyünün altında ve bu vahanın bir kuytu yerinde, benim de Atatürk'ün kulübesinden çok daha geniş bir kulübem vardı. Buraya «Hediye halanın evi» derdik. Balgat köyünden bir kadınındı. Bana kiralamıştı. Burasını bir haftasonu evi olarak kullanırdım. Yılın her mevsiminde tatil günleri ve bazen geceleri, benim tek sporum olan uzun kır yürüyüşlerinden sonra buraya gelir, dinlenir ve burada sık sık gecelerdim.

(1) *Tek Adam-Mustafa Kemal* isimli ve üç ciltlik eserimi, nice yıllar sonra, kendi görebildiğim kadar ve bu düşünce noktasından hareket ederek yazdım.

Top top söğüt ağaçlan altına gizlenmiş şirin bir kır eviydi. Baharda ve yazın ilk aylarında bahçe kadar güzel küçük tarlasında yeşil ve gümrah ekinler dalgalanırdı. Bazı yıllarda da buraya patates, yahut çeşitli sebzeler diktirirdim.

Atatürk'ün olmadığı zamanlar, onun çardağının altı ve küçük havuzunun başı benim sayılırdı. Bu kulübeye bakan ve sonra da uzun yıllar benim küçük çiftliğimde çalışan bir genç, bu çardağın altında bana sofra hazırlar, hizmet ederdi.

Fakat bazen birden, Atatürk Çiftliği'nin bu vadiye bakan sırtları üzerinden bir otomobil kafilesinin, etrafa bir tozbulutu kaldırarak sökün ettiği görülürdü.

Artık çardağın asıl sahibi geliyor demekti. Ben toplanır, kendi söğütlüğüme çekilirdim.

Bir gün gene kafile göründü.

Ben gene kendi kulübeme çekildim. Otomobiller Söğütözü çardağı önünde durdular. Biraz uzaktan görebildiğime göre, yanındakiler dil ve tarih işlerinde çalışan arkadaşlarıydı. Bunların çoğunu tanırdım. Her halde gene dilden, tarihten konuşacaklardı,

Bir süre geçti. Güneş vahanın batı çevresini teşkil eden alçak sırtlar üzerine iniyordu. Nihayet ufka yaklaştı. Batı yönü, bir yayla gurubunun renk renk şehrâyini içinde yanıyordu.

Tam o sıralarda birinin, vahanın son yeşillik sınırlarından çıkarak, üzerinde güneşin son ışıkları kaynaşan batı sırtına doğru ilerlemeye başladığını gördüm.

Oydu. Yalnızdı. Arkasından onu takip eden köpeği, etrafında geniş kıvrımlar yaparak dolaşıyor, bazen ona yaklaşıyor, bazen ondan uzaklaşıyordu. Elleri cebindeydi. Gövdesi biraz öne eğikti. Belki biraz düşünceliydi. Yavaş adımlarla, güneşin ateş tekerleğini nerede ise toprağa değdirecek gibi göründüğü çıplak sırta doğru yürüyordu. O, sırta vardığı zaman, güneş ufka yaslanmıştı.

Gurubun ziya oyunlarıyle olduğundan daha heybetli görünen endamı, göğe mürtesem düşüyordu. Bu manzaraya daldım. Bu manzara bana garip ve belki de doğru olmayan birtakım düşünceler ilham etti. Fakat ben bu düşüncelerin kafamda olduğu gibi cereyanına mâni olmadım:

Gözümde bir inkılâp ve iki şahsiyet belirdi. Bu şahsiyetlerin biri bir şef, bir kahramandı. Etrafında herkesin bildiği, herkesin anladığı bir inkılâbın hikâyesi vardı.

Kendisini harplere, mücadelelere ve hele harp cephesindeki düşmandan daha

çok yoran, kalbini daha çok kanatan isyanlara, ihanetlere, suikastlere rağmen ve bütün bunları unutarak, halkın emrine vermişti. Cephelerde kazanılan zaferler, saltanatın yıkılışı, cumhuriyetin ilâm, yeni devletin kuruluşu, kadınların çarşaflarını atışı, şapkaların giyilişi, vs...

Bu davalarda millet ayaklanmış ve onun daima unuttuğu ve affettiği o büyük bozgunculuklara rağmen, onun arkasında yer almıştı. Bu cephesiyle o, gittikçe sevilen, gittikçe kuvvetlenen bir şefti. Bir bayrak adam, efsaneleşmeye başlayan insanüstü bir varlıktı.

Fakat arkada, daha başka bir şahsiyet yaşıyordu.

Şimdi bu dağın üstündeki gibi; tek, yalnız anlaşılmamış ve hemen hemen arkadaşsız, bambaşka bir adam.

Bunun hayatı, belki de baştanbaşa bir çileydi. Bu iki şahsiyet, belki de, birbirleriyle de cidâl halindeydiler.

Hayatında beşerî hiç bir derin aşkın hikâyesi yoktu. Aşkı, kendine inancı ve ambiusyonuydu. Ömrü bir karargâh dekoru içinde geçti. Fakat bir karargâh adamı değildi. Ne yalnız asker, ne cihangirlik peşinde bir hayalperest, ne yalnız ıslahatçı. Hayır. Bunların hepsinin üstünde bir varlıktı. O, bir insandı.

Zaman oldu, bu vatanın sınırlan belki de onun hayaline dar geldi. Şu iki ucu bir araya gelmeyen hazin bütçeler... Şu, daracık yol, mektep, hastane davaları... Şu yolunmuş bozkır, şu uykulu kasabalar ve şu etrafında gördüğü münevver denilen ve yalnız dinleyen insan...

Belki de bunun için kendini sınırların dışına atmak istedi ve o zaman kendine bir başka âlem yarattı;

Ucu bucağı olmayan Orta Asya sahralarında insanlığın vatanını buldu. Bu vatandan Doğuya, Batıya, Güneye ve Kuzeye göç eden oymakların, boyların, ulusların hikâyelerine kendini verdi.

Bunlar, hep onun milletleriydi. Hep onun dilini konuşuyorlardı. Gittikleri yerlere dillerini, kültürlerini götürüyorlardı. Çin'e giren kollar bir taraftan Çin Hindistanı ve Malaya Yarımadasıyle Okyanusya adalarına yayıldılar. Diğer kollar Japonya'ya, Kuril adalarına, yahut da Kamçatka'dan Bering Boğazı'ndan Alaska ve Amerika'ya geçiyorlardı. Sonra Buffalolar, Bizonlar peşinden Amerika sahralarında büyük yayılmalar başladı. Meksika'da aslı Türkçe olan kelimeler keşfedildi.

Bunların izinden Aztek, İnka medeniyetlerini buldu ve benimsedi. Bunlar, hep onun oymaklarının eserleriydi.

Sonra, Güneye doğra Himalaya'yı, Hayber'i aşan Türkler vardı. Bu kollar birbirlerini iterek, birbirlerini kovalayarak Hint yaylalarını sardılar. Bir taraftan da Hidigûş dağları ve İran yaylaları üzerinden Mezopotamya'ya vardılar. Sümer, Akat, Elam bunların yeni medeniyet ve türeme merkezleri oldu.

Sonra büyük bir brakisefal istilâsı başladı. Anadolu'yu, Suriye'yi, Akdeniz ülkelerini kaplayarak Avrupa kıtasına geçildi. Po vadisi, İberya, Norman adalanyle İrlanda'ya kadar uzanıldı. Etrüskler, Basklar, Keltler bunlardandılar.

Bunlar da onun milletlerinin yayılan kollarıydı. Gittikleri yerlerde çeşitli ihtilâflar yaptılar. Çeşitli dil ve medeniyet gruplarıyle karıştılar. Ama hepsi de aynı yurttan, aynı kökten gelmenin damgasını dillerinde, kültürlerinde taşıyorlardı.

Şimdi, hep bir asıldan türeyip Amerika ve Pasifik adalarından Akdeniz ve İrlanda'ya kadar yayılan bu milletler ve medeniyetler manzumesinin birliğini daha iyi kurmak ve korumak kalıyordu. Artık gece-gündüz, yorgunluk veya istirahat yoktu. Titiz ve şüpheci münekkitlere de lüzum yoktu. Dava güneş kadar aşikârdı. Hatta bu davaya bir güneş nazariyesi bile denilebilirdi.

O zaman, birtakım insanlar, dil iştikakları, dil benzetmeleri, kafatası ölçüleriyle kolay ve harcıâlem hakikatler ortaya döktüler. O, bunların, bu

yakıştırmaların kısacık ömürlerini bilirdi. Ortaya hiç bir terkip eserinin, bir sentezin çıkarılmasını da bunun için istemezdi. Çünkü bilirdi ki, asıl araştırmalar ve asıl sentezler istikbaldedir. Ve kendisi onları göremeyecektir. Çünkü bu, bir nesil ve bir metot meselesidir. Fakat, davayı attığına ve alâkayı istikametlendirdiğine kaniydi.

O, Pasifik'ten, Çin'den Avrupa içerilerine kadar uzanan bu muazzam hareketler âlemi içinde kendine yakışan, ruhunun özlediği enginliği bulmuştu. Yani, dünya çapında hareketleri ve fikirleri yoğurmak ve bunların içinde, hayalen de olsa yoğurulmak zevkini ve tatminini bulmuştu. İşte o kadar...

Eğer Hunlar, Avarlar, Moğol veya Tatar istilâları zamanında gelseydi, belki de bu hayal hakikat olurdu. O zaman, yüz milyon Çinliyi önüne katar; devletler yıkarak, devletler kurarak, Hint'te, Çin'de,

Mezopotamya'da veya Akdeniz sahillerinde bir başka İskender ve onun kadar güzel bir insan olarak çıkardı. Anıtlar, şehirler, siteler vücuda getirdi. Efsaneleri nesilden nesile, dilden dile geçecek cihangirlik misalleri yaratırdı. Çağlar kapar, çağlar açardı.

Fakat, mademki bu yüz milyon insan, elinin altında değildir. O halde, yalnız bir yüz milyonla değil, tarih içindeki bütün yüz milyonlarla bir satranç tahtasındaki gibi oynamak?..

Evet. Bunda bizim bilmediğimiz, bizim anlamadığımız, hatta bizden sakladığı bir sır, bir zevk, bir ruh tatmini olsa gerekti...

Kadro ve Bir Dağ Yolu

Bir İnkılâp yaşıyorduk. Fakat eğer bu inkılâbın tarih içinde yeri ve çağımıza getirdiği değerler İşlenmez, izah edilmezse, yani İnkılâbımızın ideolojisi, bir doktrin temeline dayandırılarak bu Doktrin, İnkılâpçı ve Önder bir Kadronun, memleket ve dünya görüşü haline getirilmezse, bu İnkılâp er geç bir Oligarşiye kayabilir miydi? Evet!..

Türk inkılâbının niteliği ve bir inkılâp ideolojisinin prensiplerini aydınlatmaya çalışan bir tez, bu sıralarda tamamlanarak, bir nüshası rahmetli Atatürk'e sunuldu.

Dil ve tarih meseleleri üstünde ihtiraslı bir uğraşmaya dalındığı zamanlardı. Bu uğraşmaların, hatta gece ve gündüzleri aldığı bir sırada, bu tezin Atatürk'ün dikkatini çekeceğine arkadaşlarım ihtimal vermiyorlardı. Fakat öyle olmadı.

Atatürk, bu küçük özeti «değerli bir eser» olarak karşıladı ve onu çok büyük sayılarda basılmaya lâyık buldu. Fakat bu tez, geniş halk kütlelerine hitap etmiyordu. Çünkü ben, inkılâbın, azlık, fakat şuurlu bir zümrenin, yani bir ***«Kadro»nun*** önderliğiyle derinleştirilebileceğine inanıyordum. Bunun için onu ancak 21 nüsha olarak hazırlamıştım. Ama bu tezi işlemeye devam ettim. Nitekim daha sonra, bu ilk tezin geliştirilmesi niteliğinde olan ***«İnkılâp ve Kadro»*** isimli kitabımı bastırdık. Türk Ocağı'ndaki ilk konferansta ele alınıp, daha sonra bir tez halinde tertiplenen ve nihayet ***«İnkılâp ve Kadro***»da daha geniş izahına girişilen fikirleri, birkaç arkadaş ayrıca ***«Kadro»*** adını verdiğimiz aylık bir dergide yayınlamaya başlamıştık. Bu dergi, büyük bir intizam ve titizlikle neşrediliyordu.

Altı arkadaştık (1). Yazıların seçilişinde ve yayınların intizamında titiz bir dikkat gösteriyorduk. Bu yazılar, içeride ve dışarıda geniş akisler yapıyordu. Bir fikir ve ideoloji cereyanı olarak Kadro kendisini kabul ettirmişti. Kadro dergisinin ilk mütevazı para sermayesi, orada yazı yazan altı kişinin ilk abone bedelleri oldu. Bu bedeller, sonuna kadar muntazaman tahsil edildi (2).

(11 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İsmail Husrev Tökin, Vedat Nedim Tör, Burhan Belge, Şevki Yazman, Şevket Süreyya Aydemir.

(2) Rahmetli Atatürk'ün emriyle Çankaya Köşkü 10 abone kaydolunmak ve İsmet İnönü kendi adlarına bizzat abone olmak suretiyle bizi sevindirdiler ve abone bedellerini muntazaman ödediler.

Bize, «Kadrocular» dediler. Fakat ismimiz bu kadarla kalmadı. Daha yazılarımızın başlangıcından itibaren çeşitli vasıflar da yakıştırdılar: Kadro komünist, Kadro faşist, hatta Kadro nihilist denildi!.. Hücum her taraftan

geliyordu. Kendilerini gizli tutan ve bazen bir kitapçık hacmindeki tenkitleri ve hatta tehditleriyle eski komünist yoldaşlar, bu sahada münekkitlerimizin en insafsızları oldular.

İnkılâp mefhumundan hareket ederek yürüttüğümüz fikirler bilhassa iktisadı davalara dayandıkça, etrafımızdaki dayatışlar şiddetlendi. Bundan tabiî bir şey de olamazdı. Çünkü müdafaa ettiğimiz tez, toplumda planlı bir sosyal hareketi hedef tutuyordu. Bu sosyal hareketin muarızlarının kendi silahlarını harekete getirmelerinden tabiî ne olabilirdi? Mukavemetlerin bir kısmı, Kadro'nun taviz kabul etmez inkılâpçılığından ve totaliter telakki edilen neşriyatından doğrıyordu. Bu ürküntü belki de, Avrupa manasında bir siyasî demokrasinin bir an önce Türkiye'de de kurulması arzusuna dayanıyordu (1). Diğer bir kısım mukavemetler liberalizmin saf bir müdafaacılığından kuvvet alıyordu (2). Fakat asıl kuvvetli ve çok cepheli olan mukavemet, iş ve ticaret zümresinden geliyordu. Bu mukavemet, bu zümre için şuurlu bir hayat kavgasıydı (3). O zamanki Milliyet gazetesinde sistematik bir hücum şeklinde tertiplenen bu neşriyat, Kadro'nun cevap vermeye lüzum görmediği neşriyat meyanında kaldı. Çünkü bu neşriyatta fikir malzemesi yoktu. Onlara göre Kadro, kısacası komünistti. Kendileri ise, vatan ve millet sevgisinin söz götürmez mümessilleriydiler. Bu türlü hücumlar, Kadro bahis konusu olunca çeşitli olan tepkileri daima fikirle karşılayarak inançlarımızı müdafaa ediyorduk. İthamlardan yılmıyor ve kendimizi sadece, inkılâbın emrinde sayıyorduk.

(1) Bu görüşü en tam şekilde Prof. Ağaoğlu Ahmet Bey müdafaa etti ve kendisi ile Cumhuriyet gazetesinde giriştiğimiz münakaşada yazılarını *Devlet ve Fert* isimli bir kitapta ayrıca toplayarak neşretti.

(2) Bu görüş, üniversite muhitinde yer buldu.

(3) O zaman Başvekil olan İsmet İnönü, *Kadro* dergisinin 22 nci sayısında ve Cumhuriyetin onuncu yıldönümü vesilesiyle yazdığı «Fırkamızın Devletçilik Vasfı» başlıklı mühim makalesinde bu temayüle temas etmiştir.

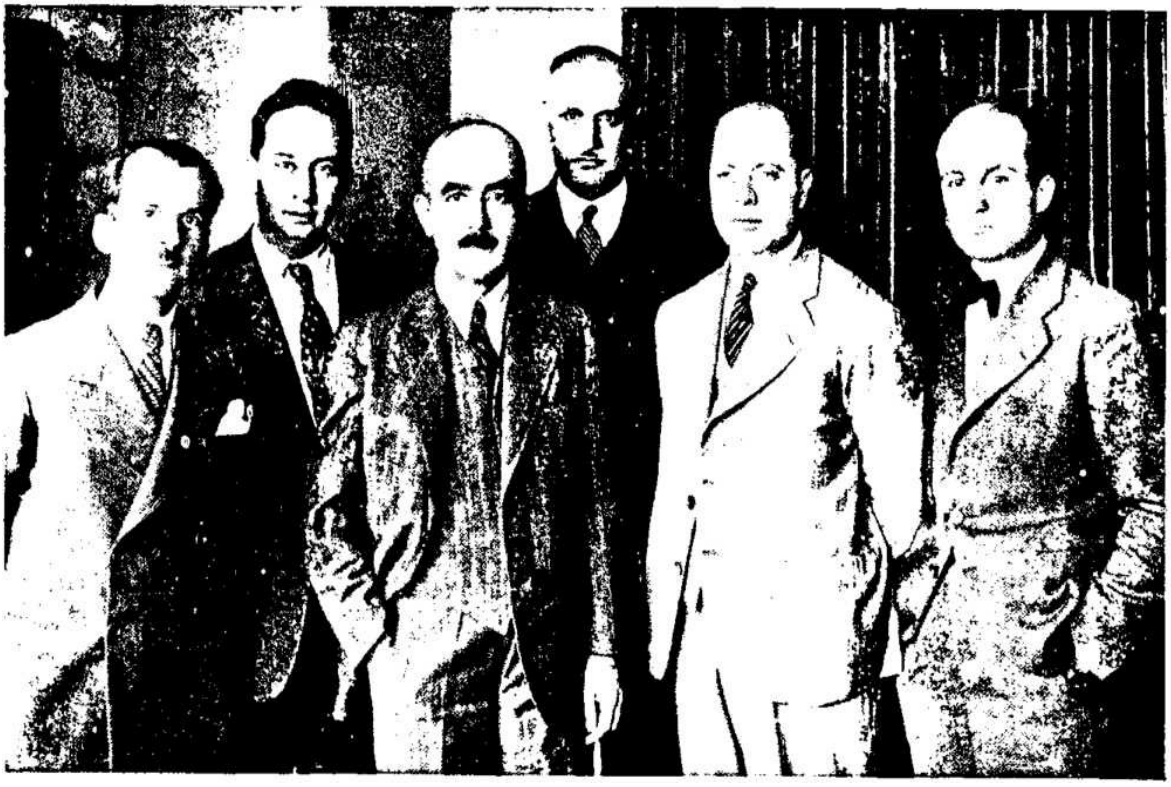

İNKILÂBIN EMRİNDE... Kadro (sağdan itibaren): İsmail Husrev Tökin, Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Vedat Nedim Tör, (arkada) Şevki Yazman, Burhan Belge.

Kadro'nun azlık, fakat önder bir inkılâpçı kütleye, bir inkılâp gençliğine hitap, edişi, onun önde gelen bir vasfıydı. Çünkü, öz-fikir ve soy-fikir, hiç bir zaman harcıâlem değildir. Halka inen ve ona mal edilen ise, fikirler değil, şekiller ve basitleştirilmiş sloganlardır. İnkılâp elbette ki halka mal edilmesi gereken bir «bayrak inanış»tır. Ama bu inanışın, bu hareketin vücut bulabilmesi ve yaşaması için bir öz-fikirler manzumesine, yani bir inkılâp ideolojisine dayanması şarttır.

Halk, ideolojinin, bir fikir sistemi olarak daima dışındadır. O, şiarları sadece benimser. Bu şiarlar, sadece hareket formülleridir. Halk, dinlerin kendisine vaat ettiği cennetler gibi, inkılâpların da yalnız basit ve anlaşılması kabil olan hedeflerini arar. Bu hedefler ise, ister istemez bir fikir temelinden ziyade, şartlara, hislere göre işlenirler.

Hatta halk kalabalığı aslında inkılâbın aleyhindedir. Halkın yaptığı ve yürüttüğü bir inkılâbın tarihte misali yoktur. Halk ayaklanabilirdi. Örneğin Bastil'i zapteder. Fakat bu, bir inkılâp değil, sadece bir isyandır. Ama bu ayaklanmanın sosyal zaruretleri ve yönleri, birtakım mübeşşirler ve aydın öncüler tarafından daha önce işlenmişse ve inkılâpçı bu hedeflere uygun bir istikamette halk hareketini geliştirebilirse, bu, toplumun yapısını kökünden değiştiren bir inkılâp olur. Hulâsa inkılâp, halk için, fakat halka rağmen bir harekettir (1). İnkılâpçı, inkılâbın manivelasını bıraktığı gün, eğrilen yay gevşer. Halk, kendini tekrar eski yerinde bulmak için, o güne kadar fethedilen siperleri hızla boşaltır ve geriler...

İnkılâp ve Kadro ile, Kadro neşriyatının izaha çalıştığı inkılâp ideolojisinin objektif prensiplerini incelemek tabiî bu kitabın konusu değildir (2). Ancak en basit bir anlamla ve en kısa cümlelerle temas etmek icap ederse, denebilir ki, Kadro hareketi esas itibariyle biri tarihî, diğeri jeopolitik bir temel görüşten hareket ediyordu:

(1) Bu görüş, *Kadro* neşriyatından başka, şimdi *Ulus* adını alan ve Halk Partisi organı olan eski *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 1931 sonu ile 1932 yılının ilk aylarındaki sayılarında neşredilmiştir.

(2) Kadro hareketi hakkında bir eser hazırlanmaktadır.

1 — Bir millî kurtuluş hareketi olarak Türk inkılâbının sosyal

ve ekonomik karakterinin ve istikametlerinin izahı.

2 — Ortadoğuda, millî kurtuluş hareketlerimizin uluslararası

manası.

Kadro'ya göre, millî kurtuluş hareketleri, çağımızın, büyük, müstakil ve tesirleri itibariyle bütün dünyayı kapsayan büyük bir çelişkinin eseridir. Bu çelişkini esası, sanayii elinde tutan ve yarı sömürgeler arasındaki bağımlılıktır. Mücadelenin gayesi de bu tezatın tasfiyesidir (1). Bu mücadele, ne bir başka hareketin uydusudur, ne de bir başka hareketin yardımcısıdır. Bu mücadele, çağımızın kaçınılması imkânsız bir mahsulü olan «sınıf

mücadelesi»nden de ayrı ve ondan daha mühim bir çelişkiyi temsil etmektedir.

Halbuki komünist cephe, bu hareketleri, sosyalizmin, dünya hâkimiyeti yolundaki mücadelesinin birer peyki ve yardımcısı saymaktadır. Bu doğru değildir. Millî kurtuluş hareketleri ne peyk, ne de yardımcıdır. Bunlar, müstakil ve kendi kanunlarıyle gelişen hareketlerdir. Bunlar, çağdaş ve dünyanın kaderine başlıbaşına müessir olan, dünya ölçüsünde manalı hareketlerdir. Bu hareketlerin, Birinci Dünya Harbi'nden sonra ilk ve muzaffer önderi, inkılâpçı Türkiye olmuştu. Kadro, bunu izaha çalışıyordu.

Gerçi Kremlin, daha ilk adımda bu hareketleri, kendi açısından değerlendirmek istedi: Üçüncü Enternasyonalin (Komintern) 1920 yılında toplanan ikinci kongresinde, millî kurtuluş hareketlerine ait raporda şu görüş vardır:

«Sömürge ve yarı sömürgelerde başlayan millî kurtuluş hareketleri, emperyalizme karşı ve emperyalizmi parçalayıcı birer hareket olarak himayeye lâyıktır. Fakat bu himaye ancak, millî hareketlerin bu inhilâl ettirici (dağıtıcı) vasıflarını muhafaza ettiği müddet içindir. Bu inhilâl ettiricilik vasfı, Şark milletlerinin Garba karşı yapacakları isyanlar, ayaklanmalarla kendilerini batı memleketlerinin hem hammadde yetiştiricisi, hem de mamul madde pazarı olmaktan çıkarmaları demektir.

(1) Kadro neşriyatında bu hareketin cihanşümul bir genişlik alacağım daima tekrar ederdi. Nitekim şimdi, Çin'den Batı Afrika'ya, kadar yayılan millî istiklâl savaşları her tarafta muvaffak olmaktadır.

Bu suretle hammaddesiz ve parasız kalacak kapitalist memleketlerde amelenin işsiz kalması ve bu suretle de ihtilâle sürüklenmesi kabil olacaktır».

Örneğin Stalin, bu noktayı şöyle açıklar:

«Millî mesele, umumî cihan inkılâbı meselesinin bir parçası, bir cüzüdür. Bu meselenin konusu, sömürge ve yarı sömürgelerin hareketçi ve inkılâpçı kabiliyetlerinden, işçi inkılâbı uğruna istifa etmektir. Onları bu yolda

kullanmaktır. Yani, bu memleketleri kapitalizmin rezervi olmaktan çıkararak, komünist inkılâbın rezervi haline getirmektir».

Bu görüşler, gittikçe daha da dejenere oldu. Örneğin gene Komintern'in 1922 yılındaki üçüncü kongresinde millî kurtuluş hareketlerine ait olan Raweinstein raporunda şu cümle vardır:

«Şarktaki millî kurtuluş hareketlerinin en karakteristik misali olan Türkiye'deki millî kurtuluş hareketi, panturanizm ile karşılık klasik bir İttihad-ı İslâm hareketidir».

Hulâsa, Komintern, millî kurtuluş hareketlerinin hakikî manasını anlamaktan âcizdi ve daima âciz kaldı. Bu sebeple, gerek «İnkılâp ve Kadro» isimli eserimde, gerek «Kadro» neşriyatında, millî kurtuluş hareketlerinin istiklâli hakkında ileri sürülen ve savunulan görüş, çok ehemmiyetli esaslara dayanmaktadır. Bu görüş bizi komünist telakkilerden ayıran ve ona karşı çıkaran yeni ve öz bir görüştü. Kadro hareketinin bu cephesini, ona saldıranlar o gün ve bugün katiyen anlamadılar.

Millî kurtuluş hareketlerine giren memleketlerle Rusya arasında, başta, daima bir işbirliği safhası olduğu doğrudur. Örneğin dün Türkiye'de, Çin'de veya bugün Irak'ta veya Mısır'da, Cezayir'de olduğu gibi. Bu işbirliğinin dönüm noktası, millî kurtuluş hareketinin cereyan ettiği memlekette, millî nizamı kurmaya muvaffak olmalarıylc başlar. Bu noktada Rusya'nın çabası, inkılâbın rehberliğini milliyetçi münevverlerin elinden, kendi cephesini temsil eden komünist liderlerin eline geçirmektir. Şu veya bu sebeple örneğin 1949 yılı sonlarında Çin'de olduğu gibi, bu gelişme muvaffak olursa, millî kurtuluş hareketi komünist bir istikamet alır. Eğer o memlekette örneğin Laos'ta olduğu gibi, feodalite tasfiye edilmemişse, orduya siyaset girmişse, işsizlik varsa ve milliyetçi liderler, örneğin eski kraliyetçi Irak'ta olduğu gibi,

milletin muhabbetini ve itimadını kaybetmişse, yahut da parlamento itibarını tüketmiş, iktidar müsrif bir oligarşinin elinde tereddi edip Güney Amerika'da olduğu gibi kesin bir sınıf mücadelesine dönmüşse (1), o zaman bu manevranın şansı büyüktür.

Millî kurtuluş hareketinin iç meselelerine gelince? İstiklâlin kazanılması, millî kurtuluş hareketinin yalnız bir safhasıdır. Asıl dava, memleketin siyaseten özgür olduğu kadar, iktisaden kalkınmasıdır. Sosyal bakımdan da, aşın sınıf mücadeleleri tehlikelerinden korunmuş, muvazeneli bir memleket haline gelmesidir. Bunun için, memleketin gelişmesinde tekniğin ve sermayenin hâkim bir kısmım, devirlin elinde tutarak başıboş yabancı uşağı bir kapitalizmin ayrılmaz neticesi olan sınıflaşmadan memleketi korumaktır. Yoksa, milletin ağır fedakârlığı pahasına, müstemleke veya yarı müstemlekelikten kurtuluş şeklinde elde edilen zaferi, bu defa memleketi sosyal çatışmalara ve sınıf kavgalarının içine düşürerek yeni ve Öldürücü bir tehlikeye maruz bırakmak, elbette ki bir kazanç sayılmaz.

Hulâsa, millî kurtuluş hareketi dediğimiz, dünya ölçüsündeki hadisenin ve gelişmenin gayesi, ferdin standartlaşmasına ve hürriyetin bir azınlığın inhisarı şekline girmesine meydan vermeden, milleti keskin sınıf farklarından koruyan bir millî düzene götürmektir diye düşünüyorduk.

Şuurlu ve hesaplı bir devletçiliği, yani hantal bir bürokrasi veya «İktisadî devlet teşekkülleri aristokrasisi» haline gelmeyen planlı bir gelişmeyi bu maksada ulaşmak için bir vasıta gibi görüyorduk. Kadri, Türk inkılâbının ideolojisini araştırmaya ve açıklamaya çalışırken, höyle bir devletçiliği, temel bir unsur olarak ortaya atmıştı. Devletçilik, bir gaye değil, bir vasıta olacaktı. Gayesi, siyasette olduğu gibi iktisatça da kendine hâkim, ileri teknikli ve sınıf kavgalarına kanunların zoruyle değil de, sosyal yapı dolayısıyle sürüklenmeyen ahenkli bir emniyet nizamına vücut vermekti. Sanayi kurmak, fakat bu sermaye üstünde bir oligarşinin şımarıklığına yol açmamak, devleti geliştirmek, fakat ferdi köle haline getirmemek, hulâsa iptidaîlikten kurtulmak, fakat hem sınıf mücadelelerini besleyen liberal bir demokrasinin,

(1) Bu hal, şimdi Türkiye de dahil olduğu halde, Ortadoğu'da da çeşitli belirtiler vermektedir.

hem de kanlı bir sınıf diktatörlüğünün ağına düşmemek... Hulâsa bir sosyal devlet yapısında planlı, disiplinli bir karma ekonomi...

Kadro'nun müdafaa ettiği devletçilik buydu. Memleket ölçüsünde bir

teşkilâtlanma ve bir kalkınma davasıydı (1).

*

* *

Bizde devletçilik resmî bir ağızda ilk defa 1930'da söylenmiş oldu. Demiryolu, Sivas'a varmıştı. Sivas istasyonunda hat işletmeye açılacaktı. Çıplak ve kuru bir orta yayla dekoru içinde Başvekil (İnönü) ilk defa «mutedil bir devletçilikken bahsetti. Bu kelimeler, sözün akışı içinde hiç kimsenin dikkatini çekmedi ve yalnız bir kişi tarafından alkışlandı.

Bu devrede, bilhassa 1930-1934 arasında Türkiye'de rejimin fikrî ve nazarî esasları üstünde araştırmalar olmuştur. Cumhuriyetin onuncu yıldönümüne rastlayan devre, bu bakımdan dikkate değer. Halk Partisi bu devrede programını yeniden gözden geçirmiş ve partinin bayrağında altı ok şeklinde canlandırılan altı prensip, evvelâ bu programda, sonra da anayasada yer almıştır. Bu altı prensip şunlardır:

Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, inkılâpçılık, layiklik, devletçilik (2). Hakikatte bir kısmı sadece bir parti programı konusu olabilecek bu prensiplerin olduğu gibi anayasaya, devletin temel mevzuatına aktarılmasındaki acelecilik aşikârdı. Çünkü bu prensiplerden cumhuriyetçilik, hudutları belli ve münakaşa götürmez bir temel ilke olduğu halde, örneğin devletçilik, inkılâpçılık prensipleri daha ziyade nazari, hatta tartışmalı unsurlardı. Sonuçları açıkça belli olmayan her prensibin ise anayasada bir belirsizlik unsuru olacağı şüphesizdi.

Kaldı ki devletin İktisadî siyasetinde ve hatta kanunlarında devletçilik, daima yadırganan bir esas olarak kaldı. Gerçi bir aralık örneğin Parti Genel Sekreteri Recep Peker:

— ***Liberal demek vatan haini demektir,*** gibi konuşmalar yaptı.

(1) ***İnkılâp ve Kadro'n*****un yeni bir baskısı yapılmıştır.**

(2) ***Tek Adam,*** **cilt. III. «6 Ok'un Hikâyesi».**

— ***İmtiyazsız, sınıfsız birleşmiş bir milletiz,*** şeklinde marşlar tertip edildi.

Fakat, hâkim partinin programına ve anayasaya rağmen, Türkiye hiç bir zaman devletçi olmadı. Hulâsa inkılâp, sistemleştirilmiş bir ideolojiyi ve sınırları belli bir iktisat nizamını işleyemedi. Fikir nizamını ve iktisat sistemin tereddütlere yer vermeyecek şekilde ve bütün cepheleriyle işleyemeyen bir inkılâp hareketinin bir taviz rejimine sürüklenmesi, yahut da oligarşik bir nizama dönmesi ve yıpranması mümkündü.

Gerçi bizim görüşlerimize ve temennilerimize belki de; Türk inkılâbına atfettiğimiz sübjektif hedefler denilebilirdi. Belki de inkılâbımızın mahiyeti ancak, Türk milletini iptidaî bir Doğu bünyesinden çıkarıp Batı medeniyetine yönelen uzun bir ıslahatçılıkta toplanıyordu. Kadro'nun müdafaa ettiği imtiyazsız, sınıfsız millet fikri, Türk ekonomisinde kilit taşlarının devlet elinde toplanarak keskin sınıf tezatlarından Türk cemiyetini korumak fikrî, ziraatte, teknikte ve inşa işlerinde millî gücün devlet eliyle ve planlı, seferber edilmesi suretiyle yabancı sermayelerin siyasî kontrolünü önleyen millî bir kalkınma fikrî, kültürde, zihniyette ve halk terbiyesinde devletçi bir millî yaşayış fikri belki de yadırganacak şeylerdi. Fakat 1930-1934 arasındaki devrin, tarihî şartlar bakımından bizce ana problemleri bunlardır.

*

* *

1929-1933 dünya iktisat buhranı, bir taraftan bir çöküntü teşkil ederken, diğer taraftan, sanayileşmek isteyen geri memleketler için bir altın devir açmıştı. Çünkü sanayici memleketlerde işsiz ve müşterisiz kalan makineler, âdeta sokağa dökülüyordu. Bu memleketlerdeki mütehassıs ve işçilerin bir kısmı ise, dünyanın neresinde ve ne şartlarla olursa olsun sığınacak yer arar hale gelmişlerdi. Makinelerin fiyatları sudan ucuzdu. Ödeme vadeleri uzundu. Makine satıcıları, hiç olmazsa bu uzun vadeli angajmanlarla kendilerini oyalayabilmek için, nerdeyse parasız satışlar yapıyorlardı. Zaten ileriyi gören

sanayi işletmecileri, her buhranın ardından olduğu gibi, bu buhranın sonunda da, aşırı bir yatırım devrinin geleceğini biliyorlardı. İş, o zamana kadar dayanabilmekteydi. O zaman, en yeni ve en randımanlı cihazlarla çalışanlar, daha eski cihazlarla cihazlanmış olanları yenerek piyasada yerlerini alacaklardı.

Halbuki onların elinde bulunan tesisler, bizim şartlarımıza göre, daha uzun yıllar verimli olacak tesislerdi.

Bu vaziyetleri gören ve sanayileşmek isteyen işini bilir memleketlerin alıcıları, Avrupa yollarına dökülmüşlerdi. Balkanlılar, Güney Amerikalılar, Hintliler, Çinliler, Mısırlılar, elde bulunan yeni imal edilmiş makineleri, hatta kurulmuş fabrikaları paylaşıyorlar, yağma ediyorlardı. Makinelerin icadından beri sanayici memleketlerle, sanayiden mahrum memleketler arasındaki sömürücü mücadele, artık hesaplaşma zamanına gelmişti. On dokuzuncu yüzyılın başından beri sömürge ve yarı sömürgelerden Avrupa'ya hammadelerin ve fazla kıymetlerin akışı gibi, şimdi de Avrupa'dan buralara makinelerin göçü başlamıştı. Kadro dergisinde, bu fırsat devrinin ehemmiyetini anlatmak için «makinelerin muhacereti» isimli bir yazı yazdım. Bu yazı, iki ciddî Alman mecmuası ile bir Mısır gazetesi tarafından aynen alındı. Alman mecmualarının yazı üzerindeki tahlillerinde ağlayan bir hal vardı.

Benim yazımda, bir cenaze alayı tasvir olunuyordu. Avusturya'da bir sanayi kasabası, elden çıkarılan son makinesi vagona yükletileceği gün, bir cenaze alayı tertip etmişti. Yerinden sökülen ve fabrikanın bir duvarı yıkılarak çıkarılıp Çin'e yolcu edilen büyük türbin, genç yaşında ölen bir gelin gibi tüller ve beyaz çiçeklerle süslenmişti. Sonra istasyona doğru sokaklarda hazin bir ölüm yürüyüşü başladı. En önde rahipler gidiyordu. En matemli dualarını okuyorlardı. Kızlar, kadınlar ve artık işçi olmaktan çıkıp işsizler haline gelen eski işçiler, merasim elbiseleriyle alaya katılmışlardı. Her taraf çığlıklarla dolmuştu. Dövünenler, bayılanlar, siyah tüller ve beyaz çiçekler arasında genç bir gelin cenazesi gibi salına salına götürülen büyük motorun ambalajlarına yapışan, onunla beraber kalmak, yahut onunla beraber gitmek isteyenler vardı.

Bir otel terasının kenarında, bir Çinli komisyoncu sırıtıyordu. Ona göre bu tören, haklı bir hesaplaşmaydı. Bu türbin, Amur nehrinden, Yang-Çe-Kiyang'tan ve bütün Çin ülkesinden, yüzyıldan beri Avrupa'ya aktarılan kıymetlerin bir ödeşmesiydi. Cüzdanı ise doluydu. Dilerse, onu göğsünden çıkarır, birtakım kâğıt parçalarını avuç avuç Avrupa'nın üstüne serper, bütün Avrupa'yı yerinden söktürebilirdi.

Ama o sıralarda bizde sanayileşmek sözü, ara sıra söylense bile, pek inanılmayan, şüpheli bir söz gibiydi. «Yerli malı kullanmak» bir parça da alay konusu olmuştu. Bu sloganı yayan «Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti»nin Genel Sekreteri Vedat Nedim (Tör) Kadro yazı ailesindendi. Ben de cemiyetin, içeride ve dışarıda dağıttığı propaganda kitaplarını, broşürlerini yazardım. Ama bu yazılan yazıların ve söylediğimiz nutukların ardında, gizli maksatlar arayanlar olurdu. Birçok aklı başında geçinenler bile şöyle konuşuyorlardı:

— Öyle ya? Fabrikalar kurulacak, âlâ! Fabrikalar kurulunca ameleler olacak. Ameleler olunca da, gelsin komünizmi..

Halbuki komünizm, istilâ etmek ve yerleşmek için, geri kalmış ziraat memleketlerinde kendine daha kolay ve istediği kadar zemin ve imkân bulabiliyordu...

Zaman akıp gidiyordu. 1923-1929 devresinde millî sermayenin birikmesi ve liberal bir kalkınma hamlesi nasıl tahakkuk etmemişse, 1929-1933 dünya iktisat buhranı sırasında da memlekete, ucuz ve uzun vadeli makine ve tesisler getirilmesi imkânları öylece kaybolmak üzereydi. Sanayileşmek, birinci veya ikinci sanayi planları gibi mevzular üzerine günlük neşriyat haricinde geniş ve sistemli bir şekilde eğilmek kabil olmuyordu.

Diğer taraftan, dünyaya yeni bir harbin tohumlan ekilmekteydi. 1933'te Almanya'da iktidara gelen Naziler, revizyonist ve harpçi bir ruhu Alman halkına aşılıyorlardı. Irk üstünlüğü, hayat sahası, Doğu Avrupa'nın ve Ukrayna'nın yeni toton şövalyelerine taksimi gibi demagojik sloganlar, Almanya'da eski subaylarla yeni gençliği coşturuyordu. Hitler on binlerin

önünde veya resmî kürsülerde. âdeta isteri nöbetleri geçirerek kana susadığını ilân ediyordu. Hitler'e göre Yahudi İngiltere, çürümüş Fransa bu dalganın önünde duramayacaklardı. Zaten o sıralarda İngiltere, deniz kuvvetlerini azaltmak, askerî bütçesini kısmak, Fransa ise, iş saatlerini eksiltmek, daha az çalışmak ve iç rezaletler gibi şeylerle meşguldü.

Nazizmin manası ve niyetleri, yalnız Rusya'da anlaşılmıştı. Rusya'da siyasî neşriyat, daha 1922'den ve Hitler'in ilk çocukça sokak gösterilerinden beri Hitler'le meşguldü. Bu sebeple Rusya, Hitler'in iktidara gelişine yeni bir ağır sanayi ve renkli maden sanayii planıyle mukabele etti. Rus nazırları:

Renkli maden sanayiinde hangi memleket üstünse, önümüzdeki harpte o galip gelecektir,

diyorlardı. Bir taraftan da Moskova'da bütün ağlar, Hitler'i geçici bir anlaşma tuzağına düşürmek ve bu suretle de vakit kazanarak, bu azgını evvelâ Batının üstüne saldırmak ve yıpratmak için örülüyordu.

Bizim elimizde kalan vakit ise, dünya iktisat buhranı (1929-1933 veya 1934) ile, kopacak İkinci Dünya Harbi arasındaki kısacık zamandan ibaretti ve zaman hızla akıyordu. Gelecek yeni harp, biz hangi cepheye katılırsak katılalım, yahut da istersek tamamen harbin dışında kalalım, bizi derhal ve kesin bir yalnızlığa ister istemez sürükleyecekti. Yollar kapanacak, denizler tehlikeye girecekti. Fakat elde kalan bu kısa zamanı değerlendirme işinde tam bir titizlikle hareket ettiğimiz söylenemez.

Bir taraftan sanayii teşvik ve sür-prodüksiyon kayıtları sanayiin kurulmasını ve işletmeleri engellerken, diğer taraftan küçük ve iptidaî tesisleri büyük tesisler aleyhine koruyan bir Muamele Vergisi Kanunu, çeşit çeşit muvazaalara yol açıyordu. Bütün bunların mucip sebepleri ise kâğıt üzerinde gayet parlaktı: Millî sermaye israf edilmeyecek, küçük müteşebbisler korunacaktı... Bu iptidaî Muamele Vergisi Kanunu, dükkânların atölye ve atölyelerin fabrika haline gelmesini önlüyordu. Küçük sanayii himaye şiarı altında gerilik, dağınıklık ve iptidaîlik kıskançlıkla müdafaa ediliyordu. Böylelikle de makineli sanayi, hanlarda, kervansaraylarda, Haliç kıyısındaki çamurlu bodrumlarda âdeta bir kaçak iş halinde kendi kendine gelişme yolları

arayıp duruyordu. 3 beygirlik derme çatma bir motor ve 3 kişilik bir acemi işçi kadrosu ile çalışan bir han odası, 400 beygir takatinde bir muharrik kuvvet ve 300 amele kadrosu ile çalışan bir fabrikadan üstün tutuluyordu. Hatta 3 beygirlik bir motor ve 3 işçi ile çalışması kabil olmayan teşebbüsler, eski hanlar kiralayıp, bütün odalarına dağılıp, her odayı bir işçinin adına yazdırarak, acayip muvazaalarla, varlıklarını korumak için şeytanî bir zekâ ile uğraşıyorlardı (1).

(1) Daha sonraları, Sanayi Tetkik Heyeti Reisi olarak bu zamana ait bir muvazaa dosyasını tetkik ettiğim zaman, bir han kapıcısına bu yüzden öyle bir ceza vergisi tarhedilmiş olduğunu gördüm ki, bu verginin, kapıcının maaşı olan 40 liranın üçte birinin tahsili suretiyle ancak 844 yılda ödenmesi lâzım geliyordu.

Para ve sermaye piyasasında kısır bir deflasyon politikası ise, bütün iyi niyetleri köstekliyordu. Sağlam para, denk bütçe gibi, aslında mantıkî görünen ve fakat taassupla bağlanıldığı zaman ayak bağı olan bir malî politika içinde, para bir put, bir fetiş haline getirilmişti (1). Bu kısır ve donmuş malî politika, memleketin kredi genişliğine ve yatırımlara en ziyade muhtaç olduğu bir devrede, bütün kredi kaynaklarını bağlıyor ve neticede bizzat bütçeyi de takatsiz bırakıyordu.

Tarımsal mahsul fiyatları ise tam bir sefalet içindeydi. İki misli mahsul şiarı, ziraatin makineleştirilmesi davası, köyde sermaye birikmesi ve köylünün refahı fikri tahakkuk edememişti. Hatta dünya buhranı kalktığı halde, örneğin 1938'de buğday fiyatları, 1927'dekinin üçte birine düşmüştü. Ankara'da bile, örneğin 70 kilometre ötedeki Haymana yaylasından kağnı ile getirilen buğdayın kilosu 5 kuruşa satılıyordu. Bu yaylada bir dönüm topraktan ise ancak iyi yıllarda 80-100 kilo buğday alınır ve bir köylü ailesi normal olarak ancak 50 dönüm ekili tarla üzerinde çalışabilir.

* *

Hulâsa, zaman akıp gidiyordu. Bir inkılâp heyecanım harekete getirmek, bir sanayi inkılâbının ve kalkınma azminin şevkini vermek ve bu suretle gözleri, donmuş bir ekonomi, dar, yetersiz bir para ve bütçe parmaklığından ayırarak, toprak iş ve inşa sahasında bir plan ve program sistemine bağlamak

yolundaki gayretler neticesiz kalmaktaydı. Adına sanayi inkılâbı dediğimiz, Türkiye sanayileşiyor dediğimiz sloganlar, boş bir kubbede bir yankı yapmadan kayboluyordu.

O devirdeki İktisadî siyasetimizin birçok cepheleriyle biz, bir dağa tırmanmaya çalışan, fakat bu dağ yolunda, kendi ayaklarına, kendi elleriyle bukağılar bağlayan bir dağcıya benziyorduk.

Halbuki Birinci Dünya Harbi sonu devrinin, bizim gibi geri kalmış milletlere bıraktığı vakit, o kadar azdı ki, bu kısacık zaman nihayet bir rüzgâr gibi geçti.

(1) Kadro dergisinde bu siyaset 500.000.000 liralık Türk bütçesi başlıklı makalelerde tenkit edilmiştir. Gerek bu ve gerek diğer seri yazılarda daima bir kredi ekspansiyonu ve ileri teknikli bir sanayi bünyesi ile yatırımlar ve inşa fikri savunuluyordu.

Bu geçen devir içinde bütün niyetlere rağmen, İktisadî siyasetimiz temposunun, Atatürk gibi bir liderin arzu ve enerjisine rağmen, gereği gibi ayarlanamadığı bir gerçektir.

İkinci Dünya Harbi bizi Atatürk'ün cesaretle tesviye ettiği bir zemin üstünde, fakat birçok aşamalar henüz aşılamamış bir yolun yolcuları olarak buldu.

İkinci Dünya Harbi, hatta biz ona katılmasak bile, sonunda bütün dünyanın olduğu gibi, memleketimizin de kaderini tayin edecek yeni bir çağ dönümüydü. Memleketimiz, dünyanın ayrıldığı iki ayrı âlemin, iki ayrı sosyal nizamın birleştiği sınırda bulunuyordu. Bu harp, hakikatte iki cephe, iki sosyal nizam arasında bir harpti: Kapitalizmin ve sosyalizmin harbi...

Faşizm (1) ancak bir ara nizamdı. İktisadî bir temeli yoktu. Dünya ölçüsünde davaları kaba ve hiç yapıcı olmayan bir siyasî diktatörlüğe dayanıyordu. Bu siyasî diktatörlükte bütün otorite, şahsîydi, kişiseldi. Bu rejimde milletin aşırı bir şekilde harekete getirilen benlik gururu, aşırı bir şekilde tahrik edilen hayat hamlesi, saldırgan bir ırk üstünlüğü davasında toplanarak, olumlu hiç bir şey vaat etmiyordu. Bu rejimin; milletin bütün kudretlerini en son haddine kadar germek suretiyle elde edebileceği ilk zaferler ne olursa olsun, milletler arasında birleştirici bir istikrar unsurundan mahrum olduğu için er

geç çözülmesi mukadderdi. Zaten cephesini yanlış seçmişti. Bütün potansiyelini ve biriktirdiği kudretini, garba karşı giriştiği maksatsız mücadelede yıprattı. Sonra günün birinde; kendisine asıl hedef diyebileceği istikamete yöneldiği zaman bütün gücü, bir atım baruttan ibaret kalmıştı.

Hiç bir ruhî anlayış ve seziş başarısı ve meziyeti göstermiyordu. Ayak bastığı toprakların tarihini, halkını ve ruhunu, tıpkı günümüzün B. Amerikası gibi, anlamıyor, tanımıyordu. Gene bugünkü Amerika gibi harbi, harp meydanlarından önce ruh meydanlarında, zaten kaybetmişti.

Asıl mücadele ise daha gerideydi. Bu mücadele, faşizmin bütün takati sona erdikten sonra, belki de onun mezarı üstünde cereyan edecekti. Nitekim öyle oldu. Bu mücadele, asıllarında birbirine zıt, fakat uluslararası birer temele dayanan, iki ayrı toplum ve iktisat nizamının bir hesaplaşması olacaktı:

(1) Bu tabirle kastedilen, bilhassa Hitler rejimidir.

Kapitalizmin ve sosyalizmin karşılaşması. Öyle de oldu. Yeni bir emperyalizm şeklinde şahlanan faşizm, dünya tarihinde ve Avrupa üstünde, uçsuz bucaksız harabelerle, ırmaklar gibi çağlamış kanların izlerinden başka bir nişan bırakmadan silindi, gitti. Yerini bu büyük hesaplaşma davasına bıraktı. Sosyalizm ile güdümlü bir kapitalizmin hesaplaşması davası.

Bu hesaplaşma şimdi de devam eder durur. Netice, ehlileşmiş bir sosyalizme, tekamülcü bir dünya gidişine mi ayak uydurur? Yahut da hiç kimsenin istemediği, fakat tarihte, daima insanın mantık ve iradesine tabi olmayan büyük infilâklardan biriyle dünya yeni bir cihan harbine mi sürüklenir? Bu, elbette bilinemez. Ama herkesin bildiği şu var ki, eğer Allah, merhametini esirger de böyle bir infilâk olursa, bu artık son infilâk olacaktır. İnsanın, medeniyetin ve belki de dünya yuvarlağının sonu...

*

* *

Ancak bu arada ve o zaman Türkiye'yi idare edenler lehine bir gerçeği de belirtmeliyiz:

İkinci Dünya Harbi devresine Türkiye; Birinci Dünya Harbi başlangıcında devleti elinde tutan dar görüşlü kliğin tamamen zıddı olan bir devlet kadrosuyla girdi. Tarihinin en büyük şansı, olarak bu harbi; militaris olmayan, hayalperest olmayan, harbin ne olduğunu ve sulhun değerini bilen bir hükümetin idaresinde geçirdi. Harbin ne olduğunu ve sulhün değerini bilmek, hem yurtta, hem cihanda sulhü istemek, Atatürk'ün Türk zihniyetine kazandırdığı bir Atatürk sulhü, bir ruh dengesidir. Bu halin Türk tarihinde daha önce devamlı bir misali yoktur.

İkinci Dünya Harbi devresinde idareye hâkim olan ruh, hiç şüphe yok ki, ne bir Enver Paşa benliği ve cehaleti, ne de bir ittihatçı komiteciliğidir. Bu devrede, harbi düşünmek, fakat sulhü korumak endişesi, memleketi idare edenlerin ruhuna hâkim olmuştur. İkinci Dünya Harbi devresini Türkiye, bütün maddî eksikliklerine, mahrumiyetlerine ve teşkilâtsızlığına rağmen, baştan sona kadar bu endişe, içinde geçirdi. Bütün maddî mahrumiyetlerine rağmen, diyoruz. Çünkü bu devreye Türkiye, Birinci Dünya Harbi'yle İkinci Dünya Harbi arasındaki kısa fırsat devresinden kazanabildiği mahdut. imkânlar ve kaçırdığı fırsatların doğurduğu büyük eksikliklerle girdi.

Harp içinde benim için bunu görmek ve şimdi de burada bilerek ifade etmek vesilesi hasıl olmuştur. Çünkü, İkinci Dünya Harbi başlamadan bir süre önce, İktisat Vekâleti'nin Sanayi Teknik Heyeti Başkanlığına getirildim. Harp içinde de iaşe işlerinde yetkilendirildim. Bu mevkiler, bütün vekâletlerarası temas ve işbirliği imkânlarıyle, memleketin bütün ekonomik hareketlerini esasından takip ve müşahedeyi mümkün kılıyordu. Bu vazifeler, harbe girerken ve harp içinde ve harp sonu devrelerinde bütün imkânlarımızı ve imkânsızlıklarımızı görmek ve yaşamak bakımından en ehemmiyetli yerlerdi.

İkinci Dünya Harbi'nde Türkiye, hiç şüphesiz ki, Birinci Dünya Harbi'ndeki Türkiye değildi. Birinci Dünya Harbi'ne on sekiz yaşında bir subay namzedi olarak girmiş ve harbin sonuna kadar en ileri cephe hatlarında harbin bütün havasını yaşamıştım. Baştanbaşa yaya olarak geçtiğim Anadolu'nun akıl

almaz sefaletini görmüştüm. Yollarda ve. cephede Anadolu toprağını ve insanını tanımıştım. O zaman Anadolu'da, Adana ve İzmir'deki birkaç derme çatma tesis bir tarafa bırakılırsa, tüten tek baca, dönen tek motor, yanan tek ampul, adına şuse denilebilecek tek kilometre yol yoktu. Yiyeceğimiz, giyeceğimiz, kullanacağımız, şekerimiz, ilâcımız, silahımız dışardan geliyordu. Hatta bunların bedelleri, birkaç parmakla sayılır ihraç mallarımızdan ziyade, yabancı memleketlerden yapılan istikraz paralarıyle ödeniyordu. Harpten önce ve harpten sonra İstanbul ve büyük şehirler, Amerika veya Rus buğdayı yiyorlardı. Hatta bunlar hazır un halinde gelirdi. Samsun'da Hindi Çini pirinci, Merzifon pirincine rekabet ederdi. Rusya kereste, Marsilya kiremit, Yunanistan çimento, Napoli makarna, Atina konyak, Avusturya maden suyu ve bütün memleketler iğne iplikten tutarak her türlü maddeler gönderiyorlardı. İstanbul'dan başlayan ve bir ucu Ankara'da, diğer ucu Pozantı'da biten iki yorgun demiryolunda lokomotifler, benim gördüğüm, odunla, hatta söğüt çırpılarıyle işliyorlardı. Bizim bütün cephede iki Alman kamyonunun bulunduğu ve bunların ordu karargâhına bazı hususî ihtiyaçlar için maddeler taşıdıkları söyleniyordu ama, bunları gören yoktu. Bizim cephede şeker yerine eğer bulunursa dutkurusu, çay yerine dağlardan toplanan kekik otu kurusu kullanılırdı. Bazen el altından kim bilir kimler tarafından ara sıra ortaya sürülen ve şimdi bir çay bardağına iki veya üç tanesi konulan şeker parçalarından bir adedinin fiyatı iki kuruş gümüş paraydı.

Bir kâğıt liranın değeri ise sekiz kuruş gümüş paraydı. O zaman ben bir teğmen olarak yedi kâğıt lira maaşlıydım. Bize bütün harp içinde bir defa, bilmiyorum hangi vesileyle maaşımızın bir kısmını gümüş mecidiye ile verdiler. Ama bu gümüş mecidiyeler birbirine yapıştığı ve bunları ayırmak istediğimiz zaman da üstlerindeki zar gibi gümüş kaplama kalkıp altlarından kara bir kurşun kütlesi Çıktığı için, hiç bir şeye yaramadı.

Ayakkabı, sigara, hatta en basit yiyecekler bile unutulmuştu. 1917 kışında kazanlara ancak su ile, dere kenarlarında karların altından toplanan yeşil ot ve bir avuç bulgur atılabiliyordu. Ordu, meşe palamudunun avuç içi kadar ekmeğe karıştırılması için usuller gösteren genelgeler yolluyordu, ama ortada orman olmadığı için, meşe palamudunu bulmak da kabil değildi.

Birinci Dünya Harbindeki devlet cihazı da kocaman bir perişanlıktan ibaretti. Bütün harp boyunca, o da yalnız bir defa Anadolu'yu görmek ve cepheyi ziyaret etmek isteyen Sadrazam Talât Paşa, ancak Sivas'a kadar güç belâ ulaşabilmişti. Fakat oradan, ancak maiyetindekileri de sağ sol ekerek başından savmak pahasına, kendini tersyüzü İstanbul'a atabildi (1). Vilâyetlerde hükümet teşkilâtı soba dumanı ile helâ kokusu yayılan birtakım harap binalarda, sefil bir vasıtasızlıktan ibaretti. Cephe hatlarında ise ordu, bütün bu şartlara rağmen göze çarpan hiç bir disiplinsizlik göstermeden ve belki de tarihimizin en inzibatlı harplerinden birini yürütüp gidiyordu.

*

* *

İkinci Dünya Harbinde ise Türkiye'nin hali, Birinci Dünya Harbinin, bu unutulmaması lâzım gelen imkânsızlıklarıyle elbette ki mukayese edilemezdi. Her şeyden önce, arada bir Atatürk devri yaşanılmıştı. Bu devrin ve bizzat Atatürk'ün varlığının verebileceği imkânlar lâyıkıyle değerlendirilememiş olabilirdi. Ama devrin yarattığı nefis itimadı, devlete inanış fikri, memleketin havasına hâkimdi. Devlet idaresi de aydın kadro bakımından eski Osmanlı Türkiyesiyle mukayese edilemeyecek kadar güçlüydü.

(1) Dr. Tevfik Rüştü Araş, merasimlerle yola çıkan bu kafile hakkında, nihayet yollarda terkedilen maiyet erkânından biri olarak bu hatırayı nakletmiştir.

Fakat kifayetsiz cihazlanma aşikârdı. Ve bunda 1930 ilâ 1939 arasındaki fırsatları kaçırmış olmamız, her adımda ve rakamlarla göze çarpıyordu. 1939'da ise artık harp çatmış, yollar kapanmıştı. Halbuki daha 1930 başından itibaren harp artık kaçınılmaz görünüyordu. Gerçi o yıl içinde ve makine ithalâtını tahdit eden sür-prodüksiyon kayıtlan kaldırılmıştı. Muamele vergisinin sanayiin merkezleşmesini önleyen kayıtlarının kaldırılması için tetkiklere girişilmişti. Yeni bir sanayileşme planının ana hatları düzenleniyordu. Fakat emisyon ve kredi bahsinde hiç bir zihniyet gelişmesi yoktu. Nihayet harp geldi çattı ve bizi yeniden kapalı bir memleket haline getirdi. Artık ümit, eğer şartlar elverirse, İkinci Dünya Harbinin sonuna kalmıştı. Memleket hazırlıksız bir harp ekonomisi havası içine yuvarlanmıştı

(1).

Harp başlarken en göze çarpan şey, tarımın ve gıda maddelerinin depolama (ambarlar, silolar gibi) tesislerinin kifayetsizliğiydi. Alınan" telâşlı savunma tedbirleri de tarım ve hayvancılıkta birden azalmalara meydan verdi. Harp içinde hububat ve yiyecek yetersizliği, kaçınılmaz görünüyordu. Türkiye'deki bütün akaryakıt depolarının kapasitesi 100.000 tondan ibaretti. Bu, bir ihtiyatsızlıktı. Hepsi de sahildeydi. O sırada bir akaryakıt komisyonunun başında çalışmıştım. Ama Akdeniz kapandı. Eğer denizaltılar müsaade ederse, ithalâtımız Süveyş-İskenderun hattına münhasır kalacaktı. Memlekette sivil stokların bazen bir buçuk günlük bir miktara düştüğünü hatırlarım. Akaryakıt depolama tanklarımıza ise, artık bir tonluk bir kapasite bile ilâve edemezdik. Bir petrol konsorsiyumu projesi bu sıralarda yapıldı.

Zonguldak'ta kömür kuyuları birbirlerine mücadele ediyor ve damarlar birbirleriyle çatışıyordu. Çünkü, birçok şirketlerin, işletmelerin her birinin ayrı mülkiyeti, ayrı sahası, ayrı kuyusu, ayrı taşıt teşkilâtı, ayrı işçi kadrosu ve ayrı çalışma politikası vardı. Harp içinde Zonguldak havzasının devlet elinde birleştirilmesi suretiyle tek amanejmana ve işletmeye tabi tutulması kararına İktisat Vekâleti bu sebeple vardı. Ama bütün tesisler yıpranmıştı.

(1) Vaziyetin kesinleştiği görülünce, her şeyden önce, bir harp ekonomisi teşkilâtı yaratılması için «İktisadı Müdafaa Teşkilâtı» raporu hükümete sunuldu. Bu raporun «Millî Korunma Kanunu» nda bazı esasları kalmıştır.

Nüfus başına düşen bütün pamuklu miktarı yılda 6 metre (en basit normal ihtiyaç 20 metre), şeker 4 kilo (basit normal ihtiyaç 14 kilo)dan ibaretti. Diğer istihsallerimiz de bunlar gibiydi.

İç üretimin artmamasında, belki yanlış bir iktisat politikası da etkili oldu. Şöyle ki, harp ekonomisi tetkikleri başlarken Türkiye; Almanya'da tatbik edilen fiyat stopajı (fiyatlar daha yukarı gitmeyecek, yani fiyatlara tavan ve ücretler daha aşağı inmeyecek, yani ücretlere taban) umumî prensibini tercih etti ve hiç şüphesiz ki bu esasa, para hacmini ve para fiyatını korumak için saplandı.

Bunun aksi de olabilirdi. Örneğin Birinci Dünya Harbinde İspanya'nın yaptığı gibi, memleket piyasalarını harp eden iki tarafa da mümkün olduğu kadar açmak, dış ve iç talebi mümkün olduğu kadar çoğaltarak dahilde müstahsili alabildiğine istihsale ve çalışmaya sevk-etmek. Bu suretle dahilde yükselen fiyata bakmadan ziraî istihsali alabildiğine artırmak ve fazlasını dışarıya vererek kabil olan istihlâk, hatta istihsal maddelerini tedarik etmek. Bu takdirde para hacmi bittabi artacak ve bir nevi enflasyon seyri elbette belirecekti. Fakat dahilde bilhassa köylü elinde bir sermaye birikmesi vücut bulacak, ücretler ise, artan fiyatlara göre ayarlanacaktı (1). Bu suretle dağlar taşlar ekilerek hububat istihsali artacak, pamuk ekimi belki de iki veya üç misline çıkacak, diğer ziraî faaliyetlerle alelumum iş ve küçük sanayi sahasında genişlemeler olacaktı.

Bu iki yoldan birinin seçilmesi, o zaman, yetkilere arzedilmiştir. Türkiye'nin Almanya gibi cihazlanmış bir memleket olmadığı fiyat kontrolü ve stopat sisteminin tatbiki kolay olmayacağı bilinen bir şeydi. Fakat her an harbin bizim topraklarımıza da sirayet edebileceği ve dizginleri elde tutmak endişesi, kısır bir yol olan stopaj sisteminin ele alınmasında müessir olmuştur. Ama bu stopaj temayülünün kuvvet bulmasında, sanıyorum ki tesirim ve dolayısıyle sorumluluğum fazladır.

Fakat bu bahislerin işlenmesi bu kitabın konusu değildir. Harbin, ona katılmamamıza rağmen getirdiği yorgunluk her gün artıyordu.

(1) Bu sistem, az çok 1950'den sonraki fiyat politikasını andırır.

Şimdi bütün ümit, harp sonu devresindeydi. Bütün devletler harp sonu için planlar hazırlayan komisyonlar, hatta enstitüler kuruyorlardı. Nihayet bizde de kabinenin dört vekilden teşekkül edecek bir heyete bağlı Vekâletlerarası bir Harp Sonu Raporu Komisyonu'nun kurulmasına karar verildi. O zaman Başvekil olan Saraçoğlu, bunu Millet Meclisinde açıkladı. Komisyon kuruldu. Ben bu komisyonun raportörü oldum.

Bana verilen yetkiye göre, aslî işlerimi dahi kısmen ihmal edebilerek bu rapor hazırlanacaktı. Hazırladığım bir rapor şeması büyük tasvip gördü. Bu rapor,

evvelâ Türkiye'nin yakın iktisat tarihiyle, bütün İktisadî problemlerini ve imkânlarım içine alan büyük bir arşiv raporu ve bir de, harp sonunda fiilî yatırım ve kalkınma meselelerini gösteren bir «özet rapor»dan müteşekkil olacaktı. Komisyon, bütün komisyonlar gibi çalıştı. Yani, bütün yük bir iki kişinin omuzunda kaldı. Fakat bu iki rapor tamamen hazırlandı ve ilk olarak özet rapor alâkalılara sunuldu. Tafsilâtlı arşiv raporu ise, hem memleketin ilk defa kül halinde ele alınan İktisadî istihalesini, hem de harp sonunun davalarını ve meselelerini kapsayarak faydalı bir eser halinde meydana gelmişti.

Bu raporların akıbeti, birtakım kabine veya kabine azaları değişiklikleri arasında maalesef çok parlak olmadı. Bürokrasinin aç kurdu, eline düşen her sahipsiz nesne gibi, onları da kemirdi, yedi, bitirdi.

Çünkü ortada büyük bir hastalık vardı. Adı söylenmeyen, ama herkes tarafından bilinen ve gittikçe artan bir hastalık: İktidar yorgunluğu! Evet, iktidar artık hastaydı. İktidar yorulmuştu. Kararsızlık ve dağınıklık, bu hastalığın buhranlarıydı. İktidar, damarlarına zerketmek istediği taze kanlara rağmen eski usullerin, eski otoritelerin baskısı altındaydı. İktidar, her gün biraz daha halsizleşiyordu. Bugün burada kaydettiğim bu görüşümü o zaman İstanbul'da toplanan İktisat Kongresinden dönüşümde ve partinin organı olan Ulus gazetesinde «Karar Buhranı» başlığı altında yazdığım için, şimdi bu satırlar haksız sayılamaz. Artık hiç şüphe kalmamıştı ki, memleketin kurtuluşunda ve nice nice hamlelerin ve inkılâpların başarılmasında amil olan Halk Partisi iktidarı artık yorgundu. Bu iktidarın diyagramı kapanmıştı.

Yeni bir iktidarın gelişi, yeni bir diyagramın açılması artık mukadderdi.

Ben, 1930'dan beri Halk Partiliydim. Partinin günlük işlerinde, ocak, bucak çalışmalarında iş almayan, fakat halkçı partinin icraatında dürüst ve sadakatle çalışan bir parti azası. Hatta 1946 seçimlerinde Parti Genel Sekreteri Esendal, mebus adaylığım için de benimle görüştü. Esendal, kendine göre görüşleri olan bir insandı. Sanayiin ve sanayi medeniyetinin düşmanı geçiniyordu. Bu medeniyete vertikal medeniyet derdi. Hasreti Ortaçağ loncalarındaydı.

Sanayiin dünyaya felâket getirdiğine ve bizim kendimizi bu afetten mümkün olduğu kadar korumamıza taraftardı. Bir gün benimle hatta bana münakaşa etmek, söz söylemek fırsatını bile vermeden, galiba dört saat kadar konuştu. Afganistan'da, İran'da bize misal olabilecek şeyler gösterdi. Son tavsiyesi de; vaktim oldukça eski Ankara, Çankırı lonca teşkilâtlarını araştırmamı söylemek oldu.

Nihayet söz bana gelince, söylediklerimin Esendal'ı memnun bırakmadığını hissettim. Şimdi bütün dünyanın yeni ve hummalı bir kalkınma ve bilhassa sanayileşme hamlesi içinde olduğunu anlattım. Misaller verdim. Bu arada en yakın komşumuz olan Rusya'nın yeni, sanayileşme planlarından bahsettim. Bunları dairemde tercüme ettirerek bağlı olduğum makamlara verdiğimi söyledim. Bu noktada tepkisi kesin oldu:

— ***Rusya'ya bakma, dedi. Artık Rusya yok. Rusya'nın adını artık en az otuz yıl işitmeyeceğiz!..***

Ama bu yorgun ve kararsız iktidar, İkinci Dünya Harbi sonunda gene de büyük bir karar verebildi: Tek Partili rejimden, çok partili rejime geçiş. Bu onun İkinci Dünya Harbi sonunda belki de tek belirli ve fakat etkili kararıydı. Çünkü artık yapacağı başka bir şey kalmamıştı. Dürüst tatbik edilen bu kararı bir tarafa bırakırsak, bence İkinci Dünya Harbinden sonraki halkçı iktidar devri, kaybolmuş bir zamandır. Kanaatim hem de bir eski Halk Partili olarak şudur ki, iktidar, eğer 1946'da değişseydi, çok daha iyi olurdu.

*

Raportörü olduğum ve aşağı yukarı en ağır yükünü taşıdığım Harp Sonu Raporu Komisyonu seçildiği sıralarda, Almanlar henüz Rusya ovalarında bocalıyorlardı.

Bu raporun, bağlı bulunduğumuz dört vekile verilen tez kısmı şu şekilde başlar:

— ***Harpten sonra Türkiye, birbirine zıt iki siyasî ve İktisadî nizamın çatışma hattı üstünde bulunacaktır. Bir tarafta Batı âleminin temsil ettiği demokratik sistem, diğer tarafta güdümlü ve totaliter bir sosyalizm. Bu iki nizamın sınır hattı, muhtemelen bir kısım Doğu Avrupa memleketlerini***

de içine alarak Orta Avrupa'dan geçecek olsa gerektir...»

Bu ifadeler şimdi bir kehanet gibi görünür. O zaman ise bunlara herkes iştirak etmemişti. İkinci Dünya Harbi bizi hakikaten Doğu ile Batının, yani totaliter bir sosyalizm ile, şimdi artık otoriter, hatta güdümlü olan bir demokrasinin çatıştığı hat üzerinde bıraktı. Bugün ise, bildiğimiz hal ve meseleleri ile bu nevi demokrasiler cephesi içindeyiz. Vakıa bugünün demokratik nizamı nasıl on dokuzuncu yüzyılın demokratik nizamı değilse, bugünün sosyalizmi de artık, dünkü sosyalizm değildir. Fert, artık her yerde gelişiyor. Fert, artık standart bir alet, kör bir işgücü ve bir propaganda konusu olmaktan kurtulmak istiyor. İnsanoğlu, hürriyete, aşka ve yalnız beşerî duyguların ifadesi olan güzel sanatlara yöneliyor. Zaman insanlığın tekâmülünü önleyen sunî sınırları her gün biraz daha yumuşatmaktadır. Fakat ne de olsa bugün, dünya henüz birtakım perdelerle hâlâ birbirinden ayrılan birtakım zıt karargâhlara bölünmüş durumdadır.

*

* *

İkinci Dünya Harbi sonunda memleketimizin diğer bir jeopolitik durumu, doğumuzda ve güneyimizde uçsuz bucaksız, millî kurtuluş hareketleri sahalarının açılmış olmasıdır. Çin'den (Buraya hatta büyük Çin'i de dahil edebiliriz) Endonezya'dan, Hindistan'dan, Sudan, Mısır, Atlas memleketlerine ve siyah Afrika içerilerine kadar uzanan bu heyecan verici sahada milletler, kavimler ve ırklar bir istiklâl aşkı içindedirler. Bu sahanın Ortadoğu kısmında Türkiye; İran, Arap ülkeleri ve Mısır'ın toprak ve rejim sınırlarıyle bitişiktir. Bu ülkelere gerçi dünyada eşi olmayan bir Atatürk inkılâbını yaşamış olan bir Türkiye'nin, aktif fikir ve rejim önderliğini ulaştıramadık. Çünkü bu fikir yapısı bizde buhran içindedir. Ama onlar millî kurtuluş hareketleri

hattı üstünde mukadder gelişmelerini yapmaktadırlar. Bunların hiç birinin, bir millî şahsiyet dışı idare rejimini özlediği söylenemez,

Batı âleminin, hele B. Amerika'nın, millî kurtuluş hareketlerinin ruh ve istikametlerini anlamaktaki yetersizliği malumdur. Fakat aynı anlayışsızlığı bizim de göstermemiz ve zaman zaman şu veya bu milliyetçi memleket veya liderlere haksız eğilimler atfetmemiz hazindir. Bu haller, bu memleketlerin geçirmekte oldukları doğum ağrılarını güçleştirmekte ve onları bazen tamamen yalnız bırakmaktadır. Türkiye, kendi kurtuluş mücadelesinin ve inkılâplarının fikir ve heyecanlarını, sıcak bir kardeş sevgisi şeklinde bu ülkelere yaymasını bilmeliydi. Halbuki biz, bir Tunus, bir Cezayir, bir Fas istiklâl mücadelesini Birleşmiş Milletlerde, Fransa'nın bir iç meselesi sayarak Atatürk'ün ruhunu incittik.

Albay Zaim'in, General Necib'in, Cemal Nasır'ın, Sukarno'nun, Burgiba'nın ve daha nice nice istiklâlci önderlerinin Atatürk ve inkılâbımız hakkındaki takdir ve hayranlık beyanlarının, memleketimizde ancak günlük gazete haberlerinden daha fazla bir yankı uyandırmadığını hüzünle kaydetmek lâzımdır. Bu, neslimizin bir hatasıdır. İstiklâline kavuşmadan önce Tunus ve hele Cezayir'de yapılan müstemlekeci katliamların Fransa'nın dahilî işi sayılması, Süveyş devletleştirilmesinin Türkiye'de anlayışsızlıkla karşılanması, Mısır'da, Irak'ta ve Suriye'de cereyan eden ıslahat hareketlerini, toprakların taksimini, aşiretlerin tasfiyesini, halka askerlik ruhunun sokulmasını, milletlerine tamamen yabancı ve sefih idarecilerin ortadan kaldırılmasını daima eskiliği ve geriliği korur gibi tavırlarla karşılamamız, bu memleketlerde elbette ki fena yankılar yaratmıştır. Bu haller, vaktiyle Fransa'ya karşı çarpışan Çin Hindi milliyetçilerine karşı kullanmak üzere Amerika'nın Fransa'ya silah yardımı yapması, şimdi ise bu toprakların bombalanması, yahut da örneğin Birleşik Milletler'in, Yemen gibi en iptidaî bir feodal memleketi, yahut örneğin şu Dominik gibi açık ve soyguncu bir otokrosinin hâkim olduğu yerleri kendi saflarına almasına karşılık 750.000.000 nüfusu olan ve her yıl 15.000.000 artan kıta Çin'ini Birleşik Milletlerin dışında tutmaya çalışılmış olması gibi, garip ve geçici bir şeydir.

Millî kurtuluş savaşı cephesinde olan memleketlerden bir kısmının, yüzyıllardan beri istiklâlden ve bir istiklâl hatırasından mahrum bulunmaları, elbette ki onlar için birtakım ayak sürçmelerine sebebiyet verecek kadar

tesirlidir. Bu bakımdan bu memleketlerin çileleri, bazen Türkiye ile kıyaslanamayacak kadar çetin ve dalgalı olabilir. Fakat bu ayak sürçmelerinin nihayet geçeceği ve bu milletlerin kendi hakikî ve vatanperver idarecileri elinde yollarını bulacakları da şüphesizdir. Bu bakımdan Türkiye'nin fikir ve tecrübe kardeşliğine bütün bu ülkeler, fazlasıyle lâyıktırlar. Atatürk'ün, şef ve kahraman olarak önderliği, bütün bu memleketlerin semalarında yaşatılmalıdır. Çünkü o, bir millî kurtuluş hareketinin askerî, siyasî ve sosyal tam numunesini vermiştir. Üniformaların, şekillerin içinde değil, milletin sinesinde kalmasını bilmiştir. Çünkü halktan çıkmak, fakat halkta kalmak, bir lider ve bir inkılâp nesli için meziyetlerin, hakikaten en büyüğüdür. Ancak böyle bir lider ve böyle bir nesildir ki, inkılâp ve tekamülde halka rehber olabilir.

Sarayların çekiciliği kadar, sokak kalabalığının ve kör kuvvetin alkışlarına da kulak asmadan, halka rağmen, fakat halk için çalışmak... Zaten inkılâpçılık bu demek değil mi?

Atatürk'ün bize öğrettiklerini, bizim de bize benzer ve bu tecrübelere muhtaç olan memleketlere öğretmemizden daha tabiî ne vardı. Fakat Türk aydını bu tarihî misyonunu, ne yazık ki başaramadı.

Epiktetos'un Kandili

"Yalnızlıktan korkma. Düşün ki Tanrı da yalnızdır. Ama, kendi kendisinden memnundur..."

"Hem, senden alınan şeylere karşı, senden alınamayacak olanları düşünsene. Bu, senin iradendir. İradenin hürriyetine ise, Jüpiter bile müdahale edemez..."

Epiktetos

Benim hikâyem de artık sona ermektedir.

1950 seçimlerinden sonra bir gün, bir vekiller heyeti kararıyle işimden ayrıldım. Bu karan öğrendiğim zaman, ilk duyduğum şey, az çok üzüntüyle karışık olsa bile, bir iç rahatlığı oldu. Üzüntü daha ziyade, insanın bağlandığı

bir çalışma nizamından, zevk duyduğu birtakım işlerden ayrılmasından ve nihayet elle tutulur birtakım sebeplerden gelen bir histi. İç rahatlığına gelince bu, içimizi sıkan birtakım meselelerin birden çözülmesinden gelen bir ferahlık, bir ruhî hürriyet duygusu gibi bir şeydi.

Vazifem güzel ve ruhu kuvvetlendiriciydi. Memleketi baştanbaşa geziyordum. Dağların delmişini, santrallerin kuruluşunu, pilonların, cereyan hatlarının aşacağı dağlan dolaşıyordum. Büyük ölçüde problemler içinde yoğurulmak, yeraltında ve yer üstünde iş ve inşa davalarının canlandırıcı havasını teneffüs etmek, bütün vatan toprağı üstünde insanla tabiatın devler savaşma katılmak, ancak efsanelerdeki kahramanların duyabileceği engin hazlar veren bir şeydi. Kaldı ki henüz daha yıllarca çalışabilecek bir yaştaydım. Fakat kimseye de kırgın değildim, ama içli bir ruh hali içindeydim. Bu hal beni, bütün buna benzer anlarda olduğu gibi derin bir iç murakabeye sevk ediyordu.

Uzun bir kır yürüyüşü, bana kendi kendime kalmayı sağlayan en eski alışkanlığımdır. Gene şehirden çıkmaya karar verdim. Yenişehir ve Cebeci'yi geçtikten sonra yol, bir taraftan şehitlik duvarları, diğer taraftan, şimdi artık terkolunan mezarlıklar arasından geçer. Sonra Mamak-Kayaş vadisini şehirden birtakım kayalıklar ayırır. Buradan geriye bakıldığı zaman şehir, bütün dağınıklığı ile ortaya serilir. Bu kayalıklara vardığım zaman, güneş ufka yaslanıyordu. Kale, her zamanki gibi gene her şeye hâkimdi. Bence Ankara demek, biraz da kale demektir. Bu kalenin her halini bilirim. Onu güneş doğarken güneş batarken, ay ışığında, yahut da bayram, şenlik günlerinin uydurma ışık oyunları içinde görmüşümdür. Yaz kış, veya bahar hallerini tanırım. Bu istikametten bakılınca kale, gerçi artık eski kale değildir.

Tâ burçların, bedenlerin dibinden birtakım gecekondu mahalleleri başlıyordu. Bu mahalleler, evvelce kaleyi çeviren ve ona tekliğini ve heybetini veren bütün sahaları kaplayarak, içiçe, tıklım tıklım uzanıp gidiyordu. Bir taraftan Cebeci istikameti, diğer taraftan Bentderesi boğazlarıyle beraber eski Seyran Bağları, bostanlar ve karşı kayalık sırtlar, hep teneke mahalleleri ve gecekondularla dolmuştu. Oyuklar ve kulübeler hatta kale burçlarını ve mezarlıkları bile kaplamıştı.

Artık koyulaşmaya başlayan gecekondular âleminin üstünde, bacalardan, çatılardan sızan dumanlar, dalga dalga yayılıyordu. Biraz sonra güneş kayboldu. Derinleşen akşam, siyah Örtülerini ufuklara yaydı. Artık kale bile müphem ve şekilsizdi. Zaten eteklerine yapışan bu derme çatma dekorun içinde o, artık eski heybetini kaybetmiş gibiydi. Bu manzara, içimdeki kasveti daha da derinleştirdi.

*

* *

Mamak köyünü geçip de Kayaş vadisine girince, Elmadağ üzerinden yükselen ay, etrafa sisli aydınlığım yaydı. Yol tenhaydı. Vadi sessizdi. Ruhum, daha önce seyrettiğim perişanlığın hâlâ kasveti içindeydi. Kırgın ve kötümserdim. Öyle ki, yürüdüğüm yol, bana sanki şu her zaman geçtiğim Kayaş vadisi yolu değil de, hayat yolumun kendisi gibi geliyordu ve sanki bu yol, artık bir sona varıyordu. Boş, değersiz ve maksatsız bir sona...

Evet, bu yolun artık sona ermesi lâzımdı. Bu yolculuğun artık gayesi kalmamıştı. Zaten aslında da hiç bir zaman manasını bulamadı. Evet, aslına bakılırsa benim hayat yolculuğum her zaman istikametsiz, her zaman rüzgâra tabi bir bocalayış oldu. Hatta buna bir yolculuk bile denemezdi. Bu yolculukta ben, kâh o yana, kâh bu yana çarpa çarpa sürüklenip durmadım mı? Hem de daima meçhule doğru, daima iradem haricinde...

İçimden gelen bir ses, aynı şeyleri fısıldıyordu:

Hatta şimdi de öyle değil mi? Eğer bağlandığın cemiyet bugün olduğu gibi seni birden ve hiç sana sormadan, sevdiğin işlerinden ayırır, kendi başına iterse, artık bu yol üstünde sen, kendini kendi iradesiyle hareket eden bir yolcu sayabilirmisin? Elbette ki hayır!

Bu ses, belki de en doğrusunu söylüyordu. Belki bunun içindir ki, hayatımın hikâyesi hatta anlatılmaya bile değmez. Hem belki de bu hayat, sadece tesadüflerin eseri, yahut da kaderimiz, belki de biz doğmadan önce biçilmiştir. Biz kendimizde bir irade ve bir hürriyet payı tasavvur ediyoruz ama, belki bunlar o kadar da övünülecek şeyler değildir. Yahut bu

nasibimizle biz, belki de bir eski Roma sirkindeki gladyatörler gibiyiz. Hürriyetlerimizin sınırı, etrafımızdaki demir parmaklıklarla çevrilmiştir. Hayatımız ise Sezar'ın bir parmak işaretine bağlıdır. Ama gladyatör her defasında kendini sanki kendi idare eden bir kahraman sayar ve bu haliyle övünür:

— ***Ey Sezar! Uğrunda ölecek olanlar, seni selâmlıyorlar!*** diye bağırarak arenaya çıkar. Kiminle ve ne için çarpıştığını bilmeden, boğazlaşır durur.

*

* *

Gecenin içinde diğer bir gece olan bu kötümser ruh karanlıklarıyle yuğurularak yürüyordum. Bir süre sonra Kayaş köyünün silueti göründü. Ay ışığı altında kabaran köy evleri, küme küme ağaç karaltıları. Şurada dev sütunlar gibi yükselen selvi kavakları...

Sağda solda tek tük ışıklar vardı. Köpeklerin havlamaları duyuluyordu. Değirmen oluğundan boşalan suların sert, serin hışırtısı, dönen değirmen taşlarının uğultusuna karışarak gecenin derinliği içinde dağılıyordu.

Kayaş köyü sokaklarım geçince vadi yeniden açıldı. Sessiz, serin bir kır başladı. Vadinin bu dönemeç yerinde hava her zaman birden değişir. Şehir artık çok arkada kalmıştır. Burada insan kendini şehrin kaygılarından ve yorgunluklarından silkinmiş hisseder. İki tarafta kıvrıla kıvrıla uzanan tepeler, vadinin koynunda serilen bahçeleri, bostanları kucaklar. Buralarda her zaman suyun ve serinliğin dinlendirici havası eser.

Nihayet hayal meyal «Sarıkayalar» göründü. Bu kayaların altında yol, bir kuytu geçit gibidir. Yolun bir tarafından başları göklere değen selvi kavakları sıralanır. Diğer yanında ihtiyar karasöğütler dağınık dallarım bu geçidin üzerine yayarlar. Ben oraya vardığım zaman, hafif gece meltemi ile sallanan dalların arasından süzülen ay ışıkları yerlerde, hiç durmadan oynaşan cazip hayal oyunları yaratıyordu.

Bu ışıklar ve gölgeler geçidi geçilince solda, yolun kenarında, bir sıra akçaağaçların kuytuluğunda kaybolmuş bir köy evi göründü. Kiremit örtülü geniş saçaklarının altında belli belirsiz beyaz badanalı duvarlarıyle, kapaklan kapalı pencereleri seçilen ıssız bir ev.

Bu ev, bu vadide tekti. Yalnızdı.

* *

Kapıya yaklaştım. Küçük bir anahtarla onu açtım. Bir kibrit, bir kibrit daha...

Geniş, uzunca bir odanın içinde eşya canlanır gibi oldu. Tam karşı duvarda koyu pembemsi Ankara taşından yapılmış bir şömine vardı. Şömine tablasının orta yerinde, koyu kırmızı fanuslu, gövdesi işlemeli madenden yüksek bir konak lambası duruyordu.

Fakat ben, küçük bir toprak kandili yaktım. Avuç içi şeklinde ve avuç içi kadar bir şey. Bir ucunda bir kulpu vardı. Diğer ucunda bir meme görünüyordu. Bu memeye ince bir fitil geçirilmişti. Fitilde ışık uzayınca, etrafa hafif bir zeytinyağı kokusu yayıldı.

Bu kandilin en azdan, belki de iki bin yıllık bir ömrü vardır. Onu bir Ege gezisinde satın aldım. Hiyerapolis (1) harabelerini geziyordum. Harabelerde bulunmuş paralar, küçük parçalar satan meraklı bir köylünün getirdiği şeyler arasından seçtim ve ona Epiktetos'un kandili ismini taktım (2).

Bu kandil bana, daima Epiktetos'u düşündürür. Epiktetos da Hiyerapolislidir. Bir filozoftur ama, asıl adı bilinmez. Çünkü Epiktetos, sadece köle demektir. Epiktetos hem köle, hem de topal bir köleydi. Zalim, değersiz bir adam olan efendisi, bir gün, eğlence olsun diye onun ayağını kırdı ve Epiktetos'u sakat bıraktı.

Epiktetos'un hayat hikâyesinde bir de kandil vardır. Onun, asasından, tasından ve kandilinden başka, dünya malı yoktu. Bir gün, eliyle de pekâlâ su içilebileceğini düşünerek tasını attı.

(1) Hiyerapolis, Denizli civarında Pamukkale.

(2) Epiktetos, milâdî birinci yüzyılın başlarında Hiyerapolis'te doğdu, bir köle olarak dünyaya geldi. Neron zamanında Roma'ya götürüldü. Kaba ve ahmak birine satıldı. Milâdın doksanıncı yılında, bütün filozoflar gibi Roma'dan kovuldu. Yunanistan'a göçtü. Orada Niğbolu kasabasında bir mektep açtı. Uzun bir ömür yaşadı ve muhtemelen orada öldü.

Ama asasından ve kandilinden vazgeçmedi. Asası onun sakat vücudunu ayakta tutan dayanağıydı. Kandili de geceleri ruhunu ışıtıyor ve onun yalnızlığına yoldaş oluyordu.

Bu odaya her gelişimde bazı geceler bu toprak kandili yakarım. Onu yaktığım zaman, bana, bu kandil sanki hakikaten Epiktetos'un kandiliymiş ve onun ışığı sanki iki bin yılın ardından süzülüyormuş gibi bir his gelir, heyecanlanırım...

*

* *

Toprak kandilin saçtığı titrek ışıklar içinde oda, bir mağara esrarlılığına büründü. Duvarlar kaybolur gibi oldu. Eşya, olduklarından başka şekilleri aldılar. Ankara taşından şöminenin kemerli ağzı, sanki bir başka âleme açılan bir mağara dehlizinin tılsımlı derinliği gibiydi. Ocaktan sızmış olan dumanların islendirdiği taşlar üzerindeki lekeler, sanki acayip hiyerogliflerdi. Ocak tablasının üzerinde yükselen iri fanuslu konak lambası, bir sihirbaz feneri gibi görünüyordu. Onun etrafına serpiştirilen minyatür eşya, daha arka plana takılan renkli ve içiçe tezyinatlı Hatay hasırı, sağa sola asılan eski yazılar hep birbirine karışarak, havaya muammalı birtakım manalar yayıyorlardı. Bu hava içinde burası, kendisinden sırlar sorulmaya gelinen, göze görünmez, fakat varlığından her şeyin nişan verdiği bir kâhinin ini gibiydi.

Epiktetos'un kandili etrafa, buhur hissi veren baygın kokular içinde, gaipten gelen işaretlermiş gibi titrek ışıklarını yayıyordu...

* *

Şöminenin karşısına ve alçak ayaklı bir sehpa üzerine yerleştirilmiş geniş bir bakır tepsinin yanındaki alçak divana oturdum.

Karşımda birden Epiktetos belirdi:

— ***Kaybettim deme, geri verdim de!*** diye söze başladı. Sonra:

— ***Hayat, bir ziyafetten başka bir şey değildir. Yemek ne kadar sürmüşse, ziyafet orada biter. Kolun bu sofrada nereye kadar uzanmışsa, nasibin o kadardır. Bütün sofraya gelenleri değil, yalnız önüne uzatılan tabaktan kendi hisseni iste!***

diye devam etti:

— ***Hem bu hissen için de müsamahalı ol. Senin yağını mı döktüler? Senin şarabını mı çaldılar? Kendi kendine de ki, bunlar huzurun pahasıdır.***

Böylece, karşımda beliren Epiktetos, aklına gelenleri söylüyordu. Ama ben, onu dinlemek istemedim. Onunla becelleştim. Zaten hem köle, hem miskin bir filozoftu. Aramızda müşterek sanki ne vardı? Hiç bir şeye malik değildi ki, herhangi bir şey için ihtirası olsun. Mücadele hırsı, mal hırsı, inşa hırsı, hürriyet hırsı onun bilmediği şeylerdi. Yalnızlığına gömülmüş bir adamdı. Kendi değerini zaten kendi inkâr ediyordu.

Bunları onun yüzüne karşı bağırdım. Onu o kadar haksız buldum, ona o kadar kızdım ki, elimdeki kadehin içinde kalan şarabı, onun yüzüne fırlatır gibi, hiddetle şöminenin boşluğuna saçtım. Sonra yerimden fırladım. Hayır, artık onu dinlemeyecektim. Ben ona muhtaç değildim. Gecenin serinliğine çıktığım zaman yumruklarım hâlâ sıkılmıştı.

Fakat Epiktetos, sakin ve telâşsızdı. Asasına dayanarak, topallaya topallaya arkamdan geliyordu. Gecenin garip aydınlığı içinde anayolda, bahçe aralarında ve dere kenarlarındaki ağaçlık patikalar arasında beni takip etti. Sözleri, odanın içinde olduğu gibi bu mehtaplı kubbe altında da aynı yakınlıkla kulaklarımda uğulduyordu:

— ***İnsanlar kendilerine ya çok pahalı, ya çok ucuz kıymet biçerler. Sen, sadece bir değerlendirme hatası içindesin. Hayatında daima, başarabileceğini değil, başarmak istediğini düşündün. Olabileceği değil, olmasını istediğini aradın...***

Onun için, senin yenilgin, hakikatin yenilişi demek değildir. Yenilen, yalnız senin ölçüsüzlüğün ve dalâletindir.

Halbuki kaleleri bekleyen nöbetçiler, yanlarına gelen herkese parolayı sorarlar. Sen de muhayyilene gelen şeylere parolayı sorsaydın, baskına uğramazdın!

Bu topal neler konuşuyordu? Daha doğrusu, bu fikirler, nasıl bu kadar gerçek nasıl bu kadar aydınlıktı?

— ***Senin hakkında yanlış bir karar aldıklarını mı düşünüyorsun? Fakat bu kararı alanların, buna mecbur olduklarını düşünmeye çalış! Ne kendini, ne de başkasını itham etme. Hem üzülmek niçin?***

Bir iş ve bir inşa mı istiyorsun? Aslında içimizde yıkacak ve yeniden inşa edilecek o kadar çok şey var ki?

Senin huzursuzluğun başkalarıyle değil, kendi kendinle bağdaşamadığın içindir.

Senden alman şeylere karşı, senden alınamayacak olanları koysana! Bu, senin iradendir. İradenin hürriyetine ise, Jüpiter bile müdahale edemez. İşte asıl hürriyet budur.

Köy değirmenine ayrılan suyun bendinde, Kayaş çayı küçük bir şelâlecik yapar. Buraya ben ada derim. Burada çay iki kola ayrılır. Değirmenin arkı daha yüksekten akar. Çayın asıl yatağı daha derindedir. Ortada salkımsöğütlerle kavakların ve akçaağaçların birbirine karıştığı çimenlik bir adacık uzanır.

Epiktetos'un son sözlerini duyarken bu şelâleciğin basındaydım. Bir sıraya oturdum. Onun altın hikmetleri, çağlayan suyun berrak uğultusuna karışıyordu.

Burada gök, her biri yerden bir hayat hamlesi gibi fışkıran ulu ağaçların dalları arasından bir hayal âlemi gibi görünür. Suların, çimenlerin temiz aynası üstünde mehtap, çılgın rakslar icat eder. Burada her şey daima tazedir. Bazen suların sesi kuşların cıvıltısıyle karışır ve o zaman havaya, ruhu

mesteden bir musiki yayılır.

Yazık! Bu gece Epiktetos beni burada gafil avladı. Burası hem cennet kadar güzel, hem bir mabet kadar muvazenelidir. Bu mabedin havasına ancak sükûn ve teslimiyet yaraşır. Burada ben, Epiktetos'un boğazına nasıl sarılabilirdim ki?

Epiktetos'un son sözleri etrafa serin bir rüzgâr gibi yayıldı:

— Yalnızlıktan korkma! Asıl korkulacak şey, korkudur. Düşün ki Allah da yalnızdır. Ama kendisinden memnundur. Her şeyi de gene kendisinde bulur...

Allahın bize verdiği en büyük nimet, malik olduğumuz halde malik olduğumuzu bilmediğimiz, kuvvetleri, bir gün kendimizde bulmak kudretidir.

Kendine dön oğlum, kendine inan ve yalnız kendinde olanı ata...

Toprağa Yöneliş

Toprak Ana, onu ihmal edenleri affetmez. Ama ona yönelir ve onun dizlerine kapanmayı bilirsek, bize sıcak bağrında, bize gene de yer verir. Çünkü hiç bir ana, toprak kadar ebedî ve onun kadar kucaklayıcı değildir...

Güneşin ilk ışıkları beni, Kayaş bendi şelâleciğinin başındaki sıranın üzerinde buldu.

Çiftlik artık uyanmıştı. Burası, benim toprağımdır. Ne kadar küçük olsa da buraya ben «çiftliğim» derim. Bir yolun iki tarafında uzanır. Yolun bir tarafını yeşil bir kavaklık duvarı sınırlar. Diğer tarafında karasöğütler dağınık dallarını, yol geçidinin üzerine gererler. Sonra yolun güneyinde gürbüz bir meyve bahçesi Ayva, elma, Ankara armudu, vişne, kiraz ağaçlan burada düzgün diziler halinde sıralanır. Bir tarafta söğütlerle akçaağaçlar arasında kaybolmuş beyaz badanalı, kırmızı kiremitli çiftlik damı görünür. Derelerin, arkların kenarları, birbirine karışmış kavaklar, salkımsöğütlerle örtülüdür.

Bu çiftlikte her şeyi ben, kendi elimle yetiştirdim. Her avuç toprağında, her

dalında emeğim ve alın terim vardır. Bu toprağın yazını kışını, gecesini gündüzünü, selini fırtınasını bilirim.

Gün olmuş, bir yeşil halı gibi uzanan sebze arkları, bir göz açıp kapayacak kadar süren bir sağanaktan sonra birden kabaran bir selin önünde, süpürülmüş gitmiştir. Gün olmuş, mübarek bir nisan yağmuru gibi başlayan bir çisentinin arkasından düşen bir dolu sağanağından sonra, bahar açmış ağaçların biraz önce bir çiçek deryasını andıran güzelliği, bir çamur yığını halinde toprağa karışmıştır. Böyle anlarda, dalları, filizleri kırılan ağaçlar, kucaklarındaki evlâtları ellerinden alınmış anneler gibi, yerde sürünen çiçeklerine, yapraklarına melül mahzun bakarlar.

Tabiat ana hem zalim, hem lütufkârdır. O, ne sever, ne de acır. O, yalnız kendi kanununa uyar. Soğuk dondurur. Sıcak yakar. Fırtına dallan kırar, gövdeleri devirir. Haşarat hakkını ister. Adına «çiftliğim» dediğim şu bir avuç varlık, adına tabiat kanunları dediğimiz o haşarı kudretin elinde savrulur durur. Ama insan denilen yaratık yılmaz ve toprak ana her seferinde emreder:

— ***Yeniden başla!***

Her gelen afet karşısında sizin hakkınız, sadece bir anlık acı bir tebessümden ibarettir. Güler, geçer ve yeniden başlarsınız.

Sabahın alacakaranlığında toprağımın üstünde beni ilk saranlar, köpeklerim oldular. Köpeklerim garip mahluklardır. Onlar, gece uyumazlar. Yolda, bahçede, bağda, belde onların her dakika yapacakları işleri, vazifeleri vardır. Köpeklerimle ben, birbirlerimizin her halimizi biliriz. Kaderimiz, neşemiz birbirimize derhal malum olur. Köpeklerim konuşurlar, gülerler, ağlarlar. Ama daima bana uyarak, daima beni düşünerek ve daima benim için yaşarlar.

Kümesler açılmıştı. Tavuklar yayılıyorlardı. Ördekler; suya dalmadan önce etrafıma toplanıp çizmelerimi gagaladılar. Sanki gelip kendilerini suların akıntısında kovalaşırlarken seyretmemi istiyorlar gibiydiler.

İnek böğüıüyordu. Atım kişniyordu. Atım, benim oralarda bulunduğumu,

hatta beni görmeden sezer. O zaman öyle sesler çıkarır, öyle huysuzluklar yapar ki, böyle zamanlarda onun başının nasıl şahlandığını, yüz hatlarının nasıl gerildiğini, adalelerinde damarların nasıl kabardığını ben, onu görmesem bile gözümde canlandırırım. Bu anlarda ona bakan çocuk, onu zaptedemez olur. Yemini iter. Başını şiddetle benim olduğum tarafa çevirir. Ya benim yanıma koşmak, yahut da benim onun yanına gelmemi ve yüzünü, gözlerini okşamamı ister.

Ayva, elma, kayısı sıraları altına arı kovanları yerleştirilmiştir. Bunlar, ağaçların altında, kırmızı gelincikler, peygamber çiçekleri, yabanî hardallar arasında temiz, beyaz çatılarıyle uzaktan, peri masallarındaki cücelerin beyaz saraylarını andırırlar. Arılarım beni tanırlar. Ben de onları tanırım. Sıcağın en azgınlık verdiği saatlerde bile onların arasında çekinmeden dolaşabilirim. Ben yanlarına vardığım zaman arılar, henüz sabah neminin kalkmasını bekleyerek, kovanların ağızlarında öbek öbek toplanıyorlardı. Sabah nemi açılınca havalanacaklardı. Sonra kekik, yaban lâlesi, yonca ve yayla gülü çiçeklerinden toplayacakları altın tozlarını peteklerine taşıyacaklardı. Bana sunacakları hediyelerini işte bu altın tozlarından yaratacaklardı.

Gecelerinin çoğunu ve bana kalan günlerimin hepsini çiftliğimde geçiririm. Toprağımla aramızda çetin bir savaş vardır. Burası bir yarı bataklıktı, bir. yeşil vaha oldu. Bir hayaldi, bir hakikat haline geldi. Şimdi toprağımla ben, birbirimizin hem esiri, hem efendisiyiz. Zaman zaman Onun serin kucağına uzanırım, toprağın tatlı ve ebedî serinliğini sırtımda hissederim. O vakit ruhumun kasvetleri, rüzgârların görünmez kanatlarıyle yıkanır. Kaygılarım toprağın derinliklerine süzülür gider. İçimden birtakım mutluluk duygularının kabardığını, ruhumun bir başka âleme açıldığını duyarım.

O zaman kollarımı açar, çiçek, çimen örtüleri arasından taze toprağı avuçlarım. Bu toprak hem serin, hem ılıktır. Mavi gök, toprağımla beni, okşayıcı kanatlarıyle örter. Ve bir gök tanrıçası, sanki bir ninni gibi, rüzgâra fısıldar:

— ***Avuçlarındaki toprak var ya? Şenindir!***

Ben bahçelere yönelirken sabahın ilk yolcuları olan köylüler, yoldan selâm verip geçiyorlardı. Bunlar benim dostlarım ve komşularımdılar. Bunlar, birkaç kilometre ileride ve kayalar arasında bir kale olan Kızılcaköy'ün meraları, Elmadağı yaylalarına kadar uzanan Ortaköy'ün ve yaslandığı tepelerin üstünde kutsal bir ziyaret yerini başında taç gibi taşıyan Nenek köyünün, mazbut, alçak gönüllü toprak adamlarıdır. Toprağa bağlılık, sabır ve iyimserlik, onların başlarının etrafında daima bir hale gibi parlar.

Hulâsa dünya uyanıyordu. Dünya, yeni bir günün hayatına başlıyordu.

Ağaçlar, dallar, yapraklar üzerlerinden sabah sisinin nemini silkmeye çalışıyorlardı. Havaya sabahın taze vc sıhhatli serinliği hâkimdi.

Güneş yavaş yavaş yükseliyordu. Gece, mehtabın yarattığı ziya oyunlarının yerini şimdi günün ilk ışıklarının, sular ve çimenler üstünde oynaşan pırıltıları almıştı.

Bugün, benim de yeni bir günüm olacaktı. Ya yeni bir hayat nizamına yönelecektim. Ya da hayal kırıklıkları ve kırgınlıklar içinde kendimi tüketecektim.

Suyu Arayan Adam

"Tanrının bize verdiği en büyük nimet, sahip olduğumuz halde, sahip olduğumuzu bilmediğimiz kuvvetleri, bir gün kendimizde bulmaktır".

Acaba aradığımız Su, kendi içimizde varlığını bilmediğimiz bu kudretlere, bir gün kavuşmak özlemi oiamaz mı? Niçin olmasın?..

Şimdi artık bir emekliyim.

Hayatın başka bir safhasını yaşıyorum. Bu safhada insan, nihayet kendisiyle başbaşa kalır. Tanrının, onun için hazırladığı en çetin imtihanı yaşar. En son ve en azgın hasmı ile karşılaşır. Bu hasım, yıllar boyunca geriye itilen, yıllar boyunca pusuda bekleyen kendi içimiz, kendi iç varlığımızdır.

Bu çetin bir savaştır. Büyük bir hesaplaşmadır. Bu hesaplaşmada biz, ya birden silahlarımızı ter^ederek yeisin, kötümserliğin çukuruna düşer ve hayat dışı kalırız.

Yahut da, içimizin çamurları, bizim son müsamaha duygularımızı da yiyerek bizi, yalnız kin ve gayzlarıyle yaşayan bir cemiyet düşmanı haline koyar ve yahut da, varlığımızı bir vehim, hayatı bir illüzyon sayarak kendi kendimizi inkâr ederiz. Bu suretle de, kendimizle beraber külli varlığın bize intikal eden emanetini de değersizleştiririz.

Halbuki Tanrı bize hayatı, bütün tezatlarıyle beraber vermiştir. Nasibimiz, bu tezatları çözmekten ziyade, onlarla beraber yaşamak olsa gerektir. O halde, hayata küsmeden, hayata düşman olmadan ve onu inkâr etmeden, ona bağlı kalarak yaşamak, hatta onu süslemek ve güzelleştirmek niçin mümkün olmasın? Böyle olunca da, hayat kavgası, yurt fikri, millet fikri ve insanlık mefkûresi içine niçin yerleşmeyelim?

Çünkü biz, hiç bir zaman hayattan kopmuş birer varlık değiliz. Üstünde yaşadığımız toprağın ve içinde geliştiğimiz toplumun birer parçasıyız. Bunlar öyle bir kap teşkil ederler ki, bizim hayat nizamımıza şekil verirler. Bu nizam, bir taraftan insanla toprak, diğer taraftan insanla insan arasındaki sonu gelmez savaşın bir mahsulüdür. Bu savaş ebedîdir ve ebedî olarak devam edecektir. Tanrının bize biçtiği kader, bu savaştan ürkmeden ve ondan kaçmadan onun içine yerleşmektir. İrademizin ve ruhumuzun hürriyetini kaybetmeden bunu başarabilirsek o zaman, bir ermiş, bir târik-i dünya olmadan da Tanrı bizi kendi katına ulaştırabilir.

Bu suretle biz, her birimiz ondan bir parça olmanın ululuğunu bulmuş olur ve sanki ona ulaşırız.

★★

Hayat hikâyemin son sayfalarını yazarken, onun dalgalı akışını safha safha bir daha düşündüm: İnişleri, yokuşları, geçitleri ve dönemeçleriyle garip bir yaşantı... Bazen sükûn, bazen tehlike anları içinde uzanıp giden garip bir yol.

Ümitleri, aşkları veya yenilgileriyle bazen renkli, bazen hiçlikten ibaret bir hikâye. Bu hikâyede, bilinmeyen bir el, yolumuzu çizmiştir. Ümit oyalamıştır. Fikir sürüklemiş, tehlike yolumuzu süslemiştir. Aşklarımız ise, bütün bunların üstünde, bütün varlığımıza kanat gererek ve hepsinden daha derin, bütün hayatımız boyunca yaşantımıza değer ve mana vermiştir. Öyle ki, ben şimdi başımı çevirip arkama baktığım zaman, bütün bunlar bir arada ve hepsi birden, bana her halkası ayrı ayrı yaşanmaya değer bir ömrün derin hazzını veriyor. Son hükmüm şudur; Eğer yeniden dünyaya gelseydim, gene kendi hayatımı yaşardım.

Şimdi, size anlattığım bu hayat hikâyeme bir isim bulmak lâzım? Buldum:
Suyu Arayan Adam.

Hikâyem bir yangınla başlamıştı. Ama şimdi serin bir su başındayım. Ağaçların gölgelediği, çiçeklerin açtığı, kuşların ötüştüğü bir su başında. Hatta şimdi bana öyle geliyor ki, bütün ömrüm boyunca aradığım su, belki de buydu.

Bu su, bazen masum bir hayal, bazen bir gençlik rüyası, bazen ideal, bazen aşk şeklinde beni arkasından koşturdu. Bazen onu kaybettim. Bazen buldum sandım. Ama onu her zaman aradım. Bu arayışta aldanışlarım da, inanışlarım kadar güzeldi.

Şimdi kitabin son satırlarını bağlıyorum:

Çiftlik bendinin şelâleciğinde Kayaş çayının suları çağıl çağıl akıyor. Yeşil salkımsöğütlerin sulara değen dalları, akıntılara yumuşak dalgacıkları içinde yıkanıyorlar.

Ada, bir güneş seli içinde. Toprak ana, göğsünün kudretlerini, su şeklinde, çimen şeklinde, ağaç, çiçek şeklinde yeryüzüne sermiş. Sular onun memelerinden, Tanrının bereketi gibi fışkırıyor. Çiçekler ve ağaçlar ondan hayat şerbetini ve güneşten renklerini emiyorlar.

Her tarafta oluşun, hareketin, derin, canlı ahengi var. Suların çağıltısına

kuşların cıvıltısı karışıyor. Bu, bir musikidir. Bana öyle geliyor ki, bu musiki, bahçeleri, vahaları, dağları aşarak her şeyi, hepimizi içine alacaktır. Yerleri, gökleri dolduracaktır. Sanki âlem, bu musikinin ahengine uyarak, bir renk, name ve ziya cümbüşü içinde çalkalanacaktır. Kâinat ebedî raksına, sanki bu musiki içinde devam edecektir.

Epiktetos haklı:

— Allahın bize verdiği en büyük nimet, malik olduğumuz halde, malik olduğumuzu bilmediğimiz kuvvetleri, bir gün kendimizde bulmak kudretidir».

Ve gene onun dediği gibi:

«*— Huzurun bir pahası var».*

Evet, onu ödemek lâzım. Benim ödediğim paha, hayatımın hepsidir. Ama bundan üzgün değilim, Ödediğim bedel, ulaştığım kaynak için çok değildir. Çünkü bu kaynağın başında ben, yıllar yılı kaybettiğim en değerli şeyi, yani kendimi buldum.

Bu kitap, ilkokul öğretmeni olarak yetişmek üzereyken, Birinci Dünya Harbinde savaşa katılan ve sonra Büyük Turan'ı kurmak yolunda Kafkas, Ha-zer ülkelerine koşan bir Türk gencinin hikâyesidir. Şimdi bu yeni baskısını sunduğumuz bu eserin yazarı Şevket Süreyya Aydemir; Rusya'da, Sovyet inkılâbı cereyan ederken, aralarında Enver Paşanın da bulunduğu önemli şahsiyetlerle karşılaşmıştı. Yazar, Rusya'da tahsilini tamamlayarak memleketine dönmüş, hayatın acı ve tatlı çeşitli olaylarını yaşamıştır. Sonra devletin yüksek hizmet mevkilerinde çalışan Şevket Süreyya Ayde-mir'in hayat hikâyesi, Orta Anadolu bozkırında bir «toprağa

yöneliş»le biter.

«Suyu Arayan Adam»da yüzyılımızın, Avrupa'dan Çin'e ve Himalayalara kadar uzanan çeşitli problemlerini de bulacaksınız.

ISBN 975-14-0381-2
9 789751 403810

SUYU ARAYAN ADAM

ŞEVKET
SÜREYYA
AYDEMİR

suyu arayan adam

ŞEVKET
SÜREYYA
AYDEMİR

REMZİ KİTABEVİ

MEB
100
TEMEL ESER